

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

สืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางนางลี่

อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ

มีนาคม 2547

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

สืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางนางลี่

อนุสรณ์ อุณโณ

เดช พุ่มคชา

อนุสรณ์ ไชยพาน

อาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่นบางนางลี่

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป

คำขอบคุณ

โครงการวิจัยสืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางลี่ สำเร็จลุล่วงลงได้ด้วยความสำเร็จของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องจำนวนมาก นับตั้งแต่ชาวบางนางลี่ที่เห็นความสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและมีส่วนร่วมในโครงการวิจัยอย่างมีชีวิตชีวา นอกจากรู้สึกเป็น “เจ้าภาพ” และร่วมเป็นอาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่น ดำเนินการวิจัยร่วมกับนักวิจัยภายนอก ชาวบางนางลี่รวมทั้งชาวบางแค ชาวปลายโพรงพาง และชาวสวนหลวง ที่คณะนักวิจัยเดินทางไปเยี่ยมเยียนและพูดคุยด้วย ต่างต้อนรับขับสู้ด้วยความโอบอ้อมอารี และพูดคุยด้วยความเป็นกันเองและออกรสชาติ ทำให้โครงการวิจัยไม่เพียงแต่เป็นการเก็บ รวบรวม และวิเคราะห์ข้อมูล หากแต่เป็นกระบวนการกระชับความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีคุณค่ายิ่ง ขณะที่ในส่วนของผู้ทรงคุณวุฒิที่ช่วยให้ข้อเสนอแนะโครงการวิจัยขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งให้ความเมตตาเป็นที่ปรึกษาโครงการวิจัยและให้ข้อคิดเห็นที่มีประโยชน์อย่างมาก ขอขอบคุณผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาให้ข้อเสนอแนะในการเสนอรายงานความก้าวหน้าโครงการวิจัยทั้ง 4 ครั้งเป็นการเฉพาะ ได้แก่ อ.ฉลอง สุนทรวาณิชย์ อ.อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ผศ.พลปลั่ง คงชนะ อ.ปฐมฤกษ์ เกตุทัต และ รศ. ดร. ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล นอกจากนี้ โครงการวิจัยขอขอบคุณผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาให้สัมภาษณ์เป็นกรณีพิเศษ ได้แก่ คุณสุรจิตต์ ชีรเวทย์ ซึ่งไม่เพียงแต่ให้สัมภาษณ์อย่างเป็นกันเอง หากยังให้ข้อมูลเอกสารเกี่ยวกับ จ.สมุทรสงคราม ในด้านต่างๆ ที่มีประโยชน์อย่างมาก และ ดร. ระวี เศรษฐภักดี คณะเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน ซึ่งให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับระบบสวนยกร่องภาคกลาง โดยเฉพาะแถบ จ.สมุทรสงคราม อย่างละเอียด

สุดท้ายนี้โครงการวิจัยขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ซึ่งเห็นความสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ในฐานะที่เป็นวิธีการหนึ่งในการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ท้องถิ่น และโครงการวิจัยได้ทำหน้าที่ตอบสนองวัตถุประสงค์ข้อนี้ทั้งในส่วนกระบวนการวิจัยและผลการวิจัยในรูปรายงานฉบับนี้

อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ

4 มกราคม 2547

บทคัดย่อ

โครงการวิจัยสืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางนางลี่ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางนางลี่ในกรอบของการปรับตัวของท้องถิ่นต่อบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยา ที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ทั้งในแง่ของรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ลักษณะความเป็นชุมชน อัตลักษณ์ระบบเศรษฐกิจ ตลอดจนสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง พร้อมกับศึกษาว่าผลของการปรับตัวในด้านต่างๆ สามารถเป็นฐานหรือ “ทุน” ให้กับท้องถิ่นในการเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงที่ยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องได้อย่างไร โดยอาศัยแนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการกำหนดประเด็น วิธีการ และหลักฐานที่ใช้ในการศึกษา อาศัยทฤษฎีมานุษยวิทยาในเวทีในการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับสิ่งแวดล้อม และอาศัยแนวคิดการวิเคราะห์ทางกรรมและแนวคิดเรื่องเล่าเป็นแหล่งอ้างอิงในการจัดวางสถานะความจริงและความรู้ของงานวิจัย ส่วนระเบียบวิธีวิจัยอาศัยการสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่ม การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การศึกษาเอกสาร รวมทั้งการจัดให้มีอาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่นทำหน้าที่มีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย โดยพื้นที่ศึกษาครอบคลุม 4 ตำบลในเขต อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม ได้แก่ ต.บางนางลี่ และบางส่วนของ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง และ ต.สวนหลวง เนื่องจากตำบลทั้งสี่ต่างตั้งอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ผ่านการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมคล้ายคลึงกัน และมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกัน

การศึกษาพบว่าท้องถิ่นบางนางลี่ได้ผ่านกระบวนการปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ และการเมืองมาอย่างต่อเนื่อง กล่าวในเชิงนิเวศวิทยา ชาวบางนางลี่สมัยบุกเบิกได้ปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศบริเวณรอยต่อปากแม่น้ำด้วยการปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นแนวตามริมน้ำและพัฒนาระบบสวนยกร่องสำหรับปลูกพืชผักผลไม้ ขณะที่หลังจากเกิดภาวะน้ำเค็มหนุนสูงจากการกักเก็บน้ำของเขื่อนศรีนครินทร์จนแม่น้ำตาเลลล้นตายหรือให้น้ำตาลลดลงอย่างมาก ชาวบางนางลี่ปรับตัวด้วยการหันไปปลูกพืชอื่น เช่น ส้มโอ ซึ่งเหมาะกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปมากกว่า โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาร่วมกับการมีพ่อค้าแม่ค้าขบถยนต์เข้ามารับซื้อผลผลิตถึงที่หลังจากการพัฒนาโครงข่ายถนน ส่วนในเชิงเศรษฐกิจและการเมือง ชาวบางนางลี่สมัยบุกเบิกปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่กำลังขยายตัวด้วยการพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบตลาดภายในให้ขยายตัวยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งภาวะเศรษฐกิจถดถอย ชาวบางนางลี่อาศัยเป็นโอกาสในการปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจจากกึ่งยังชีพกึ่งตลาดสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดอย่างเต็มตัว และแม้ต่อมาในสมัยเร่งรัดพัฒนาประเทศ ท้องถิ่นบางนางลี่จะกลายเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา ซึ่งไม่เพียงแต่ไม่ได้รับการพัฒนาให้เกิดการขยายผลการผลิต หากยังถูกดูถูกขูดรีดทรัพยากรและแรงงานเพื่อรองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและเมือง ชาวบางนางลี่ได้ปรับตัวด้วยการกระจายการผลิตทั้งในและนอกภาคเกษตร และผ่องถ่ายแรงงานส่วนเกินออกนอกภาคเกษตรเพื่อรักษาสถานะการเป็นองค์การผลิตของครัวเรือนไว้ ขณะเดียวกันก็สืบทอดและพัฒนาระบบการเกษตรในแนวทางของเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งไม่เพียงช่วยให้ครัวเรือนสามารถดำรงอยู่ได้ในเชิงเศรษฐกิจ หากยังเป็นเทคนิคและรูปแบบการทำเกษตรที่เกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพของผู้บริโภคในเวลาเดียวกัน

ทั้งนี้ การปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยารวมทั้งบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองดังกล่าวส่งผลต่อสภาพสังคมและวัฒนธรรมย่านบางนางลี่อย่างสำคัญ เพราะการตั้งถิ่นฐานริมน้ำส่งผลให้ขอบเขตหรือหน่วยชุมชน

บางนางลี่ไม่ชัดเจน และไม่มีศูนย์กลางที่ใจกลางของชุมชนใดชุมชนหนึ่ง หากแต่อยู่ที่วัดซึ่งเป็นจุดตัดของหอยมย่านต่างๆ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมลักษณะต่างๆ ที่ก้าวข้ามเส้นแบ่งการปกครอง ซึ่งอาศัยจำลองเป็นเกณฑ์ อาทิ กลุ่มผู้ถือศีลอุโบสถ และกลุ่มผู้มีพระอุปถัมภ์ร่วมกัน ขณะที่การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวยิ่งทำให้บทบาทของวัดในฐานะพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่สำหรับประกอบกิจกรรมร่วมกันมีความสำคัญยิ่งขึ้น เพราะนอกจากไม่มีพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ที่กรรมสิทธิ์ร่วมสำหรับประกอบกิจกรรมทางสังคมร่วมกันเนื่องจากที่ดินถูกบุกเบิกเป็นสวนมะพร้าวน้ำตาลส่วนบุคคลจนหมด การทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งใช้แรงงานเข้มข้นอย่างต่อเนื่องไม่เปิดโอกาสให้ชาวบางนางลี่สามารถระดมแรงงานคราวละมาก ๆ ในการผลิตร่วมกันได้ จึงมีแต่เงื่อนไขทางศาสนาและประเพณีต่างๆ ซึ่งมักจัดขึ้นที่วัดที่ชาวบางนางลี่สามารถประกอบกิจกรรมร่วมกันได้ และแม้ปัจจุบันย่านบางนางลี่จะซบเซาลงหลังจากที่ชาวบางนางลี่จำนวนหนึ่งปรับตัวออกนอกภาคเกษตรด้วยการทำงานโรงงานในจังหวัดใกล้เคียง วัดยังมีบทบาทสำคัญในการเป็นศูนย์กลางของการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมในลักษณะต่างๆ อาทิ ชุตทำครัว ซึ่งเป็นการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมเมื่อชาวบางนางลี่ประกอบกิจกรรมทางศาสนาหรือตามประเพณีซึ่งต้องอาศัยการระดมแรงงานคราวละมาก ๆ

นอกจากนี้ ระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าวซึ่งสร้างรายได้ค่อนข้างดีและส่งผลให้ย่านบางนางลี่เป็นที่รู้จักในอำเภอและจังหวัดใกล้เคียง ไม่เพียงแต่ก่อให้เกิดอัตลักษณ์คนทำตาล ซึ่งเป็นบุคลิกของผู้ที่มีความเป็นตัวของตัวเอง อยู่กับความเป็นจริงในปัจจุบันขณะ และคาดหวังผลตอบแทนเชิงรูปธรรม ซึ่งชาวบางนางลี่บ่งชี้ตัวเองเข้าด้วยแม้เลิกทำน้ำตาลมะพร้าวแล้ว หากแต่ความสัมพันธ์ในการผลิตน้ำตาลมะพร้าว ซึ่งมีลักษณะพึ่งพามากกว่าค้ำชูชีวิตและมีลักษณะการเจรจาต่อรองมากกว่าการครอบงำอย่างเบ็ดเสร็จ ส่งผลให้ท้องถิ่นบางนางลี่ไม่สูญเสียเลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจรวมทั้งทางสังคมและการเมือง และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การจัดรูปองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะที่ชาวบางนางลี่เรียกว่า “ประชาคม” ซึ่งหมายถึงพื้นที่ที่ทุกฝ่ายสามารถเจรจาต่อรองกันได้บนฐานของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เท่าเทียม เป็นไปได้ และชี้ให้เห็นว่าชาวบางนางลี่ในฐานะชาวสวนไม่ได้เป็นกลุ่มคนที่ “เฉื่อยชาทางการเมือง” ดังที่มักเข้าใจ

เพราะเหตุนี้ แม้ยังคงเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและทวีความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น กระบวนการปรับตัวและเรียนรู้บนฐานของการพึ่งตนเองของชาวบางนางลี่ซึ่งดำเนินมาอย่างต่อเนื่องได้ก่อให้เกิด “ทุน” ในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความรู้และระบบการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น ความภาคภูมิใจในอัตลักษณ์คนทำตาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเครือข่ายความร่วมมือทางสังคมที่ยังคงดำรงอยู่อย่างมีชีวิตชีวา ซึ่งชาวบางนางลี่สามารถอาศัยเป็นฐานในการพัฒนาเป็นพลังของท้องถิ่นในการเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงและการท้าทายใหม่ๆ ได้อย่างเสมอหน้าและเท่าทัน

abstract

The research project entitled “Searching and Constructing the Cultural History of Ampawa Suannog Tumbon Bangnanglee” is aimed at 1) studying the local history of Bangnanglee within the framework of the local adaptation towards the changing economic, political and ecological contexts, be they the settlement pattern, community-ness, identity as well as socio-political consciousness and movement and 2) studying how and to what extent the adaptation can be utilized for the local to face the continuing change. The research employs the local history concept in defining questions, methodologies and evidences, the theory of ecological anthropology in considering the relation between culture and ecology and the theory of discourse analysis and narrative in positioning the status of the truth and knowledge generated by the research. Research methodologies include interview, focus group meeting, participant observation, document research and volunteer local researcher’s participation. Research area covers 4 sub-districts of Ampawa district, Samutsongkram province: Bangnanglee sub-district and some parts of Bangkae, Plaipongpang and Suanluang sub-districts since they all are located in the same ecological system, have been going through the same socio-economic change and have been connected via various social networks.

The research finds that Bangnanglee has continuously been going through the adaptation process towards changing ecological, economic and political conditions. Ecologically speaking, the locals have adapted towards river basin ecological system by settling along the canals and developing poldered raised bed systems. And when coconut trees died or yielded little due to the water management of the dam, the locals have adapted by growing other kinds of plants such as pamelos that suits the changed environment more, particularly when considered together with the expanding fruit market partly generated by infrastructure development. Politico-economically speaking, the locals have adapted towards growing market economy by expanding inner market economy. Particularly, during World War 2 that caused economic recession, the locals had utilized the situation by changing from semi subsistent and semi market economy to market economy. And although Bangnanglee has been marginalized during the rush development era, that it was not promoted production force while absorbed resources and labor to supply the growth of industry sector and the urban, the locals have adapted by distributing the production within agriculture sector and out and relieving labor pressure out of agriculture sector to preserve the production organization status of the household. Simultaneously, they have developed agricultural practice that is in accordance with “sustainable agriculture” that is not only economically viable but also environmentally sound.

The adaptation towards ecological condition and politico-economic context above has significantly affected Bangnanglee’s socio-cultural

circumstance. The river-linear settlement blurs the community's unit and contour, and makes its center not located at its middle but at the "temple" that is the intersection of many settlements and that creates networks of social relation that transcend governing unit based on the canals. Changing to mono coconut sugar production has highlighted temple's role as public space or collective action space, because besides not having public space or common property for doing social action collectively the coconut sugar production that requires intensive and continuing labor force did not allow collective labor in the production process. Only religious and traditional events always held at the temple that provide the locals the collective action. And although some of the locals have shifted to industry sector based outside, the temple still plays a key role in creating social cooperation organization such as "cooking team" which is a social cooperation organization formed when the locals hold religious and traditional activities that require collective labor force.

The coconut sugar production that made good income and famed Bangnanglee has created the identity of Khon Tum Tarn who is self-reliant and lives with the present and concrete reality to which the locals identify themselves. And its relation of production that is symbiotic and negotiable rather than exploited and dominated results in relatively economically and socially equal community that plays a vital role in making "civil society" that means a social space stakeholders can negotiate on the basis of symmetrical power relation. This proves that the Bangnanglee-ian are not politically passive as understood.

Thus, while still facing the continuing and increasingly complex change, the locals' self-based adaptation process has created "capital," be they knowledge on local resources management, the pride of the identity of Khon Tum Tarn and lively social cooperation networks that the locals can utilize in facing change and new challenge.

สารบัญ

	หน้า
คำขอบคุณ	i
บทคัดย่อ	ii
Abstract	iv
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	vi
บทนำ	1
บทที่ 2 บำบัดน้ำเสียชุมชนบึงเป๊าะ: ชุมชนคนอพยพ	15
1. พัฒนาการการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน	16
1.1 ท้องถิ่นบางนางลี่สมัยอยุธยา: อัมพวาสวนนอก บางกอกสวนใน	16
1.2 ท้องถิ่นบางนางลี่สมัยปลายอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์: แหล่งอพยพ	19
1.3 ท้องถิ่นบางนางลี่สมัยการเปิดประตูการค้า: การเคลื่อนย้ายประชากร	27
2. การปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา	31
2.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน	32
2.2 รูปแบบการเพาะปลูก: ระบบสวนยกทรง	38
3. สังคมบางนางลี่สมัยบึงเป๊าะ	43
3.1 สังคมคนอพยพ	44
3.2 การแพร่กระจายและการผสมผสานทางวัฒนธรรม	45
3.2.1 การผสมผสานทางวัฒนธรรมของชาวจีนอพยพ	45
3.2.2 การแพร่กระจายของรูปแบบวัฒนธรรมมอญและการปฏิเสธ	51
3.3 การแพร่กระจายของรูปแบบศิลปะส่วนกลางและท้องถิ่น	60
4. ระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่สมัยบึงเป๊าะ: ระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพกึ่งตลาด	63
4.1 ระบบตลาดย่านบางนางลี่สมัยบึงเป๊าะ	63
4.2 การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด: บทบาทชาวจีนอพยพ	68
4.3 ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ	77
5. สรุปท้ายบท	81
บทที่ 3 บำบัดน้ำเสียหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงกลางทศวรรษ 2520: ชุมชนคนท่าศาล	83
1. กระบวนการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต	83
1.1 เงื่อนไขและปัจจัยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต	83

1.2 ลักษณะการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต	88
2. ระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าว	91
2.1 วิธีการเพาะปลูกและการคัดเลือกพันธุ์	91
2.2 ขั้นตอนและวิธีการผลิต	92
2.3 ปัจจัยการผลิต แหล่งจำหน่าย และช่องทางการได้มา	97
2.4 ลักษณะการถือครองที่ดินและการใช้แรงงาน	104
2.5 ลักษณะความสัมพันธ์ในการผลิต	107
2.6 ระบบตลาด	109
2.6.1 ระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว	109
2.6.2 ระบบตลาดมะพร้าวผล	113
3. การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมและอัตลักษณ์ “คนทำตาล”	114
3.1 การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคม: บทบาทของวัด	114
3.2 อัตลักษณ์ “คนทำตาล”: เงื่อนไขและคุณลักษณะ	119
4. สรุปท้ายบท	126
บทที่ 4 บางนางลี่ช่วงทศวรรษ 2520-2530: 2 ทศวรรษแห่งการเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา	128
1. การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐและผลกระทบ	129
1.1 การพัฒนาโครงข่ายถนนและผลกระทบ	129
1.2 โครงการพัฒนาและจัดการแหล่งน้ำและผลกระทบ	136
1.2.1 โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่	136
1.2.2 โครงการป้องกันน้ำเค็มพื้นที่เพาะปลูกจังหวัดสมุทรสงครามฯ	141
1.2.3 โครงการผันน้ำประปา	142
2. การขยายตัวของอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องและผลกระทบ	146
3. การดำเนินนโยบายส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่และผลกระทบ	150
4. การปรับตัวต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบ	155
4.1 การปรับเปลี่ยนระบบการผลิต	156
4.1.1 การทำสวนผลไม้	156
4.1.2 พนักงานโรงงาน	164
4.1.3 ลังมะพร้าว	168
4.2 การปรับเปลี่ยนรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและผลกระทบ	171
5. สรุปท้ายบท	174
บทที่ 5 พลังท้องถิ่นบางนางลี่: ระบบการผลิตและสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมฯ	175

1. ระบบการผลิต	176
1.1 การกระจายการผลิต	176
1.2 การสืบทอดและพัฒนาาระบบเกษตรกรรม	180
2. สำนักและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง	184
2.1 การต่อต้านในชีวิตประจำวัน	185
2.2 การจัดรูปองค์กรทางสังคมและการเมือง	190
2.2.1 การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม: ชุดทำครัว	190
2.2.2 การจัดรูปองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะฯ	194
3. สรุปท้ายบท	198
 บทสรุป	 200
รายการอ้างอิง	207

บทนำ

บทนำมีเนื้อหา 6 ส่วน ส่วนที่ 1) กล่าวถึงความสำคัญของปัญหาในการวิจัย โดยชี้ให้เห็นว่าถึงแม้ย่านบางนางลี่ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างมีตัวตนปรากฏในประวัติศาสตร์ชาติและประวัติศาสตร์ราชสำนักมาแต่สมัยอยุธยา ไม่ว่าจะเป็นในฐานะ “สวนนอก” การเป็นสถานที่ประสูติของรัชกาลที่ 2 และดินแดนของราชินีกุลบางช้าง การเป็นสถานที่เสด็จประพาสและประทับ รวมทั้งมีตัวตนในเรื่องเล่าของคนในเมือง ทั้งในฐานะดินแดนกำเนิดศิลปิน และการเป็นสถานที่ท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ ทว่าชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ไม่ได้รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องราวและอัตลักษณ์เหล่านี้ ขณะที่การทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งชาวบางนางลี่บ่งชี้ตัวเองเข้าด้วยกำลังกลายเป็นประวัติศาสตร์ เหล่านี้เป็นเหตุผลและที่มาของโครงการวิจัย ส่วนที่ 2) กล่าวถึงวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางนางลี่ในกรอบของกระบวนการปรับตัวของท้องถิ่นต่อเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยาที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งส่งผลให้ย่านบางนางลี่มีความจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ไม่ว่าจะเป็นในด้านการตั้งถิ่นฐาน การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคม อัตลักษณ์ ระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งสำนึกและความเคลื่อนไหวทางการเมือง และกระบวนการปรับตัวและผลเหล่านี้ได้เป็นฐานสำคัญสำหรับท้องถิ่นบางนางลี่ในการเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่ยังคงดำเนินอยู่อย่างต่อเนื่อง ส่วนที่ 3) กล่าวถึงแนวคิดและทฤษฎีและการประยุกต์ใช้ โดยงานวิจัยอาศัยแนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการกำหนดประเด็น วิธีการ และหลักฐานที่ใช้ในการศึกษา อาศัยทฤษฎีมานุษยวิทยานิเวศในการตีความและจัดระเบียบความสัมพันธ์ของข้อมูลชุดต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในส่วนของกระบวนการปรับตัวของท้องถิ่นบางนางลี่ต่อเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ และการเมืองในแต่ละช่วงเวลา และอาศัยแนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรมและแนวคิดเรื่องเล่าเป็นแหล่งอ้างอิงในการจัดวางสถานะความจริงและความรู้ของงานวิจัย รวมทั้งเป็นฐานในการเปิดพื้นที่ให้เรื่องราวของท้องถิ่นได้มีตำแหน่งแห่งที่ภายในสนามวาทกรรมประวัติศาสตร์ไทย ส่วนที่ 4) กล่าวถึงระเบียบวิธีวิจัย ประกอบด้วย การสัมภาษณ์ทั้งผู้ให้ข้อมูลหลักและชาวบางนางลี่โดยทั่วไป การประชุมกลุ่มรายประเด็น การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมประเภทต่างๆ รวมทั้งการจัดให้มีอาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่น ทำหน้าที่มีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ส่วนที่ 5) กล่าวถึงพื้นที่ศึกษา ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ 4 ตำบลในเขต อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม ได้แก่ ต.บางนางลี่ และบางส่วนของ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง และ ต.สวนหลวง เนื่องจากตำบลทั้งสี่ต่างตั้งอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ผ่านการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมคล้ายคลึงกัน และมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกัน และส่วนที่ 6) กล่าวถึงเนื้อหาของรายงานวิจัยรายบทโดยสังเขป ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. ความสำคัญของปัญหา

ต.บางนางลี่ ตั้งอยู่ในเขต อ.อัมพวา ซึ่งเป็นท้องถิ่นที่มีตัวตนปรากฏในประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก รวมทั้ง “เรื่องเล่า” ของคนในเมืองในหลายลักษณะ กล่าวในส่วนประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก ท้องถิ่นอัมพวาเป็นที่รู้จักในนาม “สวนนอก” เปรียบเทียบกับ “สวนใน” เป็นสำนวนว่า “บางช้างสวนนอก บางกอกสวนใน” หรือ “อัมพวาสวนนอก บางกอกสวนใน” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 54) ในฐานะชุมชน

ชาวสวนทำการเพาะปลูกผลไม้และพืชผักริมสองฝั่งแม่น้ำแม่กลองจนเป็นที่ร่ำลือ อาทิ มะม่วงบางช้าง พริกบางช้าง มะพร้าวบางช้าง (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 79 และ ท.สุนทรศารทูล มปป.: 1-2) ขณะที่ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมาท้องถิ่นอัมพวาเป็นที่รู้จักในฐานะสถานที่ประสูติของรัชกาลที่ 2 และดินแดนราชินีกุลบางช้าง กล่าวกันว่าสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระมเหสีในรัชกาลที่ 1 เดิมชื่อนาค เป็นบุตรสาวของเศรษฐีชาวบางช้าง อ.อัมพวา ต่อมาได้แต่งงานกับนายทองด้วงสมัยดำรงตำแหน่งมหาดเล็ก ซึ่งต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งเป็นยกกระบัตรเมืองสมุทรสงคราม และย้ายมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่กับภรรยาที่บางช้าง ต่อมาภรรยาได้กำเนิดบุตรชื่อฉิมหรือรัชกาลที่ 2 ก่อนจะพาครอบครัวเข้าไปรับราชการในเมืองหลวงในสมัยพระเจ้าตากสิน และหลังจากพระเจ้าตากสินเสด็จสวรรคต ก็ได้ขึ้นครองราชย์และสถาปนาราชวงศ์จักรีตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ขณะที่นางนาคฝ่ายภรรยานอกจากจะได้รับการแต่งตั้งเป็นพระมเหสี บรรดาพระประยูรญาติของพระองค์ก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นราชินิกุลบางช้างทั้งหมด พร้อมทั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ เป็นจำนวนมาก (รายละเอียดดู เทพ สุนทรศารทูล 2511: 2540)

นอกจากนี้ ท้องถิ่นอัมพวารวมทั้งเมืองสมุทรสงครามเป็นที่รู้จักหรือมีฐานะเป็นสถานที่ที่กษัตริย์และเจ้านายพระองค์ต่างๆ นิยมเสด็จประพาสหรือเสด็จประทับมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังที่กำศรวลสมุทรหรือกำศรวลศรีปราชญ์ พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 โอรสสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แสดงให้เห็นถึงการเสด็จจากพระนครศรีอยุธยาตามลำน้ำเจ้าพระยาแล้วผ่านคลองดำเนินเสด็จประพาสทะเลทางเมืองสมุทรสาครสมุทรสงคราม และเพชรบุรี ซึ่งการเสด็จประพาสเช่นนี้เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์อยุธยาสมัยหลังๆ ลงมาทรงดำเนินตามจนเป็นประเพณี ไม่ว่าจะเป็นสมเด็จพระนเรศวร พระพุทธเจ้าเสือ พระเจ้าท้ายสระ รวมทั้งกวี อาทิ สุนทรภู่ ก.ศ.ร กุหลาบ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 100-1) โดยเฉพาะรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสและประทับวัดต่างๆ ในเมืองสมุทรสงครามจำนวนหลายครั้ง และคำว่า “เสด็จประพาสต้น” ก็เกิดจากการที่พระองค์เสด็จประพาสเมืองนี้ (ท.สุนทรศารทูล มปป.: 5)¹ โดยสถานที่ที่เจ้านายเหล่านี้โปรดเสด็จส่วนใหญ่เป็นวัด² เป็นต้นว่า วัดบ้านแหลม วัดใหญ่

¹ เช่นเดียวกับเจ้านายพระองค์อื่นๆ อาทิ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชนอกจากจะเสด็จประทับเสมอแล้ว ยังทรงปลูกพระตำหนัก “ภาณุทยาน” บริเวณข้างวัดพงมาลัย เช่นเดียวกับจอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิจที่นอกจากจะเสด็จหลายครั้ง ก็ยังทรงปลูกพระตำหนักเรือนไทยไว้ริมคลองอัมพวา นอกจากนี้ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 5 พลเรือเอกกรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ รวมถึงสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวราธิบดีศรีวิวัฒน์ ต่างก็เคยเสด็จและประทับแรมที่เมืองสมุทรสงคราม (รายละเอียดดู เทพ สุนทรศารทูล มปป.: 5-6)

² วัดในเขต อ.อัมพวา จำนวนหนึ่งสร้างโดยราชินิกุลบางช้าง เช่น วัดจุฬามณีสร้างโดยท้าวแก้วผลึก (น้อย) นายตลาดบางช้างในสมัยกรุงศรีอยุธยา วัดพระยาญาติสร้างโดยเจ้าคุณหญิงแก้วกับพระยาสมุทรสงคราม (ศร) สามิ ในสมัยกรุงธนบุรี วัดอัมพวันเจติยารามสร้างโดยสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาค) ในสมัยรัชกาลที่ 1 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระปรางค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริจาคเงิน 4,000 บาทบูรณะต่อ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงมีพระบรมราชานุญาตให้สร้างพระบรมรูปราชานุสรณ์รัชกาลที่ 2 ไว้ในวัดนี้ ส่วนวัดบางแคใหญ่สร้างโดยเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง วงศาโรจน์) สมุหนายกในรัชกาลที่ 2 วัดสวนหลวงสร้างโดยเจ้าพระยาธรรมากรบดี (เทศ) จตุสดมภ์กรมวังบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 วัดบางแคน้อยสร้างโดยคุณจุ้ยภริยาพระยาภักดินฤบดินทร์ (กุ่ม วงศาโรจน์) จางวางผู้กำกับเมืองราชบุรี วัดปรกสุธรรมารามสร้างโดยคุณหญิงเกษมในสมัยรัชกาล

วัดพวงมาลัย โดยเฉพาะวัดดาวดึงษ์ซึ่งรัชกาลที่ 5 เคยเสด็จประทับเสวยพระกระยาหารถึง 2 ครั้ง เช่นเดียวกับวัดประดู่ที่รัชกาลที่ 5 เคยเสด็จเสวยพระกระยาหารและได้ทอดพระเนตรพระอาจารย์รดน้ำมนตร์ไล่ผี หรือวัดเหมืองใหม่³ เมื่อคราวทรงครองราชย์ครบ 25 ปี ในปี พ.ศ. 2436 รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชทานพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงแก่วัดเหมืองใหม่ ส่วนวัดอัมพวันเจติยารามนอกจากรัชกาลที่ 5 จะเสด็จมาทอดพระเนตร 2 ครั้ง พระเจ้าแผ่นดินรัชกาลปัจจุบันยังเคยเสด็จมาทอดกฐินร่วมกับพระราชินีอีกด้วย ฯลฯ (รายละเอียดดู มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 97-8 และเทพ สุนทรสารทูล มปป.: 5-9)³

ขณะที่ในส่วน “เรื่องเล่า” ของคนในเมือง ท้องถิ่นอัมพวาเป็นที่รู้จักในฐานะดินแดนที่ให้เกิดศิลปินผู้มีความโดดเด่นในงานศิลปะแขนงต่างๆ มาตลอดทุกยุคสมัย ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดี ดนตรีไทย การขับร้อง หุ่นกระบอก หรือจิตรกรรม นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งทรงเชี่ยวชาญด้านกาพย์กลอนเป็นอย่างดี หลวงประดิษฐไพเราะ บรมครูทางด้านดนตรีไทย ครูเอื้อ สุนทรสนาน นักประพันธ์เพลงชั้นครู รวมทั้ง ดร. อุทิศ นาคสวัสดิ์ ผู้เป็นทั้งนักวิชาการและศิลปิน นอกจากนี้ กล่าวกันว่าในสมัยรัชกาลที่ 4-6 การดนตรียานี้มีความเจริญรุ่งเรืองมาก มีการประชันปีพาทย์กันบ่อยครั้ง กระทั่งเกิดนักประพันธ์เพลงขึ้นจำนวนมาก โดยหลายคนมีเชื้อสายชาวอัมพวา ไม่นับรวมกรณีที่เมืองสมุทรสงครามได้รับการจัดให้เป็นต้นกำเนิดของการเล่นหุ่นกระบอกของภูมิภาคตะวันตกและปัจจุบันยังคงมีการสร้างสรรค์งานศิลปะอยู่ เช่น การแกะมะพร้าวขอ การเขียนเครื่องเบญจรงค์ (รายละเอียดดู มหาวิทยาลัยศิลปากร 2531: 240-1)

นอกจากนี้ หลังจากที่อยู่ตสาหกรรมการท่องเที่ยวขยายตัว ท้องถิ่นอัมพวาถูกจัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญ โดยเฉพาะบรรดาตลาดน้ำต่างๆ (รายละเอียดดู ปุณชน บุคดาหวัง 2543: 42) ซึ่งหน่วยราชการมักเข้ามาดำเนินการส่งเสริมสนับสนุนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว อาทิ ตลาดน้ำท่าคา เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2538 การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้ส่งตัวแทนมาปรึกษากับนายอำเภออัมพวาเพื่อขอเปิดตลาดน้ำท่าคาเป็นแหล่งท่องเที่ยว เพราะเห็นว่ายังคงมีสภาพวัฒนธรรมดั้งเดิมอยู่ ต่อมาในปี พ.ศ. 2539 จึงได้จัดสรรงบประมาณสำหรับก่อสร้างและจัดหาวัสดุเพื่ออำนวยความสะดวกต่างๆ และเปิดเป็นสถานที่ท่องเที่ยวอย่างเป็นทางการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2541 ภายใต้งานหลัก การ “คงความเป็นตลาดน้ำดั้งเดิมคู่กับการส่งเสริมอาชีพและเพิ่มรายได้จากการท่องเที่ยว” (รายละเอียดดู วนิดา บำรุงกิจ 2542: 39-40) โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกระแสการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ (eco-tourism) หรือการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเฟื่องฟู ท้องถิ่นอัมพวาเป็นที่รู้จักในฐานะสถานที่ท่องเที่ยวในลักษณะ “home stay” คือการให้นักท่องเที่ยวพักที่บ้านชาวสวนและเจ้าของบ้านหรือผู้รับผิดชอบในชุมชนเป็นผู้นำนักท่องเที่ยวเที่ยวชมลำคลอง บ้านเรือน การประกอบอาชีพของชาวสวน หิงห้อย ฯลฯ รวมทั้งประกอบกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับสังคมวัฒนธรรมชาวสวน อาทิ การดำนาที่ศาลาท่าน้ำหน้าบ้าน โดยกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเช่นที่ว้านี้ขยายตัวในเขต ต.

ที่ 5 และวัดแก้วฟ้าสร้างโดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นอาทิ (รายละเอียดดู เทพ สุนทรสารทูล มปป.: 3-4)

³ นอกจากนี้ เมื่อคราวที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในระหว่างปี พ.ศ. 2455-2460 ก็ได้เสด็จเยี่ยมวัดต่างๆ ในเขต จ.สมุทรสงคราม หลายวัด และทรงบริจาคทรัพย์สนับสนุนพระองค์ถวายสมทบสร้างอุโบสถประธานของแม่พระสงฆ์และราษฎร (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 97-8)

ปลายโพพาง ภายใต้การดำเนินการของ “กำนันธวัช” ซึ่งปัจจุบันเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง⁴ ทั้งนี้ ยังไม่นับรวมการที่ระยะหลังมีผู้คนจากในเมืองโดยเฉพาะกรุงเทพฯ มาซื้อที่ดินสำหรับปลูกสร้างบ้านเรือนไว้สำหรับพักผ่อนสุดสัปดาห์หรือประกอบกิจกรรมเชิงสันทนาการต่างๆ เป็นจำนวนไม่น้อย

อย่างไรก็ดี ตัวตนของท้องถิ่นอัมพวาที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนักและ “เรื่องเล่า” ของคนในเมืองข้างต้นมีข้อควรพิจารณาบางประการ ประการแรก ตัวตนของท้องถิ่นอัมพวาไม่เคยดำรงอยู่ด้วยตนเอง หากแต่ต้องเกาะเกี่ยวหรือถูกทาบทับด้วยประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเรื่องราวของรัชกาลที่ 2 และราชินีกุลบางช้าง เช่น เมื่อกล่าวถึงสถานที่สำคัญของ อ.อัมพวา นอกจากอุทยานพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งสิ่งที่น่าสนใจจัดแสดงส่วนใหญ่จะเป็นข้าวของเครื่องใช้และเครื่องดนตรีที่คหบดีในเมืองถวายเป็นของขวัญแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งสิ่งที่น่าสนใจจัดแสดงส่วนใหญ่จะเป็นข้าวของเครื่องใช้และเครื่องดนตรีที่คหบดีในเมืองถวายเป็นของขวัญแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่มีส่วนใดที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชาวเมืองสมุทรสงคราม เรื่องราวที่กล่าวถึงส่วนใหญ่มักเป็นวัดต่างๆ โดยเฉพาะวัดที่มีความเกี่ยวข้องกับรัชกาลที่ 2 และราชินีกุลบางช้าง⁵ หรือมิฉะนั้นท้องถิ่นอัมพวาก็ถูกกล่าวถึงในท้องเรื่องการเดินทางผ่าน ประทับแรม หรือการตรวจการณของกษัตริย์และเจ้านายพระองค์ต่างๆ รวมทั้งถูกกล่าวถึงในนิราศโดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการทำศึกสงคราม อาทิ นิราศท่าดินแดง นิราศนรินทร์ นิราศเมืองเพชร นิราศพระแท่นดงรัง นิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย นิราศเกาะจาน (ห้วยกอ) ฯลฯ (รายละเอียดดู ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล และวิพุธ โสภางค์ 2537: 36-57 และเทพสุนทรสารทูล มปป.: 7)

ข้อควรพิจารณาประการที่สอง นอกจากถูกกล่าวถึงแต่เฉพาะเมื่อมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องราวและภารกิจของกษัตริย์และเจ้านายพระองค์ต่างๆ แล้ว น่าสนใจที่เท่าที่หรือสายตาของการกล่าวถึงชาวอัมพวาและชาวแม่

⁴ ดังที่คอลัมน์แนะนำสถานที่ท่องเที่ยวและรับประทานอาหารในนิตยสารรายสัปดาห์ฉบับหนึ่งเล่าว่า นอกจาก “จังหวัดสมุทรสงครามมีคลองมากถึง 338 คลอง มีลำประโดง (คลองเล็กเชื่อมคลอง) 1,947 แห่ง บ้านทรงไทย 2,400 หลัง ซึ่งมีอายุตั้งแต่ 50 ปีถึงกว่า 200 ปี” (วีระสิงห์ เมืองมัน 2544: 73) ที่สำคัญ “ผู้ที่มาเที่ยวจะได้รับรสชาติไม่ซ้ำแบบใคร เพราะที่นี่ [ต.ปลายโพพาง, ผู้เขียน] มีบ้านทรงไทยมากหลัง บ้านหลังที่ประจักษ์ได้รางวัลคือบ้านของกำนันธวัชเอง มีอายุ 109 ปี ฝากระแซง ใต้ถุนสูงโปร่ง ตั้งอยู่ริมประโดงในสวนมะพร้าวและส้มโอ น้ำในประโดงใสสะอาด อาบเล่นได้สบาย...เวลากลางคืนกำนันยังจะพาไปชมห้องห้อยแสงชายสวน ตอนเช้าตื่นขึ้นมามาทำกลางอากาศบริสุทธิ์ ฟังเสียงนกร้องเพลง และให้เฝ้ามองชาวบ้านประกอบกิจวัตรประจำวัน ไปทำสวน ขึ้นมะพร้าวหาน้ำตาลมาเคี้ยว บางพวกก็พายเรือขายสินค้าไปตามลำน้ำ ปรากฏการณ์เช่นนี้หาดูไม่ได้อีกแล้วในเมืองใหญ่” (เพ็ญอ่าง) เป็นอาทิ

⁵ เช่น วัดอัมพวันเจติยารามซึ่งถือว่าเป็น “วัดของราชินีกุลบางช้าง” นอกจากสร้างโดยโดยสมเด็จพระบุปศิริโสภาคมหานาคนาถ พระชนนีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เชื่อกันว่าบริเวณพระปรางค์ของวัดเดิมเป็นที่ปลูกเรือนหลังที่คุณนาคตลอดฉิมบุตรชาย ส่วนวัดจุฬามณีหรือ “วัดแม่เจ้าทิพย์” เชื่อกันว่าเป็นนิวาสสถานเดิมของพระชนกพระชนนีในสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 ขณะที่วัดกุฎุมรินทร์กุฎิทองนั้นมีเรื่องเล่ากันว่าครั้งหนึ่งบิดาของคุณนาคซึ่งเป็นเศรษฐีใหญ่ได้พาคุณนาคไปให้สมภารวัดบางลี่ตรวจดูดวงชะตา ท่านสมภารทำนายว่าจะได้เป็นพระราชินี บิดาจึงให้คำมั่นว่าหากเป็นจริงดังคำทำนายจะสร้างกุฎิทองถวายวัดบางลี่ และเมื่อจริงดังคำทำนายจึงสร้างกุฎิทองถวาย จึงได้ชื่อว่า “วัดบางลี่กุฎิทอง” ต่อมาวัดบางลี่ถูกน้ำเซาะตลิ่งพังดินของวัดได้รับความเสียหายมาก จึงได้มีการรื้อกุฎิทองหลังดังกล่าวมาสร้างใหม่ที่วัดกุฎุมรินทร์ พร้อมกับเรียกชื่อวัดเป็นวัดกุฎุมรินทร์กุฎิทองมาจนถึงปัจจุบัน (รายละเอียดดู ปุณฺณ บุตตาหวัง 2543: 43-53 และดู เทพ สุนทรสารทูล มปป.: 11-77 ประกอบ)

กลองในท้องเรื่องของกษัตริย์ยังมักมีลักษณะขบขัน ไม่ชวนอภิมรย์ หรือบางครั้งก็นำรำคาญ เป็นต้นว่า เพลงยาว นิราศเรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ หลังจากพรรณาธรรมชาตียาวอย่างท่ามกลางอารมณ์ถวิลหาคนรักหลังจากออกจากกรุงเทพฯ ได้สักพัก เมื่อมาถึงเมืองแม่กลอง กวีได้รำพันว่า

“ครั้นเพลาสूरียอรุณเรือง	แสงประเทืองเบื่องนบุรีพิศา
พอดคลีกแล้วให้ล่องนาวาคลา	ประทับท่าเมืองสมุทรบุรีรมย์
อันฝูงชนชาวบ้านยานั้น	ฉิวพรรณไม่รีนรอยสวสยสม
ไม่เป็นที่ชวนชื่นอารมณ์ชม	ยิ่งเกรียมตรมสุดแสนระกำใจ
ให้บ้านปวนหวนสวาทประหวัดหา	จะดูใครไม่พาชื่นใจได้
จึงให้ออกนาวาคลาไคล	รีบไปตามสายชลสี”

ทั้งนี้ การที่กวีเห็นชาวเมืองแม่กลองที่ชั่วร้ายชั่วเหวแล้วไม่ชวนอภิมรย์เมื่อเปรียบเทียบกับความงามของหญิง อันเป็นที่รักสามารถเข้าใจได้ แต่การที่กวีซึ่งเป็นชนชั้นสูงในเมืองไม่สามารถยอมรับวิถีชีวิตความเป็นอยู่หรือ “ตัวตน” ของชาวชนบทธรรมดาสามัญได้ทั้งๆ ที่เป็นคนไทยเช่นกัน ทำให้แลดูประหนึ่งคล้ายกับข้อสังเกตประเด็น “คนอื่นในตัวเอง” (The Other Within, Thongchai Winichakul 1993) ที่มีต่อพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงเห็นราษฎรบางคนมีลักษณะขบขัน โง่เขลา และล้าหลัง ซึ่งเป็นสายตาเดียวกับที่ชาวตะวันตกมองชาวตะวันออกสำคัญแต่ควรนี่เป็นชาวตะวันออกที่มองชาวตะวันออกด้วยกันเอง

ข้อควรพิจารณาอีกประการคือ ถึงแม้การได้เกาะเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติรวมทั้งเรื่องเล่าของคนในเมืองจะสร้างความภาคภูมิใจให้กับชาวบางนางลี่บางรายในฐานะที่เป็นชาวอัมพวา ดังที่ว่า “ฉันก็รู้สึกภูมิใจที่บ้านเรามีเจ้าอยู่ มีศิลปิน” (เยี่ยม หาดสมบัติ, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545) รวมทั้งรู้สึกปลื้มกับการที่ราชินีลูกบางช้างมาสร้างวัดวาอารามต่างๆ ไว้ ดังที่ว่า “วัดบางแคใหญ่มีกำแพงแก้ว ซึ่งต้องใช้ช่างเมืองหลวง และใช้ข้าทาสบริวาร ลำพังแต่เราไม่มีปัญญาสร้าง รู้สึกปลื้ม ภูมิใจ” (เพ็งอ้ง) แต่ชาวบางนางลี่อีกจำนวนหนึ่งไม่ได้รู้สึกกับตัวตนและเรื่องราวที่ได้รับการกล่าวถึงโดยผู้อื่นมากนัก ดังที่เจ้าอาวาสวัดบางแคกลางเห็นว่า “ที่จริงคนที่นี่ก็เฉยๆ คล้ายกับว่าคนที่นี่หยิ่งยะโส ไม่ได้ภูมิใจอะไร เพราะว่าเขาไม่ได้ทำอะไรเรา” (เจ้าอาวาสวัดบางแคกลาง, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545) เช่นเดียวกับชาวบางนางลี่อีกรายที่ “ไม่รู้สึกอะไรกับที่เขาบอกว่าสมุทรสงครามเป็นเมืองศิลปิน เราเฉยๆ กับครูเอื้อ เราถือว่าเป็นการยกย่องของข้างนอก” (บุญส่ง เดี่ยวรัตนวรา, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545) เป็นอาทิ

ทั้งนี้ สิ่งที่ชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจและเห็นว่าเป็นตัวตนและเรื่องราวของตนเองคือการทำน้ำตาลมะพร้าว ไม่ใช่การเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนักรวมทั้งเรื่องเล่าของคนเมือง ดังที่รายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “สิ่งที่ภูมิใจมากที่สุดก็คือบางนางลี่เราแล้วก็ จ.สมุทรสงคราม เป็นจังหวัดแรกที่ทำน้ำตาลมะพร้าว เรื่องอื่นเป็นเรื่องที่คนอื่นเขาพูดกัน แต่ไม่ค่อยเกี่ยวอะไรกับเรา” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545) เรื่องราวเกี่ยวกับการทำน้ำตาลมะพร้าว ไม่ว่าจะเป็นความคึกคักมีชีวิตชีวาขณะ “ออกสวน” หรือไปขึ้นน้ำตาลมะพร้าว ความเฟื่องฟูของเศรษฐกิจน้ำตาลมะพร้าว ประสบการณ์การตกต้นมะพร้าวตาลของแต่ละราย ฯลฯ เป็นประเด็นหรือหัวข้อสนทนาที่ชาวบางนางลี่สามารถนำมาพูดคุยกันได้อย่างไม่รู้เบื่อ

นอกจากนี้ หากพิจารณาในเชิงประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ย่านบางนางลี่ไม่ได้มีความสำคัญเชิงเศรษฐกิจเฉพาะในช่วงการขยายตัวของการทำน้ำตาลมะพร้าวตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา หากแต่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างซึ่งมีระบบเศรษฐกิจแบบตลาดมาแต่สมัยอยุธยา และเป็นแหล่งรายได้สำคัญของราชสำนัก ต่อเนื่องมาจนกระทั่งสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของอากรสวนใหญ่ อากรสมพักสร หรือภาษีประเภทต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการทำน้ำตาลมะพร้าว ฉะนั้น การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจน้ำตาลมะพร้าวจนกระทั่งก่อให้เกิดเรื่องราวที่ชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจและอัตลักษณ์คนทำตาลที่ชาวบางนางลี่บ่งชี้ตนเองเข้าด้วย จึงเป็นพัฒนาการขั้นล่าสุดของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่ที่มีประวัติศาสตร์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

อย่างไรก็ดี อัตลักษณ์และเรื่องราวเกี่ยวกับการทำน้ำตาลมะพร้าวที่ชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจกำลังกลายเป็นอดีตหรือเป็นประวัติศาสตร์ไปทุกขณะ เพราะปัจจุบันแม้พื้นที่ส่วนใหญ่ในย่านบางนางลี่และ จ.สมุทรสงคราม ยังคงเป็นสวนมะพร้าว แต่มะพร้าวในสวนเหล่านี้ไม่ได้ถูกใช้สำหรับทำน้ำตาลมะพร้าว หากแต่ถูกใช้สำหรับเก็บลูกขายหรือถูกปล่อยทิ้งไว้รอวันถูกโค่นเพื่อปลูกไม้ผลชนิดอื่น โดยเฉพาะส้มโอและลิ้นจี่ซึ่งเป็นไม้ผลที่ชาวบางนางลี่ปลูกกันมากในปัจจุบัน นอกจากนี้ แม้ชาวบางนางลี่ยังคงทำสวนไม้ผล แต่แรงงานที่ใช้ในการทำสวนส่วนใหญ่เป็นคนวัยกลางคนและคนชรา ขณะที่แรงงานหนุ่มสาวส่วนใหญ่ประกอบอาชีพพนักงานโรงงานในจังหวัดใกล้เคียง เช่น จ.สมุทรสาคร จ.ราชบุรี การผลิตภาคเกษตรย่านบางนางลี่จึงมีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่วุ่นเกิดขึ้นท่ามกลางการปรับตัวของชาวบางนางลี่ต่อเงื่อนไขและปัจจัยเชิงโครงสร้าง อาทิ การพัฒนาโครงข่ายถนน การพัฒนาและจัดการแหล่งน้ำภายใต้โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ การส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่อง โครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ฯลฯ ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไม่เฉพาะในส่วนของระบบเศรษฐกิจระดับภูมิภาค หากยังหมายรวมถึงระบบนิเวศรอยต่อปากน้ำแม่กลอง ซึ่งชาวบางนางลี่ต้องปรับตัวตอบสนองอย่างสำคัญ

โครงการวิจัย “สืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางนางลี่” จึงถือกำเนิดขึ้นเพื่อรื้อฟื้นและสร้างความทรงจำร่วมเกี่ยวกับอดีตหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางนางลี่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในส่วนของ การทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจและบ่งชี้ตัวเองเข้าด้วย ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการเปิดโอกาสหรือสร้างพื้นที่ให้เรื่องราวของท้องถิ่นบางนางลี่ในฐานะ “เรื่องเล่าเล็กๆ” (little narrative) ได้มีที่ยืนในวงวิชาการประวัติศาสตร์ไทย โดยไม่จำเป็นต้องเกาะเกี่ยว ถูกทับทับ หรือเป็นส่วนประกอบของท้องเรื่องประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก รวมทั้งเรื่องเล่าของคนในเมือง หากขณะเดียวกันยังช่วยให้ท้องถิ่นโดยรวม โดยเฉพาะในส่วนของคนรุ่นหลังที่ไม่มีประสบการณ์ร่วม ได้เรียนรู้ เข้าใจ ตระหนัก และภาคภูมิใจในประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ของตนอย่างถ่องแท้และแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โครงการวิจัยอาศัยวิธีการศึกษาที่เน้นการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น ไม่ได้เน้นผู้ถูกศึกษาและท้องถิ่นเป็นเพียงวัตถุแห่งการศึกษาที่เฉื่อยเฉื่อย ไร้ชีวิต หากแต่ปรับเปลี่ยนสถานะมาเป็นผู้ศึกษาร่วม (co-author) ที่แข็งขัน ซึ่งเป็นการกระตุ้นและสนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ขึ้นภายในท้องถิ่น และเปิดโอกาสให้ท้องถิ่นได้กำหนดความหมายของเรื่องเล่าหรือประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ของตนในเวลาเดียวกัน

2. วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางนางลี่ในกรอบของการปรับตัวของท้องถิ่นต่อบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และนิเวศวิทยา ทั้งระดับมหภาคและภูมิภาค ที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา
2. เพื่อศึกษาว่ากระบวนการปรับตัวของชาวบางนางลี่ก่อให้เกิดความจำเพาะโดยเปรียบเทียบของท้องถิ่นบางนางลี่อย่างไร ทั้งในแง่ของรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ลักษณะความเป็นชุมชน การจัดรูปความสัมพันธ์หรือองค์กรทางสังคม อัตลักษณ์ ระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งสำนึกและการเคลื่อนไหวทางการเมือง
3. เพื่อศึกษาว่าประวัติศาสตร์การปรับตัวของชาวบางนางลี่สามารถเป็นฐานหรือ “ทุน” ให้กับท้องถิ่นบางนางลี่ในการเผชิญหน้ากับความท้าทายและการเปลี่ยนแปลงที่ยังคงคาดเดาเข้ามาอย่างต่อเนื่องได้อย่างไร

3. แนวคิดและทฤษฎีและการประยุกต์ใช้

1. แนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local history) เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับเหตุการณ์หรือเรื่องราวของท้องถิ่น มากกว่าเรื่องราวเกี่ยวกับชาติ กษัตริย์ และสถาบันต่างๆ เช่นประวัติศาสตร์กระแสหลัก เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับวิถีชีวิต การประกอบอาชีพ สภาพแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมของชุมชน มากกว่าจะเป็นการศึกษาสงคราม วิศวกรรม หรือคุณูปการของกษัตริย์และชนชั้นนำ เช่นเดียวกับในส่วนของหลักฐานหรือแหล่งที่มาของความรู้เกี่ยวกับอดีตซึ่งไม่ได้จำกัดเฉพาะพงศาวดาร จารึก หรือจดหมายเหตุเหมือนเช่นประวัติศาสตร์กระแสหลัก หากยังให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทอื่นๆ ในท้องถิ่นในระดับเท่าเทียมกันหรืออาจจะมากกว่า ไม่ว่าจะเป็นตำนาน นิทาน เพลงพื้นบ้าน การละเล่น ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการสัมภาษณ์พูดคุยกับสมาชิกผู้อาวุโสและทรงความรู้ของชุมชน (ดู ธิดา สาระยา 2539 เป็นตัวอย่าง)
2. ทฤษฎีมานุษยวิทยานิเวศ (ecological anthropology) เป็นทฤษฎีที่เสนอแนวทางการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม ว่าต่างก็มีแนวโน้มที่จะปรับตัวเข้าหากันอยู่ตลอดเวลา โดยแต่ละแนวทางจะให้น้ำหนักกับตัวแปรทั้งสามนี้ต่างกันออกไป อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะอาศัยเฉพาะแนวทางที่เกี่ยวข้องประกอบด้วย 1) แนวทางวัฒนธรรมนิเวศ (cultural ecology) ที่ให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์แกนวัฒนธรรม (culture core) อันเป็นผลมาจากการที่สังคมปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สภาพแวดล้อมตามธรรมชาติรวมทั้งลักษณะและแบบแผนการใช้ทรัพยากรมีส่วนกำหนดการจัดระเบียบองค์กรทางสังคม รูปแบบครอบครัว ค่านิยม พิธีกรรม ความเชื่อ ตลอดจนเทคโนโลยีอย่างสำคัญ (ดู Steward 1963; Bennett 1969; Netting 1986 และ Tanabe 1994 เป็นตัวอย่าง) 2) แนวทางชาติพันธุ์นิเวศ (ethnoecology) ซึ่งเน้นการทำความเข้าใจระบบคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในแต่ละวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม (ดู Domingo 1954 เป็นตัวอย่าง) และ 3) แนวทางยุทธวิธีการปรับตัว (adaptive strategy) ที่ให้ความสำคัญกับกระบวนการคิดและตัดสินใจเลือกใช้ทรัพยากรของปัจเจกบุคคลที่แตกต่างหลากหลายภายในกรอบวัฒนธรรม โดยพิจารณาว่าตัวแปรใดจะถูกตัดสินใจเลือกด้วยเหตุผลใด และสอดคล้องกับหลักคิดทางวัฒนธรรมหรือไม่ อย่างไร (ดู Calavan 1974 เป็นตัวอย่าง)

3. แนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) และแนวคิดเรื่องเล่า (narrative) โดยการวิเคราะห์วาทกรรมหมายถึง การพยายามศึกษาและสืบค้นกระบวนการ ขั้นตอน ลำดับเหตุการณ์ และรายละเอียดปลีกย่อยต่างๆ ในการสร้างเอกลักษณ์และความหมายให้กับสรรพสิ่งในรูปของวาทกรรมและภาคปฏิบัติการของวาทกรรมว่าด้วยเรื่องนั้นๆ ว่ามีความเป็นมาอย่างไร มีการต่อสู้เพื่อช่วงชิงการนำในการกำหนดกฎเกณฑ์ว่าด้วยเรื่องนั้นๆ อย่างไร เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคคล สถาบัน สถานที่ และเหตุการณ์อะไร นอกจากนี้ กระบวนการดังกล่าวส่งผลกระทบอะไร และวาทกรรมนั้นๆ ได้ “เก็บกด/ปิดกั้น” สิ่งใดบ้าง (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2542: 10-1) ขณะที่แนวคิดเรื่องเล่านี้มี 2 นัยยะ นัยยะแรกมีความหมายในทำนองที่ต้องการชี้ให้เห็น “วิกฤตของภาพแทน” (crisis of representation, Lyotard 1984: viii) ขณะเดียวกันก็ท้าทายสถานะและการอวดอ้างความจริงของ “อภินิยาย” ที่สูญเสียความน่าเชื่อถือไปแล้ว (the grand narrative has lost its credibility, Lyotard 1984: 37) โดยการเสนอ “เรื่องเล่าเล็กๆ” (little narratives) ขึ้นมาแทนที่ นัยยะนี้เป็นทัศนะของนักคิดสกุลหลังยุคสมัยใหม่ ส่วนอีกนัยยะหมายถึงปริณทลอันสลับซับซ้อนของความหมาย (Mumby 1993: 106-7) หรือเป็นระบบการผลิตความหมายที่ทรงพลัง (White 1987: x)

ทั้งนี้ งานวิจัยอาศัยแนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการกำหนดประเด็นในการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือวิธีการศึกษาและหลักฐานที่ใช้ในการศึกษา ซึ่งงานวิจัยอาศัยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก การสัมภาษณ์พูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ รวมทั้งการประชุมกลุ่มในหัวข้อต่างๆ เป็นวิธีการศึกษาหลัก ควบคู่ไปกับการใช้หลักฐานประเภทเอกสารชั้นต้น จากนั้นจึงเชื่อมโยงข้อมูลที่ได้เข้ากับบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม และนิเวศวิทยา ในระดับประเทศและภูมิภาคในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งข้อมูลส่วนใหญ่อยู่ในรูปเอกสาร ส่วนทฤษฎีมานุษยวิทยานิเวศ งานวิจัยอาศัยเป็นแนวทางในการตีความและจัดระเบียบความสัมพันธ์ของข้อมูลชุดต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในส่วนของการปรับตัวของท้องถิ่นบางนางลี่ต่อเนื่องไปทางนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ และการเมืองในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งส่งผลให้สภาพสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองของย่านบางนางลี่ มีความจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ขณะที่แนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรมและแนวคิดเรื่องเล่า งานวิจัยอาศัยเป็นแหล่งอ้างอิงในการจัดวางสถานะความจริงและความรู้ของงานวิจัย รวมทั้งเป็นฐานในการเปิดพื้นที่ให้เรื่องราวของท้องถิ่นได้มีตำแหน่งแห่งที่ภายในสนามวาทกรรมประวัติศาสตร์ไทย มากกว่าจะอาศัยเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์หรือสร้างตัวบท หรือเป็นเครื่องมือในการทำทลายสถานะความรู้หรือการอวดอ้างความจริงของประวัติศาสตร์กระแสหลักอย่างตรงไปตรงมา เหมือนเช่นที่งานเขียนที่อาศัยแนวคิดเหล่านี้ส่วนใหญ่นิยมกระทำ

4. ระเบียบวิธีวิจัย

โครงการวิจัยอาศัยระเบียบวิธีวิจัยหลายวิธี ได้แก่

1. การสัมภาษณ์ ประกอบด้วย

1.1 การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักรายบุคคลแบบเจาะลึกเฉพาะประเด็น อาทิ การตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพ งานบุญงานประเพณี การจัดกิจกรรมรวมกลุ่ม โครงการพัฒนาของรัฐและผลกระทบ ฯลฯ ซึ่งผู้ให้ข้อมูลหลักในแต่ละประเด็นนอกจากประกอบด้วยอาสาสมัครนักวิจัย ยังประกอบด้วยผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นผู้นำทาง

การและผู้ไม่นำไม่เป็นการ เช่น ผู้อาวุโส พระภิกษุ ฯลฯ รวมทั้งบุคคลภายนอกที่มีความรู้เกี่ยวกับหัวข้อศึกษาและพื้นที่ศึกษา

1.2 การสัมภาษณ์ชาวบางนางลี่ทั่วไปอย่างไม่เป็นทางการ นอกจากเป็นการเสริมข้อมูลส่วนที่ได้เก็บมา รวมทั้งตรวจสอบข้อมูลที่มี ยังเป็นโอกาสของการกระชับความสัมพันธ์กับสมาชิกชุมชนโดยรวม ซึ่งการพูดคุยเช่นนี้สามารถกระทำได้ในโอกาสการใช้ชีวิตประจำวัน เช่น การไปซื้อสินค้าที่ร้านค้าหรือ “แพ” การรับประทานอาหารที่ร้านค้า โดยเฉพาะในงานบุญงานประเพณีต่างๆ ที่คณะวิจัยสามารถพูดคุยกับสมาชิกชุมชนได้จำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นระหว่างการจัดเตรียมงานหรือระหว่างการประชุมปรึกษาหารือ

2. การประชุมกลุ่มรายประเด็น จัดขึ้นหลังจากที่สามารถรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ได้ระดับหนึ่ง เพื่อตรวจสอบข้อมูล ทำความเข้าใจ หรือสร้างความชัดเจนในบางประเด็น เช่นเดียวกับการประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งที่ 1-3 ที่นอกจากเป็นการเสนอผลการศึกษาแต่ละช่วง ยังถือเป็นการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลและสร้างความชัดเจนในแต่ละประเด็น ซึ่งรูปแบบการประชุมทั้งสองไม่เน้นบรรยากาศแบบเป็นทางการ หรือเป็นการนำเสนอผลงานทางวิชาการ แต่เน้นบรรยากาศการพูดคุยแลกเปลี่ยนแบบเป็นกันเอง สร้างความรู้สึกให้ผู้เข้าร่วมประชุมรู้สึกเหมือนกับการไป “ช่วยงาน” งานบุญงานประเพณีต่างๆ ของท้องถิ่น

3. การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในงานบุญงานประเพณีต่างๆ ของท้องถิ่น เช่น งานทอดกฐิน งานทอดผ้าป่า งานสลากภัต การถือศีลอุโบสถในวันพระและช่วงเข้าพรรษา รวมไปถึงงานบวช งานแต่งงาน งานศพ ฯลฯ ซึ่งนอกจากให้อำนาจให้คณะนักวิจัยสามารถสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในประเด็นวิถีชีวิตและสังคมวัฒนธรรมของท้องถิ่นโดยเฉพาะการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม ขณะเดียวกันยังเป็นโอกาสให้คณะนักวิจัยได้พบปะกับบรรดาสมาชิกรายอื่นๆ ในชุมชนเพื่อสร้างความคุ้นเคยและเป็นกันเอง ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาศาสนาอย่างมีส่วนร่วม

4. การศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง นอกจากเพื่อเชื่อมโยงสภาวะและความเปลี่ยนแปลงภายในท้องถิ่นเข้ากับบริบทหรือเงื่อนไขและปัจจัยภายนอก รวมทั้งเพื่อเสริมข้อมูล ตรวจสอบข้อมูล และสร้างความชัดเจนในประเด็นต่างๆ ขณะเดียวกันยังมีวัตถุประสงค์ในการช่วยตั้งประเด็นคำถาม ตั้งข้อสังเกต หรือสร้างความหมายให้กับข้อมูลที่เก็บรวบรวมมา

5. การศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการสร้างบ้านเรือน ระบบการทำสวนยกทรง วัด โบราณสถาน โบราณวัตถุ ภาพถ่าย บันทึกส่วนตัว ฯลฯ

6. การเปิดโอกาสให้อาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่นบางนางลี่ของแต่ละหมู่บ้านซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผู้ให้ข้อมูลหลักมีส่วนร่วมในกระบวนการศึกษาและช่วยเก็บข้อมูล โดยเฉพาะในรูปของการพูดคุยกับผู้สูงอายุในชุมชน นอกเหนือจากความเป็นกันเอง ประสิทธิภาพในการพูดคุยซึ่งเกิดจากพื้นฐานความรู้และวัฒนธรรมที่ใกล้เคียงกัน วิธีการวิจัยรูปแบบนี้ยังมีวัตถุประสงค์เพื่อก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ระหว่างกันภายในชุมชนภายใต้หัวข้อประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

5. หน่วย ขอบเขต และพื้นที่ศึกษา

“ท้องถิ่นบางนางลี่” ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษามีขอบเขตครอบคลุมพื้นที่ 4 ตำบลของ อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม คือ ต.บางนางลี่ รวมทั้งบางส่วนของ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง และ ต.สวนหลวง เนื่องจากพื้นที่ทั้ง 4 ตำบลต่างตั้งอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ผ่านการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมคล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันในลักษณะต่างๆ สามารถแสดงพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กายภาพของพื้นที่ศึกษาดังกล่าวได้ดังแผนที่ที่ 1

6. เนื้อหาของรายงานวิจัยโดยสังเขป

รายงานวิจัยประกอบด้วย 6 บท บทที่ 1 เป็นบทนำ อภิปรายความสำคัญของปัญหา วัตถุประสงค์ แนวคิด ทฤษฎีและการประยุกต์ใช้ ระเบียบวิธีวิจัย พื้นที่ศึกษา รวมทั้งเนื้อหา รายงานวิจัยรายบทโดยสังเขป ดังที่กล่าวแล้ว ส่วนหนึ่งข้างต้น บทที่ 2 กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่สมัยบุกเบิก หรือตั้งแต่ช่วงสมัยอยุธยาจนถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นช่วงที่ผู้คนกลุ่มต่างๆ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพในบริเวณนี้เป็นระยะ ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ไม่ว่าจะเป็นช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีการอพยพหลบหนีภัยสงครามรวมทั้งมีการกวาดต้อนผู้คนมาอยู่บริเวณนี้ หรือช่วงหลังจากที่รัฐบาลเริ่มชุดคลองเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจและยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส ซึ่งก่อให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลี่จำนวนมาก ซึ่งการปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาอันใหม่ของผู้คนกลุ่มต่างๆ ดังกล่าวก่อให้เกิดรูปแบบการเพาะปลูกรวมทั้งลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการปลูกสร้างบ้านเรือน ซึ่งส่งผลต่อการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือลักษณะความเป็นชุมชนของย่านนี้ ขณะเดียวกัน เพราะเหตุที่ประกอบด้วยผู้อพยพ สังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิกยังไม่เสถียร ยังมีการเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิภานาเดิมของผู้มาตั้งรกรากใหม่ และกลุ่มคนเหล่านี้ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่จนเกิดผสมผสานทางวัฒนธรรมขึ้นในย่านบางนางลี่ ซึ่งบางวัฒนธรรมสามารถผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน แต่บางวัฒนธรรมถูกปฏิเสธแหล่งที่มา นอกจากนี้ การอพยพเข้ามาของผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะชาวจีนอพยพส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่ขยายตัว ไม่ว่าจะเป็นในสาขาเกษตรกรรม พาณิชยกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสาขาอุตสาหกรรมในครัวเรือนเช่นน้ำตาลมะพร้าว กระนั้นระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่ว่่นนี้ยังคงมีความกำกวมและหลวมช้อนกับระบบเศรษฐกิจยังชีพ ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของการผลิตเพื่อบริโภค หรือการผลิตเพื่อขาย

บทที่ 3 กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่ช่วงตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงประมาณกลางทศวรรษ 2520 ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตแบบผสมผสาน คือทั้งทำน้ำตาลมะพร้าว ปลูกไม้ผล และทำนา เป็นการผลิตเชิงเดี่ยว คือทำน้ำตาลมะพร้าวเพียงอย่างเดียวและอย่างเข้มข้น ซึ่งการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตดังกล่าวเกิดขึ้นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองระดับประเทศและระดับโลก ไม่ว่าจะเป็นภาวะขาดแคลนน้ำตาลทรายในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ส่งผลให้ราคาน้ำตาลปีบขยับตัวขึ้นตาม การขยายตัวของตลาดน้ำตาลปีบตามภาวะการขยายตัวของอุปสงค์น้ำตาลมะพร้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการก่อตัวของระบบเจ้าภาษีซึ่งส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวที่ต้องการเงินทุนเริ่มต้นและหมุนเวียนจำนวนหนึ่งเป็นไปได้สำหรับชาวบางนางลี่ครัวเรือนที่ขาดแคลนเงินทุน ซึ่งการที่ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตทั้งด้วยการปลูกมะพร้าวเพิ่มในสวนเดิม และการปรับเปลี่ยนพื้นที่นาเป็นพื้นที่สวนมะพร้าว ไม่เพียงแต่ส่งผลให้พื้นที่สวนมะพร้าวขยายตัวอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะเมื่อประกอบกับการขยายตัวของการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวในย่านอื่นๆ ของ จ.สมุทรสงคราม ซึ่งส่งผลให้แบบแผนการใช้ที่ดินในระดับจังหวัดส่วนใหญ่เป็นการปลูกมะพร้าวน้ำตาล หากการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตดังกล่าวยังส่งผลให้ย่านบางนางลี่มีลักษณะจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของลักษณะความเป็นชุมชน การจัดรูปองค์กรทางสังคมซึ่งมักมี “วัด” เป็นศูนย์กลาง หรืออัตลักษณ์ “คนทำตาล” ซึ่งมีเสถียรภาพมากกว่าจะสิ้นไหล โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับอัตลักษณ์ชนิดที่ก่อตัว

ขึ้นท่ามกลางการเจรจาต่อรองหรือการช่วงชิงพื้นที่ทางสังคม นอกจากนี้ ในบทนี้ยังกล่าวถึงระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าว นับตั้งแต่ในส่วนของการปลูกและการคัดเลือกพันธุ์ ขั้นตอนและวิธีการผลิต ปัจจัยการผลิตและแหล่งจำหน่ายหรือการได้มา ลักษณะการถือครองที่ดินและการใช้แรงงาน ลักษณะความสัมพันธ์ในการผลิต รวมไปถึงระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวซึ่งมีขอบข่ายระดับประเทศ

บทที่ 4 กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่ช่วงระหว่างทศวรรษ 2520 ถึงทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นช่วงที่ย่านบางนางลี่มีฐานะเป็น “ชุมชนชายขอบการพัฒนา” คือ ไม่ได้เป็นพื้นที่เป้าหมายในการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศ ทว่าย่านบางนางลี่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศของรัฐในระดับที่เข้มข้นไม่ต่างจากชุมชนพื้นที่เป้าหมาย ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการประกอบอาชีพ การตั้งถิ่นฐาน รวมทั้งสภาพสังคมวัฒนธรรม เพราะการพัฒนาโครงข่ายถนนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเส้นทางการคมนาคม ศูนย์กลางธุรกิจและการค้า และรูปแบบการตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงอย่างสำคัญ ขณะเดียวกันการพัฒนาและการจัดการแหล่งน้ำ เช่น เขื่อนศรีนครินทร์ ภายใต้โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ก่อให้เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนขึ้นสูงและส่งผลให้น้ำตาลล้นตายจำนวนมากหรือให้น้ำตาลน้อยลง จนชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงต้องหันไปประกอบอาชีพอื่น ขณะที่โครงการป้องกันน้ำเค็มยิ่งทำให้ปัญหาระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองซับซ้อนยิ่งขึ้น เช่นเดียวกับโครงการผันน้ำประปาแจกจ่ายพื้นที่ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลที่ส่งผลกระทบต่อปริมาณและระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลอง ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีการส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงและอุตสาหกรรมต่อเนื่องของรัฐซึ่งได้ดูดซับแรงงานหนุ่มสาวย่านบางนางลี่ไปเป็นจำนวนมาก กระนั้นการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้มีนัยเป็นเพียงการเป็น “เหยื่อการพัฒนา” หรือการยอมจำนนโดยฉะฉานของท้องถิ่น หากแต่แฝงนัยของการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของชาวบางนางลี่ในเวลาเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการเปลี่ยนลักษณะการตั้งถิ่นฐานจากการปลูกสร้างบ้านเรือนริมคลองมาเป็นริมถนนเพื่อตอบสนองต่อเส้นทางคมนาคมและเส้นทางการค้าสายใหม่ หรือการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวมาเป็นการทำสวนผลไม้เพื่อตอบสนองต่อปัญหาน้ำเค็มรวมทั้งปัญหาการทำน้ำตาลมะพร้าว การเป็นพนักงานโรงงานเพื่อผ่องถ่ายแรงงานส่วนเกินหลังครัวเรือนเปลี่ยนระบบการผลิตเป็นการทำสวนผลไม้ รวมทั้งการขยายวิสาหกิจครัวเรือนประเภทต่างๆ อาทิ ลังมะพร้าว ซึ่งเป็นการปรับตัวบนฐานหรือโดยอาศัย “ทุน” ด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความรู้ ทักษะ ประสบการณ์ เครือข่ายตลาด ฯลฯ ที่ท้องถิ่นสั่งสมมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

บทที่ 5 กล่าวถึงพลังท้องถิ่นบางนางลี่โดยพิจารณาจากระบบการผลิตและสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองของชาวบางนางลี่ กล่าวในด้านการผลิต ชาวบางนางลี่ได้กระจายการผลิตทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร ซึ่งนอกจากเป็นการจัดสรรแรงงานในครัวเรือนเพื่อรักษาสถานะการเป็นองค์การผลิตของครัวเรือน การกระจายการผลิตเป็นการกระจายความเสี่ยงกรณีเกิดความล้มเหลวในระบบการผลิตใดระบบการผลิตหนึ่ง และสร้างรายได้จากหลายช่องทางกรณีที่ประสบความสำเร็จในทุกระบบการผลิต ขณะเดียวกันชาวบางนางลี่ได้เรียนรู้และพัฒนาาระบบเกษตรกรรมในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็น การสืบทอดและพัฒนา ระบบสวนยกร่อง การปรับปรุงบำรุงดินแบบอินทรีย์และชีวภาพ การใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมีป้องกันกำจัดแมลง ฯลฯ ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลให้ครัวเรือนยังสามารถหล่อเลี้ยงตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ หากแต่รูปแบบและเทคนิคเกษตรกรรมในแนวทางทางเกษตรกรรมยั่งยืนดังกล่าวยังเกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมและผู้อยู่อาศัยอย่างสำคัญ ส่วนใน

ด้านสังคมและการเมือง แม้ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาชาวบางนางลี่ไม่ได้มีปฏิกิริยาตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบในรูปของการชุมนุม การเดินขบวนประท้วง การยื่นฎีกา หรือการก่อกบฏ เหมือนเช่นกรณีของชาวนาชาวไร่ ซึ่งส่งผลให้ดูเหมือนว่าชาวบางนางลี่ไม่มี “จิตสำนึกทางการเมือง” หรือเป็นผู้ที่มี “ความเฉื่อยชาทางการเมือง” แต่หากพิจารณาสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในความหมายกว้าง ปฏิกริยาและการตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบของชาวบางนางลี่จัดเป็นการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในลักษณะของการต่อต้านในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นอาวุธของผู้ยากไร้หรือผู้อ่อนแอในการเผชิญกับการคุกคามของอำนาจที่เหนือกว่า รูปแบบการเคลื่อนไหวส่วนใหญ่จึงเป็นการแสวงหาช่องทางหรือทางเลือกอื่นที่ “ปลอดภัย” และ “ประหยัด” กว่า มากกว่าจะเผชิญหน้ากับปัญหาหรือท้าทายอำนาจที่อยู่เบื้องหลังปัญหาโดยตรงไปตรงมา ขณะที่การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม เช่น “ชุดทำครัว” ซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่ต้องประกอบกิจกรรมทางประเพณีต่างๆ และองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ เช่น “ประชาคม” ซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่จำเป็นต้องตัดสินใจในประเด็นที่ส่งผลกระทบต่อทุกคนร่วมกัน จัดเป็นสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองระดับท้องถิ่นของชาวบางนางลี่ที่มีนัยสำคัญ และสามารถเป็นฐานให้ชาวบางนางลี่พัฒนาเป็นพลังของท้องถิ่นในการเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงและการท้าทายใหม่ๆ ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาได้อย่างเสมอหน้าและเท่าทัน และบทที่ 6 เป็นบทสรุป ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

บทที่ 2

บางนางลี่สมัยบุกเบิก: ชุมชนคนอพยพ

บทนี้กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่สมัยบุกเบิก หรือตั้งแต่ช่วงสมัยอยุธยาจนถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นช่วงที่ผู้คนกลุ่มต่างๆ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพในบริเวณนี้เป็นระยะ ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งการปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาอันนี้ของผู้คนกลุ่มต่างๆ ดังกล่าวก่อให้เกิดรูปแบบการเพาะปลูกรวมทั้งลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการปลูกสร้างบ้านเรือนที่มีความจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ขณะเดียวกัน เพราะเหตุที่ประกอบด้วยผู้อพยพ สังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิกยังไม่เสถียร ยังมีการเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลาเนาเดิมของผู้มาตั้งรกรากใหม่ และกลุ่มคนเหล่านี้ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่จนเกิดผสมผสานทางวัฒนธรรมขึ้นในย่านบางนางลี่ นอกจากนี้ การที่ย่านบางนางลี่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างซึ่งมีระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพพึ่งตลาดมาตั้งแต่สมัยอยุธยา การอพยพเข้ามาของผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะชาวจีนอพยพส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่ขยายตัว ท่ามกลางการคงอยู่ของระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ

เนื้อหาบทนี้แบ่งเป็น 5 ส่วน ส่วนที่ 1) กล่าวถึงพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่ เริ่มจากสมัยอยุธยาที่ย่านบางนางลี่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างซึ่งเป็นชุมชนชาวสวนริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ปลูกพืชผักและผลไม้เป็นที่รู้จักในนามบางช้างสวนนอก เปรียบเทียบกับบางกอกสวนใน ดึงดูดให้ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพเป็นระยะ ขณะที่ช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการอพยพหลบหนีภัยสงครามรวมทั้งมีการกวาดต้อนผู้คนมาอยู่บริเวณนี้ ส่งผลให้ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงมีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่รัฐบาลเริ่มพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเช่นการขุดคลองเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ รวมทั้งการที่รัชกาลที่ 5 ทรงยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส ก่อให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลี่จำนวนมาก ส่วนที่ 2) กล่าวถึงกระบวนการปรับตัวต่อเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาของผู้คนที่อพยพเข้ามา ทั้งในแง่ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการปลูกสร้างบ้านเรือนซึ่งส่งผลต่อการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือลักษณะความเป็นชุมชนของย่านนี้ รวมทั้งในแง่รูปแบบการเพาะปลูก ซึ่งนอกจากสอดคล้องกับระบบนิเวศ รูปแบบการเพาะปลูกดังกล่าวมีประสิทธิภาพในการจัดการน้ำและบำรุงดินค่อนข้างสูง ส่วนที่ 3) กล่าวถึงสังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิก ซึ่งยังไม่เสถียร เพราะยังคงมีการเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลาเนาเดิมของผู้อพยพในลักษณะต่างๆ ขณะเดียวกันผู้อพยพกลุ่มต่างๆ ไม่เพียงแต่รับหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่ ซึ่งบางวัฒนธรรมสามารถผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน แต่บางวัฒนธรรมถูกปฏิเสธแหล่งที่มา เพราะเหตุผลเชิงชาติพันธุ์ นอกจากนี้ การที่ย่านบางนางลี่ตั้งอยู่ใกล้กับศูนย์กลางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ทำให้มีวัฒนธรรมจากส่วนกลางและท้องถิ่นระดับใหญ่กว่าแพร่กระจายเข้ามา แม้จะไม่ได้รับความสนใจจากชาวบางนางลี่มากนัก ส่วนที่ 4) กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิก ซึ่งมีลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพพึ่งตลาด โดยระบบตลาดย่านบางนางลี่มีขอบเขตกว้างขวาง ก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงบ้าน ตลาด และเมืองเข้าด้วยกัน ขณะที่การเข้ามาของผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะชาวจีนอพยพซึ่งมีประสบการณ์และความชำนาญในเศรษฐกิจแบบตลาดมาแต่ประเทศจีน ยิ่งทำ

ให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงขยายตัวยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในสาขาเกษตรกรรม พาณิชยกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสาขาอุตสาหกรรมในครัวเรือนเช่นน้ำตาลมะพร้าว กระนั้นระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่ว่านี้ยังคงมีความกำกวมและเชื่อมช้อนกับระบบเศรษฐกิจยังชีพ ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของการผลิตเพื่อบริโภค หรือการผลิตเพื่อขาย และส่วนที่ 5) เป็นสรุปท้ายบท ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. พัฒนาการการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน

1.1 ท้องถิ่นบางนางลี่สมัยอยุธยา: อัมพวาสวนนอก บางกอกสวนใน

ท้องถิ่นบางนางลี่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง⁶ ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นทะเล ต่อมาตะกอนที่แม่น้ำพัดพามาได้ทับถมจนเกิดเป็นที่ดอนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนมีสภาพเป็นแผ่นดิน จากนั้นจึงมีผู้คนทยอยอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานโดยเฉพาะตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 24-50 และดู สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 477-8 ประกอบ)⁷ เพราะบริเวณที่ดอนนอกจากเหมาะสำหรับการตั้งถิ่นฐาน ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินที่ก่อตัวจากตะกอนแม่น้ำยังเหมาะสำหรับการทำเรือสวนไร่ นา อีกทั้งพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นบริเวณที่แม่น้ำลำคลองหลายสายไหลมาบรรจบกัน (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 125-6) โดยท้องถิ่นบางนางลี่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้าง ซึ่งครอบคลุมพื้นที่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองตั้งแต่ช่วง อ.บางคนที อ.อัมพวา จนถึง อ.เมือง จ.สมุทรสงคราม เป็นชุมชนชาวสวนริมน้ำที่ทำสวนผลไม้และพืชผัก อาทิ มะม่วง พริก มะพร้าว จนเป็นที่รำลึก (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 24-50) โดยในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายกับประเทศไทยได้กล่าวถึงสวนผลไม้และผู้คนแถบนี้ที่มีอาชีพเป็นชาวสวน (ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 101) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ย่านบางช้างเป็นที่รู้จักหรือเรียกขานกันในนาม “สวนนอก” เปรียบเทียบกับ “สวนใน” เป็นสำนวนว่า “บาง

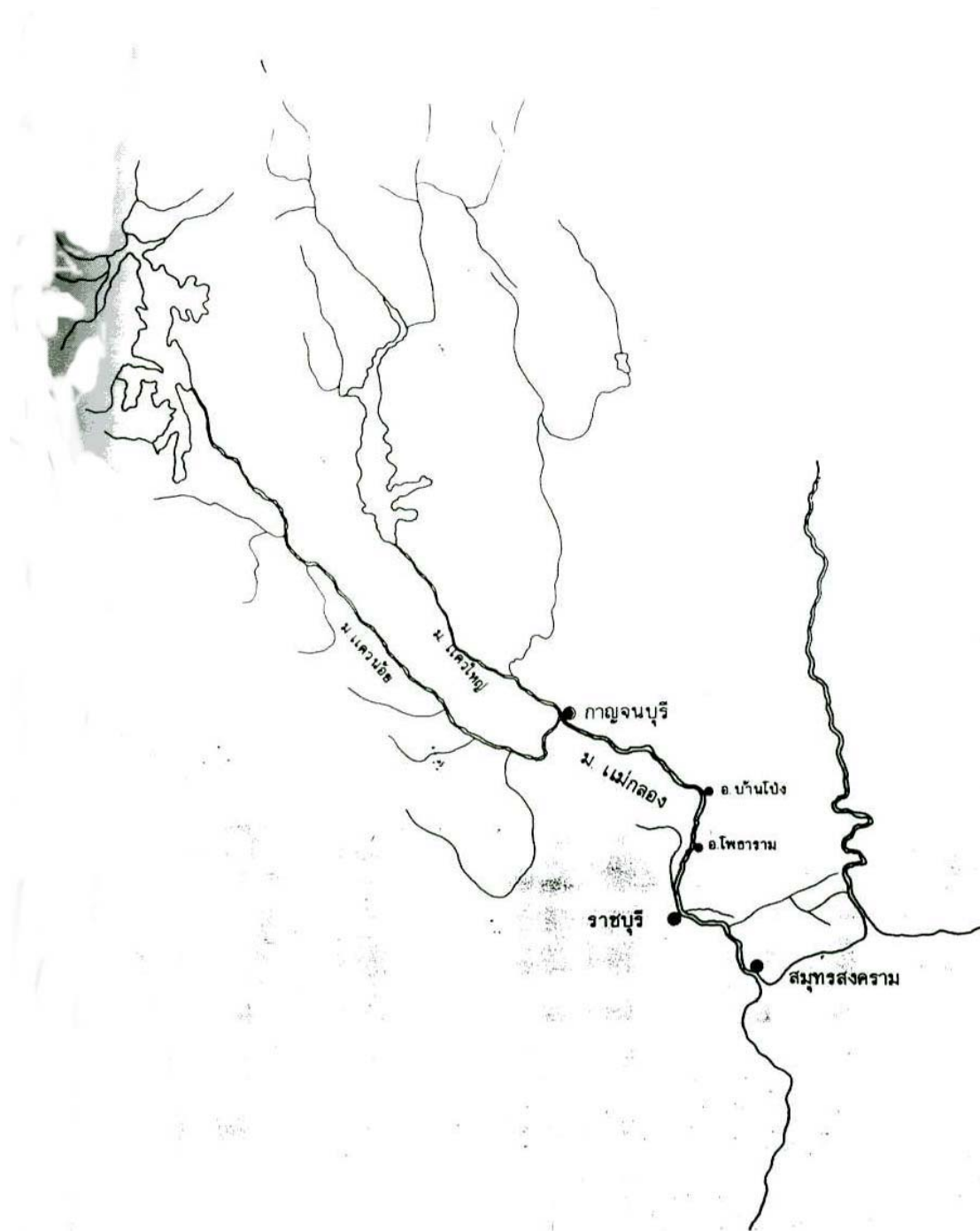
⁶ แม่น้ำแม่กลองเกิดจากการรวมตัวของแม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแควใหญ่ ซึ่งมีต้นน้ำอยู่ในเทือกเขาสูงใน จ.กาญจนบุรี และ จ.ตาก ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับพม่าตอนล่างที่อดีตเคยเป็นอาณาจักรมอญ แม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแควใหญ่ไหลมารวมกันที่ อ.แพรง จ.กาญจนบุรี เกิดเป็นแม่น้ำแม่กลอง ไหลผ่าน จ.กาญจนบุรี ตอนล่าง (อ.เมือง อ.ท่าม่วง อ.ท่าเรือ และ อ.ท่ามะกา) จ.ราชบุรี (อ.บ้านโป่ง อ.โพธาราม และ อ.เมือง) และออกสู่ทะเลอ่าวไทยที่ จ.สมุทรสงคราม (อ.บางคนที อ.อัมพวา และ อ.เมือง) โดยในเขต จ.กาญจนบุรี และ จ.ราชบุรี ที่แม่น้ำแม่กลองไหลผ่านจัดเป็นลุ่มน้ำแม่กลองตอนบนซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นอย่างช้า ขณะที่บริเวณที่แม่น้ำแม่กลองไหลผ่านในเขต จ.สมุทรสงคราม จัดเป็นลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่างซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานในสมัยอยุธยาเป็นอย่างช้า (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 477)

⁷ นอกจากบริเวณดังกล่าวนี้แล้ว การตั้งถิ่นฐานบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่างยังประกอบด้วยบริเวณปากน้ำแม่กลอง ซึ่งกล่าวกันว่าเดิมเป็นปารกทึบและทางตอนใต้ของพื้นที่ถูกน้ำทะเลท่วมถึง จนกระทั่งประมาณปี พ.ศ. 1900 ซึ่งเป็นช่วงที่กรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจและเริ่มมีการสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นทางใต้ ชาวบ้านแม่กลองจากจังหวัดพิจิตรได้อพยพลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณปากแม่น้ำตามฉบับ “ชาวน้ำ” นอกจากเป็นเพราะการหลบหนีภาวะสงครามช่วงเปลี่ยนแผ่นดิน ยังเป็นเพราะแม่น้ำกำแพงเพชรที่เคยปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่เดิมเกิดเปลี่ยนทิศทางและส่งผลให้การทำการทำนาทำกินฝืดเคือง ซึ่งหลังจากได้ปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่บริเวณปากแม่น้ำชาวบ้านเหล่านี้ได้เรียกหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ว่าบ้านแม่กลองตามชื่อบ้านเดิมของตน และภายหลังก็ใช้ชื่อนี้เรียกแม่น้ำที่หมู่บ้านตั้งอยู่ว่าแม่น้ำแม่กลองด้วย ทั้งนี้ หลังจากปลูกสร้างบ้านเรือนบริเวณปากแม่น้ำแล้ว ชาวบ้านแม่กลองได้บุกเบิกพื้นที่ส่วนหนึ่งสำหรับทำนา รวมทั้งทำประมงชายฝั่งและเก็บหาของป่าสำหรับการดำรงชีวิต ต่อมาจึงมีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณชายฝั่งทะเลหนาแน่นขึ้น เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีการติดต่อค้าขายกับภายนอก โดยในสมัยพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172-2199) ได้ปรากฏชื่อเมืองแม่กลองในฐานะเป็นเมืองตรีขึ้นแก่เมืองราชบุรีซึ่งเป็นเมืองโท (รายละเอียดดู อภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 75-6)

ข้างสวนนอก บางกอกสวนใน” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 54) ซึ่งสวนในหมายถึงสวนที่ปรากฏอยู่ตามลำน้ำ เจ้าพระยาตั้งแต่เมืองนนทบุรี บางกอก ลงไปจนถึงเมืองพระประแดงหรือสมุทรปราการ (พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ มปป.: 74) ส่วนสวนนอกหมายถึงสวนที่ถัดจากสวนในออกไปตามหัวเมืองทางทิศตะวันตกผ่านแม่น้ำท่าจีน อ. อัมพวา ไปจนถึงแม่น้ำแม่กลอง ผลไม้ที่ขึ้นขึ้นขึ้นนอกจากประกอบด้วยมะม่วงบางช้าง ยังประกอบด้วยส้มโอนครชัยศรี เป็นอาทิ (ไชแสง สุขวัฒนะ 2522: 173)⁸

⁸ อย่างไรก็ดี ในหมู่ชาวสวนแถบนนทบุรีคำว่า “สวนใน” หมายถึงสวนที่อยู่ใกล้บ้าน ส่วน “สวนนอก” หมายถึงสวนที่อยู่ไกลออกไป หรืออยู่ริมคลอง (ญาณี สรประไพ 2538: 80) ขณะที่ในหมู่ราชินีกุลบางช้าง “สวนนอก” หมายถึงสวนบ้านนอกหรือสวนบางช้างของราชินีกุลบางช้าง ขณะที่ “สวนใน” หมายถึงสวนของเจ้านายในราชวงศ์ (ปฤชชน บุคดาหวัง 2543: 42)

แผนที่ที่ 2 แสดงแม่น้ำแม่กลอง

(ที่มา: ปธานี วงษ์เทศ 2536: 23)

ทั้งนี้ ความอุดมสมบูรณ์ของท้องถิ่นบางช่วงดังดูให้ผู้คนโดยเฉพาะส่วนที่เป็นอิสระจากระบบไพร่พลพ เข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มเป็นระยะ ดังกรณีเจ้าพลายและเจ้าแสน บุตรพระเอกาทศรถ กล่าวกันว่าเมื่อครั้งที่เจ้าพระยา กลาโหมสุริยวงศ์ก่อรัฐประหารปลงพระชนม์ชีพพระเอกาทศรถแล้วสถาปนาตนเองเป็นพระเจ้าปราสาททอง ทั้งเจ้า พลายและเจ้าแสนเกรงกลัวราชภัยจะมาถึงตน จึงพากันอพยพหลบหนีราชภัยพร้อมกับพาบริวารบ่าวไพร่ลงมาตั้ง บ้านเรือนอยู่ในแขวงบางช้าง ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองด้านทิศตะวันตก ประกอบอาชีพทำสวนและค้าขายร่วมกับผู้คน ในท้องถิ่นจนมีฐานะมั่งคั่ง ผู้คนพากันเรียกว่าเศรษฐีพลายเศรษฐีแสน พร้อมกับได้รับการอุปโลกนให้เป็นเจ้าแขวง บางช้างในสมัยนั้น และต่อมาเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงตั้งเมืองสมุทรสงคราม บุคคลในตระกูลเจ้าพลายเจ้า แสนก็ได้รับการแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้าเมืองคนแรกรวมทั้งคนต่อๆ มาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 6 (รายละเอียดดู เทพ สุนทรสารทูล 2540: 38-9; มปป.: 2; อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 79)

นอกจากนี้ ลูกหลานของเจ้าพลายเจ้าแสนต่อมาได้เป็นมเหสีของรัชกาลที่ 1 สมัยรัตนโกสินทร์ โดยเล่ากันว่าครั้งหนึ่งเศรษฐีใหญ่ย่านบางช้างซึ่งเป็นลูกหลานของเจ้าพลายและเจ้าแสนได้พาบุตรสาวชื่อนาคไปให้สมภารวัด บางลำที่ตรวจดูดวงชะตา สมภารทำนายว่าจะต่อไปในภายหน้าจะได้เป็นพระราชินี ซึ่งเหตุการณ์เป็นไปดังคำทำนาย โดยนาคได้แต่งงานกับทองด้วงครั้งดำรงตำแหน่งมหาดเล็ก และต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งเป็นยกกระบัตรเมือง สมุทรสงคราม โดยหลังจากแต่งงานทองด้วงได้อาศัยอยู่กับภรรยาที่บางช้าง จากนั้นภรรยาได้กำเนิดบุตรชื่อฉิม ก่อนที่ทองด้วงจะพาครอบครัวเข้าไปรับราชการในเมืองหลวงในสมัยพระเจ้าตากสิน และหลังจากพระเจ้าตากสิน เสด็จสวรรคต ทองด้วงได้ขึ้นครองราชย์และสถาปนาราชวงศ์จักรีตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ขณะที่นาคนอกจากจะได้ รับการแต่งตั้งเป็นพระมเหสีพระนามว่าสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี บรรดาญาติของเธอก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นราชินี กุลบางช้างทั้งหมด⁹ พร้อมทั้งได้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ เป็นจำนวนมาก (รายละเอียดดู เทพ สุนทรสารทูล 2511: 2540) เหล่านี้เป็นต้น

1.2 ท้องถิ่นบางนางลีสมัยปลายอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์: แหล่งอพยพ

ในช่วงปลายสมัยอยุธยาเกิดสภาวะระส่ำระสายไปทั่วทั้งแผ่นดิน ปรากฏหลักฐานและเรื่องเล่าว่าชาวบ้าน ทั้งจากอยุธยา รวมทั้งบริเวณอื่นๆ จำนวนหนึ่งได้อพยพหลบหนีภัยสงครามมาตั้งถิ่นฐานในย่านบางนางลีและ บริเวณใกล้เคียง ดังกรณีพื้นที่แถบ ต.บางขันแตก ซึ่งอยู่ถัดไปจาก ต.ปลายโพรงพาง เล่ากันว่า “ก่อนกรุงแตก 6 เดือนคนเริ่มหนีมาอยู่แถวนี้ มีสมบัติมากพอที่จะสร้างวัดต่างๆ ได้มากมาย เพราะที่บางขันแตกมีถ้ำถ้ำโถงมากมาย โบราณสวยงามมาก” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2545) หรือกรณีบ้านท่าใหญ่ ต.เหมืองใหม่ ซึ่งอยู่ ถัดไปด้านตะวันตกเฉียงเหนือของ ต.บางแค เล่ากันว่าเกิดจากการที่ชาวบ้านท่าใหญ่ได้อพยพหลบภัยจากพม่า เข้าศึกมาจากพระนครศรีอยุธยาครั้งเสียกรุง โดยตอนแรกได้แผ้วถางพื้นที่ริมฝั่งเข้าไปตามชายคลองประดู่เพื่อสร้าง ที่อยู่อาศัย เพราะเห็นเป็นที่ที่เหมาะสมและยังไม่มีผู้ใดจับจองหรืออยู่อาศัย แต่เมื่อแผ้วถางลึกเข้าไปประมาณ 3 เส้นเศษก็พบซากพระอุโบสถซึ่งหาฝาผนังและหลังคาไม่ได้ ทั้งยังพบพระพุทธรูปปางต่างๆ และเจดีย์แบบรามัญ 2

⁹ ราชินีกุลบางช้าง ประกอบด้วยสายตรง 7 วงศ์ สายชิด 8 วงศ์ และสายห่าง 30 วงศ์ แต่คาดว่ายังมีอีกหลายวงศ์ที่ไม่สามารถสืบค้น ได้ เนื่องจากประเทศไทยเริ่มใช้นามสกุลเมื่อสมัยรัชกาลที่ 6 มาแล้ว (รายละเอียดดู เทพ สุนทรสารทูล 2540: 16-7)

องค์ในสภาพชำรุดหักพัง เมื่อเห็นเป็นอารามร้าง เป็นที่ธรณีสงฆ์ ไม่เหมาะแก่การสร้างบ้านเรือน จึงพากันข้ามคลองประตูไปผ้วถางพื้นที่ด้านทิศตะวันตกของวัดไปประมาณ 5 เส้นเศษ พร้อมกับตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่อาศัยมาจนปัจจุบัน (กรมการศาสนา 2505: 263-4)

ประการสำคัญ ในช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการกวาดต้อนผู้คนเชื้อชาติต่างๆ เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แถบนี้ด้วย (รายละเอียดดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 43-4, 52) อาทิ ชาวเขมร¹⁰ ดังกรณี ย่าน ต.บางสะแก อ.บางคนที ซึ่งอยู่ริมแควอ้อมคนละฟากฝั่งกับ ต.เหมืองใหม่ อ.อัมพวา ซึ่ง “ที่หมู่บ้านนี้แต่ก่อนก็เป็นดงเขมร เขาก็ว่ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 หรือ 3 เขาเรียกเขมรบ้านหมู” (ลุงแหวง, สัมภาษณ์ใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 131) โดย “สมัยก่อนเขาว่ามันรก เป็นป่าเป็นชายทะเล ที่นี้ชายทะเลมันกิ่งอกเรื่อยไป เมื่อสมัย 200-300 ปีก่อนโน้น ยายเล่าให้ฟังว่าสมัยนั้นเป็นพวกอพยพ บ้านแตกสาแหรกขาด เขาก็มาส่งเป็นจุดๆ แล้วก็ทำมาหากินกันมาแต่นั้น ป่ามีเชื้อสายเขมรนะ ถูกเขาตีกระเจิงมา ไล่จับส่งบรรทุกเรือมา ก็พลัดกันไปคนละทางสองทาง” (ป้าเล็ก, สัมภาษณ์ใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 131) เพราะเหตุนี้ “พอเอยบ้านเขมรหมูอยู่ที่ไหน เขาจะบอกอยู่บางสะแก เป็นเขมรทั้งนั้น มาก่อร่างสร้างตัวกัน” (ปู้แซก, สัมภาษณ์ใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 131) เป็นอาทิ

เช่นเดียวกับกลุ่มชาติพันธุ์มอญ ซึ่งนอกจากมีการกล่าวอ้างว่าสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 “พระนามเดิมของท่านคือ นาค ท่านได้ประสูติมาในตระกูลคหบดีมอญ ซึ่งตั้งรกรากอยู่ที่บ้านอัมพวา ตำบลบางช้าง จังหวัดสมุทรสงคราม” (คึกฤทธิ์ ปราโมช อ้างใน สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 53) รวมทั้งการกล่าวอ้างว่า “รัชกาลที่ 1 ทรงมีเชื้อสายมอญสืบจากเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน)” (สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 53) หลักฐานทางประวัติศาสตร์ชี้ว่าชาวมอญได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี จนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยตั้งถิ่นฐานหนาแน่นบริเวณสองฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ตั้งแต่ อ.บ้านโป่ง อ.โพธาราม จ.ราชบุรี รวมทั้งใน จ.กาญจนบุรี มีทั้งส่วนที่อพยพมาจากพม่าเพราะอาณาจักรมอญถูกพม่ารุกรานและผนวกได้ในปี พ.ศ. 2300 และส่วนที่โยกย้ายขยายตัวจากกรุงเทพฯ ลงมาตามลำน้ำถึงแม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ อ้างใน สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 11; สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 478-9) โดยต่างนำคัมภีร์ใบลานที่ตนเคารพนับถือมาสร้างหมู่บ้านเรียงรายเป็นระยะพร้อมกับสร้างวัดและตั้งชื่อตามชื่อเดิมในเมืองมอญด้วย (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2536: 86) ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิพนธ์ไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสแถบ จ.ราชบุรี ว่า “ถึงวัดตาลมีโพงน้ำเหมือนอย่างโรงเหล้า เขาว่าที่นั่นปลูกพลูทั้งวัด ตั้งแต่นี้ไปเป็นบ้านมอญทั้งสองฟากน้ำ พระที่มาสดขยันไตรมน้ำก็สดมอญตลอดมา...บ้านเรือนก็มีฝากระดานหลายหลัง ตั้งอยู่ริมหาดทั้ง 2 ฟากแม่น้ำหลายสิบหลัง ตั้งแต่นี้มาดูบ้านคนถี่ขึ้นมากกว่าแต่ก่อน เรือนฝากระดานก็มีชุม” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างใน ส.พลายน้อย 2544: 247)

¹⁰ ในช่วงปลายสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการกวาดต้อนเชลยศึกชาวเขมรมายังบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง เช่น หลังจากพระยาจักรีรบชนะในกัมพูชาในปี ค.ศ. 1771 ได้มีการกวาดต้อนชาวเขมรจำนวน 10,000 คนมาตั้งถิ่นฐานในเขตราชบุรีบริเวณริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมือง หรือที่เรียกว่าเขมรเดิม ขณะที่ในคริสต์ทศวรรษ 1840 ได้มีการกวาดต้อนเชลยศึกเขมรจากกำปงธมหรือที่เรียกว่าเขมรใหม่มาตั้งถิ่นฐานในเขตราชบุรีเช่นกัน โดยในปี ค.ศ. 1904 ในมณฑลราชบุรีมีชาวเขมรประมาณ 20,000 คนหรือคิดเป็นร้อยละ 5 ของประชากรทั้งหมด (Grabowsky อ้างใน พงษ์พันธุ์ อูยานนท์ 2546: 20)

โดยสถิติสำมะโนประชากรปี พ.ศ. 2447 พบว่าชาวมอญในมณฑลราชบุรี ทั้งที่เป็นเชลยศึกและผู้อพยพ มีจำนวน 12,806 คน (Grabowsky อ้างใน พอพันธุ อุทยานนท์ 2546: 20)

ทั้งนี้ นอกจากตั้งบ้านเรือนหนาแน่นแถบ จ.ราชบุรี ดังกล่าวแล้ว ชาวมอญบางส่วนยังได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขต จ.สมุทรสงคราม ด้วย (สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 11) ดังที่การสำรวจประชากรมอญในประเทศไทยในชุมชนต่างๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2512-2515 พบชาวมอญอาศัยอยู่ในเขต จ.สมุทรสงคราม จำนวน 1,190 คน 123 ครัวเรือน จากพื้นที่ 6 หมู่บ้าน 2 ตำบล 1 อำเภอ ดังรายละเอียดแสดงในตารางที่ 1 ขณะที่การสำรวจเพื่อจัดทำแผนที่แสดงผู้พูดภาษามอญในประเทศไทยในปี พ.ศ. 2544 พบคนพูดภาษามอญใน จ.สมุทรสงคราม จำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบเป็นสัดส่วนต่อประชากรทั้งหมดพบว่า เป็นสัดส่วนที่สูงกว่าที่พบในเขต จ.ราชบุรี (รายละเอียดดู สุวิไล เปรมศรีรัตน์ และคณะ 2544: 50)

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนประชากรมอญในประเทศไทยช่วงปี พ.ศ. 2512-2515

จังหวัด	อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	หลังคาเรือน	จำนวนคน
เชียงใหม่	1	1	2	222	948
ลำพูน	1	1	1	125	739
ลพบุรี	1	2	11	616	4,378
อุทัยธานี	2	4	15	292	1,514
ตาก	1	1	1	22	112
สระบุรี	3	5	8	83	419
อยุธยา	4	6	18	303	2,071
ปทุมธานี	6	39	151	3,216	22,230
นนทบุรี	3	9	18	958	6,734
กรุงเทพฯ	4	12	33	1,187	8,212
ธนบุรี	1	2	9	527	3,543
สมุทรปราการ	3	11	27	699	3,486
สมุทรสาคร	2	13	44	2,793	20,312
สมุทรสงคราม	1	2	6	123	1,190
ราชบุรี	2	10	47	2,378	15,480
เพชรบุรี	1	3	5	149	991
นครปฐม	1	3	7	267	1,869
รวม	37	112	403	13,960	94,229

(ที่มา: สุเจ็ด คชเสนี และคณะ อ้างใน สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 15)

ประชากรมอญที่สำรวจพบในเขต จ.สมุทรสงคราม ในช่วงปี พ.ศ. 2512-2515 ชำต้นอยู่ในเขต ต.แหลมใหญ่ และ ต.แม่กลอง อ.เมือง หรือบริเวณที่ชาวบางนางลี่และชาวแม่กลองทั่วไปเรียกว่าแถบวัดปทุมคณาวาส โดยเฉพาะ “ตรงซอยตึก เข้าไปแถวนี้จะมีคนมอญเยอะ” (วิเชียร อุรักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ชาวมอญเหล่านี้เดิมประกอบอาชีพค้าขายทางน้ำ สินค้าที่จำหน่ายได้แก่จากและฟืนซึ่งเย็บและเผาเอง ต่อมาชาวมอญบางส่วนได้ทำน้ำตาลมะพร้าว และเมื่ออุตสาหกรรมประมงทะเลขยายตัวผู้ขายมอญจำนวนหนึ่งได้พากันไปเป็นลูกเรือประมง และหลังเลิกทำน้ำตาลมะพร้าว ชาวมอญส่วนมากประกอบอาชีพค้าขาย ขณะที่ผู้ขายบางส่วนยังประกอบอาชีพเป็นลูกเรือประมงทะเล ปัจจุบันชาวมอญแถบวัดปทุมคณาวาสมีจำนวนมากกว่าที่สำรวจเมื่อ 30 ปีก่อนหน้า และแม้จะแต่งงานกับชนชาติอื่น ชาวมอญเหล่านี้ยังคงประกอบพิธีกรรมดั้งเดิม อาทิ “กลางเดือนเขาจะทำเรือหงส์ลอยตามคลอง เรียกว่าพิธีปล่อยผี ปล่อยโรคปล่อยภัย ปล่อยไปออกปากอ่าว บางบ้านเขาก็นับถือผี พวกกระเป่าบรรพบุรุษ ทองซื้อแล้วเขาจะต้องเอาไปถวายผีก่อน บางบ้านทำขนมบัวลอยก็ต้องขึ้นหิ้ง ช่วงสงกรานต์เขาก็ยังมีการเล่นสบ้า ที่วัด ที่หมู่บ้านเขาก็มีเล่นประจำ” (เพ็งอ้ง) ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้จะอาศัยอยู่แถบวัดปทุมคณาวาส แต่วัดที่ชาวมอญเหล่านี้ “ขึ้น” คือวัดศรัทธาธรรม ตั้งอยู่บริเวณดอนหอยหลอด เรียกกันว่า “วัดมอญ มีเสาหงส์อยู่หน้าโบสถ์ พระเขาไม่ใช้มหานิกาย เป็นธรรมยุต” (บุตรชายนางวิเชียร อุรักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

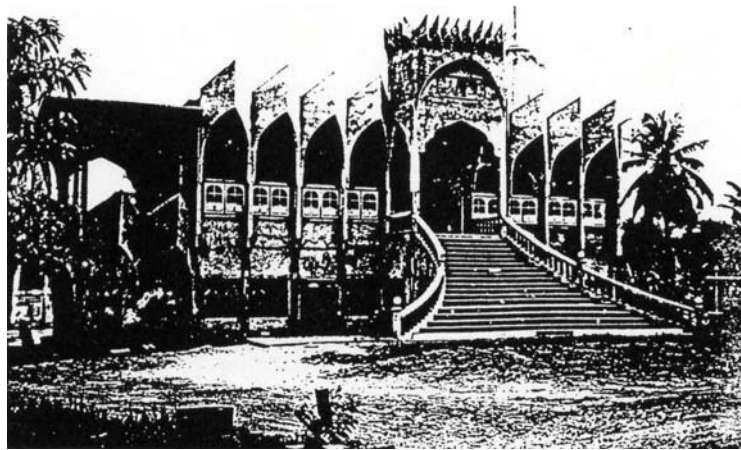
นอกจากชาวเขมรและชาวมอญ ชาวมุสลิมเป็นกลุ่มชาติพันธุ์อีกกลุ่มที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ดังกรณีบ้านคลองแขก หมู่ 9 ต.ปลายโพรง ซึ่งประกอบด้วยชาวไทยมุสลิมกว่าร้อยละ 90 ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเรียงรายไปตามคลองแขก กล่าวกันว่าบรรพบุรุษของชาวไทยมุสลิมเหล่านี้อพยพมาจากกรุงเทพฯ ย่านมินบุรี บางมด รวมถึงพระประแดง กับบางส่วนอพยพมาจาก จ.เพชรบุรี เมื่อประมาณ 200 ปีมาแล้ว คำวนได้จากการที่ “คนแก่หมดอายุตายไปแล้ว 2 รุ่น” (แจ้ง ภัคดีเจริญ, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ซึ่งสาเหตุที่อพยพมาเป็นเพราะ “เป็นพวกคนยากจน รู้ว่าเป็นที่ว่างเปล่าเลยมาจับจองที่ในป่า มาจับจองกันคนละ 40-50 ไร่หรือมากกว่า แล้วแต่ใครจะจับจองได้ ที่นี้เขามาจับปลา ปลาชุม ปลาสลิด ไม่รู้จะเอาไปไหน เมื่อก่อนเขาจะทำบ่อตกปลา ตอนนั้นต้องกลบกัน ตอนผมมาอยู่เรือ 2 วา 3 สอกได้เต็มลำ คนที่มาคือคนไม่มีกินไม่มีใช้ แต่อดทน น้ำก็ไม่กิน คลองตื้น เดินไปขึ้นปากท่อ 2 ชั่วโมงยังไม่ถึง เดินไปตามคันคลองเรื่อยไป” (เพ็งอ้ง) ซึ่งหลังจากพบว่า เป็นแหล่งที่สามารถตั้งถิ่นฐานและทำมาหากินได้ดี ชาวมุสลิมรายที่ทราบข่าวหรือเป็นญาติจึงพากันอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้นจนหนาแน่น ส่วนใหญ่มาจาก จ.เพชรบุรี ดังรายหนึ่งที่ “เกิดที่นี่ แม่คนที่นี่ พ่อคนเพชรบุรี” (ประสิทธิ์ ศรีสะอาด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “เป็นคนมุสลิม เกิดเพชรบุรี มาได้เมียที่นี่ คนมุสลิม พ่อแม่ของเมียเป็นคนที่นี่” (แจ้ง ภัคดีเจริญ, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546)

ภาพที่ 1 แสดงการตั้งถิ่นฐานของชาวมุสลิมริมคลองแขก

ชาวมุสลิมที่อพยพเข้ามาอยู่บ้านคลองแขกช่วงแรกประกอบอาชีพเลี้ยงปลาและนำมาทำปลาเค็มปลาแห้งขาย ก่อนที่จะหันมาทำน้ำตาลในช่วงหลังๆ ดังรายหนึ่งที่ว่า “เมื่อก่อนจับปลาไปแลกข้าวเหนียวปากท่อ หาบไปตามคลอง ทำปลาเค็มปลาแห้งไปแลกถ่าน ข้าวสาร มะขามเปียก พอมีมะพร้าวน้ำตาลก็เอามะพร้าวน้ำตาลไปแลก ชาวนาก็เอารวมมาแลกกัน เราจ้างคนจีนชุดร่อน คนจีนนี้เขาเรียกว่า ชุดดิน กินหญ้า เขาพื้นดิน ตากดิน พอไม่ถึงสว่างเขาก็ขึ้นมารดน้ำแล้ว” (แจ้ง ภักดีเจริญ, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ชาวมุสลิมคลองแขกเป็นมุสลิมสายสุนะ เดิมไม่ได้ประกอบวัตรปฏิบัติตามหลักศาสนาครบถ้วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือไม่ได้ละหมาด เพราะความที่ยากจนและไม่มีความรู้ ขัดปฏิบัติตามหลักศาสนาอิสลามที่ทำมีเพียงประการเดียวคือการไม่บริโภคเนื้อหมู เช่นเดียวกับกูโบร์หรือสุสานสำหรับฝังศพที่เดิมไม่มี เพราะยากจนไม่สามารถซื้อหาที่ดินสำหรับก่อสร้างเป็นกูโบร์ได้ หากมีคนตาย ญาติต้องพายเรือนำศพไปฝังที่ จ.เพชรบุรี จนกระทั่งต่อมา “พอค่อยยังชั่วหน่อยก็ทำเป็นโรงจาก ได้ทำพิธีทางศาสนา 20-30 คน พอปี 30 ก็ได้สร้างมัสยิดหลังนี้ ตอนนั้นก็ใช้ได้แล้วแต่ว่ายังไม่เสร็จสมบูรณ์ดี แล้วตอนนี้ก็มีกูโบร์แล้ว คือเมื่อก่อนไม่ค่อยมีเงินไปซื้อที่ดิน ต้องไปฝังที่เพชรบุรีอยู่นาน แต่ว่าต่อมามีคนมุสลิมเหมือนกันเขาขายที่ให้ไว้ว่า ราคาถูก ” (เพ็งอ้าง)

ภาพที่ 2 แสดงมัสยิดบ้านคลองแขก

ภาพที่ 3 แสดงชาวมุสลิมบ้านคลองแขก

อย่างไรก็ดี นอกจากผู้คนกลุ่มต่างๆ ที่อพยพหลบหนีภัยสงครามและที่ถูกกวาดต้อนมาข้างต้นแล้ว ช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นและประกอบอาชีพย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจำนวนมาก หรืออาจจะเป็นสัดส่วนที่มากที่สุด ในบรรดากลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานแถบนี้ หากไม่นับรวมคนไทยทั้งที่อาศัยอยู่เดิมและที่อพยพเข้ามาเพิ่ม ซึ่งชาวจีนที่อพยพเข้ามาเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของกระแสคลื่นชาวจีนอพยพที่ดำเนินมาตั้งแต่สมัยอยุธยาต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์¹¹ โดยเมื่อ

¹¹ แม้ราชสำนักแมนจูได้ประกาศไม่ให้ชาวจีนอพยพออกนอกประเทศตั้งแต่ ค.ศ. 1645 เป็นต้นมา แต่ชาวจีนแถบมณฑลฟูเจี้ยนและกวางตุ้ง โดยเฉพาะชาวจีนฮกเกี้ยน กวางตุ้ง และแต้จิ๋ว ยังคงอพยพหลบหนีเข้ามาประเทศไทยอยู่เรื่อยๆ ตลอดช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16-17 จนกระทั่งเมืองบางปลาร้อย [จ.ชลบุรี] ได้กลายเป็นศูนย์กลางการอพยพเข้ามาของแรงงานแต้จิ๋ว และเมืองสงขลาได้กลายเป็นศูนย์กลางการอพยพเข้ามาของแรงงานจีนฮกเกี้ยนอย่างถาวร ส่วนแรงงานจีนกวางตุ้งได้ปะปนกันไปทั้งในกรุงศรีอยุธยาและเมืองท่าอื่นๆ รอบอ่าวไทย (ภูวดล ทรงประเสริฐ 2545: 47)

ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชาวจีนอพยพมักจะอาศัยอยู่หนาแน่นในเขตชายฝั่งทะเลและบริเวณที่ลุ่มแม่น้ำสายใหญ่ๆ โดยเฉพาะด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ตั้งแต่แม่น้ำแม่กลองจนถึงเมืองกาญจนบุรี (สกินเนอร์ 2529: 67, 80) ซึ่งในช่วงสมัยอยุธยาชาวจีนที่อพยพเข้ามาในเมืองที่อยู่ติดชายทะเลเป็นชาวจีนที่เป็นผู้ชำนาญการพิเศษ เช่น การเดินเรือ การค้าขาย หรือเป็นผู้มีวิชาการความรู้ในแง่การเป็นขุนนางหรือข้าราชการมาก่อน จึงได้รับการยกย่องและนับหน้าถือตาจากเจ้านายและขุนนางไทยพอสมควร (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2544: 127-8) เป็นชาวจีนกลุ่มที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีและสามารถแทรกซึมเข้าในระบบศักดินาของไทยได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 108) ขณะที่ชาวจีนซึ่งอพยพเข้ามาในสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่เดิมเป็นเกษตรกรยากจน อพยพมาประเทศไทยเพื่อปรับปรุงฐานะทางเศรษฐกิจของตนให้ดีขึ้น ดังรายหนึ่งที่ “เตี้ยกับแม่มาจากเมืองจีน เกาะไหหลำ อยู่ที่โน้นทำนา มีลูกหลายคน เลี้ยงเสียมาแสวงโชค เพราะว่าได้ข่าวจากคนจีนที่เคยมา มีเงินก็เอาไปจุนเจือที่บ้านเมืองจีน” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เพราะโอกาสทางเศรษฐกิจในสังคมไทยในขณะนั้นเอื้ออำนวยให้แรงงานจีนสามารถพัฒนาสถานภาพของตนเองได้ดีกว่าชาวพื้นเมืองซึ่งยังคงถูกพันธนาการจากระบบศักดินาไทย โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบโอกาสทางเศรษฐกิจต่างๆ ที่รัฐไทยเปิดให้ชาวจีนอพยพโดยทั่วไป กับนโยบายอื่นๆ ที่เจ้าอาณานิคมนำมาปฏิบัติกับชาวจีนโพ้นทะเลทั่วทั้งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขณะนั้น ไม่มีดินแดนใดในภูมิภาคแถบนี้ที่เปิดโอกาสให้ทั้งแรงงานและนายทุนจีนโพ้นทะเลสามารถแสวงหาโอกาสทางเศรษฐกิจและเปลี่ยนสถานภาพชนชั้นในหมู่ชาวจีนด้วยกันเองได้ดีกว่าสังคมไทย (ภูวดล ทรงประเสริฐ 2545: 47-8, 60) ดังที่มัลลอค นักเดินทางท่องเที่ยวในช่วงทศวรรษ 2390 ตั้งข้อสังเกตว่าชาวจีนจำนวนมากอพยพมาสยามด้วยความพอใจในสภาพประเทศและลู่ทางก้าวหน้าในอนาคต (มัลลอค อ้างใน ฝาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539: 25)

ชาวจีนอพยพในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นส่วนใหญ่เข้ามาประกอบอาชีพเป็นกรรมกรในเรือกสวนไร่ นา หรือตามเมืองต่างๆ โดยเฉพาะชาวแต้จิ๋วได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบชนบทลึกเข้าไปจากเมืองท่าชายทะเลและเมืองตามริมแม่น้ำ อาทิ แม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง ประกอบอาชีพปลูกพืชผักขาย (รายละเอียดดู สกินเนอร์ 2529: 83, 99-102, 112) ดังที่สังฆราชปาลเลอกัวซ์บันทึกไว้ในปี พ.ศ. 2386 ว่า ชุมชนต่างๆ ในแถบลุ่มน้ำแม่กลองซึ่งพลเมืองส่วนใหญ่เป็นชาวจีนอพยพได้ประกอบอาชีพเพาะปลูกทำไร่ถั่วฝักยาว มันเทศ ผักกาด หอม มะเขือยาว ยาสูบ และหมาก ทั้งเพื่อบริโภคและขายในตลาด (ปาลเลอกัวซ์ อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 112-3)¹²

เช่นเดียวกับย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงที่ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมามีชาวจีนอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพจำนวนมาก โดยบางส่วนเข้ามาตั้งรกรากทำสวน ดังกรณี “เตี้ยพ่อไ้” ชาวจีนแถบคลองลำประโดงลึก ซึ่ง “เกิดเมืองจีน...อพยพมาเมืองไทยทางเรือสำเภา ตอนแรกก็มาอยู่ที่อัมพวา แยกก็เที่ยวไปเรื่อย หากินไปเรื่อย แล้วก็หากินแถวคลองลึก เตี้ยพ่อไ้มาตัวคนเดียว โชคดีไซ้เซมา ไม่มีเพื่อนหรือญาติพี่น้องมา ที่นี้ก็ไม่มีใครรู้จักด้วย มาถึงก็มาทำสวน” (อินทร์ ทรัพย์สัน, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) ขณะที่บางส่วน

¹² นอกจากนี้ สังฆราชปาลเลอกัวซ์บันทึกว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 ประเทศไทยมีประชากรประมาณ 4 ล้านคน ประกอบด้วยคนสยาม คนมอญ คนลาว คนจีน และอื่นๆ โดยเป็นคนจีนถึง 1 ล้าน 5 แสนคน แสดงให้เห็นการหลั่งไหลเข้ามาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 (ปาลเลอกัวซ์ อ้างใน ศรีศักดิ์ วลิตโกดม 2544: 145) กระนั้นก็พึงตระหนักว่าการให้ภาพและจำนวนประชากรชาวจีนในสยามของบรรดา “นักเขียน” เหล่านี้อาจสูงเกินจริง (สกินเนอร์ 2529: 81)

เข้ามาประกอบอาชีพเป็นแรงงานรับจ้างยกร่องให้กับคนท้องถิ่น โดยบางรายปลูกพืชผักบนคันสวนระหว่างการปลูกมะพร้าวเป็นค่าตอบแทน เมื่อปลูกมะพร้าวเสร็จก็ย้ายไปรับจ้างยกร่องสวนให้กับเจ้าของสวนรายอื่นๆ หรือที่ต่อไป ขณะที่บางรายรับค่าตอบแทนเป็นเงินจากเจ้าของสวนในคราวเดียว (ประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้า 1 ปี, 21 กรกฎาคม 2545) นอกจากนี้ ชาวจีนอพยพมักชักชวนญาติพี่น้องในประเทศจีนให้อพยพตามมาหลังจากที่ตนเองสามารถตั้งตัวได้หรือมองเห็นช่องทางในการประกอบอาชีพ ดัง “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “แกอพยพมาอยู่ก่อน แล้วตอนหลังมีฐานะก็เรียกญาติพี่น้องจากเมืองจีนตามมาอีกหลายคน คือมาช่วยกันทำมาหากิน ช่วยเดินเรือ ขนมะพร้าว” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ส่งผลให้มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพย่านบางนางลี่จำนวนมาก

อย่างไรก็ดี บริเวณที่ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นบริเวณ “ในอุ้ในสวน” หรือบริเวณสวนที่อยู่ลึกเข้าไปตามริมคลองสายย่อย หากแต่เป็นบริเวณที่คลองสายใหญ่สลับกับแม่น้ำแม่กลอง เช่น บริเวณปากคลองบางแค “เป็นชุมชนคนจีนขนาดใหญ่ เป็นจีนแต่จ้าว ชอบค้าขาย แล้วมีฮกเกี้ยน ไหลำ แต่ว่าแคะกับกวางตุ้งน้อย พวกนี้มีแต่เดียวกันเยอะ ภาษาเดียวกัน” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน 21 มีนาคม 2545) โดยเฉพาะบริเวณปากคลองบางนางลี่ที่ชาวจีนได้อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนจน “เป็นชุมชนใหญ่กว่าเจริญกว่า บ้านหนาแน่นกว่า” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) จนกระทั่งผู้คนที่อยู่ดั้งเดิมบางรายต้อง “ย้ายจากปากคลองบางนางลี่ ขยับเข้ามาทำมาหากิน เพราะว่าปากคลองบางนางลี่หนาแน่นมาก” (เดช พุ่มคชา, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2544) ขณะที่ฝั่งตรงข้ามซึ่งอยู่อีกฟากของแม่น้ำแม่กลอง “คนจีนอยู่ยาวเหยียด เป็นบ้านห้องแถว จะมีเรือต่อเติมไปหมด” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545)

โดยเฉพาะบริเวณตลาดอัมพวาจัดเป็นชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่ โดย “ตรงนี้เป็นคนจีนเกือบทั้งหมด ไทยแท้มี 2-3 บ้าน มีบ้านหมอจาด บ้านฉลาก ณ บางช้าง” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) ส่วนใหญ่เป็นชาวแต่จ้าวรวมทั้งชาวไหลำบางส่วน เช่น “ที่ร้านตัดเสื้อที่อัมพวามีไหลำมาก่อน ร้านเจริญศิลป์ คนรีดเสื้อผ้าเป็นไหลำ” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) นอกจากนี้ บริเวณตลาดอัมพวายังมีโรงเจชื่อซ่งเป้าเฮงเต็ง เดิมเป็นศาลเจ้า ต่อมาเจ้าของยกที่ดินให้เป็นโรงเจ รวมทั้งมีโรงเรียนจีน 2 แห่ง แห่งหนึ่งชื่อโรงเรียนยกเอ็ง เดิมเป็นคานเรือ ต่อมาเลิกกิจการ “ชาวตลาด” จึงมาซื้อแล้วสร้างเป็นโรงเรียน (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) โดย “ในช่วงปี 2490-2510 จะเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงมากในเชิงกีฬาบาสเก็ตบอล ว่ากันว่าเด็กที่จบโรงเรียนนี้เก่งบาสฯ เก่งหนังสือ เก่งในการค้า เก่งในการกีฬา” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) อีกแห่งชื่อโรงเรียนกวางตง เดิมเป็นร้านอาหาร ต่อมาเลิกกิจการ “พวกไหลำเลยรวมกันสร้างโรงเรียนขึ้นแทน” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545)

อย่างไรก็ดี แม้ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงประกอบด้วยผู้คนกลุ่มต่างๆ จำนวนมาก มีทั้งในส่วนของคนท้องถิ่น และในส่วนของคนที่อพยพเข้ามาใหม่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ค่อนข้างสงบ ห่างไกลจากการศึกษา สงคราม ขณะเดียวกันก็เป็นย่านที่มีระบบเศรษฐกิจค่อนข้างดี เปิดโอกาสให้กับการค้าสร้างตัวของผู้อพยพ โดยเฉพาะชาวจีนโพ้นทะเล ทว่าการอพยพของผู้คนมายังย่านบางนางลี่ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงจำกัด เนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่ยังคงถูกพันธนาการด้วยระบบมูลนาย-ไพร่และระบบทาส ไม่สามารถโยกย้ายไปลงหลักปัก

ฐานหรือประกอบอาชีพที่ได้ได้สะดวกนัก จนกระทั่งหลังจากที่รัฐบาลเปิดประตูการค้ากับประเทศตะวันตกอย่างเป็นทางการ ซึ่งส่งผลให้มีการยกเลิกระบบมูลนาย-ไพร่และระบบทาสในเวลาต่อมาเพื่อลดอุปสรรคหรือสิ่งกีดขวางการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบตลาดรวมทั้งลดรอนอำนาจของขุนนาง การเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลี่จึงเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ดังจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

1.3 ห้องถิ่นบางนางลี่สมัยการเปิดประตูการค้ากับประเทศตะวันตก: การเคลื่อนย้ายประชากร

การที่รัฐบาลเปิดประตูการค้ากับประเทศตะวันตกอย่างเป็นทางการตั้งแต่ทศวรรษ 2400 เป็นต้นมาส่งผลให้มีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงมากขึ้น กล่าวคือ หลังจากขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. 2394 ได้ไม่นานรัชกาลที่ 4 ได้ทรงดำเนินการหลายประการเพื่อส่งเสริมการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราหรือเศรษฐกิจการค้าของประเทศ เริ่มจากการประกาศลดค่าธรรมเนียมเรือสินค้าที่เข้ามาจอดในกรุงเทพฯ การยกเลิกการห้ามเอกชนส่งข้าวไปขายเป็นสินค้าออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการทำสนธิสัญญาบาวริงกับประเทศอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นเสมือนการเปิดประเทศเพื่อทำการค้ากับประเทศตะวันตกอย่างเป็นทางการ ไม่ว่าจะเป็นการให้พ่อค้าชาวอังกฤษมีตัวแทนกงสุล การประกันสิทธิในการค้าโดยปราศจากการแทรกแซงหรือผูกขาดของรัฐ การกำหนดอัตราภาษีศุลกากรสำหรับสินค้าเข้าและสินค้าออกให้เป็นแบบแผน ฯลฯ ขณะที่ในปีต่อๆ มารัฐบาลได้ทำสนธิสัญญาทางการค้าในลักษณะเดียวกันนี้กับประเทศอื่นๆ ส่งผลให้การเปิดประเทศเพื่อการค้าระหว่างประเทศโดยนิตินัยเสร็จสิ้นอย่างสมบูรณ์ (Bowring, Ingram อ้างใน จอห์นสัน 2530: 7)

การดำเนินนโยบายเปิดประเทศเพื่อการค้ากับประเทศตะวันตกข้างต้นส่งผลให้ความต้องการสินค้าจากประเทศไทย โดยเฉพาะข้าว เพิ่มขึ้นอย่างมาก (Ishii อ้างใน Cheyroux 2003: 159) และรัฐบาลได้ดำเนินมาตรการสำคัญ 2 มาตรการในการตอบสนองความต้องการสินค้าการเกษตรดังกล่าว มาตรการแรกคือการขุดคลองเพื่อวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้ก็เพราะว่าแม้การขุดคลองเป็นรูปแบบสำคัญของการก่อสร้างงานสาธารณูปโภคของรัฐสยามโบราณ แต่การขุดคลองสมัยก่อนมักขุดขึ้นด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อการป้องกันตัวมากกว่าเหตุผลทางเศรษฐกิจ แม้คลองบางสายอาจส่งผลทางเศรษฐกิจโดยอ้อม จนกระทั่งปลายสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อชนชั้นนาเริ่มตระหนักกว่าที่ราบที่มีผู้คนเบาบางอาจนำไปสู่ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจได้ จึงเริ่มขุดคลองด้วยจุดประสงค์ทางเศรษฐกิจ กล่าวเฉพาะในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง ในทศวรรษ 2403 พระราชโสมบิตบริบูรณ์ได้ยื่นข้อเสนอขุดคลองภาษีเจริญจากกรุงเทพฯ สู่มแม่น้ำท่าจีน ขณะที่ต่อมาในปี พ.ศ. 2409 สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้แนะนำให้ขุดคลองดำเนินสะดวก ขยายคลองภาษีเจริญจากแม่น้ำท่าจีนไปยังแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งการขุดคลองภาษีเจริญและคลองดำเนินสะดวกมีวัตถุประสงค์เพื่ออำนวยความสะดวกในการพัฒนาอุตสาหกรรมน้ำตาล (จอห์นสัน 2530: 23-4; อารณ จันทรสมวงศ์ 2541: 81 และดู สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 479 ประกอบ) การขนส่งข้าว เกลือ และผลิตภัณฑ์อื่นๆ จากลุ่มน้ำแม่กลองไปกรุงเทพฯ รวมทั้งอำนวยความสะดวกในการเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกใหม่ (Sompop, Takaya, Witayakorn อ้างใน Cheyroux 2003: 159-60) ขณะที่คลองประชาชื่น ซึ่งเจ้าพระยาบรม

มหาศรีสุริยวงศ์ทรงบัญชาให้ขุดในช่วงทศวรรษ 2410 แยกจากคลองบางนางลี่ไปออกคลองโพงพางเชื่อมต่อกับอ่าวบางตะนูน มีวัตถุประสงค์เพื่อย่นระยะทางขนส่งสินค้าทางทะเลจากเพชรบุรีอย่างสำคัญ¹³

มาตรการที่สองคือการยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส เพราะนอกจากเป็นเงื่อนไขสำคัญให้ขุนนางสามารถขูดสุ่มกองกำลังซึ่งคุกคามต่อเสถียรภาพและความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539: 44) ระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาสจำกัดการบุกเบิกพื้นที่ทำกินและการขยายกำลังการผลิต (Witayakorn อ้างใน Cheyroux 2003: 159) ฉะนั้น เพื่อลดอำนาจขุนนางลง รวมทั้งตอบสนองความต้องการข้าวในตลาดโลกที่เพิ่มขึ้น รัฐบาลจึงจำเป็นต้องดำเนินการยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส โดยในปี พ.ศ. 2417 รัฐบาลได้ออกพระราชกำหนดให้ลูกทาสที่เกิดหลัง พ.ศ. 2411 เป็นไทแก่ตนเองเมื่ออายุ 21 ปี และต่อมาในปี พ.ศ. 2520 รัฐบาลอนุญาตให้ไพร่ที่อยู่ภายใต้การดูแลของมูลนายสามารถจ่ายเงินรัชูปการทดแทนการทำงานเกณฑ์ได้ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539: 43-4) ซึ่งมาตรการเหล่านี้นอกจากทำลายอำนาจการควบคุมแรงงานส่วนตัวของขุนนางโดยตรง ยังส่งผลให้เกิดการปลดปล่อยแรงงานจำนวนมากเข้าสู่การเกษตรเชิงพาณิชย์ที่รัฐบาลดำเนินการส่งเสริมอยู่อย่างสำคัญ

การดำเนินการยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการขูดคลองเพื่อเหตุผลทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากหลังจากมีการขูดคลองประชามขึ้นหรือที่ผู้คนย่านนี้เรียกว่าคลองวัดนางพิมพ์ได้มีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานริมสองฝั่งคลองสายนี้จำนวนมาก โดยมักจะตั้งบ้านเรือนบริเวณปากคลองแยกจากคลองบางนางลี่ ประกอบอาชีพค้าขาย ทำโรงงานน้ำส้มสายชูจากน้ำตาลมะพร้าว เป็นที่ตั้งโรงฝั้นและห้องแถว “ตาสั่ง” ให้ชาวจีนทั้งที่เป็นพ่อค้าและกุลิเชื้อ นอกจากนี้ บางส่วนได้ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนสลับกันไปจนถึงจุดตัดกับคลองโพงพางบริเวณวัดนางพิมพ์ (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) ซึ่งแม้จะมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานหลังคลองสายยาว เช่น คลองบางแค คลองบางนางลี่ ทว่า “คลองวัดนางพิมพ์จะมีบ้านมากกว่าเพื่อน” (จวน นันตสุขคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) ดังที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวถึงในนิราศยี่สารหลังจากนั่งเรือออกกรุงเทพฯ เข้าแม่น้ำนครชัยศรี ทะลุคลองสว่างอารมณ์ราษฎร์ คลองบางนกแขวก¹⁴ ล่องมาตามแม่น้ำแม่กลองจนถึงวัดอัมพวา ก่อนจะข้ามฟาก

¹³ นอกจากนี้ คลองประชามขึ้นได้กลายเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง เพราะคลองสำคัญ 2 สายที่ผู้คนแถบนี้ใช้ในการติดต่อกับ อ.อัมพวา และแหล่งศูนย์กลางความเจริญใกล้เคียงสมัยก่อนมีการสร้างถนน นอกจากประกอบด้วย “สายใน” คือคลองประดู ที่เริ่มจาก อ.เขาย้อย ผ่านบางน้ำเค็ม บ้านต้นไทร บ้านหนองเสือ บ้านทะเลแก้ว บ้านทะเลคาน บ้านโคกวิหาร บ้านคลองวัดประดู บ้านต้นพลับ มาออกแม่น้ำอ้อมที่บ้านต้นหวีได้ตัว อ.วัดเพลง ยังประกอบด้วย “สายนอก” คือคลองประชามขึ้น เริ่มต้นจากคลองยี่สารในเขต ต.ยี่สาร ผ่านบ้านดอนจั่น บ้านปากวน บ้านโพพาง และบ้านสวนหลวง มาเชื่อมกับคลองบางนางลี่และออกแม่น้ำแม่กลองใกล้กับตัว อ.อัมพวา ผู้คนที่อยู่ในพื้นที่บริเวณนี้มาจากท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งเข้ามาบุกเบิกที่ดินและสร้างตัวใหม่ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 126)

¹⁴ การที่ ก.ศ.ร.กุหลาบ พรรณว่าล่องเรือผ่านคลองบางนกแขวกคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะคลองบางนกแขวกคือปากคลองดำเนินสะดวก ซึ่งไม่สัมพันธ์กับเส้นทางที่ล่องเรือ (สุจิต ชีรเวทย์, สัมภาษณ์ 11 กุมภาพันธ์ 2546)

แม่น้ำมาเข้าคลองประชามขึ้นหรือที่ในนิราศเรียกว่าคลองบางอีลี¹⁵ โดยได้พรรณภาพเรือสวนและบ้านเรือนริมสองฝั่งคลองนี้ว่า

“ประมาณห้าสิบเส้นเห็นบ้านเรือน	อยู่กล่นเกลื่อนเรียงรันกันทั้งสอง
ปากข้างโน้นข้างนี้มีเนินนong	ล้วนบ้านช่องสวนคั่นปนหล่นไป
ผลไม้ต่างๆ เหมือนอย่างดง	ต่อไปพงป่าแซมแลไสว”

(ก.ศ.ร. กุหลาบ อ่างใน สิริอาภา รัชตะหิรัญ 2545: 236)

ภาพที่ 4 แสดงการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมสองฝั่งคลองประชามขึ้น

กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณริมคลองย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงส่วนหนึ่งอยู่ในกระแสนการเคลื่อนย้ายประชากรจากคลองดำเนินสะดวกเข้าสู่แม่น้ำแม่กลอง (รายละเอียดดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 52-5, 90) ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นชาวจีนอพยพที่เคลื่อนย้ายมาตามการขยายโครงการขุดคลองชลประทานทางน้ำ ดังบิดามารดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งซึ่ง “มาจากดำเนินฯ แล้วมาอยู่แถววัดอมรวดี พ่อมีเชื้อเจ๊ก พ่อของพ่อเป็นพวกเจ๊กดำๆ ไม่ใช่เจ๊กขาว แม่ก็คนดำเนินฯ แกรับจ้างทำสวนทุ้ง เก็บผักถอนหอม พี่น้องอยู่ดำเนินฯ ทั้งนั้น มีแต่แม่จันที่กระเด็นออกมา แกร่ได้แฟนที่โน่นแหละ ก็ค้าขายเรื่อยไป พ่อกับแม่มาหากินทางนี้ มาเช่าที่เช่า มาถือตาลกัน ตอนนั้นพาลูกมาด้วย ทั้งหมด 6 คน ก็ช่วยทำตาลกัน” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

ขณะที่อีกส่วนเป็นชาวไทยซึ่งเพ่งเป็นอิสระจากระบบไพร่ ดังจะเห็นได้จากการที่ผู้อพยพเข้ามาในช่วงประมาณ 1-2 ชั่วโมงคนส่วนใหญ่จะมาจากพื้นที่แถบ อ.ดำเนินสะดวก และในเขต จ.ราชบุรี ดังชาวบางนางลี่ราย

¹⁵ การที่ ก.ศ.ร.กุหลาบ เรียกคลองประชามขึ้นว่าคลองบางอีลีคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะคลองบางอีลีหรือคลองบางนางลี่เป็นคลองซึ่งมีอยู่เดิม ขณะที่คลองประชามขึ้นเป็นคลองขุดใหม่ที่แยกจากคลองบางนางลี่ไปออกคลองโพงพาง ซึ่งผู้คนย่านนี้และบริเวณใกล้เคียงเรียกว่าคลองวัดนางพิมพ์หรือคลองขุด สามารถดูเส้นทางลำคลองเหล่านี้ได้ในแผนที่แสดงที่ตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่

หนึ่งที่ “พ่อเป็นคนหลักสอง ดำเนินฯ ด้วยความจนก็ทำมาหากินเรื่อยไป มาถือสวนขึ้นตาล พอมีเงินก็ซื้อสวนแถว ปลายหนองกระพง อยู่ทางไปวัดประดู่ ต.วัดประดู่ แล้วสร้างบ้านที่นั่น” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “ทวดมาจากบางกระทุ่ม ราชบุรี ลูกติดมา 2 คน ที่โน่นแห้งแล้ง ที่นี้เป็นน้ำ เป็นสวนมาที่นี้ทำรับจ้างทำตาล แบ่งครึ่งกัน แล้วก็จับจองที่รกร้าง แล้วก็ทำสวนมะพร้าว แล้วช่วงแรกๆ ทำสวน มะพร้าว ช่วงปลายทำนา เป็น 2 ชนิด ตอนหลังมีอีกชนิดก็ทำสวน” (จวน นันทสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) หรืออีกรายที่ “ปู่คนดำเนินฯ พ่อมาจากดำเนินฯ ที่ดำเนินฯ ทำสวนเตียน ปลูกหอม พริก พืชสวนครัว ไม่ล้มลุก” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

เช่นเดียวกับย่านตลาดอัมพวา ซึ่งประกอบด้วยผู้คนอพยพมาจากแถบ อ.ดำเนินสะดวก จำนวนหนึ่ง ดัง “ชาวตลาดอัมพวา” รายหนึ่งซึ่ง “เกิดดำเนินฯ...ฉันเป็นชาวสวนอยู่ดำเนินฯ เป็นคนโหล่า อยู่ในสวน...พี่ชายเขา [สามี] แนะนำให้ไปขอฉันที่ดำเนินฯ พอแต่งงานก็ย้ายมาอยู่ที่นี่” (อุไร เรื่องสุวรรณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “ผมเกิดดำเนินฯ เดิมที่มีญาติๆ อยู่ดำเนินฯ คำพริก หอม กระเทียม...เกิดอยู่ได้เดือนเดียวก็พา ย้ายมาแม่...ตอนแรกมาเป็นลูกจ้างร้านค้า ต่อมาย้ายมาอยู่ที่นี่ มาหัดตีเหล็กที่ร้านอึ้งเซ่งหลี เมื่อก่อนอยู่แถว โรงเลื่อย” (ไพโรจน์ นิรมาณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545)

นอกจากนี้ การอพยพเข้ามาของกลุ่มคนรุ่นหลังๆ ยังรวมถึงจังหวัดใกล้เคียงอื่นๆ ด้วย เช่น จ.เพชรบุรี ดัง บิดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เป็นคนเพชรฯ มาทำตาล เพราะที่เพชรฯ แห้งแล้ง เลยย้ายลงมาเช่าหรือถือสวน เขา คือริมคลองจะมีเจ้าของ ปลายๆ ไม่มี จับได้ เป็นป่าแล้วเบิกเป็นร่องสวน ทำนาในคลองแล้วปลูกมะพร้าวทำ ตาล เมื่อก่อนเพชรฯ ปลูกตาลโตนดตามคันนา แต่ที่นี้ปลูกไม่ได้ เลยมาทำมะพร้าว” (ทุเรียน ดวงภูมิเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) ขณะที่บางรายอพยพมาจาก จ.สุพรรณบุรี ดังกรณีมารดาของประธานฝ่าย บริหารองค์การบริหารส่วนตำบลบางนางลี่คนปัจจุบัน ซึ่ง “เป็นคนสองพี่น้อง สุพรรณฯ แม่มาซื้อมะพร้าวแล้วเอา ปลาช่อนแห้งมาขาย แล้วเอามะพร้าวไปขายสองพี่น้อง เพราะทางโน้นเขาไม่มี” (เจริญ ถือตรง, สัมภาษณ์ 31 มกราคม 2545) ส่วนบิดาเป็นชาวเขมรมาจาก อ.ปากท่อ จ.ราชบุรี มาค้าขายเช่นกัน แต่หลังพบรักกันที่บางนางลี่ก็ แต่งงานกันแล้วตั้งบ้านเรือนที่ริมคลองโพธิ์ ซึ่งคนที่อยู่เดิมประกอบอาชีพทำน้ำตาลมะพร้าว แต่ “บ้านเราค้าขาย แม่ซื้อมะพร้าวลูกไปส่งลิ้งมะพร้าวที่ปากคลองบางแค เพราะว่าเราไม่มีที่” (เพ็งอั่ง)

ทั้งนี้ ผู้คนที่อพยพเข้ามาในระยะหลังไม่ได้จำกัดเฉพาะสามัญชน หากยังรวมถึงผู้คนสถานะอื่นๆ ด้วย เช่น พระ ซึ่งจำนวนหลายรูปมาจากอำเภอและจังหวัดใกล้เคียง อาทิ “หลวงพ่อยอด หลวงพ่อไคล หลวงพ่อไพร หลวง พ่อเปีย มาจากปากท่อ ราชบุรี” (เจ้าอาวาสวัดบางแคกลาง, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2544) เช่นเดียวกับชนชั้นเจ้านายที่ยังคงอพยพเข้ามาอยู่อาศัยย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงอย่างต่อเนื่อง ดังตาของ ชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “แกเป็นคนมีเชื้อมีชาติ ทราบว่าแกเป็นลูกเมียร้อยหลวงวิจารณ์ คิดว่าแม่ของแกเป็นคน แถวนั้น หลวงวิจารณ์แกได้เมียหลายคน ใครๆ ก็อยากได้ทำผัว” (จวน นันทสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) กล่าวกันว่าหลวงวิจารณ์ไม่ได้ย้ายมาอยู่ย่านนี้เพียงลำพัง หากแต่มาพร้อมกับน้องชายชื่อหลวงวิจิต ทว่าต่อมา “เขา ทะเลาะกัน แยกคอกันเลยเปลี่ยนนามสกุล ตัดญาติกันเลย เปลี่ยนเป็นนามสกุลทองวารี เป็นทวดเรา หลวงวิจิตได้ เมียคนบางแค 2 คน คือยาย 1 คน แล้วแม่ของป้าอีกคน เขาก็มาตั้งรกรากที่บางแค...คือตาวิจารณ์อยู่บางนางลี่

หลวงวิจิตรอยู่บางแค” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) นอกจากนี้ยังเล่ากันว่าหลวงวิจารณ์เคยพา “ยายพุ่ม” [ผู้บริจาคที่ดินและทรัพย์สินสร้างวัดยายพุ่มหรือวัดวรภูมิ] เข้าเฝ้ารัชกาลที่ 5 ที่กรุงเทพฯ แล้วพระองค์ทรงพระราชทานกาน้ำให้ 1 ใบ เป็นเนื้อสำริด (จวน นันทสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) แต่ชาวบางนางลี่บางรายเห็นว่าหลวงวิจารณ์ไม่ได้พยายายพุ่มเข้าเฝ้า กาน้ำสำริดใบนั้นเป็นของหลวงวิจารณ์ที่มอบให้กับลูกๆ “เขาว่าหลวงวิจารณ์ดำข้าวเฒ่าไปเฝ้าในวัง แกเป็นคนเข้านอกออกในได้ แต่ไม่รู้เอาไปถวายหรือเปล่า” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544)

นอกจากราชินีลูกบางช้างช้างต้น ยังมีเจ้านายหรือเชื้อพระวงศ์สายอื่นๆ อีกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่ ดังตาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งว่า “มาจากในวัง เห็นแกเซนต์ไบเกิด ม.ร.ว. เสริม ภาณุมาศ แต่แกไม่ยอมอยู่ในวัง แกหนี คนมาตามก็ไม่ไป มาได้เมียที่วัดพุทฯ แกหนีมาอยู่ตรงโค้งแถวคลองโพธิ์ อยู่ในนั้นเป็นกลุ่มเลย คือรู้จักกับเขามาก่อน แล้วก็มาซื้อที่ดิน มาถึงก็ทำตาลเลย แกบอกว่าสนามหลวงเป็นของแก สนามม้าก็ของแก แกมีลูก 5 คน ใช้ ม.ล. กันทุกคน นามสกุลภาณุมาศ...ที่นี้แกเอ็ดใครๆ ก็หยุดหมด คนกินเหล้ามาแกเอ็ดทีเดียวหยุดหมด” (สมบัติ เณรผึ่ง, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) และแม้ต่อมาจะมีคนมาตามให้เจ้านายท่านนั้นกลับไปอยู่ในวังตามเดิม แต่เจ้าตัวไม่ยอมกลับ เทียวไปหลบซ่อนอยู่ตามบ้านเรือนของชาวบ้านที่รู้จักกัน กระทั่งฝ่ายที่มาตามตัวต้องล้มเลิกความตั้งใจที่สุด

ทั้งนี้ การยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาสไม่เพียงแต่ส่งผลให้ผู้คนจากภายนอกอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่ หากยังส่งผลให้บรรดาข้าทาสในย่านบางนางลี่พากันจับจองที่ดินเพื่อตั้งถิ่นฐานและทำมาหากินย่านนี้หลังจากได้รับอิสรภาพด้วย ดังกรณีทาสของกำนันเข้า แถบคลองโพธิ์ที่ว่า “บ้านกำนันเข้า บุญพยนต์ ถ้าใครไม่มีเงินเอาลูกมาซัดดอกเป็นทาส บ้านเขาเลยมีทาสหลายคน ส่วนใหญ่เป็นทาสซัดดอก แล้วออกสวนเขา เอาพวกทาสออก เวลามาซุดดินเบิกที่จะใช้ทาสเบิกที่ ถ้าเป็นทาสนิสัยดี พอเลิกทาสกำนันเข้าก็ให้นามสกุลบุญพยนต์กับทาสเลย แล้วพวกทาสกำนันเข้าก็เบิกที่ทำสวนอยู่แถวนี้ บางคนก็ได้ที่สวนด้วย” (สุกัญญา ท่วมศิริ, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) เป็นอาทิ

เพราะเหตุนี้ ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจึงประกอบด้วยกลุ่มคนต่างๆ จำนวนมาก โดยกลุ่มคนเหล่านี้ได้ปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาบริเวณรอยต่อปากแม่น้ำในหลายลักษณะ ไม่ว่าจะเป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน ซึ่งส่งผลให้ลักษณะความเป็นชุมชนหรือการจัดรูปความสัมพันธ์ย่านบางนางลี่มีลักษณะจำเพาะ แตกต่างจากชุมชนชาวนาชาวไร่ทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือระบบสวนยกร่อง ซึ่งเป็นรูปแบบการเกษตรซึ่งกล่าวกันว่ามีประสิทธิภาพในการจัดการน้ำ การปรับปรุงบำรุงดิน รวมทั้งการป้องกันและกำจัดแมลงศัตรูพืช ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

2. การปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา

นอกจากเป็นดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำที่อุดมสมบูรณ์ ย่านบางนางลี่มีลักษณะเฉพาะทางนิเวศวิทยา ไม่ว่าจะเป็นระบบน้ำหลาก ระบบน้ำขึ้นน้ำลง ระบบ 3 น้ำ สภาพดิน ฯลฯ ซึ่งส่งผลให้ผู้คนกลุ่มต่างๆ ที่อพยพเข้า

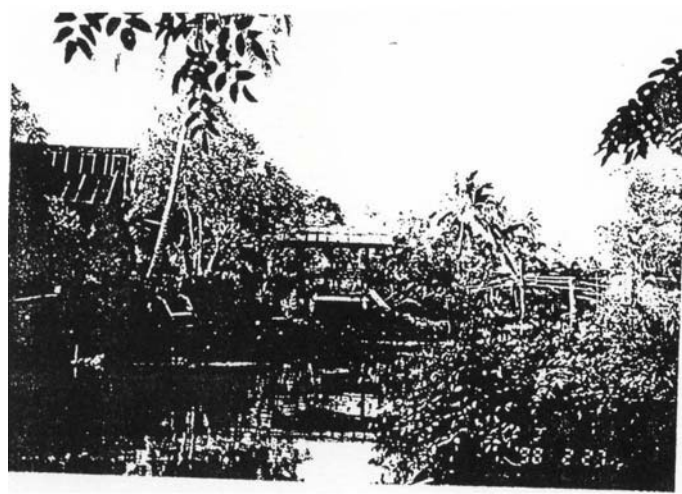
มาอยู่อาศัยและทำมาหากินย่านนี้อีกอย่างต่อเนื่องข้างต้น จำเป็นต้องปรับตัวให้เข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยาดังกล่าว ทั้งในส่วนของความคิดค้นและพัฒนารูปแบบการเพาะปลูกที่สอดคล้องเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน ซึ่งส่งผลต่อการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือ “ความเป็นชุมชน” ของย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิกอย่างสำคัญ เนื้อหาหัวข้อนี้แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือนย่านบางนางลี่ ซึ่งส่งผลให้ลักษณะความเป็นชุมชนย่านนี้ต่างจากชุมชนชาวนาชาวไร่โดยทั่วไป ขณะที่อีกส่วนกล่าวถึงระบบสวณยก่องในฐานะที่เป็นความพยายามของคนย่านบางนางลี่ที่จะพัฒนารูปแบบการเพาะปลูกให้มีความสอดคล้องเหมาะสมกับกับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา ย่านนี้ ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

2.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน

ผู้คนกลุ่มต่างๆ ที่การอพยพเข้ามาย่านบางนางลี่ตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ข้างต้น ได้ตั้งถิ่นฐานหรือปลูกสร้างบ้านเรือนใน 2 บริเวณสำคัญ คือ บริเวณริมคลองสายใหญ่ อาทิ คลองบางแค คลองบางนางลี่ คลองโพรง และบริเวณริมคลองสายย่อยต่างๆ หรือที่เรียกว่า “อยู่ในอุ้ในสวน” ไม่ว่าจะเป็นคลองเป็ง คลองโพธิ์ คลองหน้าวัด คลองลำประโดงเล็ก ฯลฯ โดยการตั้งถิ่นฐานในแต่ละบริเวณมีลักษณะแตกต่างกันออกไป หากเป็นบริเวณริมคลองสายใหญ่การตั้งถิ่นฐานประกอบด้วย 3 ลักษณะ ลักษณะแรกคือการตั้งบ้านเรือนเรียงราย ค่อนข้างหนาแน่นเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีฐานะคล้ายๆ ศูนย์กลางความเจริญของชุมชน อาทิ ริมคลองบางแค บริเวณวัดบางแคกลางซึ่งนอกจากจะเป็นชุมชนเก่าแก่ขนาดใหญ่มีบ้านเรือนตั้งอยู่หนาแน่นมาก ยังเป็นที่ตั้งของสถานที่และบ้านเรือนของบุคคลสำคัญ มีฐานะ หรือเป็นผู้นำ เช่น บ้าน “ตาลวด” ซึ่งเป็น “ผู้ดีเก่า” บ้านกำนัน สถานีอนามัย บ้าน “หม่ออูชา” และบ้าน “หม่อรีน” ที่มีชื่อเสียงด้านการรักษาโรคเกี่ยวกับกระดูก ซึ่งชุมชนแห่งนี้แผ่ขยายไปจนกระทั่งถึงวัดปรกฯ (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) เช่นเดียวกับคลองบางนางลี่ บริเวณหน้าวัดวรภูมิหรือวัดยายพุ่มซึ่งเป็นที่ตั้งของ “กลุ่มหน้าวัด” มีอายุไม่ต่ำกว่า 165 ปี เฉพาะวัดมีสมาธิมาแล้ว 9 รูป¹⁶ ตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกันบริเวณหน้าวัดเป็นชุมชนใหญ่ หนาแน่นจนกระทั่งมีการเปรียบเปรยกันในสมัยนั้นว่า “ไก่อบินไม่ตก” (เชื้อ ทองวารี, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) และเมื่อมีผู้คนอพยพเข้ามาอยู่เพิ่มขึ้น คนดั้งเดิมบางรายจึงได้ขยับขยายเข้าไปปลูกสร้างบ้านเรือนในคลองที่แยกออกไป คือ คลองหน้าวัด ดังรายหนึ่งที่เคยตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณหน้าวัดยายพุ่ม แต่เมื่อบ้านเรือนเริ่มหนาแน่นขึ้นก็ “ย้ายมาอยู่คลองหน้าวัด แต่อยู่ถัดมาร่วมครึ่งคลอง ตอนต้นๆ คลองมีบ้านเรือนอยู่หลายหลังแล้ว มีแน่นอนอย่างเดียวที่หน้าวัดยายพุ่มแล้วขยายไป” (เพ็ง อ่าง)

¹⁶ ได้แก่ หลวงตาล้า หลวงตามา หลวงตาตรง หลวงตายา หลวงพ่อไคล หลวงพ่อยอด อินทสุณโณ พระอธิการเมี้ยน ญาณเมธี พระอธิการเคลี้ยว จนทโณ และพระครูสมุทรนวกิจ กลุ่ม

ภาพที่ 5 แสดงการตั้งถิ่นฐานบริเวณหน้าวัดวรภูมิ

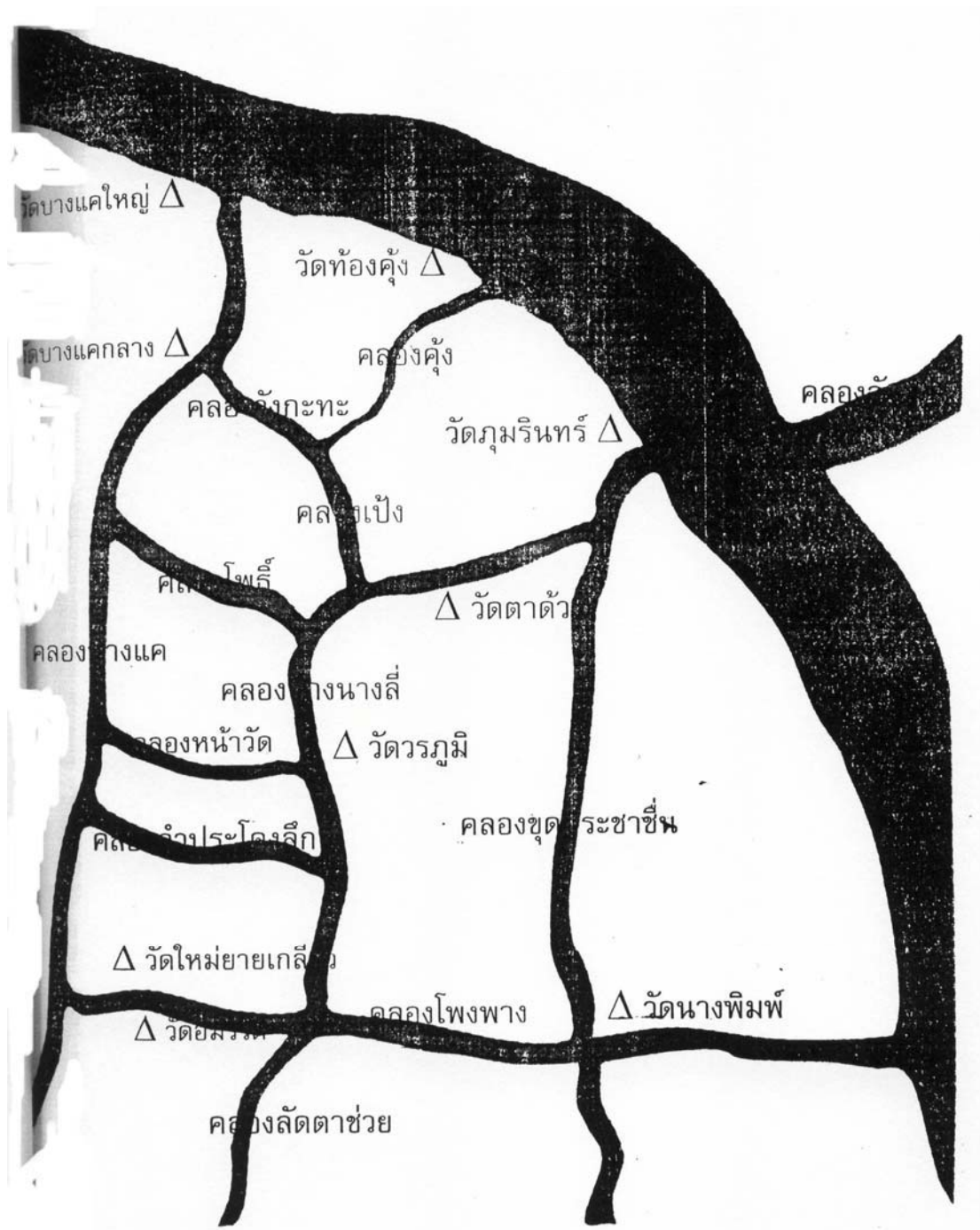
ลักษณะที่สองคือการเป็นชุมชนหรือย่านการค้า อาทิ ริมคลองโพงพางบริเวณหน้าวัดนางพิมพ์ ซึ่งนอกจากมีบ้านเรือนตั้งอยู่หนาแน่นบริเวณหน้าวัดเหมือนเช่นบริเวณหน้าวัดทั้งสองข้างต้น บ้านเรือนเหล่านี้ยังประกอบการค้าและกิจการต่างๆ อาทิ “ค้าฝิ่น ค้ามะพร้าว ตัดผม” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545)

ส่วนลักษณะที่สามคือการตั้งบ้านเรือนตามริมคลองเหล่านี้ หรือที่เรียกว่า “บ้านริมน้ำ” (หิรัญ คงน้อย, สัมภาษณ์ 15 มกราคม 2545) ต่างแต่เพียงว่าบ้านเรือนเหล่านี้ไม่ได้ตั้งเรียงรายกันหนาแน่น หากแต่กระจายไปตลอดแนวของ 2 ฝั่งคลอง อาทิ คลองบางแค บริเวณกลุ่มบ้าน “ยายเสลา” หรือคลองบางนางลี่ โดยเฉพาะบริเวณที่เป็นจุดตัดกับคลองประชามขึ้นที่เป็นบ้านเรือนของชาวไทยและชาวจีนผสมกัน ถัดมาบริเวณหน้าวัดแว่นจันทร์ หรือวัดตาดังเป็นร้านค้าของ “เจ๊กเต่า” ขายกาแฟ ต่อมาอีกเป็นบริเวณที่เรียกว่าคู้งจำปี เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของกลุ่มชาวไทย เช่นเดียวกับบริเวณริมคลองโพงพางนอกจากบริเวณที่เป็นจุดตัดกับคลองประชามขึ้นที่เป็นศูนย์กลางการติดต่อซื้อขายดังข้างต้นแล้ว ตลอด 2 ฝั่งคลองมีบ้านเรือนตั้งอยู่เรียงราย โดยถัดจากจุดตัดกับคลองประชามขึ้นเป็นที่ยังบ้านเรือนของชาวไทยกลุ่มซึ่งมีฐานะค่อนข้างดีเพราะมีที่ดินมาก ขณะที่ถัดไปจนถึงจุดตัดกับคลองบางแคเป็นที่ยังบ้านเรือนของชาวไทยและชาวจีน ประกอบอาชีพทำสวนและทำนา (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) เหล่านี้เป็นต้น

ขณะที่การตั้งบ้านเรือนริมคลองสายย่อยหรือ “อยู่ในอุโมงค์ในสวน” แต่เดิมไม่ได้เป็นชุมชนหนาแน่นหรือกระจายตามริมคลองเหมือนริมคลองสายใหญ่ แต่จะอยู่กันเป็นหย่อมๆ ตามสายตระกูลและเครือญาติ อาทิ คลองโพธิ์ แต่เดิมเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของ 2 ตระกูลใหญ่ คือ ตระกูลบุญพนธ์ และตระกูลภานุมาศ กล่าวกันว่าตระกูลบุญพนธ์เป็นตระกูลที่ร่ำรวยและมีข้าทาสบริวารมาก (สุกัญญา ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) ก่อนที่ต่อมาจะมีผู้คนอพยพเข้าไปตั้งบ้านเรือนกันมากขึ้นจนตลอดทั้งลำคลอง ส่วนใหญ่เป็นชาวไทย เช่นเดียวกับบริเวณคลองเป็งที่เดิมเป็นบ้านเรือนเศรษฐีที่มีเรือนทาส “บางคนเกิดแล้วอยู่ในนั้น บางคนอยากจะเป็นอิสระก็ต้องหนี เลย

อาจจะเป็นชื่อคลองบางกะลั่นในอีกแห่งหนึ่ง” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544) ขณะที่คลองลำประโดงเล็ก “เมื่อก่อนบ้านเยอะมาก ตั้งกันอยู่เป็นกระจุกใหญ่” (อินทร์ ทรัพย์สัน, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) กล่าวกันว่าขณะที่บ้านเรือนริมคลองสายใหญ่โดยเฉพาะบริเวณหน้าวัดมักเป็นคนมีฐานะ หรือเป็นกลุ่มที่ “มีสีสันหน้อย เจริญกว่าข้างใน” (จวน นันทสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) บ้านเรือนที่ตั้งถัดเข้ามาในคลองย่อยหรืออยู่ในอู่ในสวนสมัยนี้มักเป็น “ตาสีตาสา” ที่ “อยู่ป่าอยู่นา ลูกทุ่ง” (เพ็งอ้าง) ทั้งยัง “เป็นคนกระจอก ถ้าเป็นคนมีเงินจะอยู่ตลาดและหัวคลอง ฐานะทางเศรษฐกิจจะรวยไถ่ลงมาเรื่อยๆ” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544)

แผนที่ที่ 3 แสดงการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมลำคลองในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง

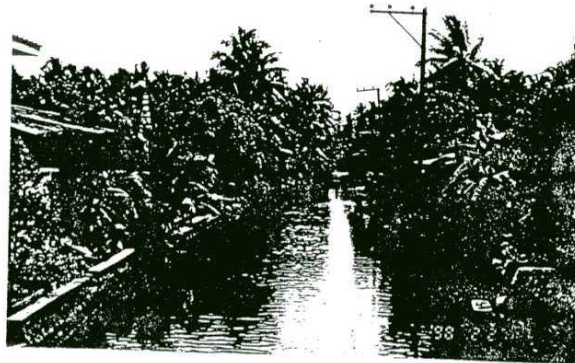

ทั้งนี้ ลักษณะการตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงข้างต้นมีข้อควรพิจารณาบางประการ ประการแรก ลักษณะการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวสัมพันธ์กับความพยายามที่จะใช้ประโยชน์สภาพแวดล้อมและทรัพยากรของผู้คนที่อพยพเข้ามา เนื่องจากการตั้งถิ่นฐานขนานไปตามลำคลองนอกจากช่วยให้สามารถใช้ประโยชน์จากลำน้ำในแง่ของการอุปโภคบริโภคได้สะดวก ขณะเดียวกันยังช่วยให้สามารถอาศัยลำน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมได้โดยง่าย โดยหากเป็นระยะทางสั้นๆ เช่น ไปวัดหรือบ้านใกล้เคียง ชาวบางนางลี่อาศัยการเดินทางไปตามคันสวน แต่หากเป็นระยะทางไกลๆ จะเดินทางด้วยเรือ ซึ่งมีทั้งเรือสำปั้น เรือบด เรืออีแปะ เรือแจว ฯลฯ หากเป็น “ระหว่างตำบลก็ใช้เรือสำปั้นพาย ถ้าไปคนเดียวใช้เรือบดหรือสำปะนี้ ถ้าไปอัมพวาก็ต้องเอาเรือสำปั้นหรือเรือสำปะนี้พายไป นี่เป็นสมัยใช้ตะเกียงกระป๋องกับตะเกียงเจ้าพายุ พายไปตามคลองไปเรื่อยๆ ไปออกแม่น้ำแม่กลอง” (สุวิทย์ จุ้ยจิต, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) แต่หากต้องการเดินทางไปยังแม่กลองชาวบางนางลี่ต้องนั่งเรือเมล์ไป โดยหลังจากที่พายเรือไปจนถึงอัมพวาแล้ว ก็จะรอ “เรือแดง” สายแม่กลอง-ราชบุรีที่ล่องมาจากราชบุรี จากนั้นจึงลงเรือและไปขึ้นที่แม่กลอง ค่าโดยสารคนละ 2 บาท¹⁷ (เพ็งอ่าง)

ประการที่สองเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาไม่เพียงแต่ส่งผลต่อลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่ขนานไปตามลำคลองสายต่างๆ หากยังส่งผลต่อรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือนย่านบางนางลี่ด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่บ้านเรือนในช่วงนี้ส่วนใหญ่เป็นบ้านเรือนไทย หลังคามุงจาก ยกพื้นสูง เนื่องจาก “เดือนแปดน้ำหลาก น้ำมาจากเมืองกาญจน์ก็ท่วมหมด เตาตาลบางเตาก็เคียวไม่ได้ ต้องขึ้นไปนอนบนบ้าน หุงข้าวบนบ้าน ท่วมอยู่ประมาณเดือนหนึ่ง ก่อนเข้าพรรษาจะท่วมทุกปี ช่วงนี้ไปไหนก็ใช้เรือ” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ขณะเดียวกันองค์ประกอบบ้านเรือนไม่ได้มีเพียงตัวบ้าน แต่ยังประกอบด้วยอยู่เก็บเรือ ซึ่งมักสร้างไว้ด้านทิศตะวันตกหรืออาจเป็นบริเวณด้านหน้าของบ้าน นอกจากนี้ บริเวณหน้าบ้านจะมีศาลาท่าน้ำสำหรับเป็นที่ขึ้นลงเรือและเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมประจำวันต่างๆ เช่น อาบน้ำ ซักผ้า ล้างจาน หุงหาอาหาร ฯลฯ

¹⁷ ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2499 เริ่มมีเรือติดเครื่องยนต์หรือ “เรือแท็กซี่” วิ่งรับส่งผู้โดยสารจากปลายคลองบางแคบริเวณบ้าน “ตาคอเสียง” ไปออกปากคลองบางแคแล้วเลียบแม่น้ำแม่กลองไปจนถึงอัมพวา และหากต้องการเดินทางต่อไปยังแม่กลองก็ต้องรอต่อเรือสายวัดแก้ว-แม่กลอง ที่วิ่งมาจากวัดแก้ว ปากคลองวัดประดู่ ผ่านมาทางอัมพวาก่อนจะเข้าแม่กลอง โดย “เรือแท็กซี่” ที่ว่านี้แรกเริ่มมี 2 ลำ เป็นเรือหัวสำปั้นท้ายตัด ตรงกลางมีเก๋ง บรรทุกผู้โดยสารได้ 10 คนเศษ สลับกันวิ่งรับส่งผู้โดยสารทุกครั้งชั่วโมง อัตราค่าโดยสารคนละ 2 บาท โดยผู้โดยสารสามารถขึ้นลงได้บริเวณท่าน้ำหน้าวัดและหน้าบ้าน ต่อมาได้มีการเปลี่ยนจาก “เรือแท็กซี่” มาเป็น “เรือพาดหาง” หรือเรือหางยาว วิ่งในเส้นทางเดิม แต่ว่าต้องมีการจัดคิวกัน เนื่องจากจำนวนเรือที่เข้ามาวิ่งได้เพิ่มขึ้นเป็นประมาณ 6-7 ลำ และในช่วงเวลาเดียวกันนี้ก็มีการวิ่งเรือพาดหางรับจ้างในคลองยาวสายอื่นด้วย (สุวิทย์ จุ้ยจิต, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545)

ภาพที่ 6 แสดงรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือนริมน้ำย่านบางนางลี่

ประการที่สาม การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนที่วางอยู่บนการปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมดังกล่าวส่งผลต่อสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างสำคัญ โดยการตั้งถิ่นฐานเรียงรายไปตามแม่น้ำลำคลองย่านบางนางลี่เป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่เรียกว่า “หมู่บ้านเป็นแนว” ซึ่งแตกต่างจาก “หมู่บ้านกระจุก” ของชุมชนชาวนา และก่อให้เกิดการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมที่ต่างกัน กล่าวคือ หมู่บ้านกระจุกตั้งอยู่ท่ามกลางนาข้าวและมักจะรวมตัวกันเป็นหน่วยเดียว และแต่ละหน่วยจะแยกออกจากหมู่บ้านใกล้เคียงอย่างชัดเจน ทว่าหมู่บ้านเป็นแนวประกอบด้วยบ้านเรือนที่ปลูกเป็นแถวยาวแคบๆ ตามแม่น้ำลำคลองหรือตามถนน มีศูนย์กลางอยู่ที่การมีชายแม่น้ำร่วมกันมากกว่าจะอยู่ใจกลางหมู่บ้าน (de Young อ้างใน จอห์นสัน 2530: 60)¹⁸ ฉะนั้น ความเป็นชุมชนของหมู่บ้านแนวจึงไม่ได้มีลักษณะเป็นเนื้อเดียว หรือเป็นชุดหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ขนาดใหญ่ที่วางอยู่บนระบบคุณค่าเดียวกัน หากแต่เป็นชุดหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ขนาดเล็กจำนวนมาก ซึ่งมักยึดโยงกันด้วยความเป็นเครือญาติหรือสมัคพรพรดพวก ดังกรณียาน “หน้าวัดยายพุ่มไม่มีคนอื่นเลย ตระกูลเดียวกันทั้งนั้น” (เยื่อ ทองวารี, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) ขณะเดียวกันเครือข่ายความสัมพันธ์เหล่านี้ก็เชื่อมโยงหรือมีจุดตัดกันในเงื่อนไขและโอกาสต่างๆ ซึ่งมักจะมี “วัด” เป็นศูนย์กลาง ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

ประการที่สี่ เพราะเหตุที่มีการจัดรูปองค์กรทางสังคมหรือมีความเป็นชุมชนในอีกลักษณะ หน่วยหรือขอบเขตย่านบางนางลี่จึงครอบคลุมกว้างขวางกว่าหน่วยพื้นที่การปกครองในปัจจุบัน เพราะขณะที่หน่วยงานรัฐอาศัยลำคลองเป็นเกณฑ์ในการแบ่งท้องที่นับเป็นตำบลต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น ต.บางนางลี่ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง หรือ ต.สวนหลวง ทว่าการตั้งถิ่นฐานย่านนี้มักตั้งเรียงรายไปทั้งสองฟากคลองซึ่งอยู่ต่างตำบลกัน ดังกรณีคลองโพรงพางซึ่งเป็นเส้นแบ่งระหว่าง ต.บางนางลี่ กับ ต.ปลายโพรงพาง บริเวณกลุ่มบ้านใกล้วัดอมรวดีซึ่งมีบ้านเรือนเรียงรายทั้งสองฝั่งคลองต่างเป็นเครือญาติกัน ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “บ้านอยู่ทางฝั่งหมู่ 5 บางนางลี่ ฝั่ง

¹⁸ หมู่บ้านแนวเป็นลักษณะของชุมชนหมู่บ้านไทยในภาคกลางส่วนใหญ่ซึ่งจัดตั้งยาวไปตามสองฝั่งแม่น้ำลำคลองหรือที่เรียกว่าหมู่บ้านริมน้ำ (river-linear village) ซึ่งมักตั้งขึ้นต้นหมู่บ้านเหล่านี้ด้วยคำว่าบาง เช่น บางหญ้าแพรก บางกอกน้อย บางหัวเสือ บางปลาหมอ (สุวิทย์ อ้างใน พอพันธ์ อุยยานนท์ 2546: 13)

ตรงข้ามคือหมู่ 4 ปลายโพพาง เป็นบ้านญาติ 4 หลัง หลังหนึ่งเป็นบ้านยายไม่มีคนอยู่ แต่เจ้าของเขาก็กลับมาเดือนละครั้ง” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับคลองบางแคซึ่งเป็นเส้นคันระหว่าง ต.บางนางลี่ กับ ต.บางแค ซึ่ง “ตอนนั้นบ้านชายคลองอยู่เต็ม ตั้งแต่ปากคลองบางแคถึงวัดสาธุ เน้นหมดทั้ง 2 ฝั่ง ตำบล” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) ซึ่งนอกจากบางช่วงแคจนสามารถกระโดดข้ามได้ที่ สำคัญผู้คนที่สองฝั่งคลองบางแคยังติดต่อสัมพันธ์กัน เป็นเครือญาติ หรือแต่งงานกัน ดังกรณีชาวบางแครายหนึ่ง ซึ่ง “เกิดฝั่งบางแค ไปโตฝั่งบางนางลี่หมู่ 2 เพราะว่าสวนอยู่ฝั่งโน้น ย่าอยู่ฝั่งโน้น พ่อเป็นคนบางนางลี่มาขอแม่คนบางแค พ่อขายบ้านเลยไปอยู่กับย่าที่บางนางลี่ อยู่ในสวน...ขึ้นตาลตอนออกจากโรงเรียนอายุ 16-17 ปี แพนเป็นคนบางแคหมู่ 2 หลังวัดบางแคกลาง พ่อแต่งงานก็ไปๆ มาๆ แล้วก็มาทำสวนฝั่งนี้ มาปลูกบ้านอยู่ฝั่งบางแค” (ประสงค์ สุทธินิมิตร, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) เช่นเดียวกับชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เมื่อก่อนอยู่ฝั่งบางนางลี่ สมัยนั้นคลองบางแคมีเครื่องปั่นไฟ ผมมาดูมวยดูเขาว่ามาจับน้องสาวเขาก็เลยขอเสียเลย...แต่งงานแล้วอยู่บ้านแพนฝั่งบางแค แพนขายโอเลี้ยง ขายโซห่วย อยู่ได้ 3 เดือนเขาได้ เลยมาซื้อที่บริเวณฝั่งบางนางลี่” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) ขณะที่ปัจจุบันแม้ชาวบางนางลี่บางส่วนจะย้ายมาปลูกสร้างบ้านเรือนริมถนนเพื่อปรับตัวตอบสนองต่อเส้นทางคมนาคมทางถนน แต่ก็มีบางส่วนที่ยังคงปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมคลอง และไม่มีบ้านเรือนริมถนนบริเวณใดกระจุกตัวหนาแน่นเป็นชุมชนหรือย่านใหม่ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป ฉะนั้น การที่หน่วยราชการอาศัยลำคลองเป็นเส้นแบ่งตำบล หมู่บ้าน หรือกำหนดขอบเขตชุมชน จึงไม่สอดคล้องหรือขัดแย้งกับขอบเขตและลักษณะความเป็นชุมชนย่านบางนางลี่อย่างสำคัญ

2.2 รูปแบบการเพาะปลูก: ระบบสวนยกร่อง

ย่านบางนางลี่ตั้งอยู่บริเวณรอยต่อปากน้ำแม่กลองซึ่งเป็นระบบนิเวศที่มีลักษณะเฉพาะหลายประการ ประการแรก พื้นที่แถบนี้เป็นระบบนิเวศซึ่งสัมพันธ์กับการขึ้นลงของระดับน้ำทะเล เนื่องจากตั้งอยู่ไม่ไกลจากบริเวณปากน้ำแม่กลอง ซึ่งน้ำทะเลขึ้นลงวันละเมตรหรือหลายเมตร ขึ้นอยู่กับความใกล้ไกลทะเล โดยในวันหนึ่งน้ำจะขึ้น 2 ครั้ง ลง 2 ครั้ง เฉลี่ยครั้งละ 6 ชั่วโมง และน้ำจะขึ้นลงเลื่อนไปวันละประมาณ 30 นาทีถึง 1 ชั่วโมง เนื่องจากดวงจันทร์จะขึ้นช้าวันละประมาณ 50 นาที เช่น วันขึ้น 1 ค่ำน้ำเริ่มขึ้น 8.00 น. จะขึ้นสุดตัวเต็มที่เวลาประมาณ 14.00 น. แล้วเริ่มลงจาก 14.00 น. ไปลงแห้งสุดตัวประมาณ 20.00 น. แล้วเริ่มขึ้นอีกครั้งเวลาประมาณ 20.00 น. และขึ้นสุดตัวอีกครั้งเวลา 02.00 น. โดยไปลงสุดตัวที่ 08.00 น. รวมเป็น 24 ชั่วโมง หรือขึ้น 2 ครั้งลง 2 ครั้ง พอรุ่งขึ้นวันถัดไปก็จะเลื่อนไปเริ่มขึ้นเวลาประมาณ 08.50 น. และเริ่มลง 14.50 น. น้ำเย็นหรือน้ำกลางคืนก็จะไปเริ่มขึ้นเวลา 20.50 น. และเริ่มลงเวลา 02.50 น. แต่ปริมาณน้ำขึ้นลงอย่างละ 2 ครั้งมีปริมาณไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับข้างขึ้นข้างแรม หรือทิศทางการโคจรระหว่างดวงจันทร์ โลก และดวงอาทิตย์ ซึ่งมีทั้งช่วงที่น้ำขึ้นลงมากเรียกว่าน้ำเกิด กับช่วงที่น้ำขึ้นลงน้อยเรียกว่าน้ำตาย (รายละเอียดดู สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ก: 60-2)

ประการที่สอง ย่านบางนางลี่เป็นระบบนิเวศที่มีฤดูน้ำหลาก โดยในช่วงก่อนมีการสร้างเขื่อนต่างๆ บริเวณต้นน้ำแม่กลองจะมีน้ำเหนือไหลหลากมาท่วมในช่วงปลายฤดูฝนต่อต้นฤดูหนาวของทุกปี (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ข: 82) โดย “เวลาน้ำหลากจะไหลมาจากราชบุรี เข้าคลองใหญ่ คลองเล็กคลองน้อย แล้วก็ท่วมอยู่ประมาณเดือนหนึ่ง ต้นมะพร้าวอะไรก็ถูกท่วมหมด แต่ว่ายังทำตาลได้ ก็เอากระบอกลดไล่เรือแล้วพายไป แต่ถ้าเตาใครอยู่ที่ต่ำก็ถูก

น้ำท่วม ทำตาลไม้ได้ แต่ว่าต้นมะพร้าวไม่เป็นอะไร ช่วงน้ำหลากนี้ยังมีเวลาน้ำขึ้นน้ำลงอยู่ แต่ว่าไม่เหมือนตอนปกติ คือจะท่วมแช่อยู่อย่างนั้นมากกว่า” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546)

ประการที่สาม ย่านบางนางลี่อยู่ในระบบนิเวศน้ำกร่อย ทั้งนี้ จ.สมุทรสงคราม เป็นเมือง 3 น้ำ คือ น้ำจืด แถบ อ.บางคนที และตอนเหนือของ อ.อัมพวา น้ำกร่อยแถบ อ.อัมพวา และตอนบนของ อ.เมือง และน้ำเค็มทางตอนกลางและตอนล่างของ อ.เมือง กับตอนล่างของ อ.อัมพวา (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 13; สุรจิต ชิริเวทย์ 2545ก: 59) โดยย่านบางนางลี่จัดอยู่ในเขตพื้นที่น้ำกร่อยหรือที่เรียกกันว่า “ลัดจ์ดักเค็ม” หรือ “สองน้ำ” คือ น้ำทะเลจากปากอ่าวแม่กลองจะดันน้ำจืดที่ไหลมาจากป่าเมืองกาญจนบุรีกลับไปสู่คลองและลำประโดงต่างๆ เข้าสู่อ่างสวน ส่งผลให้หัวน้ำขึ้นเป็นน้ำจืด ส่วนช่วงกลางหรือปลายน้ำจะเป็นน้ำเค็ม (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545ข: 79)

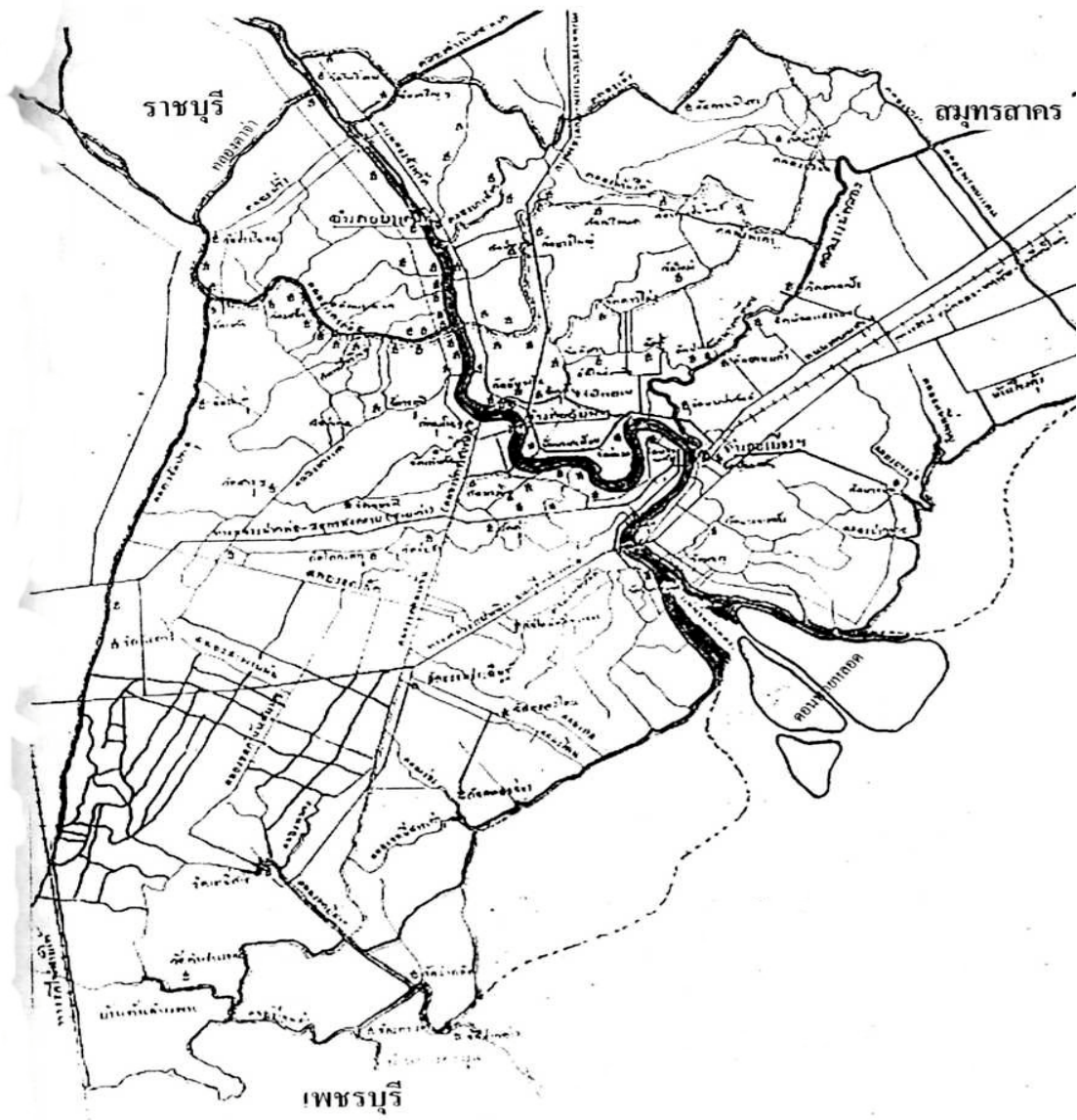
ประการที่สี่ ย่านบางนางลี่เป็นบริเวณที่ดินมีความเค็ม ทั้งนี้ ลักษณะดินในเขต อ.อัมพวา จำแนกได้ 4 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มดินนา ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 20 อยู่ทางทิศตะวันตกของอำเภอ หรือบริเวณ ต.วัดประดู่ 2) กลุ่มดินไร่ ร้อยละ 50 อยู่ทางตอนบน หรือแถบ ต.แควอ้อม ต.บางช้าง 3) กลุ่มดินเค็ม ร้อยละ 25 อยู่บริเวณตอนล่าง หรือแถบ ต.ยี่สาร ต.คลองโคน ต.แพรกหนามแดง และ 4) เขตเพาะเลี้ยงชายฝั่ง ร้อยละ 5 อยู่ทางตอนล่าง โดยเขต ต.บางนางลี่ ต.ปลายโพรง ต.บางแค และบางส่วนของ ต.สวนหลวง แม้จะจัดอยู่ในเขตดินไร่ทั่วไป แต่พื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นดินเค็ม เนื่องจากได้รับอิทธิพลจากน้ำทะเล (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2529: 12-3; เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 71)

ทั้งนี้ ชาวบางนางลี่ได้พัฒนาระบบการเพาะปลูกที่สอดคล้องกับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยาดังกล่าวในรูปของระบบสวนยกร่อง ซึ่งเป็นระบบการเพาะปลูกที่เป็นการยกร่องเป็นคันดินขึ้นมาด้วยการขุดคูหรือท้องร่องรอบๆ ขนาดกว้างพอข้ามได้หรือประมาณ 3-4 วา การยกร่องจะทำขนานกันหลายๆ ร่อง แล้วเว้นที่ไว้รอบๆ ร่องสำหรับทำทางระบายน้ำเข้าออก สวนที่ยกร่องและมีคันดินหรือ “ถนน” รอบได้แปลงหนึ่งเรียกว่าสวน 1 หนด ขนาดไม่แน่นอน (สุนทรีย์ อาสะไวย์ 2537: 123; อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 210) ส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับความยาวของหลังร่องสวน ซึ่งถูกจำกัดด้วยขีดความสามารถในการลำเลียงกระบอกลำตาลที่มีน้ำตาลสดที่ปลดลงมาจากต้น ส่วนท้องร่องสวนจะขุดลึกประมาณ 1 ชั้นพลั่วและนำดินที่ขุดขึ้นไปทำหลังร่อง (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545ข: 80, 82)¹⁹

ระบบสวนยกร่องมีความสอดคล้องกับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาย่านบางนางลี่ นับตั้งแต่ในส่วนของการจัดการน้ำซึ่งมีหลายลักษณะ เช่น การจัดการปรากฏการณ์น้ำขึ้นน้ำลงซึ่งระดับน้ำในแต่ละวันต่างกันมาก โดยเฉพาะช่วงน้ำขึ้นซึ่งส่งผลให้น้ำเอ่อท่วมพื้นที่การเกษตรและบ้านเรือนได้ ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจึงได้ขุดแพรกลำราง ลำกระโดง เชื่อมต่อกับขนดสวนเพื่อเพิ่มเนื้อที่แผ้วน้ำ ส่งผลให้ จ.สมุทรสงคราม ซึ่งมีพื้นที่เพียง 416 ตารางกิโลเมตรหรือประมาณ 260,000 ไร่เศษ ซึ่งเป็นจังหวัดที่เล็กที่สุดในประเทศไทย มีคลองมากถึง 356 คลอง และมีแพรก ลำราง ลำประโดงอีกนับพันสาย (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545ก: 59, 76) ฉะนั้น แม้ “แม่กลองอยู่ริมทะเล น้ำขึ้นลงวันละเมตรหรือหลายเมตร แต่น้ำไม่ท่วมเมือง หรืออย่างมากถ้ามีพายุในทะเล น้ำมาก ท่วมครู่เดียวก็ลงไป เพราะ

¹⁹ อย่างไรก็ดี ชาวสวนภาคกลางแถบนนทบุรีเรียกสวนลักษณะนี้ว่า “ปลูกสวนลับไม้” คือการสร้างระบบสวนที่มีทั้งไม้ยอดสูง ไม้ยอดกลาง และไม้ยอดต่ำ โดยชั้นแรกเป็นพืชจำพวกทุเรียนและขนุน ชั้นที่สองเป็นพวกกล้วย มังคุด ทองหลาง หมาก และสาเก และไม้พื้นล่างเป็นพืชผักสวนครัว สมุนไพร และเครื่องเทศ (รายละเอียดดู ประพันธ์ ผลเสวก 2538: 172-3)

ได้มีการขอยทางน้ำเอาไว้ทั้งจังหวัด เอาไว้เป็นพื้นที่แม่น้ำเวลาน้ำขึ้น” (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 24) ขณะที่ในส่วนน้ำหลาก ระบบสวนยกร่องช่วยป้องกันปัญหาน้ำหลากน้ำท่วม เพราะการยกระดับคันร่องให้สูงขึ้นจากระดับพื้นดิน โดยมีท้องร่องล้อมรอบช่วยป้องกันปัญหาน้ำท่วม ขณะเดียวกันที่รอบๆ ร่องสำหรับทำทางระบายน้ำเข้าออกในท้องร่อง หรือที่เรียกว่าคันกันน้ำ ทำหน้าที่เป็นปราการกันน้ำในฤดูน้ำหลาก หากน้ำมากการแบ่งชนิดจะช่วยไม่ให้สวนล้มทั้งหมด สามารถป้องกันส่วนที่เหลือได้ทัน (สุนทรีย์ อาสะไวย์ 2537: 123; อภรณ์ จันทรมวงศ์ 2541: 210)

(ที่มา: สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ก: 76)

นอกจากนี้ ระบบสวนยกทรงเป็นระบบเพาะปลูกที่เป็นการให้น้ำแก่พืชไปในตัว โดยหากฝนตกหรือเมื่อชาวสวนรดน้ำ น้ำจากพื้นผิวด้านบนจะระบายลงสู่ด้านล่างหรือระบายลงสู่ร่องน้ำ น้ำที่ปล่อยให้ไหลไปตามร่องจะสามารถไหลซึมไปในดินทางข้างได้ ถือเป็นการให้น้ำทางผิวดิน ขณะเดียวกันร่องน้ำในสวนยังทำหน้าที่เป็นสระเก็บกักน้ำไว้ใช้โดยเฉพาะในช่วงหน้าแล้ง โดยมีท่อสำหรับระบายน้ำเข้าออกในร่องสวน สมัยก่อนตัวท่อจะใช้ต้นตาลทั้งต้นมาขุดเนื้อในออก แล้วเอาต้นทองหลางมาเหลาทำเป็นฝาจุก โดยมีใบตองพันอุดปากท่อไว้ (Vitayakon et al. อ้างใน อารมณ์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 211)

ขณะที่ในส่วนของการจัดการดิน ระบบสวนยกทรงได้รับการจัดให้เป็นระบบการปรับปรุงดินที่มีประสิทธิภาพ เพราะอินทรีย์วัตถุจากระบบสวนมิได้สูญหายไปกับน้ำ หากแต่ตกตะกอนอยู่ในท้องร่องกลายเป็นปุ๋ยธรรมชาติ ให้ชาวสวนได้ลอกหรือโกยขึ้นมาปรับปรุงบำรุงดินในช่วงหน้าแล้ง ขณะเดียวกันในระบบนิเวศเกษตรที่ไม่ยั่งยืนเป็นพืชพรรณหลัก จะเกิดการสะสมอินทรีย์วัตถุจากใบไม้ร่วง อันเป็นส่วนประกอบของดินที่สำคัญมาก เพราะเป็นแหล่งสำรองธาตุอาหารและช่วยเพิ่มความสามารถของดินในการดูดซับธาตุอาหาร (Vitayakon et al. อ้างใน อารมณ์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 211) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในช่วงก่อนมีการสร้างเขื่อนบริเวณต้นน้ำแม่กลองในเขต จ. กาญจนบุรี “สวนยกทรงแถวนี้สามารถตกตะกอนหรืออินทรีย์วัตถุที่ไหลมาจากต้นน้ำได้ ซึ่งปีหนึ่งๆ มีจำนวนมหาศาล ฉะนั้น ระบบสวนยกทรงแถบอัมพวาในสมัยนั้นจึงมีความอุดมสมบูรณ์อย่างมาก อาจจะเรียกว่าสมบูรณ์ที่สุดในประเทศไทยก็ได้” (ระวี เศรษฐภักดี, สัมภาษณ์ 25 สิงหาคม 2546) ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีที่มีการยกทรงช่วยให้ต้นไม่มีพื้นที่ยังรากพอเพียง (กวิศร์ วานิชกุล 2545: 12, 14-6)

ส่วนปัญหาน้ำกร่อยกับปัญหาดินเค็มชาวบางนางลิ้นและบริเวณใกล้เคียงแก้ไขด้วยการปลูกพืชที่สามารถเจริญเติบโตได้ดีในสภาพพื้นที่และน้ำเช่นนี้รวมทั้งสอดคล้องกับระบบสวนยกทรง ซึ่งพืชดังกล่าวคือมะพร้าว เพราะดินชุดสมุทรสงครามแม้จะมีความอุดมสมบูรณ์สูงแต่เป็นดินเค็ม ไม่สามารถปลูกพืชชนิดอื่นได้ดีเท่ามะพร้าวตาล ขณะเดียวกันแม้เป็นดินลึก การระบายน้ำเลว ความสามารถในการอุ้มน้ำสูง แต่สามารถยกทรงใช้ปลูกไม้ยืนต้น โดยเฉพาะมะพร้าวได้ (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 75) นอกจากนี้ มะพร้าวน้ำตาลเป็นพืชที่ชอบน้ำลึกจัดลึกเค็ม ซึ่ง “ตาลมะพร้าวจึงจะตกดี ให้น้ำตาลมาก” (สุจิต ชีรเวทย์ 2545ก: 59) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มะพร้าวน้ำตาลไม่ชอบน้ำขังไม่ว่าจัดหรือเค็ม แต่ชอบสภาพพื้นที่ที่มีน้ำเคลื่อนไหลอยู่ตลอดเวลาและไม่ใช้ที่ดอน ชาวบางนางลิ้นและบริเวณใกล้เคียงจึงขุดร่องสวน ลำประโดง แพรก ลำราง ซอย เป็นข่ายโยงใยกันทั่วเพื่อให้ระบบน้ำเชื่อมโยงกันและสามารถไหลเวียนได้อย่างสะดวก (สุจิต ชีรเวทย์ 2545ข: 79, 80) เพื่อว่า “เวลาน้ำทะเลขึ้นก็ให้ไหลเต็มร่องเต็มราง เวลาน้ำลงก็ให้แห้งขาด” (เมธี บุญยะประวัติร อ้างใน อารมณ์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 210)

เพราะเหตุที่สามารถปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยาที่สลับซับซ้อนได้อย่างมีประสิทธิภาพดังกล่าว ระบบสวนยกทรงทั้งในย่านบางนางลิ้นและบริเวณอื่นในภาคกลางจึงได้รับการยอมรับว่า “ในบรรดาระบบเกษตรกรรมพื้นบ้านของไทย ระบบสวนยกทรงเป็นระบบที่มีการจัดการที่มีประสิทธิภาพน่าศึกษามากที่สุดระบบหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับการจัดการเรื่องน้ำ การปรับปรุงบำรุงดิน การคัดเลือกและพัฒนาพันธุ์ และระบบการปลูกพืช” (จันทนา บรรพศิริโชติ และคณะ 2538: 24) นอกจากนี้ ระบบสวนยกทรงยังได้รับการยอมรับว่าเป็นระบบการเพาะปลูกที่เป็นการจัดการทรัพยากรแบบองค์รวม เพราะมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างทรัพยากรดินกับน้ำ

ในเชิงระบบนิเวศ (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 211) อีกทั้งยังเป็นแรงบันดาลใจและต้นแบบให้กับมหาอยู่ สุนทรวิชัย ในการพัฒนารูปแบบการเกษตรในแนวทางเกษตรผสมผสาน²⁰ จนเป็นที่กล่าวขานทั่วประเทศตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา²¹

3. สังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิก

สังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิกยังไม่เสถียร เพราะผู้อพยพจำนวนหนึ่งยังคงเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลำเนาเดิมในรูปแบบต่างๆ ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นการเดินทางกลับไปเยี่ยมเป็นประจำทุกปี การส่งจดหมาย การส่งเงินไปช่วยเหลือ ฯลฯ ขณะเดียวกันผู้คนเหล่านี้ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมท้องถิ่น หากยังนำเอาวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่ด้วย ซึ่งบางวัฒนธรรม เช่น วัฒนธรรมจีน ได้ผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน แต่บางวัฒนธรรม เช่น วัฒนธรรมมอญ ถูกปฏิเสธแหล่งที่มาด้วยเหตุผลเชิงชาติพันธุ์ นอกจากนี้ การที่ย่านบางนางลี่ตั้งอยู่ใกล้กับศูนย์กลางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ทำให้มีรูปแบบวัฒนธรรมจากส่วนกลางและท้องถิ่นระดับใหญ่กว่าแพร่กระจายเข้ามา เนื้อหาหัวข้อนี้แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงสภาพสังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิกซึ่งยังไม่เสถียร ผู้อพยพจำนวนหนึ่งยังคงเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลำเนาเดิมในรูปแบบต่างๆ ตลอดเวลา ขณะที่อีกส่วนกล่าวถึงการแพร่กระจายและการผสมผสานทางวัฒนธรรมย่านบางนางลี่ ซึ่งรูปแบบวัฒนธรรมที่โดดเด่นในย่านนี้คือวัฒนธรรมจีนและวัฒนธรรมมอญ โดยชี้ให้เห็นว่าชาวจีนอพยพได้รับวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่นในลักษณะใด และนำเอาวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่จนเกิดการผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างไร พร้อมกับชี้ว่ารูปแบบวัฒนธรรมมอญแพร่กระจายในย่านนี้อย่างไร และถูกปฏิเสธแหล่งที่มาอย่างไร ด้วยเหตุผลอะไร นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการแพร่กระจายของรูปแบบศิลปะจากส่วนกลางและท้องถิ่นระดับใหญ่กว่าที่เข้ามาในย่านบางนางลี่ ทั้งในส่วนของรูปแบบสถาปัตยกรรม จิตรกรรมฝาผนัง รวมทั้งเสมานินทรายแดง สกulptอัมพวา ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

²⁰ เกษตรผสมผสานหมายถึงระบบการเกษตรที่มีการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์หลายชนิดในพื้นที่เดียวกัน หรือมีกิจกรรมการเกษตรตั้งแต่ 2 กิจกรรมขึ้นไป ไม่จำเป็นจะต้องเป็นการปลูกพืชแบบผสมผสานโดยยึดพืชเป็นหลัก การเลี้ยงสัตว์ผสมผสานหรือการเลี้ยงสัตว์ที่หลากหลาย รวมทั้งการปลูกพืชผสมผสานกับการเลี้ยงสัตว์ โดยกิจกรรมการเกษตรแต่ละประเภทจะต้องเกื้อกูลประโยชน์ต่อกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ ขณะเดียวกันก็เป็นการใช้ทรัพยากรในไร่ นา เช่น ดิน น้ำ แสงแดดอย่างเหมาะสม ทั้งก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด สร้างความสมดุลให้กับสภาพแวดล้อม และเพิ่มพูนความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ (รายละเอียดดู วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2539: 87-92 และดู รัฐวุฒิ เสนาคำ 2539: 105-6; สุวรรณ อุยานันท์ 2539: 12 ประกอบ)

²¹ โดยในช่วงบวชเรียนที่วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพฯ มหาอยู่ได้เห็นชาวสวนแถวฝั่งธนบุรีและนนทบุรี [หรือแถบสวนใน] ปลูกพืชผักผลไม้แบบยกร่อง ซึ่งทำให้ดินไม่มีความร่มรื่น ใบไม้ที่ร่วงและเน่าเปื่อยเป็นปุ๋ย ขี้โคลนที่ลอกขึ้นมาแล้วนำมาถมโคนต้นไม้เป็นปุ๋ยอย่างดี รวมทั้งมีคลองกักเก็บน้ำไว้ใช้ตลอดเวลา (อภิชาติ เจริญมา 2542: 15) หลังจากลาสิกขาบทจึงได้นำความรู้ด้านเกษตรยกร่องปรับใช้กับที่นาของตนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มจากการสร้างสระเก็บน้ำในไร่ นา จากนั้นจึงค่อยๆ พัฒนามาปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ชนิดต่างๆ จนกระทั่งกิจกรรมการผลิตต่างๆ ได้เข้าสู่ระบบผสมผสานอย่างเต็มรูปแบบเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2516 ซึ่งเป็นการ “ผสมระหว่างการปลูกพืชกับการเลี้ยงสัตว์ให้สัมพันธ์กันในพื้นที่เดียวกัน ให้เกื้อกูลประโยชน์ต่อกัน ผสมผสานคือผสมผสานต่อสิ่งที่เหลือใช้จากพืชและสัตว์อย่างต่อเนื่อง เน้นให้มีงานทำตลอดไป” (สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ 2538: 25-6 และดู อภิชาติ เจริญมา 2542: 3 ประกอบ)

3.1 สังคมคนอพยพ

ผู้คนที่อพยพเข้ามาอาศัยและทำมาหากินย่านบางนางลี่ช่วงแรกบางส่วนยังไม่ลงหลักปักฐานเป็นการถาวร บางรายเพียงแต่อาศัยเป็นแหล่งพักพิงและประกอบอาชีพชั่วคราว หลังจากพบแหล่งอยู่อาศัยและประกอบอาชีพอื่นที่ดีกว่าหรือเป็นที่ต้องการมากกว่าก็จะเดินทางจากไป ซึ่งมักเกิดขึ้นในกรณีชาวจีนอพยพ ดังกรณีญาติของ “เตี้ย” ชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่งหลังจากอพยพมาจากประเทศจีนและช่วย “เตี้ย” ทำกิจการค้าขายมะพร้าวผลได้สักระยะ “คนหนึ่งตอนหลังเหนื่อย เขาอยากไปทำการค้าที่กรุงเทพฯ เตี้ยก็ให้ทุนไป ตอนหลังการค้าประสบความสำเร็จ มีกิจการใหญ่โต” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ขณะที่ผู้อพยพจากอำเภอและจังหวัดใกล้เคียงบางรายอาจเดินทางกลับไปอยู่ภูมิลำเนาเดิมหากมีโอกาสในการ “ลงหลักปักฐาน” ที่ดีกว่า ซึ่งไม่ได้หมายความว่าเพียงโอกาสในการประกอบอาชีพ หากยังหมายรวมถึงที่ดินในการปลูกสร้างบ้านเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการอยู่ท่ามกลางเครือญาติ ดังบิดามารดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งซึ่งอพยพมาจาก อ.ดำเนินสะดวก ซึ่ง “ตอนหลังเขาก็กลับไปอยู่ที่เก่าอีก เพราะว่ายายตายแล้วแบ่งที่ให้ แล้วญาติพี่น้องก็อยู่ทางโน้นทั้งนั้น ก็ทิ้งลูกไว้ที่นี่ 2 คน เพราะมีแฟนที่นี่” (สุนีย์ จันทร์รอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

อย่างไรก็ดี มีผู้อพยพเพียงไม่กี่รายที่อพยพไปอยู่ที่อื่นต่อหรือกลับไปอยู่ภูมิลำเนาเดิม การเคลื่อนไหวของผู้อพยพส่วนใหญ่อยู่ในลักษณะของการเดินทางกลับไปเยี่ยมภูมิลำเนาเดิม โดยเฉพาะชาวจีนซึ่งมักเดินทางกลับไปเยี่ยมบ้านที่ประเทศจีนเป็นระยะ โดยบางรายได้พาภรรยาซึ่งเป็นคนไทยร่วมเดินทางกลับไปด้วย ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “มาอยู่เมืองไทยกลับไปจีน 4-5 เทียว แม่เล่าว่าไปอยู่กับเตี้ยผมที่เมืองจีน 4 ปี อยู่จนพูดภาษาจีนได้” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) การเดินทางกลับไปเมืองจีนนิยมอาศัยเรือเดินทะเล ซึ่งมีลักษณะเป็น “เรือขนส่ง ใช้ถ่านหิน เห็นแม่ว่าพวกที่อยู่ในห้องนั้นเดินแก้ผ้าโงๆ ตัวดำมืดไปหมด ค่าเรือก็คงจะแพง แต่เตี้ยมีตังค์ ไปลงเรือที่ราชวงศ์ ใช้เวลาเดินทาง 7 วัน เวลาไปที่ไปกันเยอะ ในเรือจะมีเล่าโก มีไก่ เป็ด ไข่ เลี้ยงไว้บนหลังคาเรือ เวลาทำอาหารก็ทำกินกัน ในนั้นมีพร้อม” (เพ็งอ้ง)

เช่นเดียวกับในส่วนของคนไทยที่อพยพมาจากจังหวัดใกล้เคียง ระยะแรกมักเดินทางไปมาหาสู่กับภูมิลำเนาเดิมอยู่เป็นเนืองๆ หากเป็นผู้คนที่อพยพมาจาก จ.ราชบุรี จะอาศัย “เรือแดง” ซึ่งแล่นระหว่าง จ.ราชบุรี กับ จ.สมุทรสงคราม ส่วนรายที่มาจาก จ.เพชรบุรี สามารถเดินทางได้ทั้งทางเรือ โดยไปต่อเรือสายแม่กลอง-เพชรบุรีที่แม่กลอง วังเรียบชายฝั่งทะเลอ่าวไทย หรืออาจเดินทางด้วยรถไฟซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จ กระนั้นด้วยความที่เห็นว่าค่าโดยสารรถไฟค่อนข้างแพง ผู้คนที่อพยพมาอยู่ย่านบางนางลี่จำนวนหนึ่งเลือกที่จะอาศัยยารถไฟเป็นทางเดินเท้า ดังบิดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “เวลากลับบ้านแกไม่ไปเรือ แกเดินไปตามทางรถไฟ ดาบเล่มเดียวเดินไปเดินไปจนถึงเขาย้อย 3 ชั่วโมงก็ถึง คือแกเดินไปลัดไปออกปากท่อแล้วเดินตามรางรถไฟ แล้วมีคนเดินกันเยอะ รถไฟแพง 5 สลึง บาทหนึ่ง เดินสบายกว่า ถึงสถานีก็พักได้” (ทุเรียน ดวงภุมเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) หรือบางรายอาจจะอาศัยเรือบรรทุกสินค้าเช่น “เรือแดงโม” ไปจนถึงราชบุรีก่อนที่จะต่อรถไฟอีกทอด ดังรายหนึ่งที่ “ตอนไปพยาบาลปู่ที่เขาย้อย ไปขึ้นเรือแดงโมที่แม่กลอง ไปจนถึงราชบุรีแล้วต่อรถไฟไปเขาย้อย” (เพ็งอ้ง)

นอกจากการเดินทางกลับไปเยี่ยมภูมิลำเนาเดิมเป็นระยะ การเคลื่อนไหวติดต่อกับถิ่นที่มาจากของผู้อพยพเหล่านี้ยังเกิดขึ้นในลักษณะอื่นๆ อีก เช่น จดหมาย โดยเฉพาะชาวจีนอพยพซึ่งเดิมยากจนและอพยพมา

ประเทศไทยเพื่อแสวงหาเส้นทางประกอบอาชีพและตั้งตัว ในช่วงที่อพยพมาอยู่เมืองไทยระยะแรกๆ นอกจากส่งจดหมายบอกเล่าสารทุกข์สุกดิบ ชาวจีนอพยพเหล่านี้มักส่งเงินกลับไปให้ญาติในประเทศจีน เรียกว่า “เกียะโหย” โดย “เวลาส่งเงินต้องส่งไปที่โรงแรมชินอาที่ไยวราช คือเขียนจดหมายส่งเงินแนบไป เขาได้รับก็จะส่งจดหมายมาบอก แต่เราต้องให้ค่าเดินทางเขา ร้อยละเท่าไรก็ว่าไป เตี่ยผมไม่เหลืออะไรก็เพราะไฉนแหละ ส่งเงินไปซื้อที่ ไปปลูกบ้าน แล้วก็เอาลูกทางนี้ไปเรียน” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) แต่หากเป็นรายที่ไม่ค่อยมีญาติผู้ใหญ่เหลืออยู่ก็อาจส่งเงินไปไม่มาก ดังรายหนึ่งที่ “ส่งไปให้นิดหน่อย เป็นสินน้ำใจ จดหมายติดต่อสารทุกข์สุกดิบแล้วก็ให้เงินเป็นสินน้ำใจ” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545)

นอกจากนี้ ชาวจีนอพยพจำนวนหนึ่งนิยมส่งลูกที่เกิดเมืองไทยไปเรียนหนังสือที่ประเทศจีน ดัง “เตี้ย” ของชาวตลาดอัมพวารายหนึ่งที่ “เกิดเมืองไทย แล้วกส่งไปเรียนหนังสือเมืองจีน” (อุไร เรืองสุวรรณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) ซึ่งลูกหลานชาวจีนอพยพหลายรายหลังเรียนหนังสือจบไม่ได้กลับเมืองไทย แต่ประกอบอาชีพและตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศจีน ซึ่งส่วนใหญ่มักจะอยู่แถบเดียวกับญาติเดิมของตน ดังครอบครัวชาวจีนอพยพครอบครัวหนึ่งที่ “อยู่ที่เมืองจีนมีผู้ชาย 2 ผู้หญิง 1 พี่สาวคนโตเขาเป็นพยาบาล อีกคนเรียนแต่ว่าทำนาทำสวน แล้วคนที่สามเป็นเขาเรียกว่าหมอตีนเปล่า เหมือนหมอนามัย ตอนนี้อยู่ที่เกาลูน แต่ว่าเขายังมาเที่ยวประเทศไทยเมื่อ 4-5 ปีที่แล้วนี้” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545)²² น่าสนใจที่ลูกหลานชาวจีนอพยพที่เกิดในประเทศไทยบางรายไปทำไปต่างด้าว เพราะไม่ต้องการถูกเกณฑ์ทหาร ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เกิดอัมพวา กลัวเป็นทหารเลยไปทำไปต่างด้าว” (วัฒนา สิทธิวีระกุล, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เป็นอาทิ

ทั้งนี้ การที่ผู้อพยพทั้งที่เป็นชาวจีนอพยพและชาวไทยจากอำเภอและจังหวัดใกล้เคียงยังเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลำเนาเดิมของตนในลักษณะต่างๆ ดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าผู้อพยพเหล่านี้ยังคงผูกพันหรือบ่งชี้ตัวเองเข้ากับภูมิลำเนาเดิม ยังไม่รู้สึกรู้ว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งกับท้องถิ่นบางนางลี่มากพอที่จะสลัดจากภูมิลำเนาเดิมได้ ขณะเดียวกันบางนางลี่ยังไม่มีอัตลักษณ์ใดที่มีความโดดเด่นหรือมีพลังมากพอจะร้อยรัดหรือเชื่อมโยงผู้คนที่อพยพมาจากทั่วสารทิศเข้าด้วยกันได้ ยังคงมีลักษณะเป็นชุมชนชาวสวนริมน้ำโดยทั่วไป นอกจากนี้ รูปแบบวัฒนธรรมต่างๆ ที่แพร่กระจายและผสมผสานกันในท้องถิ่นไม่มีความโดดเด่นหรือมีความจำเพาะพอจะเป็นอัตลักษณ์ให้ชาวบางนางลี่สามารถบ่งชี้ตัวเองเข้าได้ ทั้งนี้ยังไม่แนบรวมกรณีที่รูปแบบวัฒนธรรมบางรูปแบบถูกปฏิเสธแหล่งที่มาหรืออัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ที่ผูกอยู่ กับรูปแบบวัฒนธรรมนั้นๆ ดังจะได้กล่าวถึงในส่วนต่อไป

3.2 การแพร่กระจายและการผสมผสานทางวัฒนธรรม

3.2.1 การผสมผสานทางวัฒนธรรมของชาวจีนอพยพ

ชาวจีนอพยพในบางนางลี่ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนมาเผยแพร่ในท้องถิ่นด้วยในเวลาเดียวกัน กล่าวในส่วนของการรับวัฒนธรรมหรือ

²² สาเหตุที่ชาวจีนอพยพนิยมส่งลูกไปเรียนประเทศจีนและยินยอมให้ประกอบอาชีพที่นั่น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะแม้ประเทศไทยมีโอกาสทางเศรษฐกิจดีกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ในขณะนั้น ทว่า “ประเทศไทยเสียอย่างคือราชการไม่ดี [ฉะนั้น] คนจีนเขาจะกลับเมืองจีนลูกเดียว รวยเมื่อไหร่จะกลับเมืองจีน ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545)

เข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น ชาวจีนอพยพมักแต่งงานกับผู้หญิงไทยในท้องถิ่นและตั้งรกรากประกอบอาชีพทำสวน ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปกับชาวจีนที่อพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบชนบทลึกไปจากเมืองท่าชายทะเลและเมืองตามริมแม่น้ำ อาทิ แม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง โดยชาวจีนเหล่านี้จะแต่งงานกับผู้หญิงไทยและดำเนินชีวิตแบบชาวจีนภาคใต้ ปลุกข้าว ยาสูบ พริกไทย อ้อย ใบพลู ฝ้าย ผลไม้ และพืชผักต่างๆ (รายละเอียดดู สกินเนอร์ 2529: 83, 99-102, 112) ดังกรณี “เตี้ยพอไ้” ที่หลังจากอพยพมาจากเมืองจีนเข้ามาทำสวนแถบคลองลำประโดงลึก “แล้วได้กับแม่เขียน มีลูกมีเมียอยู่คลองลึก ทำสวนที่นั่น” (อินทร์ ทรัพย์สัน, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) เช่นเดียวกับบริเวณหน้าวัดวรภูมิหรือวัดยายพุ่ม คนจีนที่อพยพเข้ามาแต่งงานกับผู้หญิงไทยที่ตั้งถิ่นฐานอยู่เดิม ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “เป็นคนดำเนินเตี้ยมากับลุงที่มาเป็นครูอยู่ที่วัดยายพุ่ม แล้วแต่งงานกับแม่ที่เป็นคนสวนที่นี่ หลังจากนั้นก็ทำสวนกันอยู่ที่หน้าวัด” (เชื้อ ทองวารี, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544)

นอกจากนี้ แม่นักประวัติศาสตร์บางรายตั้งข้อสังเกตว่าขณะที่ชาวจีนกลุ่มที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีพร้อมจะตัดเปื้อนและถือธรรมเนียมชนชั้นสูงไทย ชาวจีนอพยพกลุ่มที่กระจายตามหัวเมืองเพื่อทำไร่ ทำนาตาล เป็นช่างฝีมือต่อเรือ ฯลฯ แม้จะมีชีวิตอยู่ในชุมชนชาวไทยจนถึงแต่งงานกับสาวไทย แต่แท้จริงสัมพันธ์กับคนไทยเพียงด้านเดียวคือค้าขาย เพราะ “ไม่มีเหตุที่จะให้คนจีนเหล่านี้แทรกซึมเข้าในระบบสังคมไทยเต็มที่ เพราะไม่ให้ผลกำไรทั้งเชิงเศรษฐกิจและสังคม คนจีนกลุ่มนี้จึงถูกกลืนช้ากว่า เช่น ยังไม่ตัดเปื้อนง่ายๆ อย่างน้อยก็ยังไม่ตัดในสองสามชั่วอายุคนแรก” (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 108-9)²³ ซึ่งการอ้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ (ethnic identity) เช่นนี้ปรากฏในหมู่ชาวจีนอพยพย่านบางนางลี่ในช่วงแรกเช่นกัน ดังกรณี “เตี้ยพอไ้” ชาวจีนแถบคลองลำประโดงลึก ซึ่ง “เกิดเมืองจีน มาเมืองไทยแกยังไ้หางเปื้อน” (อินทร์ ทรัพย์สัน, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) หรือกรณี “ก๋ง” ของชาวบางนางลี่อีกรายที่ “เป็นคนจีน แม่บอกไ้เปื้อน ตอนมีแฟนยังมีเปื้อนอยู่เลย แกทำสวนที่นั่น” (สมาน บุญพยนต์, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) กระนั้นก็เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวจีนอพยพย่านบางนางลี่มีแนวโน้มที่จะเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่นมากกว่าการแต่งงานเพียงด้านเดียว ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “ไม่เลือกคบคน แล้วส่วนใหญ่เตี้ยจะคบคนไทย” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) นอกจากนี้ ชาวจีนอพยพพยายามเรียนรู้ธรรมเนียมปฏิบัติในวัฒนธรรมไทยเพื่อความอยู่รอด เช่น การอ่อนน้อมถ่อมตนแม้จะถูกดูหมิ่นเหยียดหยาม การคบหา “นักเลง” เพื่อจะได้สามารถพึ่งพาได้ยามถูกข่มเหงรังแก ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งเล่าว่า “เตี้ยว่าต้องคบนักเลงคนกว้างขวาง จะได้พึ่งพาได้” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการแสดงความเคารพต่อผู้นำทางการท้องถิ่น เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ดังกรณีชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “เมื่อก่อนสมัยอยู่บางแคต้องเอาไปให้กำนันปฐมนทุกปี เปิด ไ้ ขนมห เหล้า ต้องพายเรือไปให้ปีละ 2 ครั้ง คนจีนนี้เขาจะเอาของไปให้พวกผู้นำทางการ ก็เป็นพวกหมูเห็ดเป็ดไ้” (เพ็งอ้ง)

ขณะเดียวกันชาวจีนอพยพยังมีแนวโน้มที่จะปฏิบัติตนเป็นพุทธมามกะที่ดีในบริบทสังคมวัฒนธรรมไทย ดังจะเห็นได้จากการที่แม้ชาวจีนจะรวมตัวกันสร้างศาลเจ้าและโรงเจ ทว่า “คนจีนต้องทำบุญก่อนถึงจะไหว้เจ้า เขา

²³ และนักประวัติศาสตร์รายเดียวกันยังตั้งข้อสังเกตว่าชาวจีนอพยพกลุ่มนี้มักจะประสบความสำเร็จทางเศรษฐกิจมากกว่าชาวไทย ซึ่งนอกจากจะเป็นเพราะแรงผลักดันในการเดินทางมาเสี่ยงโชคแล้ว ส่วนหนึ่งเป็นเพราะชาวจีนเหล่านี้อยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรามาก่อน ขณะที่ชาวไทยยังอยู่กำกึ่งระหว่างเศรษฐกิจเพื่อยังชีพและเพื่อการตลาด (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 108-9)

ถือว่าพระใหญ่กว่า หรือบางที่เขาได้เมียคนไทยก็ให้เมียไปวัด ไปวัดอาจให้ลูกเมียไป แต่เรื่องใส่บาตรนี้ใส่กันหมด” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) โดยเฉพาะชาวจีนจำนวนมากบริจาคหรือซื้อที่ดินและบริจาคทรัพย์สำหรับสร้างวัดริมแม่น้ำแม่กลองทั้งในเขต อ.อัมพวา และ อ.บางคนที จำนวนหลายวัด (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) หรือในเขตที่ถัดเข้ามา “ในอุโบสถ” ก็มีชาวจีนบริจาคที่ดินและทรัพย์สำหรับ การสร้างวัดจำนวนมากเช่นกัน ดังกรณีวัดราษฎร์พัฒนารามหรือที่เรียกกันในบ้านบางนางลี่ว่าวัดใหม่ยายเกลียว สร้างขึ้นโดยนางเกลียว ไตวัฒนา และนายแถม ไตวัฒนา สองแม่ลูกเชื้อสายจีนซึ่งประกอบอาชีพทำน้ำตาลมะพร้าวบ้านบางนางลี่และทำกิจการโรงพิมพ์ที่ จ.ราชบุรี ควบคู่ไปด้วย โดยทั้งสองได้บริจาคทรัพย์และที่ดิน จำนวน 8 ไร่เศษเพื่อสร้างวัดประจำตำบลบางนางลี่เมื่อปี พ.ศ. 2516 และได้ถวายบ้านนางเกลียวให้เป็นกุฏิหลังแรกของวัด นอกจากนี้ ขณะที่ชีวิตแม่ลูกทั้งสองยังได้ร่วมกันบริจาคทรัพย์บำรุงศาสนาให้แก่วัดต่างๆ และร่วมกัน บริจาคทรัพย์ทอดกฐินเป็นจำนวน 13 วัด และหลังจากที่นางเกลียวถึงแก่กรรม นายแถมยังได้ทอดกฐินและผ้าป่า เป็นประจำเสมอมา (รายละเอียดดู เสวก ธรรมศิริพงษ์ 2543: 10-1) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชาวจีนอพยพบางรายยัง รับผิดชอบด้านไสยศาสตร์ของชาวไทยด้วย ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เชื่อเรื่องเวทย์มนตร์ คาถา สักน้ำมันทั้งตัว ไปสักที่เขาช้าง ปากท่อ เอาเรือไปจอดสะพาน แล้วเดินลัดทุ่งไป ไปกับคนไทยเพื่อนๆ กัน” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เหล่านี้เป็นต้น

ภาพที่ 7 แสดงวัดราษฎร์พัฒนารามหรือวัดใหม่ยายเกลียว

ในทางกลับกัน ชาวจีนอพยพได้นำรูปแบบวัฒนธรรมจีนเข้ามาเผยแพร่ในบ้านบางนางลี่หลายด้านเช่นกัน ดังกรณีธรรมเนียมการปลูกสร้างบ้านเรือนที่แต่เดิมชาวสวนแถบนี้สร้างบ้านด้วยไม้ไผ่ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่ง เล่าว่า “เมื่อก่อนคนแถวนี้เขาปลูกบ้านขัดแตะ ผมโตขึ้นมายังทันขัดแตะบางบ้าน” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ซึ่งแต่เดิมเป็นลักษณะการปลูกสร้างบ้านเรือนของชาวไทยส่วนใหญ่ เรียกว่าเรือน เครื่องผูก นิยมสร้างด้วยไม้ไผ่ เพราะหาง่าย ปลูกง่าย โตเร็ว อีกทั้งการก่อสร้างไม่ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก อาศัย การขอแรงจากเพื่อนบ้าน และเมื่อหมดอายุก็สามารถปลูกใหม่ได้ง่ายและเร็ว ส่วนใหญ่มักเป็นเรือนเดี่ยว ขณะที่

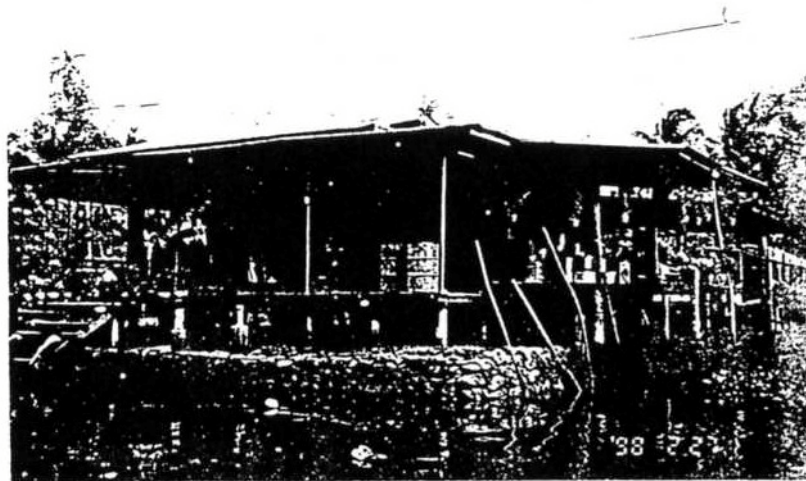
บรรดาเรือนหมู่และเรือนที่ใช้ไม้จริงที่เรียกว่าเรือนเครื่องสับนั้นมีน้อย มักเป็นของครอบครัวบุคคลที่เป็นเจ้าขุนมูลนาย ทว่าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ลงมาหลังจากที่คนจีนเข้ามาตั้งหลักแหล่งและทำการค้าขายส่งผลให้ผู้คนมีเงินและเริ่มปลูกสร้างบ้านเรือนด้วยไม้จริง ขณะเดียวกันก็เกิดโรงเลื่อยและการผลิตฝาประตูหน้าต่างและองค์ประกอบต่างๆ ขาย เช่น ฝาปลูกฟัก ฝาปะกน ฝาสายบัว ฝาเพ็ญม และการฉลุสลวยต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่ดำเนินการโดยชาวจีน (รายละเอียดดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 131-4) โดยในย่านบางนางลี่ โรงเลื่อยมักตั้งอยู่บริเวณปากคลองสายใหญ่สบแม่น้ำแม่กลอง เช่น ปากคลองบางแค ปากคลองบางนางลี่ ส่งผลให้ผู้คนย่านบางนางลี่สมัยต่อมาปลูกสร้างบ้านเรือนด้วยไม้จากโรงเลื่อยจำนวนมาก โดย “เวลาสร้างบ้านไปสั่งไม้เข้ามา สมัยก่อนโรงเลื่อยเขาจะมีเรือมาส่งถึงที่” (บุญส่ง เตียรรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ขณะที่ช่างไม้ที่สร้างบ้านเรือนมักเป็นชาวจีนดังจะไดกล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

ภาพที่ 8 แสดงบ้านเรือนฝาขัดแตะ

ขณะที่บ้านเรือนของชาวจีนแตกต่างไปจากผู้คนท้องถิ่นทั้งบริเวณที่ตั้งและรูปแบบทางสถาปัตยกรรม โดยนอกจากจะนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนบริเวณปากคลองสายใหญ่สบแม่น้ำแม่กลอง บริเวณที่ลำคลองสายต่างๆ สบกัน รวมทั้งบริเวณริมคลองสายใหญ่ ชาวจีนนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นห้องแถวยาวประมาณ 2-3 ห้อง และนิยมสร้างเหล็กดัดกันบริเวณประตูและหน้าต่าง โดยนอกจากเป็นที่พักอาศัย บ้านเรือนชาวจีนยังถูกใช้เป็นสถานที่ค้าขายและประกอบกิจการต่างๆ ในเวลาเดียวกัน ดังแสดงในภาพที่ 9

ภาพที่ 9 แสดงร้านค้าห้องแถวชาวจีนบริเวณคลองสบกัน

นอกจากนี้ วัฒนธรรมจีนบางส่วนได้แพร่เข้ามาอยู่ในวิถีชีวิตของผู้คนย่านบางนางลี่ด้วย เช่น การถวายกาแฟพระช่วงกลางคืน การตักน้ำชาในช่วงงานพิธีทางพุทธศาสนา หรือชนิดอาหารที่จัดเลี้ยงตามงานบวช งานแต่งงาน งานศพ และงานบุญประเพณีต่างๆ มักจะมีอาหารของชาวจีนประกอบอยู่ด้วย เช่น จับฉ่าย ไข่พะโล้ ผัดหมี่ ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือธรรมเนียมการสูบฝิ่น ซึ่งแม้เจ้าของโรงฝิ่นและผู้สูบฝิ่นส่วนใหญ่เป็นชาวจีน แต่มีชาวไทยบางรายไปสูบฝิ่นที่โรงฝิ่นเช่นกัน ดังที่อดีตเด็กพายเรือจ้างไปส่งคนที่โรงฝิ่นเล่าว่า “โรงฝิ่นอยู่ริมแม่น้ำ เป็นแพลอย เป็นของคนจีน ที่คลองบางลี่ก็มีแต่เล็กกว่า จะไม่อยู่ติดกับใคร ผมเคยถูกว่าจ้างไปส่งคนติดฝิ่นไปโรงฝิ่นที่ปากน้ำ แล้วนอนรอในเรือ คนสูบเป็นคนเชื้อสายจีนเยอะ แต่คนไทยก็มี” (เจริญ ถือตรง, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) น่าสนใจที่ชนชั้นเจ้านายบางรายติดฝิ่นจนต้องขายทรัพย์สินและที่ดินเพื่อนำเงินมาซื้อฝิ่นสูบจนหมดสิ้น ส่งผลให้ลูกหลานต้องเช่าที่นาคนอื่นทำ ดังกรณีหลวงวิจิต ซึ่ง “มีที่นาเยอะ แต่เขา ‘เข้ากล้อง’ [สูบฝิ่น] หมด ลูกหลานเขาเลยไม่มีที่นา ต้องเช่าที่นาเขา” (เจือ อยู่คู่ล้ำ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544)

ภาพที่ 10 แสดงการดื่มน้ำชาในพิธีฉลองนาค

ขณะเดียวกันรูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปะแบบจีนบางประการได้แพร่กระจายมายังย่านนี้ ดังจะเห็นได้จากการนิยมนิรมสร้างเก๋งจีนบริเวณทำนน้ำของวัดริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง เช่น บริเวณหน้าวัดทองคั้ง “มีเก๋งจีน 2 หลัง อยู่ติดกำแพงประตูทางเข้า แล้วเมื่อก่อนข้างในโบสถ์เป็นพื้นหินอ่อน แต่ว่าสมัยหลวงพ่ोजนถูกปลุนเททับ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) ขณะที่ในแง่ศิลปะ ลักษณะประตูที่ปรากฏบนผนังภาพเขียนในกุฏิวัดบางแคใหญ่ ซึ่งส่วนบนมีตัวมุ่มเฉียงทั้งสองข้าง “เป็นทำนองได้รับอิทธิพลจากจีนเต็มที” (น.ณ ปากน้ำ 2534: 10) เช่นเดียวกับในส่วนของภาพเขียน ซึ่ง “จะเห็นสถาปัตยกรรมเรือนไทยฝาดึงใช้น้ำต่างกลม (คือน้ำต่างหยาง) และหน้าต่างสี่เหลี่ยมจัตุรัส (คือหยิน) ในเรือนเดียวกัน ตามคติหยินหยางของจีน” (เพ็งอ้าง)

ภาพที่ 11 แสดงเก๋งจีนบริเวณหน้าวัดทองคั้ง

ประการสำคัญ ชาวจีนได้นำวัฒนธรรมการเพาะปลูกแบบยกร่องเข้ามาเผยแพร่ในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ดังจะเห็นได้จากการที่ชาวบางนางลี่นิยมว่าจ้างแรงงานชาวจีนอพยพในการยกร่องสวนปลูกพืชผักและมะพร้าว ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ เช่นเดียวกับข้อสังเกตของนักวิชาการด้านประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมที่ระบุว่า “จากรูปแบบและวิธีการทำสวนแบบยกร่องและปลูกไม้ผลทางเศรษฐกิจหลายชนิด ทำให้แลเห็นชัดว่าคนเหล่านี้คงไม่ใช่คนพื้นเมืองเดิมในท้องถิ่นอย่างแน่นอน เพราะมีลักษณะเป็นของคนในประเทศจีนตอนใต้โดยตรง ซึ่งก็ยิ่งทำเหมือนๆ กับที่มณฑลกวางตุ้งและกวางสีในปัจจุบัน การเกิดขึ้นของสังคมชาวสวนตามบ้านเมืองใกล้ทะเลตามลำแม่น้ำใหญ่คือสิ่งที่สะท้อนให้เห็นการเข้ามาของคนจากภายนอกโดยเฉพาะจีนตอนใต้อย่างต่อเนื่องที่มีการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมในเขตทะเลตมและปายาเลนอย่างชัดเจน” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 101-2 และดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 58-9 ประกอบ)

อย่างไรก็ดี ถึงแม้การทำสวนยกร่องย่านบางนางลี่จะได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมการทำสวนของชาวจีน แต่สวนยกร่องย่านบางนางลี่กับสวนยกร่องของชาวจีนแตกต่างกันทั้งในเชิงรูปแบบและมโนทัศน์ (เสมอชัย พูลสุวรรณ, สนทนาสวนตัว 18 กุมภาพันธ์ 2546) เช่น สวนยกร่องของชาวจีนจะมีลักษณะโค้งเตี้ยน หรือที่เรียกว่า “สวนเตี้ยน” หรือ “สวนทุ่ง” บนคันร่องจะมีแต่พืชผักที่ปลูกเป็นแถวเป็นแนว ไม่มีวัชพืชหรือพืชประเภทอื่นขึ้นปะปน ขณะเดียวกันก็มีการรดน้ำช่วงเช้าและเย็น มีการดูแลอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ โดยเฉพาะการให้ปุ๋ย เพื่อจะได้ผลผลิตที่ดีที่สุดลาด สวนผักแถบดำเนินสะดวกเป็นตัวอย่างที่ดีของสวนเตี้ยนหรือสวนทุ่งของชาวจีนในลักษณะที่ว่านี้²⁴ ขณะที่สวนยกร่องย่านบางนางลี่นอกจากพืชหลักบนคันร่องไม่ใช่ “ผักจีน” จำพวกคะน้า กวางตุ้ง ฯลฯ แต่เป็นมะพร้าวตาลซึ่งปลูกควบคู่กับไม้ผลชนิดต่างๆ อาทิ มะม่วง ส้มโอ ฯลฯ ปะปนกัน การทำสวนยกร่องย่านบางนางลี่ไม่ได้ดูแลอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ไม่ต้องดายหญ้าให้ดูโล่งเตียนตลอดเวลา ไม่จำเป็นต้องใส่ปุ๋ยมากเท่า และไม่จำ

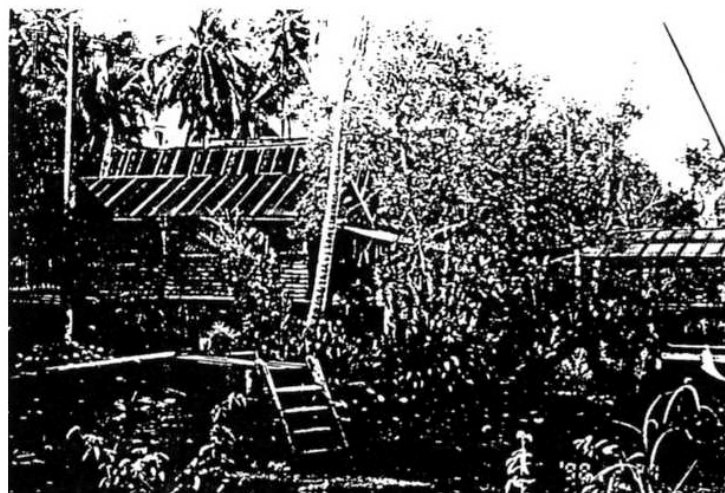
²⁴ ดังที่งานศึกษาพัฒนาการระบบสวนยกร่องย่านดำเนินสะดวกชิ้นหนึ่งระบุว่า “ชาวจีนอพยพและลูกหลานได้พัฒนาระบบการเกษตรที่มีลักษณะเฉพาะในที่ลุ่มแถบดำเนินสะดวก พวกเขาได้พัฒนาระบบยกร่องเพื่อป้องกันน้ำท่วม และได้ขุดเครือข่ายลำคลองขนาดใหญ่เพื่อระบายน้ำและการชลประทานตลอดทั้งปี เพื่อจะได้สามารถปลูกพืชผักและไม้ผลนานาชนิด” (Cheyroux 2003: 157)

เป็นต้องให้น้ำ เนื่องจากระบบการไหลเวียนของน้ำเข้าออกท้องร่องเป็นวิธีการให้น้ำที่สมบูรณ์อยู่ในตัวดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลผลิตในสวนย่านบางนางลี่สมัยนี้ไม่ได้ถูกนำจำหน่ายในตลาดทั้งหมด บางส่วนถูกเก็บไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือนและเป็นของกำนัลญาติมิตร ซึ่งความแตกต่างเหล่านี้วางอยู่บนระบบเศรษฐกิจรวมถึงโลกทัศน์และวัฒนธรรมที่ต่างกันเป็นสำคัญ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

3.2.2 การแพร่กระจายของรูปแบบวัฒนธรรมมอญและการปฏิเสธ

แม้ไม่ปรากฏว่าย่านบางนางลี่มีครัวเรือนใดสืบเชื้อสายมาจากชนชาติมอญเหมือนเช่นในเขต จ.ราชบุรี หรือในเขต อ.เมือง จ.สมุทรสงคราม แต่รูปแบบวัฒนธรรมมอญได้แพร่กระจายในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงหลายลักษณะ นับตั้งแต่ในส่วนของปลูกสร้างบ้านเรือนที่พบว่าบ้านเรือนริมน้ำสมัยก่อนส่วนหนึ่งเป็นเรือนฝากระดานและปลูกขวางลำคลอง แทนที่จะปลูกขนานไปตามลำน้ำ ดังกรณีบ้านเรือนหลังด้านล้างซึ่งตั้งอยู่ริมคลองบางนางลี่บริเวณหน้าวัดวรภูมิ

ภาพที่ 12 แสดงบ้านเรือนบริเวณหน้าวัดวรภูมิที่ปลูก “ขวางคลอง”

ทั้งนี้ การปลูกสร้างบ้านเรือนลักษณะ “ขวางคลอง” ข้างต้นคล้ายคลึงกับลักษณะการปลูกสร้างบ้านเรือนของชาวมอญที่เรียกว่า “มอญขวาง” ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิพนธ์ไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสผ่านชุมชนชาวมอญแถบ จ.ราชบุรี ว่า “บ้านเรือนก็มีฝากระดานหลายหลัง ตั้งอยู่ริมหาดทั้ง 2 ฝากแม่น้ำหลายสิบหลัง...แต่มักจะปลูกขวางแม่น้ำ เหมือนอย่างเช่นที่ปากเกร็ด เห็นจะเป็นธรรมเนียมพวกมอญใช้อย่างนั้น” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังใน ส.พลายน้อย 2544: 247) ซึ่งสาเหตุที่ชาวมอญนิยมสร้างบ้านขวางคลองไม่ได้สืบเนื่องมาจากคำสอน กฎเกณฑ์ หรือข้อห้ามต่างๆ ของชาวมอญโดยตรง เพราะคัมภีร์โลกสิทธิ์ที่กล่าวถึงคำสอน กฎเกณฑ์ และข้อห้ามต่างๆ ของมอญ ตอนที่เกี่ยวกับการปลูกสร้างบ้านตั้งแต่ข้อสุตรบ้านจนถึงข้อตั้งเสาใหญ่เสาเล็ก ไม่มีคำสอนหรือข้อห้ามเกี่ยวกับการสร้างบ้านเรือนขวางคลองหรือตะวัน (รายละเอียดดูจวน เครือวิชมยาจารย์ 2537: 28-48) แต่ได้มีผู้พยายามให้ข้อสันนิษฐานหรือคำอธิบายการปลูกบ้านเรือนขวาง

คลองของชาวมอญว่าเป็นเพราะหากปลูกสร้างบ้านเรือนขนานกับแม่น้ำ “เวลาเอาศพออกก็ต้องทะลุฝาออกทางด้านข้าง ซึ่งไม่สะดวกเพราะไม่มีประตู จึงต้องปลูกเรือนขวางคลองหรือหันหน้าเรือนไปทางทิศเหนือ” (ส.พลายน้อย 2544: 246-7) หรือเป็นเพราะ “น้ำจะประสงคเอาด้านซีกรับแดด เพราะแม่น้ำตรงนั้นยาวตามเหนือลงมาได้จึงเห็นขวางแม่น้ำ ปลูกเช่นนั้นหันหน้าเรือนไปทางทิศเหนือ มีพะไลหลังคาบังลมหนาว ด้านใต้ฝาเรือนก็ไม่ถูกแดดเผาและรับลมได้ ดูก็เหมาะทั้งสี่ทิศ” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อ้างใน ส.พลายน้อย 2544: 247)

รูปแบบวัฒนธรรมมอญประการที่สองที่แพร่กระจายในย่านบางนางลี่คือการสร้างเสนาหส์ในบริเวณวัดต่างๆ²⁵ กล่าวคือ เมื่อก่อนวัดแถบนี้ ไม่ว่าจะเป็นวัดธรรมิโก วัดบางแคกลาง วัดปรกสุทธาราม วัดบางแคใหญ่ ฯลฯ ต่างมีเสนาหส์อยู่ในบริเวณวัด โดยเสนาหส์วัดธรรมิโก “เมื่อก่อนอยู่ตรงศาลาท่าน้ำ ไปทางสะพาน 2 วา มีต้นเข็มอยู่ต้น ต้นจิกอยู่ต้น” (รองเจ้าอาวาสวัดธรรมิโก, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับวัดบางสะแก แถบแคแถมที่ “หนึ่งนั้นทำด้วยสัมฤทธิ์นะ วัดบางสะแกมีหนึ่งตั้ง 4 ตัว เขาเอาตัวหนึ่งสิดไว้ที่ยอดเสนาหส์ๆ ตั้ง 8-9 วา ประดับกระจก ปิดทองร่องชาด” (ลุงแหง, สัมภาษณ์ใน อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 131-2)

รูปแบบวัฒนธรรมมอญประการที่สามคือประเพณีการเล่นในช่วงสงกรานต์ ทั้งนี้ ในช่วงก่อนทศวรรษ 2510 เมื่อถึงเทศกาลสงกรานต์ นอกจากกวนข้าวเหนียวแดง กาละแม ทำข้าวต้มมัด สำหรับทำบุญใส่บาตรและแจกจ่ายญาติผู้ใหญ่และเพื่อนบ้าน รดน้ำและขอพรจากผู้สูงอายุ สงกราน้ำพระพุทธรูปและหลวงพ่อบำทำบุญกระดุกและถวายปัจจัยพระภิกษุสามเณร ฯลฯ ชาวบางนางลี่ยังนิยมไปเล่นตาม “บ่อน” ต่างๆ ในวัดรวมทั้งบริเวณที่คลองสบกัน เช่น บ่อนสะบ้า บ่อนมอญซ่อนผ้า โดย “คนหมู่ 2 หมู่ 3 [ต.บางนางลี่] จะมาทำบุญที่วัดบางแคกลาง สงกรานต์จะเล่นมอญซ่อนผ้า สะบ้า เล่นที่วัด แล้วก็ที่โรงเรียนบ้านบางลี่ เมื่อก่อนบ้านก้านอยู่ตรงนั้น เขาเล่นตรงนั้นเพราะว่าเป็นศูนย์รวม คนทางฝั่งบางแคก็ข้ามมาเล่นด้วย เล่นกันตั้ง 7 วัน” (จ. สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ซึ่งการเล่นสะบ้าในช่วงเทศกาลสงกรานต์ดังกล่าวมักถูกจัดให้เป็นธรรมเนียมการเล่นของชาวมอญ ดังที่พบว่าย่านที่มีชาวมอญอาศัยอยู่กันหนาแน่นจะมีการจัดงานเทศกาลสงกรานต์ใหญ่โต นอกจากมีขบวนแห่ปลาไปปล่อยแล้วยังมีการเล่นสะบ้ากันอย่างครึกครื้น (ส.พลายน้อย 2544: 258) เช่นเดียวกับย่านชาวมอญ แถบวัดปทุมคงคาว่าสที่ปัจจุบันยังคงมีการเล่นต่างๆ ข้างต้นในเทศกาลสงกรานต์ โดยเฉพาะที่วัดศรัทธาธรรมซึ่งเป็นวัดมอญดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้

เช่นเดียวกับการพายเรือชอทานซึ่งคล้ายคลึงกับรูปแบบวัฒนธรรมมอญ กล่าวคือ ในช่วงเทศกาลสารทไทย นอกจากกวนกระยาสารทแจกจ่ายกันและนำไปทำบุญที่วัด ช่วงกลางวันชาวบางนางลี่บางกลุ่มจะพายเรือชอ

²⁵ เสนาหส์เป็นสัญลักษณ์ของวัดมอญ คัมภีร์โลกสมุติ ระบุแบบการตั้งเสนาหส์ว่า “ทางทิศตะวันออกของวัด ทางทิศตะวันออกของบ้าน ตั้งเสนาหส์ไว้ (เสนาหส์) เสาหนึ่งต้องเจาะรูทะลุตรงกลาง ขนาบด้วยไม้สองข้าง (ขาตะเกียบ) จึงตั้งได้ ตั้งเสนาแล้ว ต้องบูชาพระพุทธรูป และเจริญพระพุทธมนต์ ถ้าตั้งสถานที่ไม่ถูกใจแล้ว ถอนขึ้นมาย้ายไปตั้งที่อื่นอีกไม่ได้ ถ้าทำอย่างนั้น เจ้าของเสนาหส์นั้น อายุสั้น ทุกข์ยากถึงแก่ชีวิตก็ได้ ถ้าเป็นเสนาหส์จะทะลุตรงกลางขนาบด้วยไม้สองข้างย้ายไปตั้งที่อื่นย่อมทำได้ แต่ต้องเจริญพระพุทธมนต์ใหญ่ ผ้าแขวนห้อยที่เสนาหส์เอาไว้ใหม่อีกไม่ได้ ให้พระภิกษุ มานเอาขึ้นไว้ได้” (จวน เครือวิเศษยาจารย์ 2537: 187) ทั้งนี้ นอกจากเสนาหส์แล้ว สัญลักษณ์วัดมอญอีกประการคือพระสถูปเจดีย์แบบมอญ ดังกรณีชุมชนมอญแถบบ้านโป่ง โพธาราม ซึ่งได้สร้างวัดขึ้นเป็นศูนย์กลางของท้องถิ่นในลักษณะที่คงเอกลักษณ์ของตนเองไว้ คือ วัดมอญทุกวัดมีการสร้างพระสถูปเจดีย์แบบมอญไว้บริเวณหน้าโบสถ์หรือหน้าวัดเพื่อการเคารพบูชาและประกอบพิธีกรรม (ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 53)

ทานขอกระยาสารรับประทานรวมทั้งขอเงินสำหรับซื้อสุราดื่มกิน ดังที่อดีต “หัวโจก” พายเรือขอทานรายหนึ่งเล่าว่า “สมัยนั้นฉันเป็นหัวโจกพายเรือขอทาน พอเมาก็ไปพายเรือขอเงินกินเหล้ากันดีกว่า ออกไปไม่เกิน 4 คน พายหัวพายท้าย ก็เตรียมฉิ่งฉาบ กระป๋อง เคาะป๊อกแป๊ก หรือเอาโคลนยัดปากกระบอกตาล แล้วตีให้ดังเป็นกลอง หรือเอาไหกระเทียมหรือสมัยใหม่เอาหนังสือตีมาตีเป็นเสียงดัง พอไปถึงหน้าบ้านก็ร้องรำทำเพลง ตามองตา วันเพ็ญเดือนสิบสอง เพลงตามองตานี้ตั้งแต่รุ่นชวด แล้วเชื่อว่าเมื่อก่อนเป็นเพลงกล่อมเด็ก แล้วตอนหลังมีเพลงดาวพระศุกร์ แต่ตามองตากับวันเพ็ญเดือนสิบสองจะดังมาก พอร้องเพลงเจ้าของบ้านได้ยินก็ลงมาเอากระยาสารมาให้ บางบ้านเขาก็ให้เงินไปซื้อเหล้า เราก็ให้ศีลให้พร ก็ว่าขอให้มีความสุขความเจริญ ก็มีบางบ้านเขาไม่ให้ก็ไม่ว่าอะไร แต่คนขอเขาก็รู้ว่าบ้านไหนเขามีไม่มี เวลาขอก็ขอคั้นสองคั้นเล็ก คั้นหนึ่งก็สัก 10 บ้านหรือไม่ถึง ก็ขอเป็นพิธีๆ เท่านั้นแหละ มันสืบทอดมาแต่รุ่นชวด” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546 และประชุมกลุ่ม, 3 พฤษภาคม 2546) ซึ่งการพายเรือขอทานในลักษณะดังกล่าวนี้คล้ายคลึงกับการละเล่นของชาวมอญในการเรียไร้ข้าวสารและสิ่งของต่างๆ สำหรับใช้ในการทอดผ้าป่า เรียกว่า “เจ้าขาว” โดยจะลงเรือพายเล็กๆ จุดตะเกียงดวงหนึ่ง พอให้มีแสง เอาผ้าคลุมหน้าแบบคนขอทาน มีขอและโหนดไปด้วย เมื่อไปถึงบ้านใดก็ร้องขอขนมและข้าวสารเป็นเพลงว่า

“เจ้าขาวลาละลอก	หอมดอกดอกเอี่ยมมณฑา
เจ้าพระคุณ	มาทำบุญมาทอดผ้าป่า
(ลูกคู่) เฮ้ลา เจ้าเอย”	
เมื่อเจ้าของบ้านให้แล้วก็จะร้องให้พรว่า	
“เจ้าขาวลาละลอก	หอมดอกดอกเอี่ยมขจร
ทำบุญกับลูกแล้ว	ลูกแก้วจะให้พร
เชิญเอาขันสาคร	มารับพร ลูกเอย
(ลูกคู่) เฮ้ลา เจ้าเอย”	
(ส.พลายน้อย 2544: 273)	

หรือกรณีนับถือผีเรือนซึ่งชาวบางนางลี่ “ทุกบ้านมีผีเรือน เขาจะเอากระพุ้งใส่ถาดไว้ในห้อง หรือบางทีเขาก็ไว้บนช่อ” (สายชล กลิ่นเทศ, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) และ “เมื่อก่อนกระดุกปู่ย่าตายายเขาทำโกฐเก็บกระดุกไว้ที่บ้าน เมื่อก่อนเขาจะมีหิ้งไว้กระดุก ของปู่ย่าตายาย 4-5 โกศ ถึงช่วงสงกรานต์ก็นิมนต์พระมาเลี้ยงเพล ทำบุญกระดุก ตอนหลังเขาก็ยกไปทำบุญที่วัด ก็เอาปัจจัยใส่ของถวายพระไป” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ขณะเดียวกันในพิธีแต่งงานจะมีการไหว้ผี โดยหากเป็นการแต่งงานตามปกติการไหว้ผีจะกระทำควบคู่ไปกับพิธีกรรมทางศาสนาอื่นๆ โดยเฉพาะมีการนิมนต์พระมาทำพิธี แต่หากเป็นการแต่งงานที่เกิดขึ้นในกรณีพิเศษ เช่น การหนีตามกัน หัวใจสำคัญของพิธีจะอยู่ที่การไหว้ผีฝ่ายเจ้าสาว ไม่มีการนิมนต์พระมาสวด และไม่มีขบวนแห่ฮ้อย ดังที่ว่า “ช่วงสงกรานต์หนุ่มสาวก็จะหายกันไป แล้วค่อยกลับมาไหว้ผีทีหลัง รูปแบบการแต่งงานเมื่อก่อนเป็นการตามกันไปเป็นส่วนมาก จะแต่งงานก็เฉพาะพวกมีสตางค์ที่เขาจะจับให้แต่ง เป็นคล้ายๆ การคลุมถุงชน เสียเงินเยอะ แต่เสียผีจะเสียเงินถูกกว่า สมัยก่อนแต่งไม่มี มีแต่การหนีพากัน ถ้าไปสู่ขอเขาจะเรียกเงินเยอะ

การแต่งงานมีอ้อย มีพระ แต่ให้ผีไม่มีอ้อย ไม่มีพระมาสด” (เยียม หาดสมบัติ, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) ซึ่งการนับถือผีและการให้ผีในพิธีแต่งงานดังกล่าวมีความคล้ายคลึงกับวัฒนธรรมมอญ เพราะชาวมอญนับถือผีประจำตระกูลหรือผีปู่ย่าตายาย โดยลูกชายคนหัวปีเป็นผู้รับช่วงผีประจำตระกูลต่อไปจากบิดา ขณะที่ในพิธีสู่ขอเจ้าสาวจะต้องมีการให้ผีประจำตระกูลของฝ่ายหญิงหรือผีเรือนก่อน และในวันแต่งงานต้องมีการให้ผีอีกครั้ง เครื่องให้ผีจะต้องไปวางไว้ที่เสาเอกของบ้านเจ้าสาว ประกอบด้วย ไก่ ปลาอย่าง กุ้ง แกงผัก และเหล้า 1 ขวด และหลังจากแต่งงานแล้วคู่บ่าวสาวจะต้องไปให้ผีกันอีกครั้ง เป็นอันเสร็จพิธี (รายละเอียดดู ส.พลายน้อย 2544: 229-30, 232-3, 251-2)

ทั้งนี้ การแพร่กระจายของรูปแบบวัฒนธรรมมอญย่านบางนางลี่ดังกล่าวมีข้อควรพิจารณาบางประการ ประการแรก รูปแบบวัฒนธรรมดังกล่าวบางรูปแบบไม่เหมือนรูปแบบวัฒนธรรมมอญเสียทีเดียว ดังกรณีการนับถือผี ซึ่งบ้านเรือนชาวมอญมีเสาผีมุมบ้านหรือที่เสาเอกของเรือน มีหีบใส่ผ้าผีตั้งอยู่ เป็นที่สิงสถิตย์ของผีบรรพบุรุษของตระกูล (จวน เครือวิชฌยาจารย์ 2537: 49) ทว่าบ้านเรือนของชาวบางนางลี่ “ไม่มีเสาผี มีแต่โกฐใส่กระดูกไว้ในที่ที่เหมาะสม แต่ไม่ให้สูงกว่าพระ” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวบางนางลี่ไม่มีการสืบทอดผี เช่นเดียวกับกรณีพายเรือขอทาน ซึ่งการพายเรือขอทานของชาวมอญไม่ได้อยู่ในช่วงเทศกาลเดือนสิบสารทไทยเหมือนชาวบางนางลี่ แต่อยู่ในช่วงออกพรรษาซึ่งมักจะมีการทอดกฐินและผ้าป่า และขณะที่การร้องเพลงขอทานของชาวมอญเป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันในระดับชุมชนและมีเพลงสำหรับร้องอย่างเป็นแบบฉบับ การร้องเพลงขอทานย่านบางนางลี่นอกจากจะไม่มีเพลงที่เป็นแบบฉบับ อีกทั้งยังปรับเปลี่ยนตามสมัยนิยมดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ประการสำคัญ การร้องเพลงขอทานย่านบางนางลี่เป็นกิจกรรมสนุกสนานที่ออกจะโลดโผนคึกคะนองของผู้ชายจำนวนไม่มาก และมักจะเป็นกลุ่มที่ดื่มสุราเสียเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากชาวบางนางลี่โดยทั่วไปใจไม่กล้าพอ ดังที่อดีต “หัวโจก” พายเรือขอทานย่านบางนางลี่กล่าวว่า “มีคนพายเรือขอไม่มาก แถวบ้านเรามีแค่ลำเดียว คนปกติไม่ค่อยออก มีแต่คนขี้เมาแน่แหละที่ออก คนขอทานต้องหน้าด้านจริง ๆ คนดี ๆ เขาไม่ทำกันหรอก แล้วคนไปขอไม่มีผู้หญิง มีแต่ผู้ชาย กลางค้ำกลางคืนผู้หญิงใครจะกล้าเสี่ยง ตอนฉันหนุ่ม ๆ ยังมีการขอทานอยู่ หายไปสัก 40-50 ปีแล้ว เพราะว่าคนขอประจำตายไปหมด แล้วบางคนเขาเลิกขอเพราะเบื่อหน่าย แต่ฉันเลิกเพราะว่ายากเที่ยวมากกว่า ติดสาว แล้วรุ่นหลังฉันเขาก็ไม่ขอกันแล้ว คนรุ่นใหม่เขาไม่เอาแล้ว” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546)

ประการที่สอง แม้มีรูปแบบเหมือนกัน แต่รูปแบบวัฒนธรรมบางรูปแบบได้แพร่หลายในสังคมไทยจนไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นรูปแบบวัฒนธรรมมอญเสียทีเดียว ดังกรณีการเล่นส่บ้าในช่วงเทศกาลสงกรานต์ที่ถือเป็นธรรมเนียมการละเล่นของชาวมอญ ทว่ากลับเป็นที่นิยมในหมู่ชาวไทยมาแต่โบราณ ดังที่จดหมายเหตุบันทึกไว้ว่าเมื่อปี จ.ศ. 1151 สมัยต้นรัชกาลที่ 1 เมื่อถึง “ตรุษสงกรานต์ดีเข้าบิณฑิเล่นส่บ้า ชายหนุ่มร้องเล่นโพลก” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเล่นส่บ้าเป็นที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 1 มาก และไม่ได้เล่นเฉพาะชาวมอญเท่านั้น (ส.พลายน้อย 2544: 258, 266) เช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งการเล่นส่บ้ายังเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย ดังนิราศที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5 เรื่องหนึ่งได้พรรณนาการเล่นส่บ้าที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า

“พอมาสบพบปะพวกส่บ้า

เสียงเฮฮาเล่นกันลั่นวิหาร

ที่ใครแพ้ต้องรำทำประจาน

สนุกสนานสาวหนุ่มแน่นกลุ่มดู

ข้างละพวกชายกับหญิงยิงสะบ้า

แพ้ต้องรำทำทำนาอดสู

ล้วนสาวสาวน่าประโลมนางโฉมตรู

เที่ยวเดินดูน่าเพลินเจริญใจ”

(ส.พलयน้อย 2544: 266)

นิราศไม่ได้ระบุว่าชายหนุ่มหญิงสาวที่เล่นสะบ้ากันอย่างสนุกสนานเป็นชนชาติใด แต่สันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นชาวไทยโดยทั่วไป เนื่องจากวัดพระเชตุพนฯ หรือวัดโพธิ์เป็นพระอารามหลวงและเป็นวัดที่ชาวไทยส่วนใหญ่นิยมเดินทางไปทำบุญ นอกจากนี้ การเล่นสะบ้าเป็นประเพณีการเล่นที่เก่าแก่ชนิดหนึ่งของไทย เพราะพบในหลายจังหวัด ทั้งภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคใต้ และแต่ละภาคก็มีวิธีการเล่นรวมทั้งเรียกชื่อการเล่นต่างกันไป (ส.พलयน้อย 2544: 267)

ประการที่สาม แม้มีรูปแบบวัฒนธรรมเหมือนกันหรือเป็นรูปแบบวัฒนธรรมมอญอย่างชัดเจน ชาวบางนางลี่ไม่ได้อธิบายรูปแบบวัฒนธรรมดังกล่าวในบริบทวัฒนธรรมมอญ หากแต่อาศัยเหตุผลด้านอื่นๆ ในการอธิบายกำเนิดหรือแหล่งที่มา ดังกรณีการปลูกสร้างบ้านเรือน “ชาวคลอง” ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ไม่ได้อธิบายว่าเป็นการสร้างบ้านเรือนตามธรรมเนียมชาวมอญ บางรายอธิบายว่าขึ้นอยู่กับความพึงพอใจของเจ้าของบ้าน ขณะที่บางรายอธิบายว่าขึ้นอยู่กับการขึ้นและตกของดวงอาทิตย์ คือ ปลูกสร้างบ้านเรือนไม่ให้หันหน้าเข้าหาดวงอาทิตย์ (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2545) โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือกรณีการสร้างเสาชิงช้าไว้ในบริเวณวัด นอกจากชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ไม่ทราบประวัติความเป็นมาและความหมายของเสาชิงช้าดังกล่าวแล้ว²⁶ พระผู้ใหญ่ในแต่ละวัดเห็นว่าเสาชิงช้าในวัดไม่ได้เชื่อมโยงกับคติความเชื่อของชาวมอญ ดังที่เจ้าอาวาสวัดวรณัมเห็นว่าเสาชิงช้าในวัดที่ท่านเป็นเจ้าอาวาส “ไม่รู้ใครสร้าง แต่ไม่ใช่คนมอญสร้าง ไม่รู้ว่าเขาสร้างเพื่ออะไร คล้ายๆ จะเป็นอนุสรณ์อะไรหรือเปล่าก็ไม่รู้” (เจ้าอาวาสวัดวรณัม, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับรองเจ้าอาวาสวัดวรณัมที่เห็นว่า “ยายพุ่ม [ผู้บริจาคที่ดินและทรัพย์สินสร้างวัดวรณัม] แก่ไม่ใช่มอญ แต่เขานิยมกัน ก็เลยเอาแบบเขามั่ง ไปเจอมาก็สวยดีก็เลยไปเอามาสร้างมั่ง วัดอื่นๆ ไม่แน่ว่าจะมีเสาชิงช้าหรือเปล่า ถ้าเจ้าอาวาสเขาคร่ำๆ อาจจะสร้างก็ได้” (รองเจ้าอาวาสวัดวรณัม, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) ขณะที่ชาวบางนางลี่รายที่แต่งงานกับชาวมอญเห็นว่าการสร้างเสาชิงช้าในวัดย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงสืบเนื่องมาจากการที่ “เสาชิงช้าเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาพุทธ ไม่เกี่ยวกับมอญ” (วิเชียร ฐรักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

ประการสำคัญ นอกจากไม่เห็นว่าเป็นเสาชิงช้าในวัดมีความเชื่อมโยงกับความเชื่อของชาวมอญ ยกเว้นวัดปากน้ำ ปัจจุบันไม่มีเสาชิงช้าในวัดย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ไม่ว่าจะเป็นวัดวรณัม วัดปรกสุทธาราม วัดบางแคกลาง ฯลฯ โดยกรณีวัดวรณัมพระผู้ใหญ่ของวัดให้เหตุผลของการสูญหายของเสาชิงช้าในวัดต่างกันไป เจ้าอาวาสอธิบายว่าเป็นเพราะ “หักไปแล้ว ไม่สร้างต่อ เพราะเขาไม่นิยม” (เจ้าอาวาสวัดวรณัม, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) ส่วนรองเจ้าอาวาสเล่าว่าเจ้าอาวาสได้สั่งให้คนปลดลง เพราะ “แกกลัวว่าขโมยจะลักไป ขนาดหน้าบันวัดอื่นยังถูกขโมยเลย” (รองเจ้าอาวาสวัดวรณัม, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) ขณะที่ชาวบางนางลี่ที่อาศัยอยู่น้ำวัดวรณัมเล่า

²⁶ ดังที่ชาวบางนางลี่ที่อาศัยอยู่น้ำวัดวรณัมรายหนึ่งกล่าวว่า “ไม่มีเขาเล่ากันนะว่าเสาชิงช้าใครเป็นคนทำ ไม่รู้หรอกว่ามันหมายถึงอะไร แต่เคยอ่านหนังสือเขว่าเป็นสัญลักษณ์ของชาวมอญ ไม่รู้ว่ามีมอญที่วัดนี้ได้ยังไง เสาชิงช้าที่หน้าวัดก็ไม่เกี่ยวว่าเราเป็นมอญ เสาชิงช้าก็เป็นเสาชิงช้ามันแหละ ล้มแล้วก็ล้มไปเลย” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

ว่า “ที่แรกเสาหงส์อยู่ตรงข้างศาลาเก่า แล้วไม่รู้จะทำยังไง เสาก็หักลงมา ตอนนั้นก็ยังเด็กมากอยู่ แล้วเขาก็เอาไปเก็บ แล้วปรากฏว่าเสาหักหายไปเลย มีนักเลงมาลักไป” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

ภาพที่ 13 แสดงอดีตที่ตั้งเสาหงส์บริเวณวัดวรภูมิ

ทั้งนี้ สาเหตุที่การแพร่กระจายของวัฒนธรรมมอญย่านบางลี้อยู่ในสภาวะคลุมเครือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือไม่ถูกชาวบางลี้บรรยายว่าเป็นรูปแบบวัฒนธรรมมอญ นอกจากเป็นเพราะลักษณะหนึ่งของการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมที่มักถูกปรับแต่งจนกระทั่งไม่สามารถสืบค้นแหล่งที่มาหรือรูปแบบดั้งเดิมได้ ยังเป็นเพราะชาวบางลี้ปฏิบัติเอกลักษณ์ชาวมอญอย่างแข็งขัน ดังที่ชาวบางลี้รายหนึ่งอธิบายสาเหตุที่พวกเขาไม่สืบทอดการถือผีว่าเป็นเพราะ “เราเป็นคนไทย ไม่ใช่มอญ พวกนั้นเขาสืบทอด แต่เราเป็นคนไทย ชาวพุทธ” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ขณะที่ชาวบางลี้รายที่ดั่งข้อสังเกตว่าสำเนียงภาษา รูปร่างหน้าตาชาวบางลี้ อาหาร ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีย่านบางลี้บางประการคล้ายคลึงกับชาวมอญและวัฒนธรรมมอญ ถูกมารดาของตนตำหนิว่า “แกนี่ซักจะไปกันใหญ่แล้ว มอญเมินที่ไหน เราเป็นคนไทยนี่แหละ” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 26 กันยายน 2545) เช่นเดียวกับที่คนที่เห็นว่าเป็นพี่สาวเห็นว่า “ที่พูดกันมาบ้านเรานี้ไทยแท้ๆ นะ ไม่มีมอญ

เขมร เห็นแม่เขาพูดว่าเราไทยแท้ๆ ไม่ใช่มอญที่ไหน” (เรือน พุ่มคชา สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)²⁷ โดยชาวบางนางลี่รายที่ตั้งข้อสังเกตเห็นว่าสาเหตุที่มารดา พี่สาว และชาวบางนางลี่ปฏิเสธความเชื่อมโยงกับรูปแบบวัฒนธรรมมอญ เป็นเพราะว่า “คนไทยมองว่าคนมอญด้อยกว่า หรือเห็นว่าความเป็นมอญต่ำต้อย เลยปฏิเสธที่จะมีความเกี่ยวข้องด้วย” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 26 กันยายน 2545)

นอกจากปฏิกิริยา ท่าที ตลอดจนคำอธิบายของชาวบางนางลี่ต่อรูปแบบวัฒนธรรมมอญดังกล่าวแล้ว พื้นที่สำคัญอีกพื้นที่หนึ่งที่แสดงภาวะกำกวมของอัตลักษณ์ชาวมอญในสังคมไทยคือภาพจิตรกรรมฝาผนังในพุทธสถานต่างๆ ดังกรณีภาพจิตรกรรมฝาผนังบริเวณวัดบางแคใหญ่ ซึ่งแสดงเรื่องราวชาวมอญในหลายลักษณะ นับตั้งแต่บ้านเรือน ซึ่ง “รูปซุ้มประตูรั้วเข้าบ้าน เขาทำลวดลายโค้งให้ดูว่าเป็นแบบมอญ หมู่บ้านซึ่งเข้าใจว่าเป็นหมู่บ้านมอญ หลังคามุงด้วยใบไม้แต่มีกาแลไขว้กัน” (น.ณ ปากน้ำ 2534: 11) ภาพสาวมอญ ซึ่ง “นุ่งกระโจมอก มีผ้าคล้องคอปล่อยชายลงข้างหลัง นอกจากนุ่งผ้าแหวกให้เห็นขาอ่อนขาวเนียนแล้ว ยังเกล้ามวยผมไว้ตรงท้ายทอย เทินภาชนะใส่ของไว้บนศีรษะ...รูปสาวมอญหรือสาวทวายไว้ผมมวยที่ท้ายทอย เปลือยอกแต่นุ่งผ้ากรอมเท้าและแหวกให้เห็นขาอ่อน...ภาพสาวมอญมือถือภาชนะคล้ายเครื่องขันโตก เขียนใบหน้าอ่อนหวานและการจับมือประณีตมาก...ภาพสาวมอญสองกระเจก จัดมวยผม โดยถือกระเจกมีกรอบขนาดเล็กๆ ไว้บนมือขวา มือซ้ายแต่งผมมิได้ใช้คันฉ่อง มีโต๊ะเครื่องแป้งประทีนโคมแบบไทย” (เพ็ญอ้าง: 11-2) รวมทั้งภาพการบรรพบุรุษระหว่างทหารไทยกับทหารมอญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือภาพทหารไทยถือดาบไล่ฆ่าฟันชาวมอญ เห็นผ้าผ่อนหลุดรูด ไม้คานและตะกร้าหกกระเจิง (รายละเอียดดู เพ็ญอ้าง: 30-1, 48-9)

ภาพที่ 14 แสดงสาวชาวมอญในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดบางแคใหญ่

²⁷ อย่างไรก็ดี แม้จะปฏิเสธอัตลักษณ์หรือความเชื่อมโยงกับชาวมอญและวัฒนธรรมมอญ ชาวบางนางลี่บางรายแต่งงานกับคนที่มีเชื้อสายมอญ ดังกรณีผู้หญิงบางนางลี่รายหนึ่งได้แต่งงานกับผู้ชายแถบวัดปทุมคนาวาสซึ่งมีเชื้อสายมอญ เนื่องจากชายมอญได้มาท่องเที่ยวย่านบางนางลี่และได้พบรักกับสาวบางนางลี่จนกระทั่งแต่งงานกัน ดังที่ผู้หญิงบางนางลี่คนดังกล่าวเล่าว่า “แต่งงานกับคนวัดปทุมฯ แล้วก็ย้ายไปอยู่ที่นั่น แฟนเขาเชื้อชาติมอญ สัญชาติไทย แม่เขาเป็นคนมอญ แต่ว่าพ่อเขาเป็นคนจีน (วิเชียร อูร์รักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) กล่าวอีกนัยหนึ่ง แม้จะปฏิเสธอัตลักษณ์หรือความเป็นมอญที่จะบ่งชี้เข้าด้วย ทว่าชาวบางนางลี่ไม่ได้ปฏิเสธที่จะคบหาสมาคมหรือกระทั่งแต่งงานด้วยกับผู้ที่มิใช่เชื้อสายมอญ

(ที่มา: แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย 2534: 25)

ภาพที่ 15 แสดงหญิงชายมอญขณะถูกทหารไทยไล่ฆ่าฟันในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดบางแคใหญ่

(ที่มา: แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย 2534: 48-9)

ทั้งนี้ การแสดงเรื่องราวชาวมอญในลักษณะดังกล่าว นอกจากสะท้อนชนบการวาดภาพกากที่มักเป็นภาพหมู่บ้านของชนกลุ่มน้อยที่อยู่นอกเขตเมือง ชายขอบของเมือง หรือในเขตป่า ซึ่งแสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่ล้ำหลังหรือด้อยกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับภาพในเขตเมืองซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่พักอาศัยของกษัตริย์และเชื้อพระวงศ์ รวมทั้ง

เป็นพื้นที่ที่ศิลปินมักใช้แสดงออกซึ่งอารมณ์ผ่านทางการล้อเลียนหรือเล่นเอาล้อเอาติดกับชนกลุ่มน้อยกลุ่มต่างๆ เรื่องราวของชาวมอญเหล่านี้สะท้อนให้เห็นตัวตนหรืออัตลักษณ์ที่กำกวมของชาวมอญในบริบทสังคมวัฒนธรรมไทย เพราะขณะที่ในสายของชาวไทยโดยรวม ชาวมอญคือผู้มีความรู้ทางศาสนาและหนังสือ ตลอดจนประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ที่อาจเป็นครูให้แก่คนไทยได้ ขณะเดียวกันชาวมอญก็เป็นพ่อค้าแม่ค้าที่มีความเป็นกันเองมากกว่าพ่อค้าชาติอื่นๆ ซึ่งส่งผลให้คนมอญและคนไทยมีความสนิทสนมกลายเป็นพวกเดียวกันมากกว่าชนชาติอื่นๆ เช่น ลาว จีน และเขมร ดังที่กฎหมายตราสามดวงส่วนที่เกี่ยวกับอาญาหลวงสะท้อนว่าในสายตาของผู้ปกครองประเทศทั้งมอญและไทยมีความเสมอกัน (ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 49; สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 481) มิได้ถือว่าชาวมอญที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยเป็นชาวต่างประเทศ ทุกครั้งที่กล่าวถึงชาวไทยจึงกล่าวถึงชาวมอญควบคู่ไปด้วย (สุจิตลักษณ์ ดิมตุง และคณะ 2542: 67) ทว่าในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดบางแคใหญ่ข้างต้นตัวตนและอัตลักษณ์ชาวมอญกลับอยู่ในสถานะที่ต่ำอย่างมาก เพราะไม่เพียงแต่เป็นส่วนหนึ่งของภาพฉากซึ่งแสดงความล้าหลังและด้อยกว่าทางวัฒนธรรม ชาวมอญเหล่านี้มีฐานะเป็นเครื่องสนองความรุนแรงและความคึกคะนองทางเพศ โดยผู้ชายมอญมีสถานะเป็นศัตรูของทหารไทยที่ต้องถูกฆ่าฟันเสียให้ตาย ขณะที่ผู้หญิงมอญนอกจากมีสถานะสนองตอบความรื่นรมย์และความคึกคะนองทางเพศ บางครั้งก็มีสถานะเป็นเหยื่อผู้ถูกไล่ล่าฆ่าฟันโดยทหารไทยซึ่งเป็นการตอบสนองความรุนแรงและความคึกคะนองทางเพศไปในเวลาเดียวกัน ฉะนั้น การที่ชาวบางนางลิ้นจี่รู้สึกกำกวมกับอัตลักษณ์ชาวมอญและรู้สึกว่ารหัสอัตลักษณ์ชาวมอญมีความด้อยกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับอัตลักษณ์คนไทยพุทธจนกระทั่งปฏิเสธแม้ในกรณีที่ปรากฏเด่นชัดเช่นเสาหงส์ จึงเป็นสิ่งที่สามารถเข้าใจได้ในบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทยโดยรวม

3.3 การแพร่กระจายของรูปแบบศิลปะส่วนกลางและท้องถิ่น

ย่านบางนางลิ้นจี่ตั้งอยู่ในบริเวณที่มีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมทั้งที่มาจากส่วนกลางและที่ไหลเวียนอยู่ในระดับท้องถิ่น กล่าวในส่วนรูปแบบศิลปะส่วนกลาง การที่ย่านบางช้างหรืออัมพวามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับราชสำนักสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่งผลให้ปรากฏงานช่างศิลปกรรมแบบของหลวงขึ้นในวัดแถบนี้ด้วย เช่น วัดกุณรินทรกุฎีทอง วัดบางพรหม (ปราณี กล้าส้ม 2533: 126-7) โดยเฉพาะวัดที่สร้างโดยราชินิกุลบางช้างปรากฏรูปแบบและประเพณีทางศิลปะของส่วนกลางหลายลักษณะ ดังกรณีภาพจิตรกรรมในกุฏิวัดบางแคใหญ่ที่มีทั้งขนบการวาดภาพฉากและรูปแบบศิลปะจีนดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ หรือกรณีวัดเสด็จซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสไม่เพียงแต่ทรงบริจาคทรัพย์สนับสนุนพระองค์ถวายสมทบสร้างอุโบสถ ประทานของแก่พระสงฆ์และราษฎร หากยังทรงให้ช่างในกรมธรรมการมาเป็นผู้ออกแบบอุโบสถ เมื่อคราวที่เสด็จตรวจการณคณะสงฆ์ในระหว่างปี พ.ศ. 2455-2460 ซึ่งส่งผลให้อุโบสถวัดเสด็จ “มีรูปทรงสวยงามมากกว่าวัดใดๆ ในแม่น้ำอ้อม” (มหาวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 97-8)

ส่วนประเพณีศิลปะท้องถิ่นซึ่งแพร่กระจายมายังวัดในย่านบางนางลิ้นจี่คือประเพณีการสร้างเสมาศิลปะสกุลช่างอัมพวา ซึ่งมีลักษณะเป็นใบเสมาขนาดเล็ก ทำด้วยหินทรายแดง สามารถพบได้ในวัดโบราณสมัยอยุธยาตอน

ปลายในเขต จ.สมุทรสงคราม โดยทั่วไป²⁸ โดยนอกจากที่วัดบางแคใหญ่ (น. ณ ปากน้ำ 2532: 93) ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำแม่กลองและสร้างโดยเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ สมุหกลาโหมในรัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นราชินีลูกบางช้าง ปรากฏเสมานหินทรายแดงในวัดย่านบางนางลี่ซึ่งสร้างโดยคนท้องถิ่น อาทิ วัดวรภูมิ ปัจจุบันเสมานหินทรายแดงยังคงอยู่ในสภาพเดิมรอบบริเวณอุโบสถ ส่วนที่วัดท้องคุ้งและวัดคู้ได้รับการบูรณะใหม่ ขณะที่วัดบางแคกลางเสมานหินทรายแดงได้ถูกรื้อไปหลังจากสร้างอุโบสถหลังใหม่ เช่นเดียวกับที่วัดบางแคน้อยเสมานหินทรายแดงได้ถูกรื้อและนำมาวางประดับรอบระเบียงอุโบสถหลังใหม่ เหล่านี้เป็นต้น

ภาพที่ 16 แสดงเสมานหินทรายแดงสกุลช่างอัมพวาบริเวณรอบอุโบสถวัดวรภูมิ

ภาพที่ 17 แสดงเสมานหินทรายแดงสกุลช่างอัมพวาบริเวณรอบอุโบสถวัดท้องคุ้ง

²⁸ วัดเก่าแก่เหล่านี้มักประกอบไปด้วยพระอุโบสถขนาดเล็กๆ ที่มีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น หมู่วัฏฐิเรือนไทยขนาดใหญ่ หอไตรกลางน้ำ รวมไปถึงศาลาทำนน้ำหลายหลังที่สามารถใช้พร้อมกันทั้งฆราวาสและพระสงฆ์โดยไม่ปะปนกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือมี “เสมานแบบอัมพวา” (ปราณี กล้าส้ม 2533: 124-7)

ภาพที่ 18 แสดงเสมาหินทรายแดงสกุลช่างอัมพวาบริเวณรอบอุโบสถวัดคู่

อย่างไรก็ดี แม้เป็นแหล่งการแพร่กระจายของรูปแบบศิลปะทั้งจากส่วนกลางและระดับท้องถิ่นซึ่งใหญ่กว่า แต่ชาวบางนางลี่ไม่สนใจหรือให้ความสำคัญกับ “คุณค่าทางศิลปะ” เหล่านี้มากนัก เนื่องจากไม่สามารถเชื่อมโยงเรื่องราวและความหมายเข้ากับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่นได้ ดังที่ชาวบางนางลี่รายที่อาศัยอยู่บริเวณหน้าวัดวรภูมิกล่าวว่า “ไม่รู้ว่ามีใครเป็นคนสร้างโบสถ์เสมาหินทรายแดงที่วัด เกิดมาก็เห็นมีอยู่แล้ว ก็ไม่ได้สนใจอะไร สมภารก็ไม่รู้ แกเป็นคนแถววัดประดู่ ไม่รู้เรื่องเสมานี้อะไร...เราก็ไม่รู้ว่ามีโบสถ์เสมาหินทรายแดงนี่แปลว่าอะไร มาจากไหน เพราะแต่ก่อนก็ไม่ได้สนใจอะไรกันนี่ แล้วตอนนี้ก็ไม่มีใครพูดถึง ปล่อยไปตามสภาพ รู้แต่ว่าเขาว่ารอบโบสถ์ต้องมีเสมา 8 ทิศ นิมิตร 9 ลูก” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) เรื่องราวเกี่ยวกับเสมาหินทรายแดงรอบอุโบสถวัดวรภูมิที่อยู่ในความทรงจำของชาวบางนางลี่บางรายไม่ได้เกี่ยวข้องกับความเป็นสกุลศิลปะ หากแต่เกี่ยวข้องกับอิทธิปาฏิหาริย์เหมือนเช่นสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยทั่วไป ซึ่งเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของพวกเขาโดยตรง ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งเล่าว่า “สมัยเด็กๆ ไปเล่นล่อตอกที่เสมานั้นนะ แล้วพวกนั้นตายด้วยโรคในหัวหมด ถูกแทงมั่ง เป็นแผลมั่ง เสมาวัดยายพุ่มไม่ต้องห่วง ศักดิ์สิทธิ์ พอเราไขล่อตอกมันก็กระเทาะที่ละนิด พวกนัก

เลง พวกนักเล่นนี้ตายด้วยโรคอย่างนี้เยอะ แต่ว่าคนอื่นเขานึกไม่ถึง” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

4. ระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิก: ระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพกึ่งตลาด

ระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิกซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างมีลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพกึ่งตลาด เพราะผลผลิตจากสวนไม่ว่าจะเป็นมะม่วงบางช้าง พริกบางช้าง หรือมะพร้าวบางช้าง ไม่ได้มีไว้เพียงเพื่อบริโภคในครัวเรือนหรือเป็นของกำนัลญาติมิตร หากยังเป็นสินค้าที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนในระบบตลาดอย่างสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นตลาดบางช้าง หรือตลาดนัดทางน้ำบริเวณแม่น้ำลำคลองสบกกันอีกจำนวนมาก ขณะเดียวกันผู้คนอพยพมาย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงส่วนใหญ่มีเป้าหมายเพื่อก่อร่างสร้างตัว โดยเฉพาะชาวจีนอพยพมีความชำนาญทั้งในด้านการค้าและการทำเกษตรเชิงพาณิชย์มาแต่ประเทศจีน จึงส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่ขยายตัวยิ่งขึ้น แม้ยังคงมีความกำกวมและหลวมช้อยกับระบบเศรษฐกิจยังชีพ เนื้อหาหัวข้อนี้แบ่งเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงระบบตลาดย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิก ซึ่งมีเครือข่ายค่อนข้างกว้างขวาง เป็นเครือข่ายที่เชื่อมโยงบ้าน ตลาด และเมืองเข้าด้วยกัน ส่วนถัดมากล่าวถึงการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจการค้าย่านบางนางลี่ภายใต้การขับเคลื่อนของชาวจีนอพยพ ทั้งในสาขาเกษตรกรรม พาณิชยกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสาขาอุตสาหกรรมในครัวเรือนเช่นการทำน้ำตาลมะพร้าว ขณะที่อีกส่วนกล่าวถึงระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพซึ่งดำรงอยู่ควบคู่กับการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของการทำนาเพื่อบริโภค หรือการทำน้ำตาลมะพร้าวเพื่อขาย ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

4.1 ระบบตลาดย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิก

ระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่สัมพันธ์กับระบบตลาดมาแต่สมัยอยุธยา²⁹ เพราะย่านบางช้างซึ่งครอบคลุมย่านบางนางลี่เป็นย่านที่มีระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ดังปรากฏหลักฐานว่าในสมัยพระเจ้าปราสาททองย่านบางช้างมีตลาดบางช้างเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนซื้อขายผลผลิตจากสวนทั้งในย่านนี้และบริเวณใกล้เคียง โดยมีนายตลาดเป็นผู้หญิงชื่อ “น้อย” ซึ่งต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นท้าวแก้วผลึก และเป็นต้นสกุลราชินิกุลบางช้างในสมัยรัตนโกสินทร์ (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 76; ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 101; 2545: 24-5; ท.สุนทรสารทูล มปป.: 1-2)

นอกจากนี้ ระบบตลาดย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงประกอบด้วยตลาดนัดทางน้ำต่างๆ ซึ่งตั้งอยู่บริเวณแม่น้ำลำคลองสบกกันอย่างสำคัญ เช่น บริเวณปากคลองบางแคสบแม่น้ำแม่กลอง บริเวณปากคลองบางจากสบแม่น้ำแม่กลอง บริเวณหน้าวัดนางพิมพ์ ฯลฯ โดยตลาดนัดทางน้ำเหล่านี้ไม่เพียงแต่เป็นสถานที่ที่ชาวบางนางลี่นำผลผลิตไปขาย ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ของที่ได้ก็พายเรือไปขายที่นัดบางจาก ได้น้ำตาล 2 ปีบ 5 ปีบ ก็พายไป...แล้วก็มะพร้าวบ้าง กล้วยบ้าง มีของอะไรก็ใส่เรือไป ไปนัดบางจากประจำ นัด 5 วันไปครั้ง 6 ค่ำ 11 ค่ำ 1 ค่ำ” (ประสงค์ สุทธินิมิตร, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) หากยังเป็นสถานที่ที่ผู้คนจากที่อื่นมาซื้อผลผลิตและ

²⁹ อย่างไรก็ดี หากกล่าวในระดับลุ่มน้ำ บริเวณลุ่มน้ำแม่กลองอยู่ในกระแสการค้าขายทั้งภายในและภายนอกมาตลอดตั้งแต่สมัยทวารวดี อยุธยา รัตนโกสินทร์ ต่อเนื่องมาจนสมัยรัตนโกสินทร์ (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 477-8)

นำผลผลิตมาขายด้วย ส่วนหนึ่งคือบรรดาพ่อค้าแม่ค้าที่มารับซื้อผลผลิตที่มักจะนำผลผลิตมาขายด้วย ดังกรณีตลาดนัดบางจากซึ่ง “เรือพวกสุพรรณฯ ออยุธยา จังหวัดอื่นๆ ก็มาเยอะ บางคนเขาก็ซื้อเต็มลำเอาไปส่งกรุงเทพฯ ไปทางคลองบางหลวง แล้วเขาเอาปลาช่อนปลาค้างมาขายด้วย” (ประสงค์ สุทธินิมิตร, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) หรือบริเวณปากคลองบางแคสบแม่น้ำแม่กลองซึ่งมักจะมีเรือต่อสัญจร “มาจากนครนายก ออยุธยา มาซื้อมะพร้าว น้ำตาล ขามาบรรทุกข้าวสารมาขาย ขายเสร็จซื้อมะพร้าว น้ำตาลกลับไปขาย” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) เป็นต้น ขณะที่อีกส่วนคือพ่อค้าแม่ค้าจากที่ต่างๆ ที่นำผลผลิตมาขายย่านนี้ ดังกรณีตลาดนัดหน้าวัดนางพิมพซึ่งมี “ชาวบ้านแถวดำเนินฯ เอาผักมาขาย มีอ้อย หัวไชเท้า กระเจ็ด มะเขือเปาะ มะม่วงขนุน แล้วก็มีพวกบางกะล็กี่เอาผักกลมา แล้วพวกทะเลจากทางแม่กลองเอาปลาเค็มมาขาย” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) รวมทั้ง “พวกคลองโคกเขาก็เอาของใส่เรือมาขาย” (เผือก ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) โดยเฉพาะชาวยี่สารจะนำผลผลิตทางทะเลมาขายที่ตลาดนัดแห่งนี้ เนื่องจากคลองโพงพางสามารถเชื่อมไปถึง ต.ยี่สาร อ.อัมพวา (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) นอกจากนี้ บริเวณปากคลองบางแคหรือบริเวณปากคลองบางจากมี “พ่อค้าแม่ขายจากดำเนินสะดวก โพธาราม คลองแควอ้อม นำสินค้ามาขาย ได้แก่ อาหารประจำวัน และอุปกรณ์ในการผลิตน้ำตาล กระบอ ก ฟืน เปลือกพะยอม” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545)

ภาพที่ 19 แสดงบริเวณหน้าวัดนางพิมพซึ่งเดิมเคยเป็นตลาดน้ำ

อย่างไรก็ดี ระบบตลาดย่านบางนางลิ่ไม่ได้จำกัดเฉพาะในย่านบางนางลิ่และบริเวณใกล้เคียง หากยังครอบคลุมไปถึงอำเภอและจังหวัดอื่นๆ ด้วย ดังกรณีตลาดนัดคลองโคกซึ่งอยู่ในเขต อ.เมือง จ.สมุทรสงคราม ซึ่งชาวบางนางลิ่ก็นำผลผลิตในสวนและน้ำตาลมะพร้าวไปแลกเปลี่ยนซื้อขาย ดังรายหนึ่งที่ “เอามะพร้าวกับน้ำตาลไปแลกที่ตลาดนัดคลองโคก ใส่เรือไป ออกจากบ้านตีห้า พายเรือไปถึงประมาณโมงเช้า” (เผือก ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) หรือกรณีตลาดนัดปากท่อในเขต อ.ปากท่อ จ.ราชบุรี ซึ่งชาวบางนางลิ่ก็นำผลผลิตไปแลกเปลี่ยนซื้อขายเช่นกัน ดังกรณีมารดาของชาวบางนางลิ่รายหนึ่งที่ “พายเรือลำบ้าน 10 คอก เอามะพร้าว

และตาลปิบใส่เรือ ใส่ปิบแล้วไปเคหรือทำเป็นปิกไป ออกจากวัดอมรวดี 6 พุ่มไปถึงดีห้าที่ปากท่อ เขามีลานกว้างไว้เป็นที่สำหรับเขาของไปวาง” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับชาวบางนางลี่อีก รายที่ “ก็ไปตั้งแต่ตี 3 เอาหมาก มะพร้าว น้ำตาล เขามีเสารออาทิตย์ บางทีก็ไปค้าง 1 คืน” (ประสงค์ สุทธินิมิตร, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545)

ระบบตลาดที่ชาวบางนางลี่สัมพันธ์ด้วยมี 2 ลักษณะ คือ ระบบการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้ากับสินค้า กับระบบการซื้อขายสินค้าผ่านระบบเงินตรา โดยตลาดที่มีระบบการซื้อขายเป็นหลักมักเป็นตลาดน้ำบริเวณแม่น้ำลำคลองสลับกัน เช่น ตลาดน้ำบริเวณหน้าวัดนางพิมพ์ ซึ่ง “ของซื้อขายกันทั้งนั้น ไม่มีการแลกเปลี่ยนกัน จะมีเรือแม่ค้าพายเอาของมาขายกันเต็มไปหมด มีทั้งพวกผักผลไม้ ของทะเล” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับตลาดน้ำบริเวณปากคลองบางแคและปากคลองบางจากตั้งที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้

ส่วนตลาดที่มีระบบการแลกเปลี่ยนเป็นหลักมักเป็นตลาดบกซึ่งตั้งอยู่ต่างอำเภอและต่างจังหวัด ดังกรณีตลาดนัดปากท่อที่อาศัยระบบแลกเปลี่ยนเป็นหลัก โดย “ตลาดนี้ส่วนใหญ่มีคนป่าพวกกะเหรี่ยงกับคนสวน และมีร้านชำเล็กๆ น้อยๆ พวกเจ๊กปากท่อ แต่ว่าไม่มาก พวกป่าจากปากท่อเขาจะใช้คานหาบของใส่กระบุง 2 กระบุงเอามาตั้งเป็นแถว มีถ่าน ลูกตาลโดนด ของป่า ผักหวาน หน่อไม้ พวกนี้เขาเดินกันมา ยังไม่มีรถยนต์ พวกป่าอยู่ด้านพวกสวนก็กองเป็นแถว เอาของขึ้นจากเรือไปกอง ไม่ซื้อ แลกกัน อย่างคนป่าเขามีถ่าน 2 กระบุง ฉันทก็ถามเขาว่า 2 กระบุงจะเอาไปบะพร้าว เขาบอกว่า 2 กระบุง 10 ใบ จะเอามะพร้าว 3 ใบหน่อไม้มัดนี้ ถ้าตกลงก็แลกกัน สมมติเขาหาบลูกตาล 2 กระบุง อาจแลกเรากระบุง คนอื่นอีกกระบุง เราแลกมะพร้าวกับลูกตาล เอามาทำขนม ถ้าเขาต้องการน้ำตาลปิกเขาก็เอาพุทราสักกระจาดขอน้ำตาลนี้ พอของหมดก็เอาของป่าใส่เรือ เอาของมากินกัน” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “เอาของสวนของเราไปแลกกับยาง แลกถ่าน แลกกับพวกป่า คนกะเหรี่ยง หาบกันมาจากภูเขา” (ประสงค์ สุทธินิมิตร, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545)

เช่นเดียวกับตลาดนัดคลองโคนซึ่งอาศัยการแลกเปลี่ยนเป็นหลัก หากไม่สามารถตกลงกันได้หรือไม่เป็นที่พึงพอใจของทั้งสองฝ่ายจึงค่อยซื้อขายกัน ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เอามะพร้าว น้ำตาลไปแลกกะปิ แลกปลาไข่ หอยแครง หอยดอง ปู กบ คือที่นั่นจะมีพวกคลองโคนเอาของมาวางไว้ เขามาตั้งร้าน เราก็จอดเรือขึ้นไปดู หัวของจากเรือขึ้นไปด้วย ถามเขาว่าเอาเท่าไร เอามะพร้าวก็ใบ เช่น มะพร้าว 5 ลูกกับกะปิ 1 ลิตร ถ้าเจ้านี้ไม่เอา ก็ไปถามเจ้าอื่น ที่ซื้อก็มี คือเขาไม่ต้องการมะพร้าวของเรา เราก็ต้องซื้อเขา ไปก็ต้องไปแลกก่อน แต่ถ้าไม่ได้จริงๆ ก็ต้องซื้อ ก็เป็นกับข้าว” (เผือก ท่วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ทั้งนี้ นอกจากจะมีชื่อเสียงด้านกะปิแล้ว ตลาดนัดคลองโคนยังมีกฎระเบียบในการแลกเปลี่ยนซื้อขายด้วย โดย “การแลกต้องรอให้ถึง 2 โมง ก่อนหน้านั้น แลกก็ไม่ได้ ซื้อก็ไม่ได้ ได้แต่เดินๆ ดูไว้ก่อน ชอบใจอะไรก็ดูไว้ พอ 2 โมงเขาชักธงชาติขึ้น แล้วถึงแลกกันได้ คือเจ้าของนัดเขากำหนด เป็นคนไทย ตาเนบ แกเป็นเจ้าของนัด เมื่อก่อนใครมาถึงตอนไหนก็ซื้อก่อน ตาเนบว่าถ้าอย่างนั้นคนไปทีหลังอด ไม่ได้ เลยจัดให้ซื้อขายพร้อมกัน ตอนนั้นอาทิตย์หนึ่งนัดที่ ตอนนั้นยังมีอยู่ เป็นนัด แต่ว่าคนน้อยลง เพราะว่าตอนนี้มีคนตามวัดเยอะ” (เพ็งอ้าง)

ทั้งนี้ นอกจากเป็นแหล่งแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า ตลาดที่ชาวบางนางลี่สัมพันธ์ด้วยบางตลาด เช่น ตลาดอัมพวา มีฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครองระดับอำเภอ³⁰ รวมทั้งเป็นศูนย์กลางการแพร่กระจายวัฒนธรรมจากเมืองหลวง กล่าวในแง่ความเป็นศูนย์กลางด้านเศรษฐกิจ ตลาดอัมพวาในส่วนที่เป็นตลาดน้ำมีฐานะเป็นศูนย์กลางการค้าขายพืชผลการเกษตร เป็นจุดที่คนเหนือน้ำจากคลองดำเนินสะดวกและที่อื่นๆ พายเรือนำผัก ผลไม้ อาหาร เนื้อสัตว์ ปลา รวมทั้งหัตถกรรมพื้นบ้านเช่นภาชนะดินเผามาขาย ขณะเดียวกันก็มีพ่อค้าแม่ค้าจากเมืองแม่กลองนำสินค้าจากกรุงเทพฯ และผลิตภัณฑ์ประมงท้องถิ่นมาแลกเปลี่ยนค้าเกษตร (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 134) กล่าวกันว่าการซื้อขายแลกเปลี่ยนในตลาดน้ำอัมพวามีมาก่อนศึกคึกคักมาก กระทั่งว่า “ตอนเช้าเปิดร้านขึ้นมาแม่ค้าในคลองเต็มไปหมด มีพวกดำเนินฯ เอาของในสวนมาขาย” (อุไร เรื่อง สุวรรณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) ขณะที่ตลาดอัมพวาในส่วนที่เป็นตลาดบกมีลักษณะเป็นห้องแถวร้านค้าขายจีนที่ขายสินค้าต่างๆ เช่น วัสดุอุปกรณ์สำหรับทำสวนและน้ำตาลมะพร้าว สิ่งของที่ใช้สำหรับประกอบกิจกรรมตามประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนา อาทิ “เครื่องสรง จีวร ถ้วยโถโอชาม” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) ร้านตัดเสื้อ ร้านขายยา ร้านทอง ฯลฯ น่าสนใจที่นอกจากจะไปซื้อหาสินค้าตามปกติ ชาวบางนางลี่บางรายยังนำโฉนดที่ดินไปจำนองร้านค้าเหล่านี้เมื่อจำเป็นต้องใช้เงินคราวละมากๆ หรือเกิดขัดสนขึ้นมา ดังที่ว่า “ไม่มีเงินก็เอาใบกา [ใบตราจองซึ่งเป็นโฉนดประเภทไม่มีระวาง] ไปให้เขา หรืออยากได้อะไรก็เอาใบกาไปให้เขา ร้านค้าร้านทอง ส่วนใหญ่จะเอาเงินไปซื้อที่ บวช หรือแต่ง” (จวน นันตสุขคุณ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544)

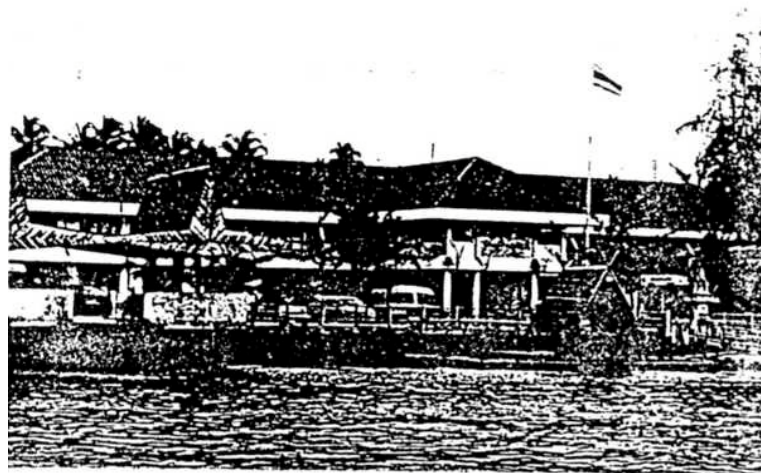
ขณะที่ในแง่ของความเป็นศูนย์กลางการปกครอง ย่านตลาดอัมพวาประกอบด้วยสถานที่ราชการที่ชาวบางนางลี่ต้องไปติดต่อธุระต่างๆ เช่น ที่ว่าการอำเภอ ซึ่ง “ทุกๆ เดือนมกราคมถึงมีนาคมก็ต้องไปเสียภาษี งบด.9 ให้กับอำเภอในฐานะที่ทำมะพร้าวตาล รวมทั้งภาษีที่ดิน แต่ถ้าซื้อขายที่ดินกันมากก็ต้องไปหอพะเบียนที่ดินที่แม่กลอง ตอนนั้นคือสำนักงานที่ดินจังหวัด” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) ส่วนในแง่ของการเป็นศูนย์กลางการแพร่กระจายวัฒนธรรมเมืองหลวง ตลาดอัมพวามีกิจกรรมบันเทิงเป็นระยะๆ โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2495-2505 มีภาพยนตร์กลางแปลงฉายบริเวณตลาดอัมพวาทุกสัปดาห์ บรรดาหนุ่มสาวบางนางลี่รวมทั้งย่านอื่นๆ จะพายเรือกันไปดูภาพยนตร์ที่ตลาดอัมพวากันอย่างคึกคัก กล่าวกันว่าแม้แต่ “แม่กลองซิดซ้าย เวลาหัวค่ำจะได้ยินแต่เสียงเรือ คนเดินชนกัน” (เจริญ ถือตรง, สัมภาษณ์ 20 ตุลาคม 2544)

ทั้งนี้ การที่ระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่สัมพันธ์กับระบบตลาดในระดับและลักษณะต่างๆ ดังกล่าวมาแต่สมัยอยุธยา ส่งผลให้ย่านบางนางลี่ไม่ได้เป็นชุมชนหรือท้องถิ่นที่ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศ หรือเป็นอิสระจาก

³⁰ ทั้งนี้ ตลาดอัมพวาเป็นตัวอย่างหนึ่งของการเกิดขึ้นของชุมชนเมืองแบบใหม่ เพราะขณะที่ชุมชนเมืองแบบเดิมพัฒนาขึ้นจากหมู่บ้านขนาดใหญ่ มีวัดประจำท้องถิ่นเป็นศูนย์กลาง มีพื้นที่สาธารณะที่ใช้ในการจัดตลาดเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าเข้าเย็น หรือตามวันสำคัญที่กำหนดขึ้น และมีจวนเจ้าเมือง ซึ่งเป็นทั้งที่อยู่อาศัยของเจ้าเมืองและเป็นที่ว่าการ ต่อจากนั้นมีพื้นที่สาธารณะของชุมชนที่ใช้เป็นตลาด มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าทั้งภายในและระหว่างท้องถิ่น ทว่าชุมชนเมืองที่เกิดขึ้นใหม่จะอยู่ที่ย่านตลาด ซึ่งเป็นทั้งบริเวณที่มีการนำสินค้ามาซื้อขายแลกเปลี่ยนกับมีอาคารที่อยู่อาศัยของพ่อค้าแม่ค้าซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีนหรือเชื้อสายจีน มีวัดและศาลเจ้า มีโรงเจ ชุมชนย่านตลาดเหล่านี้มีความซับซ้อนทางสังคมเศรษฐกิจอยู่ในระดับเมือง และเป็นพื้นฐานที่ทำให้เกิดย่านที่เป็นตำบลและอำเภอในสมัยต่อมา (รายละเอียดดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 55-6, 129-31, 145-6)

บริบทและเงื่อนไขภายนอก หากแต่เป็นส่วนหนึ่งหรือเป็นองค์ประกอบสำคัญของเครือข่ายเศรษฐกิจย่านนี้ ซึ่งเป็นเครือข่ายเศรษฐกิจหรือระบบตลาดที่เชื่อมโยงบ้าน ตลาด และเมืองเข้าด้วยกัน

ภาพที่ 20 แสดงที่ว่าการอำเภออัมพวา

ตารางที่ 2 แสดงเครือข่ายตลาดย่านบางนางลี่สมัยก่อนทศวรรษ 2510

ตลาด	สถานที่ตั้ง	ระบบการแลกเปลี่ยน	สถานะ
นัดบางแค	ตลาดน้ำปากคลองบางแคสบแม่น้ำแม่กลอง	เงินสด	แหล่งซื้อขาย
นัดบางจาก	ตลาดน้ำปากคลองบางจากสบแม่น้ำแม่กลอง	เงินสด	แหล่งซื้อขาย
นัดวัดนางพิมพ์	ตลาดน้ำหน้าวัดนางพิมพ์	เงินสด	แหล่งซื้อขาย
นัดคลองโคน	ตลาดบกในเขต อ.เมือง จ.สมุทรสงคราม	แลกเปลี่ยนค้าต่อสินค้า, เงิน	แหล่งซื้อขาย
นัดปากท่อ	ตลาดบกในเขต อ.ปากท่อ จ.ราชบุรี	แลกเปลี่ยนค้าต่อสินค้า	แหล่งซื้อขาย
อัมพวา	ตลาดน้ำและตลาดบกในเขต อ.อัมพวา	เงินสด	แหล่งซื้อขาย, ศูนย์การ ปกครอง, แหล่งแพร่ กระจายทางวัฒนธรรม ³¹

³¹ พึงตระหนักว่า ตลาดนัดทางน้ำและทางบกแห่งอื่นๆ มีสถานะเป็นแหล่งปะทะสังสรรค์และแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมในระดับหนึ่ง สำคัญแต่เพียงว่าคุณสมบัติข้อเหล่านี้ของตลาดดังกล่าวมีค่อนข้างจำกัด เพราะตลาดนัด “ติด” ตลาดเป็นบางวันและในช่วงเวลา จำกัด โดยเฉพาะสภาพตลาดน้ำไม่เอื้อต่อการปะทะสังสรรค์กันมากนักเมื่อเปรียบเทียบกับตลาดบก

เพราะเหตุที่มีระบบเศรษฐกิจแบบตลาด การทำสวนผลไม้และพืชผักย่านบางช้างซึ่งครอบคลุมย่านบางนางลิ่สมัยบุกเบิกจึงสร้างรายได้ให้กับราชสำนักอย่างมาก นับตั้งแต่ในรัชสมัยพระเอกาทศรถ (พ.ศ. 2148-2154) ซึ่งเป็นสมัยของการสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจ ไม่นิยมการสงคราม และมีได้ทำการขยายอำนาจทางทหารเช่นสมัยสมเด็จพระนเรศวร นอกจากทรงส่งเสริมการค้าขายกับต่างประเทศ พระเอกาทศรถยังทรงกำหนดให้มีมาตรการทางด้านภาษีอากร โดยพงศาวดารไทยระบุว่า “ทรงพระกรุณาตั้งพระราชกำหนดกฎหมายพระอัยการ และส่วยสัดพัฒนารชนอนตลาด” ซึ่งหมายถึงการเก็บภาษีจากผลผลิต ตลอดจนภาษีผ่านด่านและภาษีตลาด ซึ่งตรงกับหลักฐานของฮอลันดาที่ระบุว่าพระเอกาทศรถทรงให้สำรวจจำนวนประชากร ให้มีการขึ้นสังกัดต่อ “นาย” ให้มีการสำรวจสวนเพื่อเก็บภาษีต้นไม้ (ที่ออกผล) เช่น มะพร้าว หนาก ลำ มะนาว มะขาม ทุเรียน มะม่วง มังคุด ขนุน โดยเก็บต้นละ 1 เฟื้อง (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2544: 53) ซึ่งอากรสวนที่ว่าเป็นรายได้สำคัญของราชสำนักอยุธยา ดังที่ค่าให้การชาวกรุงเก่า ระบุว่าภาษีอากรที่เก็บได้ในกรุงศรีอยุธยาเท่าที่สืบทราบได้มีจำนวนปีละ 13,800 ชั่ง โดยเป็นอากรสวนถึง 3,000 ชั่ง ซึ่งเป็นรายได้ด้านภาษีอากรซึ่งมีสัดส่วนสูงสุด เท่ากับภาษีสำเภาขาเข้า และมีสัดส่วนสูงกว่าอากรสุราและอากรบ่อนเบี้ยที่มีจำนวน 2,500 ชั่ง ส่วนอากรสมปักสมมีจำนวน 200 ชั่ง (รายละเอียดดู อนันต์ อมรตัย 2544: 260-1)³² โดยพื้นที่ที่ราชสำนักสามารถเก็บอากรสวนรวมทั้งอากรสมปักสมคือพื้นที่บริเวณสวนนอกและสวนในเป็นสำคัญ และระบบเศรษฐกิจแบบตลาดดังกล่าวนี้ได้ขยายตัวยิ่งขึ้นตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาภายใต้การขับเคลื่อนของชาวจีนอพยพ ดังจะได้กล่าวถึงในส่วนต่อไป

4.2 การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด: บทบาทชาวจีนอพยพ

ชาวจีนอพยพมีบทบาทต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลิ่และบริเวณใกล้เคียงตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาในหลายสาขา นับตั้งแต่สาขาเกษตรกรรม³³ การที่ชาวจีนอพยพได้เข้ามาปลูกยาสูบ อ้อย ไม้ผล พืชผัก และสินค้าเกษตรอื่นๆ ที่มีราคาดี เพราะตลาดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต้องการ นอกจากจะทำให้การเกษตรเชิงพาณิชย์ขยายตัวระดับหนึ่งแล้ว ยังส่งผลให้ผู้อพยพกลุ่มอื่นๆ เชลยศึกที่ถูกกวาดต้อนมา รวมทั้งคนไทยในท้องถิ่นแถบนี้กระทำตาม จนกระทั่งการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจดังกล่าวขยายไปทั่ว (ปาลเลอกัวซ์ อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 113; Ishii, Tanabe อ้างใน ผาสุก พงษ์ไพบูลย์ และคริส เบเคอร์ 2539: 26) อาทิ การปลูกมะพร้าวผล ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2455 ราษฎรใน จ.สมุทรสงคราม “ปลูกมะพร้าวประมาณ ๑๐๐๐ ต้นและกำลังปลูกต่อไป” (รายงานเพาะปลูกเมืองสมุทรสงคราม ศก 130) จนกระทั่งถึงเดือนพฤศจิกายนซึ่ง “มะพร้าวงดการเพาะปลูกเพราะสิ้นฤดูฝนแล้ว” (เพ็งอ้าง) ฉะนั้น เมื่อคราวที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์มณฑลราชบุรีในปี พ.ศ. 2458 จึงพบว่าราษฎรในเมืองสมุทรสงคราม “ทำสวน มีหมาก มะพร้าว เป็นต้น ทำไร่ ปลูกผักกับทำนาปัก...หมากและมะพร้าวเป็นอุดมกว่าอย่างอื่น” (มหามกุฏราชวิทยาลัยใน

³² อย่างไรก็ดี จำนวนเงินระบุไว้แต่ตัวเลข แต่ไม่ระบุว่าชั่งหรือบาท สันนิษฐานว่าหมายถึงชั่ง แต่จำนวนอากรบางชนิดอาจสูงเกินจริง เพราะผู้ให้การส่วนใหญ่ไม่รู้จำนวนจริงกับตั้งใจจะบอกให้มาก (อนันต์ อมรตัย 2544: 261)

³³ การเกษตรเพื่อการค้าได้เริ่มก่อตัวขึ้นในที่ราบภาคกลางอย่างน้อยนับแต่คริสต์ทศวรรษ 1820 เป็นต้นมา โดยการเกษตรเพื่อการค้าชนิดแรกๆ ได้แก่ การปลูกผัก เลี้ยงหมู ซึ่งมักจะกระจุกตัวอยู่บริเวณรอบๆ กรุงเทพฯ และดำเนินการโดยชาวจีนเป็นสำคัญ (Skinner อ้างใน พอพนธ์ ฤทัยานนท์ 2546: 28)

พระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อารมณ์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 89) เช่นเดียวกับในสมุดราชบุรีที่บันทึกอาชีพและสินค้าสำคัญของมณฑลราชบุรีในสมัยรัชกาลที่ 6 ว่า “การทำไร่และสวนมีทั่วไปทุกจังหวัด ส่วนใหญ่ที่มีชื่อเสียงปรากฏคือ สวนหมากและมะพร้าวในท้องที่จังหวัดสมุทรสงครามและจังหวัดราชบุรี ส่วนไร่นาปลูกพืชก็มีมากใน ๒ จังหวัดนี้คือ ไร่พริก หอม กระเทียม ยาสูบ ยาจืด” (ศาลารัฐบาลมณฑลราชบุรี อ้างใน อารมณ์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 89-90)

ผลผลิตการเกษตรเหล่านี้ซื้อขายภายในท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะบริเวณตลาดนัดทางน้ำต่างๆ ดังที่สุนทรภู่ได้พรรณนาไว้ในนิราศเมืองเพชรขณะล่องเรือผ่านเมืองแม่กลอง ความว่า

“ถึงแม่กลองสองฝั่งเขาดั่งบ้าน	นำสำราญเรือนเรือดูเหลือหลาย
บ้างย่างปลาเค้าเคียงเรียงเรียงราย	ดูนวลว้างไขว่กันใหญ่น้อย
ขายสำเร็จเปิดไถ่ทั้งไข่พอก	กระเบนกระบอกลาทุ้งปูหอย
ลูกค้ารับนับกันเป็นพันร้อย	ปลาเล็กน้อยขมขมกรวยโกยกระบุง
นางแม่ค้าปลาเค็มก็เต็มสวาย	กำไรรวรวมประจบจนครบถุง
บ้างเหน็บท้องปองปูยู่ยู่ตุ้ง	ต่างบำรุงรูปร่างสำอางตา
.....	
ดูเรือแพแห่ซอทั้งสองฟาก	บ้างขายหมากขายพลูหนวหนูเหือง
นอนคางคินตื่นเช้าเห็นชาวเมือง	ดูนองเนื่องนาวาบ้างมาไป”

(สุนทรภู่ อ้างใน ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล 2544: 159, ตัวเอนเป็นของผู้เขียน)

นิราศเมืองเพชรข้างต้นชี้ให้เห็นว่าชาวเมืองแม่กลองนำผลผลิตการเกษตรและประมงมาขายในแม่น้ำแม่กลองสายต่างๆ กันอย่างคึกคัก นอกจากประกอบด้วยสินค้าจำพวกผลิตภัณฑ์จากทะเล เช่น “กระเบนกระบอกลาทุ้งปูหอย” และ “ปลาเค็ม” ซึ่งส่วนใหญ่จำหน่ายโดยชาวเมืองแม่กลองที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณปากน้ำแม่กลองและประกอบอาชีพประมงเป็นส่วนใหญ่ ยังประกอบด้วยสินค้าจำพวกผลิตภัณฑ์จากสวน คือ “หมากพลู” ซึ่งจำหน่ายโดยชาวสวนย่านบางช้าง และนอกจากหมากพลูแล้ว ยังประกอบด้วยผลผลิตจากสวนประเภทอื่นๆ อีก เช่น มะม่วง มะพร้าว ส้มโอ ฯลฯ

อย่างไรก็ดี นอกจากตลาดน้ำท้องถิ่น ผลผลิตพืชสวนพืชไร่ย่านบางนางลี่และแม่กลองถูกกระจายไปยังจังหวัดอื่นๆ โดยเฉพาะกรุงเทพฯ โดยผลผลิตที่ซื้อขายกันในตลาดท้องถิ่นมักเป็นพืชผักและผลไม้ เช่น ในเดือนเมษายนและเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2455 ผักและผลไม้จำพวกทุเรียน ลำไย เงาะ มังคุด กระท้อน มะม่วง มะไฟ “ขายกันในพื้นที่เมืองสมุทร” โดยชาวโพธิ์ “ราคาขาย ๑๐๐ ดอกเป็นเงิน ๕๐ สตางค์” ขณะที่ผลไม้ เช่น “มะม่วง ๑๐๐ ละ ๑ บาท มะไฟถึงละ ๒๕ สตางค์” ส่วนผลผลิตที่ซื้อขายทั้งในตลาดท้องถิ่นและจังหวัดอื่นๆ รวมทั้งกรุงเทพฯ ได้แก่ แก้วมะพร้าว ยาจืด ยาสูบ รวมทั้งข้าว โดยในเดือนเมษายนและเดือนพฤษภาคมของปีเดียวกันนี้มะพร้าวบางส่วน “ขายส่งไปกรุงเทพฯ กรุงเก่า สุพรรณ...และหัวเมืองต่างๆ” ขณะที่ราคาซื้อขายในตลาดท้องถิ่นที่ “ราคาอย่างสูง ๑๐๐ ละ ๗ บาท” เช่นเดียวกับยาจืดและยาสูบที่ทั้งขายในท้องถิ่นและขายส่งกรุงเทพฯ โดยในเดือนพฤษภาคม “ยาจืดราคาที่ยากันท้องถิ่น ๑๐๐๐ ละ ๑๒ บาท” (รายละเอียดดู รายงานเพาะปลูกเมืองสมุทรสงคราม ศก 130) ซึ่งช่องทางการกระจายหรือตลาดสินค้าเกษตรเหล่านี้สอดคล้องกับที่สมุดราชบุรีระบุไว้ว่า “บรรดามะพร้าวที่ซื้อขาย

กันที่ตลาดปากคลองบางใหญ่ และยาฉุนจีดที่ซื้อขายกันที่ตลาดคลองสะพานหัน ตลอดจนพริก หอม กระเทียม ที่ซื้อขายกันในตลาดกรุงเทพฯ ก็ล้วนแต่ไปจากมณฑลราชบุรีทั้งสิ้น” (ศาลารัฐบาลมณฑลราชบุรี อ้างใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 90) นอกจากนี้ หมากและมะพร้าวส่วนหนึ่งถูกส่งเป็นสินค้าออก ดังที่ในบัญชีสินค้าส่งออกที่ชาวต่างชาติบันทึกไว้ได้กล่าวถึงหมากและมะพร้าวด้วย โดยมะพร้าวนั้นส่งออกในรูปของน้ำมันมะพร้าว (พรรณี บัวเล็ก 2545: 74)

ระบบเศรษฐกิจสาขาที่สองที่ชาวจีนมีบทบาทในการผลักดันให้เกิดการขยายตัวคือการพาณิชย์กรรมรวมทั้งกิจการประเภทต่างๆ ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะหลังจากที่รัฐบาลยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และหันมาเก็บเป็นรูปตัวเงินแทนซึ่งส่งผลให้ประมาณปลายศตวรรษที่ 19 บริเวณศูนย์กลางการค้าตามชนบทเริ่มมีชาวไทยมากขึ้น ชาวจีนซึ่งครั้งหนึ่งเคยขายแรงงานและประกอบอาชีพธุรกิจต่างๆ ในตัวเมืองใหญ่ๆ ได้ค่อยๆ โยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานในชนบทตามอัตราการขยายตัวของการค้าภายใน (ภูวดล ทรงประเสริฐ 2545: 61) โดยทำหน้าที่เป็นทั้งพ่อค้าคนกลางและพ่อค้าเรือเร่ซื้อขายสินค้าอยู่ตามแม่น้ำลำคลองต่างๆ (สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544: 154-5) จนกระทั่งเมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 24 มีรายงานว่าอาจจะพบเห็นพ่อค้าชาวจีน “กระจายไปทั่วทุกคั้งน้ำ” (Girling อ้างใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539: 27)

การขยายตัวของเศรษฐกิจสาขาพาณิชย์กรรมและกิจการต่างๆ แถบย่านบางนางลิ้นและบริเวณใกล้เคียงเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขเดียวกันนี้ ดังจะเห็นได้จากการที่มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพค้าขายและดำเนินกิจการต่างๆ กระจายอยู่ทั่วไป เพราะ “คนจีนน้อยคนที่จะทำสวนตาล เขาชอบค้าขาย” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) นับตั้งแต่บริเวณหน้าวัดนางพิมซึ่งเป็นจุดตัดระหว่างคลองบางนางลิ้นกับคลองโพพทางที่มีชาวจีนตั้งถิ่นฐานประมาณกึ่งหนึ่งของประชากรย่านนี้ โดยชาวจีนเหล่านี้บางส่วนประกอบอาชีพค้าขาย หรือที่เรียกว่า “แพ” สันนิษฐานว่าแต่เดิมอยู่ในน้ำ แต่เมื่อย้ายขึ้นมานบนบกก็ยังเรียกว่าแพ ขณะที่บางส่วนประกอบธุรกิจขายอุปกรณ์การเกษตร นอกจากนี้ ชาวจีนบางส่วนประกอบธุรกิจให้บริการรับจ้างติดสายไฟฟ้าตามงานต่างๆ เช่น “ร้านแสงงามเป็นที่รู้จักกันดี ในช่วง พ.ศ. 2495-2505 แสงงามไฟฟ้าจะให้บริการตามงานบวชงานแต่งงานต่างๆ” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เช่นเดียวกับบริเวณหน้าวัดวรภูมิซึ่งมีชาวจีนเข้ามาประกอบกิจการต่างๆ เช่น ทำทองรูปพรรณ ดังที่ว่า “ใกล้บ้านยาทรัพย์มีแพเจ็กะทำทอง อยู่หน้าวัดวรภูมิ” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 กรกฎาคม 2545)

นอกจากการตั้งร้านค้าบริเวณคลองสบกัน บทบาทด้านพาณิชย์กรรมของชาวจีนยังรวมไปถึงการพายเรือขายสินค้าชนิดต่างๆ ตามลำคลอง โดยชาวจีนบางส่วนตั้งบ้านเรือนอยู่ในละแวกใกล้เคียงย่านบางนางลิ้น เช่น “ตรงข้ามวัดทองคั้งมีคลองเป้ง จะมีกลุ่มคนจีนกลุ่มเล็กๆ ประกอบอาชีพค้าขายทางเรือตามคลอง” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) ขณะที่บางส่วนตั้งบ้านเรือนอยู่ละแวกอื่น โดยเฉพาะบริเวณตลาดอัมพวาที่มีชาวจีนแต่จีวประกอบอาชีพพายเรือค้าขายตามลำคลองจำนวนมาก โดยชาวจีนเหล่านี้จะ “เอาของลงเรือพายไปขายตามคลอง บ้านสวน พอเช้าก็เอาของลงเรือพายเข้าสวน ตอนเย็นก็กลับมา ของที่ขายแล้วแต่คนถนัด มีตั้งแต่ของสารพัด กาแฟ ก้วยเตี่ยว ของที่เอาไปขายซื้อจากร้านโชห่วยในตลาดอีกที เป็นร้านคนจีนที่เอาของมาจากกรุงเทพฯ” (วัฒนา สิทธิวีระกุล, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) ดัง “เตี้ย” ของชาวบางนางลิ้นรายหนึ่ง ซึ่ง “ย้ายมาอยู่กับพี่ที่อัมพ

ว่า ชายของ ‘เรือสารพัด’ เข้าคลองบางนางลี่ คลองเล็ก รางตาช่วย ชายหลายปีจนสนิทสนมกับคนในนั้น” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 254) เช่นเดียวกับ “เตี้ย” ของชาวจีนย่านตลาดอัมพวายรายหนึ่งที่ “พายเรือขายของสารพัด ต่อมาเปลี่ยนไปขายกาแฟ” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เหล่านี้ส่งผลให้ “แต่ละคลองจะมีคนจีนผูกขาดสินค้าแต่ละชนิด ก๋วยเตี๋ยว 1 ลำ กาแฟ 1 ลำ เสื้อผ้า น้ำมันก๊าด 1 ลำ อุปกรณ์เครื่องใช้ต่างๆ แยกกันคนละคลอง” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544)³⁴

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บริเวณปากคลองบางแคและปากคลองบางนางลี่สบแม่น้ำแม่กลองซึ่งมีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนชาวจีนค่อนข้างหนาแน่นดังที่กล่าวแล้วข้างต้น นอกจากประกอบอาชีพค้าขายสินค้าอุปโภคบริโภคต่างๆ เช่น “ยาสีฟัน สบู่ ข้าวสาร น้ำแข็ง กาแฟ ก๋วยเตี๋ยว เปลือกพยอม ปืบ มะพร้าว น้ำตาล มะพร้าวปืบ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ชุมชนชาวจีนแห่งนี้ยังประกอบกิจการต่างๆ จำนวนมาก เช่น โรงต่อเรือ อู่ยาเรือ คานเรือ โรงเลื่อย โรงงานน้ำตาล โรงสีข้าว โรงงานน้ำส้มสายชูจากน้ำตาล มะพร้าว ฯลฯ โดยโรงต่อเรือช่วงแรกๆ รับจ้างต่อเรือลำปั้นกับเรือแจว ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2495-2500 ชาวบางนางลี่ได้เปลี่ยนจากการใช้เรือแจวและเรือพายมาเป็นเรือเครื่อง ข้างต่อเรือชาวจีนเหล่านี้ก็รับวางเรือเครื่องด้วย ช่วงแรกเป็นเครื่องยนต์ยี่ห้อฮัยนมาร์ วางท้อง ต่อมาเปลี่ยนเป็นเครื่องโคลเลอร์ วางท้ายเรือ ก่อนจะพัฒนามาเป็นเรือหางยาวขนาด 2 ตอน วางเครื่องท้ายเรือ (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545)

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวจีนแต่ละภาษามีความถนัดในการประกอบกิจการต่างกัน โดยหากเป็นช่างต่อเรือ ไม่ว่าจะเป็น “โกตั้น” “โกปั้น” “โกตุน” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544) รวมถึงช่างไม้ส่วนใหญ่เป็นชาวไหหลำ เนื่องจาก “คนไหหลำเขาเก่งเรื่องต่อเรือ ช่างไม้” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) และนอกจาก “บ้านทรงไทยเจ๊กไหหลำคนทำทั้งนั้น” (ประชุมกลุ่มย่อยวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544) กล่าวกันว่า “โบสถ์สมัยก่อนคนไทยไม่ค่อยได้ทำ คนทำคือจีนไหหลำ เพราะว่าช่างคนไทยไม่ค่อยเป็น แล้วขึ้นสูงๆ ไม่ค่อยกล้า ไหลำกล้าเสี่ยงเป็นเสี่ยงตาย อย่างโบสถ์วัดสาธุฯ จีนไหหลำเป็นคนสร้าง” (สุนทร อื้อเต็ง, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ขณะที่หากเป็นช่างกลึงช่างเหล็ก “พวกกวางตุงเขาเก่ง” (เพ็งอ้าง) ส่วน “จีนฮกเกี้ยน ทำสวนเก่ง” (ประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้า 1 ปี, 21 กรกฎาคม 2545) ขณะที่ชาวเต๋อจิวถนัดค้าขาย ดังที่กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ ฯลฯ ซึ่งความถนัดและความเชี่ยวชาญที่แตกต่างกันของชาวจีนอพยพเหล่านี้ส่วนหนึ่งถูกหล่อหลอมขึ้นจากการอยู่ในสภาพแวดล้อมและบริบททางเศรษฐกิจที่ต่างกันของชาวจีนอพยพเมื่อครั้งอยู่ในประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ เช่น ชาวจีนไหหลำถนัดทางทำโรงเลื่อยและช่างไม้เพราะอาศัยอยู่ในเขตป่าไม้อุดมสมบูรณ์ (ยุวดี ต้นสกุลรุ่งเรือง 2543: 57) เมื่ออพยพเข้ามาสู่ประเทศไทยกรรมกรชาวไหหลำส่วนใหญ่จึงกระจุกตัวอยู่ในธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับโรงเลื่อยตามปากแม่น้ำลำคลองสายสำคัญๆ ของแต่ละภูมิภาค (ภูวดล ทรงประเสริฐ 2545: 61-2) ส่วนชาวกวางตุงถนัดช่างกลึง เพราะเมืองกวางโจวเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ มีเรือสินค้ามาจอดมาก

³⁴ นอกจากนี้ ต่อมาชาวจีนย่านตลาดอัมพวายรายได้พายเรือขายสลากกินแบ่งรัฐบาลตามคลอง เพราะ “สมัยสฤษดีเศรษฐกิจไม่ดี น้ำตาล 3 ปีบร้อย เลยต้องพายเรือไปขายลอตเตอรี่ในคลองบางแค คลองบางนางลี่ คลองดาวดึง คลองโพรงพาง มีลอตเตอรี่ใต้กระเป๋ ขึ้นทุกบ้าน ใบละ 10 บาท เสี้ยวละ 5 บาท รางวัดที่ 1 ห้าแสน ขายหมดทุกงวด มี 3-4 เจ้าที่พายเรือขาย เป็นคนจีน ลอตเตอรี่ 5 วันออกที ไปขาย 2 วัน พายเรืออีแปะไป” (วัฒนา สิทธิวีระกุล, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545)

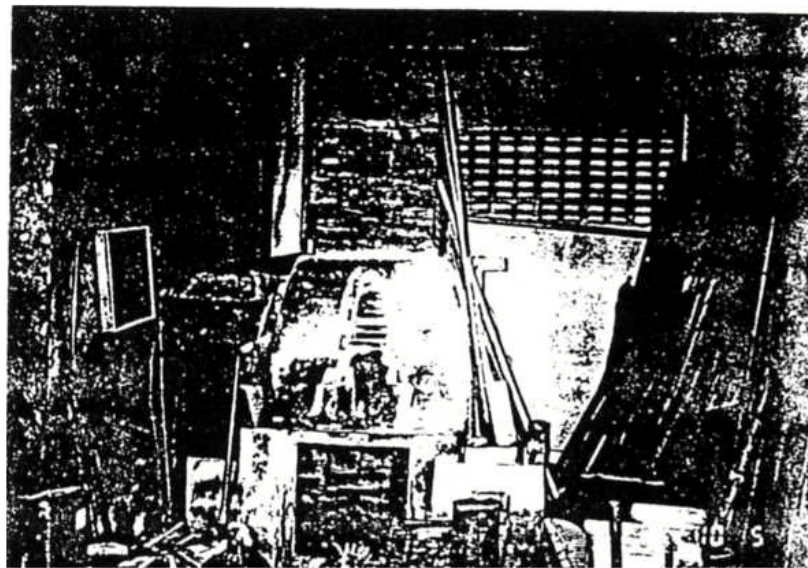
ชาวกวางตุ้งจึงได้พัฒนาเป็นช่างเหล็ก ช่างกลึง และงานซ่อมแซมทุกชนิด ส่วนชาวแต้จิ๋วส่วนใหญ่เดิมเป็นเกษตรกรที่ชำนาญพืชไร่ก่อนจะผันตัวไปทำธุรกิจส่งออกพืชไร่ จึงถนัดอาชีพค้าขาย ดังที่พ่อค้าส่งออกข้าวไทยล้วนเป็นชาวจีนแต้จิ๋ว รวมทั้งผู้ก่อตั้งบริษัทเจียไต๋ซึ่งเป็นบริษัทเริ่มแรกของเครือเจริญโภคภัณฑ์ดำเนินธุรกิจด้านเมล็ดพันธุ์พืชก็เป็นชาวแต้จิ๋ว (ยุวดี ต้นสกุลรุ่งเรือง 2543: 57-9) นอกจากนี้ “จากเหตุผลทางประวัติศาสตร์ คนไทยเชื้อสายแต้จิ๋วอพยพมาจากชุมชนชาวเถาที่เจริญ และได้รับการยกย่องว่าเป็นเงินหลวง เพราะมีเชื้อสายเดียวกับพระเจ้าตากสิน ทำให้คนไทยเชื้อสายแต้จิ๋วมีบทบาททางเศรษฐกิจในไทย” (สุทธิพันธุ์ จิราธิวัฒน์ อ่างใน ยุวดี ต้นสกุลรุ่งเรือง 2543: 54-5)

อย่างไรก็ดี สาขาเศรษฐกิจที่ชาวจีนมีบทบาทผลักดันให้เกิดการขยายตัวมากที่สุดภายในบางลี้คือสาขาอุตสาหกรรมครัวเรือน คือการทำมะพร้าวน้ำตาล เพราะนอกจากลงทุนในกิจการน้ำตาลทรายซึ่งขยายตัวอย่างมากในภาคตะวันออกและภาคตะวันตกในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2³⁵ ชาวจีนยังได้ลงทุนในกิจการโรงงานทำน้ำตาลมะพร้าวในเขต จ.สมุทรสงคราม (ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 56) ขณะที่บางส่วนประกอบอาชีพผลิตปัจจัยการผลิตที่เกี่ยวข้อง โดยชาวจีนจำนวนหนึ่งได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบกิจการโรงตีเหล็กบริเวณตลาดอัมพวา ซึ่งมีประมาณ 3-4 ร้าน ทั้งผู้ประกอบการและแรงงานล้วนเป็นชาวจีนอพยพ ดังโรงตีเหล็กตราดาวที่ “สมัยก่อนมีแต่เจ๊กนอกหมด มาจากเมืองจีนก็ช่วยเหลือกันไป ที่โรงเหล็กไม่มีคนไทย ขอให้เป็นพวกเดียวกันก็ช่วย ไม่รู้ว่าแซ่ไหนก็ช่วย สมัยผมทำมีลูกจ้าง 4 คน ก็คนจีน” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เช่นเดียวกับร้านอึ้งแสงหลีที่ “มีคนงาน 2 คน เป็นคนจีน” (อุไร เรื่องสุวรรณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) โดยโรงตีเหล็กทำหน้าที่ผลิตอุปกรณ์สำหรับทำน้ำตาลมะพร้าว เช่น “มีดเข้าสวน มีดดายหญ้า มีดตาล” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีนอพยพบางส่วนได้เดินทางเข้ามาเป็นแรงงานยกทรงและปลุกมะพร้าวให้กับชาวสวนรายที่ต้องการปลุกมะพร้าวตาล โดยได้รับค่าตอบแทนเป็นเงิน หรือเป็นพืชผักที่ตนปลูกบนคันสวนขณะรวมมะพร้าวได้จากนั้นก็ย้ายไปรับจ้างที่อื่น (ประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้า 1 ปี, 21 กรกฎาคม 2545) หรือบางรายเจ้า

³⁵ เดิมไทยทำน้ำตาลทรายจากต้นตาลโตนดและมะพร้าวเป็นส่วนใหญ่ เพราะไม่ชำนาญในการนำอ้อยไปแปรรูปเป็นน้ำตาลทรายซึ่งมีกรรมวิธีการผลิตที่ซับซ้อนกว่ามาก ทว่าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาอุตสาหกรรมน้ำตาลอ้อยได้เริ่มขยายตัว โดยในปี พ.ศ. 2353 รัฐบาลได้สนับสนุนให้ชาวจีนแต้จิ๋วซึ่งมีความรู้ความชำนาญในการทำน้ำตาลทรายเป็นผู้ริเริ่มทำก่อน ส่งผลให้อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเจริญเติบโตอย่างรวดเร็วจนสามารถส่งไปขายต่างประเทศได้จำนวนมาก โดยในปี พ.ศ. 2365 ส่งออกได้ราว 80,000 หาบ พ.ศ. 2387 ส่งออก 100,000 หาบ และ พ.ศ. 2392 ส่งออก 107,000 หาบ (จอห์น ครอว์เฟิร์ด, อัมมารี สยามวาลา อ่างใน สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544: 70) ขณะที่มัลลคระบุว่าในปลายรัชกาลที่ 3 น้ำตาลทรายเป็นสินค้าส่งออกของไทยที่มีมูลค่าสูงสุด ทำรายได้ให้แก่ไทยประมาณ 708,000 บาท (เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, Sarasin Viraphol อ่างใน สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544: 69-70) โดยใช้อ้อยขนาดใหญ่และโรงงานน้ำตาลทรายมีมากแถบภาคตะวันออกและหัวเมืองตะวันตกแถบกาญจนบุรีและสุพรรณบุรี มีชาวจีนอพยพเป็นแรงงานในการปลูกอ้อยป้อนโรงงานน้ำตาลต่างๆ เช่นเดียวกับบุคลากรในโรงงานตั้งแต่ผู้จัดการ เสมียน ช่างฝีมือ และกรรมกรล้วนเป็นกรรมกรชาวจีน ขณะที่ผู้ลงทุนทำโรงงานน้ำตาลทรายซึ่งประกอบด้วยกษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง รวมทั้งชาวจีนอพยพที่มีทุน มักนิยมลงทุนทำน้ำตาลทรายแบบครบวงจร ตั้งแต่เพาะปลูก ทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ในโรงงาน ต่อเรือบรรทุกอ้อยและน้ำตาล รวมถึงหีบอ้อยต้มน้ำตาล (สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544: 70-1 และรายละเอียดเกี่ยวกับอุตสาหกรรมน้ำตาลทรายดู 78-96)

ของสวนอาจนุญาติให้พักอาศัยอยู่ต่อ แม้จะไม่ได้ทำงานให้ในสวนแล้ว ดังชาวจีนรายหนึ่งที่ “ย้ายมาทำสวนเตียนแบบดำเนินฯ ที่หนองกระพง [เขต ต.บางแค] เป็นที่นา นุกเบิกให้เขา จนต่อมาเจ้าของเอามะพร้าวมาให้ปลูก พอมะพร้าวโตเขาก็ทำตาล แต่เขาให้เราอยู่ในที่เดิม เราก็ไปรับจ้างเขา ไปรับจ้างเก็บพริกขายวันวันละ 6 บาท พออายุ 15-16 รับจ้างเขาขึ้นตาล ได้วันละ 30 บาท ขึ้นตาลอย่างเดียว แต่ถ้าว่างก็รับจ้างดายหญ้าบ้าง” (สุนทร อื้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546)

ภาพที่ 21 แสดงสภาพเตาของโรงตีเหล็กตราดาวในปัจจุบัน

อุปทานด้านต่างๆ ของชาวจีนข้างต้นส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวในเขต จ.สมุทรสงคราม ขยายตัวอย่างกว้างขวาง ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงบันทึกไว้เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการเมืองสมุทรสงครามในสมัยรัชกาลที่ 5 ความว่า “ได้ความว่าน้ำตาลเมืองสมุทรสงครามนี้ เป็นน้ำตาลมพร้าวแทบทั้งหมด” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2515: 35) ขณะที่หลังจากรัฐบาลได้ปรับเปลี่ยนวิธีการเก็บภาษีน้ำตาลมะพร้าวใหม่ ให้เหลือแต่ภาษีน้ำตาลหม้อ โดยรัฐบาล “ปลูกโรงกงสีโรงไว้หม้อโรงที่อยู่ของพวกช่างหม้อ และที่ทำหม้อทั้งเตาเผาหม้อ...และจ้างหลวงผู้ดูแลการเดือนละ ๔๐ บาทคน ๑ กับมีเงินตั้งลูกจ้างอีกพอสมควร...ราษฎรพวกช่างปั้นหม้อมาอยู่ในโรงของหลวงและใช้เตาเผาหม้อของหลวงได้ไม่ต้องเสียค่าเช่า...ปั้นเผาแล้วเสร็จรัฐบาลจึงรับซื้อเป็นราคา ๑๐๐๐ ละ ๗ บาท” (เพ็งอ้าง) ปรากฏว่า “หม้อทำไม่พอจำหน่ายเลยสักปีเดียว ในเวลาระดูทำน้ำตาลในว่าคนมาซื้อแน่นโรงหม้อราวกับมึงงานการถึงทะเลาะวิวาทแย่งชิงกันซื้อ เพราะเหตุที่หม้อไม่พอขาย” (เพ็งอ้าง: 35-6) เนื่องจากชาวบางนางลี่และชาวแม่กลองทำน้ำตาลมะพร้าวกันมาก

ทั้งนี้ นอกจากที่กล่าวแล้วข้างต้น การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางช้างรวมทั้งเมืองแม่กลองโดยรวมซึ่งชาวจีนอพยพมีส่วนผลักดันอย่างสำคัญสามารถพิจารณาได้จากคุณลักษณะด้านอื่นๆ อีกประการแรก ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่คึกคักเฟื่องฟูของย่านนี้เป็นฐานภาษีที่สำคัญของราชสำนัก นับตั้งแต่

อากรสวน ซึ่งเป็นภาษีหลักของราชสำนักมาแต่สมัยอยุธยาตั้งที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ และยังคงมีความสำคัญจนถึงสมัยนี้ ดังจะเห็นได้จากการที่รัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ ให้มีการเดินสวนในปี พ.ศ. 2354 เพื่อจัดหารายได้เข้าราชสำนัก³⁶ แบ่งเป็นอากรสวนใหญ่และอากรสมพัศกร (ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544: 170-1) โดยอากรสวนใหญ่เป็นอากรที่เรียกเก็บจากต้นไม้ยืนต้นชนิดดี ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 มี 7 ชนิด คือ ทุเรียน มังคุด มะม่วง มะปราง ลำสาดี หมากร และพลู ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 3 เพิ่มอีก 2 ชนิด คือ มะพร้าวและส้ม โดย “เขตสวนใหญ่” เป็นลักษณะของพื้นที่สวนที่มีการขุดยกร่องเป็นคันสวน และเมืองสมุทรสงครามเป็น 1 ใน 11 เมืองที่อยู่ในเขตสวนใหญ่นี้ดังกล่าวนอกจากนี้ยังมีผลไม้ชนิดอื่นที่เรียกเก็บเป็น “ผลากร” ซึ่งมีอัตราต่ำกว่าอากรสวนใหญ่ ได้แก่ เงาะ กระท้อน ขนุน ส้มต่างๆ มะไฟ ฝรั่ง สาเก และสับปะรด ส่วนอากรสมพัศกรเป็นอากรที่เรียกเก็บจากไม้ล้มลุกหรือ “ไม้เลื้อยเครือ” เช่น กัลล้วย อ้อย ซึ่งมีมากในเขตสวนนอกเช่นกัน (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อ้างใน อภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 19; พรหมณี บัวเล็ก 2545: 170) ทั้งนี้ เมื่อคราวกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการเมืองสมุทรสงคราม “ในเวลาค่ำได้เรียกพวคนายระวางกรมพระคลังสวนมาไต่ถามถึงเรื่องเก็บอากรสวน ได้ความว่าเงินอากรได้เก็บมาจนสิ้นศก 115 เก็บได้ประมาณปีละ 500 ซึ่ง มีไม้ต้องอากรสวนแต่หมากกับมะม่วง³⁷ แต่พรรคไม้ที่ต้องสมพัศกรไปเก็บอีกสวน 1 คงอยู่ในต้องเก็บอากร 2 อย่าง 2 ครั้งทุกๆ สวน” (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2515: 36)

เช่นเดียวกับภาษีเกี่ยวกับการทำน้ำตาลมะพร้าวที่เป็นรายได้สำคัญประการหนึ่งของราชสำนักสมัยต้นรัตนโกสินทร์³⁸ ดังจะเห็นได้ว่าในภาษีจำนวน 38 ชนิดที่กำหนดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 มีภาษีที่เกี่ยวข้องกับการทำ

³⁶ โดยกำหนดให้เจ้าพนักงานของรัฐออกไปสำรวจสวนของราษฎรเพื่อดูว่าต้นไม้ที่ให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวนมีชนิดใดบ้างและชนิดละจำนวนเท่าใด พร้อมกันนี้ข้าหลวงเดินสวนจะรังวัดที่ดินและออกโฉนดให้แก่เจ้าของสวน ซึ่งในโฉนดจะมีรายการจำนวนต้นไม้ที่จะต้องเสียค่าอากรแต่ละประเภทไว้ชัดเจน เพื่อให้เจ้าพนักงานพระคลังสวนจะได้เก็บเงินค่าอากรตามโฉนดนี้ทุกปี จนกว่าจะมีการเดินสวนครั้งใหม่เมื่อมีการเปลี่ยนรัชกาล หรือบางรัชกาลที่ครองราชสมบัติยาวนานอาจมีการกำหนดให้เดินสวนหลายครั้ง (ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544: 170-1)

³⁷ ทั้งนี้ สาเหตุที่มีไม้ต้องอากรสวนเฉพาะหมากและมะม่วง แต่ไม่มีมะพร้าวต่างๆ ที่ชาวสมุทรสงครามปลูกมะพร้าวจำนวนมาก เป็นเพราะได้มีการยกเลิกภาษีต้นมะพร้าวซึ่งถูกกำหนดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื่องจากชาวสวนพากันตัดต้นมะพร้าวทิ้งจำนวนมากเพื่อที่จะได้ไม่ต้องเสียภาษีมะพร้าว (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2515: 37) ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับประเด็นนี้จะกล่าวถึงในบทที่ 5

³⁸ นอกจากนี้ ภาษีน้ำตาลมะพร้าวยังสร้างรายได้ให้กับขุนนางระดับสูงบางรายที่เป็นเจ้าภาษีอากรน้ำตาลมะพร้าว ดังกรณีสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ซึ่งเป็นเจ้าภาษีอากรน้ำตาลมะพร้าวในเขตเมืองเพชรบุรีซึ่งมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรน้ำตาลมะพร้าวค่อนข้างมาก เพราะ “รอบๆ เพชรบุรีคนจำนวนมากมาทำน้ำตาลโดนด” (Terwiel อ้างใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539: 163) สามารถนำเงินภาษีที่ได้ไปดำเนินการก่อสร้างงานสาธารณูปโภคและกิจกรรมต่างๆ ในสมัยที่ยังไม่มีการวางงบประมาณแผ่นดิน นอกเหนือไปจากการใช้สอยส่วนตัว เช่น การสร้างพระราชวังที่เพชรบุรี และการขุดคลองดำเนินสะดวก ดังที่ว่า “ในการหาเงินเพื่อการนี้เขาได้รับรายได้ที่ได้จากการเก็บภาษีน้ำตาลมะพร้าวในบริเวณเพชรบุรี เมื่อการสร้างพระราชวังสิ้นสุดลงรายได้จากภาษีน้ำตาลมะพร้าวก็ยังคงตกอยู่กับสมเด็จฯ มากกว่าตกอยู่กับท้องพระคลัง สมเด็จฯ ได้ใช้เงินนี้ไปในทางที่เห็นสมควร ทั้งตามตำแหน่งหน้าที่ราชการและส่วนตัว เงินเหล่านี้เองที่ใช้ในการขุดคลองดำเนินสะดวก สมเด็จฯ ประกาศว่าเขาเป็นผู้จ่ายเงินสำหรับการขุดคลองนี้ ชี้แจงว่าหากไม่ขุดคลองนี้แล้วรายได้จากภาษีน้ำตาลมะพร้าวก็นคงถูกเขาใช้ไปในทางอื่น แต่เห็นได้ชัดว่าเขาได้รับ

น้ำตาลมะพร้าวจำนวนมาก ได้แก่ ภาษีน้ำตาลหม้อ ภาษีเตาตาล ภาษีกระทะ ภาษีพื้น ภาษีไม้รวก ภาษีไม้ไผ่ป่า และภาษีกอไม้สี่สุก (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อ้างใน ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544: 180-1) ก่อนที่ต่อมาจะถูกผนวกรวมอยู่ในภาษีหม้อตาลเพียงอย่างเดียว เพื่อความสะดวกในการจัดเก็บ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการเมืองสมุทรสงคราม ความว่า “วิธีเก็บภาษีนั้นรัฐบาลทำหม้อตาลจำหน่ายให้ราษฎรไปแล้งคับกรอกน้ำตาลแต่ในหม้อที่ซื้อไปจากรัฐบาลมิให้ใช้หม้ออื่น เรียกค่าหม้อจากราษฎรเป็นราคา ๑๒๐ หม้อ ต่อ ๔ บาท ๑๐ อัฐ เป็นเงินภาษีอยู่ในนั้น ไม่ต้องเสียภาษีน้ำตาลด้วยอย่างอื่นอีกต่อไป” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2515: 35) โดยในปี พ.ศ. 2441 โรงปั้นหม้อรัฐบาลที่สมุทรสงครามสามารถจำหน่ายหม้อตาลได้ 1,187,090 ใบ คิดเป็นเงิน 7,723 บาท (เพ่งอ้าง) ซึ่งจัดเป็นรายได้ที่ค่อนข้างมีความสำคัญเมื่อเปรียบเทียบกับรายได้โดยรวมของรัฐบาลในขณะนั้น

ประการที่สอง การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดช่วยให้ชาวแม่กลองมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น สมบูรณ์เมื่อเปรียบเทียบกับราษฎรชาวไทยโดยทั่วไป ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการเมืองสมุทรสงครามในปี พ.ศ. 2440 ความว่า “เห็นว่าเมืองสมุทรสงครามนี้เป็นเมืองอุดมด้วยการทำมาหากิน ผู้คนมีกำลังบริบูรณ์มาก พื้นพลเมืองเป็นคนทำมาหากินเรียบร้อย...กำหนดผู้ใหญ่บ้านตามที่ได้พบปะ ได้ถามดูก็ชุ่มเย็นเป็นสุขสำราญทั่วหน้า เมื่อว่าโดยย่อเมืองสมุทรสงครามในเวลานี้ ไม่สู้ต้องการเรี่ยวแรงของรัฐบาลในการที่จะอุปถัมภ์บำรุงนัก” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2515: 37-8) เช่นเดียวกับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกล่าวไว้เมื่อคราวตรวจการณ์คณะสงฆ์ในปี พ.ศ. 2458 ว่า “คนเมืองนี้เทียบกับเมืองอื่นโดยมากจัดว่าบริบูรณ์กว่ามาก...การหาเลี้ยงชีพของราษฎรทุกอย่างไม่ผิดเคือง” (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 89) ทั้งนี้ แม้รายงานการตรวจราชการหรือข้อคิดเห็นของเจ้านายชั้นสูงจะเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองของการพูดถึงความยากจนในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในฝ่ายที่ปฏิเสธหรือไม่เชื่อว่าราษฎรชาวนายากจนหรืออดอยากจริง³⁹ แต่กรณีรายงานการตรวจราชการเมือง

ประโยชน์จากคลองนี้เช่นกัน ด้วยการแจกจ่ายที่ดิน 2 ฝั่งให้แก่ญาติพี่น้อง บริวาร และขายส่วนที่เหลือให้กับคนอื่นฯ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างใน จอห์นสัน 2530: 24)

³⁹ ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ปัญหาความยากจนเป็นที่ถกเถียงกันอย่างกว้างขวางในหมู่ชนชั้นนำ เนื่องจากฎีกาจำนวนมาก รวมทั้งการลุกฮือประท้วงและเหตุการณ์ความไม่สงบอื่นๆ บ่งชี้ให้เห็นว่าเกิดความยากจนและอดอยากในหมู่ราษฎร โดยชนชั้นนำส่วนใหญ่ไม่เชื่อว่าราษฎรยากจนจริงตามที่ร้องเรียน ดังที่กรมพระนครสวรรค์วรพินิจตรัสในที่ประชุมอภิรัฐมนตรีว่า “พวกราษฎรชาวนาไม่มีเงินเสียภาษี แต่มีเงินเสียให้หมอความแต่งเรื่องราวฎีกา” (หขช. ร.7 รล.20/194 อ้างใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546ก: 43) เช่นเดียวกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งทรงเห็นด้วยว่า “idea ของพวกนี้อยากให้เป็นอย่างศาสนาพระศรีอาริย์ ร้องไม่ยอมเสียภาษี ที่ไม่ขัดจริงก็มี ที่พอเสียได้ก็มี แต่ไม่ยอมเสีย” (เพ่งอ้าง) โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม้ขุนนางบางราย เช่น พระยาสุริยานุวัตร ซึ่งได้รับอิทธิพลทางความคิดจากวิชาเศรษฐศาสตร์ประเทศตะวันตก ได้ชี้ให้เห็นความทุกข์ยากของราษฎรรวมทั้งได้วิเคราะห์สาเหตุและเสนอแนวทางแก้ไขในหนังสือ ทรัพย์ศาสตร์ ทวารัศกาลที่ 6 ไม่เพียงแต่ทรงปฏิเสธ “ข้อเท็จจริง” ที่ว่าราษฎรชาวนายากจนด้วยการพระราชทานพินัยกรรมจำนวนหนึ่ง อาทิ ความจนไม่จริง ซึ่งโต้แย้งว่าราษฎรชาวนา “มีที่ดินจะไถและเพาะปลูก มีเสบียงอาหารบริบูรณ์ตลอดปี มีหมูและเปิดไถเลี้ยงกัน” (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างใน ชลิตา บัณฑุวงศ์ 2541: 12) หากพระองค์ยังทรงอาศัยคำสอนในพุทธศาสนาสนับสนุนความคิดเห็นของพระองค์ โดยทรงชี้ว่าประเทศไทยไม่มีคนจนมากนัก เพราะการบริจาคและสงเคราะห์ญาติมิตรตามคำสอนของพุทธศาสนาส่งผลให้มีการเฉลี่ยทรัพย์ระหว่างกัน ขณะเดียวกันก็ทรงอาศัยคำสอนใน

สมุทรสงครามของเจ้านายชั้นสูงข้างต้นสามารถเชื่อถือได้ระดับหนึ่ง เนื่องจากสอดคล้องกับหลักฐานและข้อมูลด้านอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง แม้ว่าในอีกด้านหนึ่งจะปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าชาวสวนประสบปัญหาจากการเก็บภาษีอากรที่ไม่เป็นธรรม ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทที่ 5

ประการที่สาม การขยายตัวของเศรษฐกิจแบบตลาดช่วยให้ชาวแม่กลองมีทรัพย์สินสำหรับสร้างวัดจำนวนมาก โดยในปี พ.ศ. 2458 เมืองสมุทรสงครามมีวัดรวมทั้งสิ้น 108 วัด อยู่ในเขต อ.อัมพวา มากที่สุดคือ 45 วัด ส่วน อ.เมือง มี 36 วัด อ.บางคนที มี 27 วัด ซึ่งวัดเหล่านี้ “มีของปลูกสร้างบริบูรณ์หลายวัดที่ใหญ่และงดงาม” (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อารมย์ จันทรมวงส์ 2541: 89) ยกเว้น “เสียแต่มีติดๆ กันไปเกินความพอดี” (เพ็งอ้ง) ซึ่งสาเหตุที่ จ.สมุทรสงคราม โดยเฉพาะในเขต อ.อัมพวา มีวัดจำนวนมากนอกจากเป็นเพราะชาวสวนมักตั้งบ้านเรือนการกระจายตัว จึงทำให้มีวัดอยู่มากและกระจายกันไปตามริมแม่น้ำลำคลอง ตรงข้ามกับวัดในหมู่บ้านหรือชุมชนชาวนาที่มีเพียงไม่กี่วัดและมักอยู่ในเขตชุมชน (ปราณี กล้าส้ม 2533: 123) ประการสำคัญเป็นเพราะผู้คนแถบนี้มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดี จึงสามารถบริจาคที่ดินและทรัพย์สินสำหรับสร้างวัดได้จำนวนมาก

ดังกรณีวัดบางวันทองซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำอ้อมเขต ต.เหมืองใหม่ ซึ่งเป็นวัดที่สร้างมาแต่สมัยโบราณ ต่อมาราวปี พ.ศ. 2248 คหบดีสองสามีภรรยาเห็นว่าวัดอยู่ในคลองบางวันทองไม่เหมาะสมและไม่สะดวกแก่สาธุชนที่จะมาบำเพ็ญกุศล จึงได้บริจาคทรัพย์สำหรับการย้ายวัดจากที่ตั้งเดิมออกมาตั้งริมฝั่งแม่น้ำแควอ้อม และได้ตั้งชื่อวัดใหม่ว่าวัดบางวันทองตามชื่อคหบดีผู้ภรรยา (กรมการศาสนา 2505: 278) เช่นเดียวกับวัดอินทร์ประเสริฐซึ่งตั้งอยู่ในเขต ต.บางขันแตก ตั้งชื่อตามสีกาอินผู้สร้างวัดรวมทั้งธรรมาสน์เทศน์ที่มีข้อความระบุว่า “ธรรมาสน์นี้สีกาทองอินสร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ข้าปรารถนาเป็นบุรุษชายทุกๆชาติไปกว่าจะถึงพระนิพพานโน้นเกิด ข้าได้สร้างพระเงินพระทอง พระทองเหลือง หนังสือเจ็ดคัมภีร์ อัมมจันท์ กฐิน รวมเบ็ดเสร็จเป็นเงิน 9 ชั่ง 2 ตำลึง 2 บาท” (ท.สุนทรสารทูล มปป.: 66) หรือวัดบางแคกลางหรือเดิมคือวัดปทุมเกษรซึ่งตั้งชื่อตามสามีภรรยาเจ้าของที่ โดย “สมัยก่อนเป็นป่ารก หลวงพ่อเกิดมาปักกลด โยม 2 คนศรัทธาเอาข้าวปลาอาหารมาถวาย พุดคุยกันว่าวัดอยู่ห่างไกลทำบุญลำบาก หากหลวงพ่อดังวัดจะยกที่ให้ เลยถวายที่สร้างวัดและให้ชื่อ” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544) เช่นเดียวกับวัดวรภูมิหรือวัดยายพุ่ม ซึ่ง “ยายพุ่มให้ที่ดิน เมื่อก่อนเป็นสวน ตอนสมัยหลวงพ่อยอดอยู่ริมน้ำ ต่อมาเขาร่นมาเพราะกลัวที่จะพัง ตอนแรกสร้างเป็นบ้านให้คล้ายๆ วัด มีพระ เริ่มต้นเป็นเหมือนบ้านคนทั่วไป” (เจ้าอาวาสวัดวรภูมิ, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เหล่านี้เป็นต้น⁴⁰

พุทธศาสนาวิจารณ์แนวคิดเศรษฐศาสตร์ตะวันตกว่าไม่มีประโยชน์กับสังคมไทย เพราะเป็นวิชาที่กระตุ้นให้เกิดความโลภ เกิดการหวังทรัพย์ และแก่งแย่งชิงทรัพย์ ซึ่งขัดกับคำสอนของพุทธศาสนา (รายละเอียดดู ชลิตา บัณขุวงศ์ 2541: 10-3)

⁴⁰ หรือกรณีวัดบางกะพ้อมซึ่งเดิมอยู่ใน ต.บางช้าง เล่ากันว่าสร้างโดยคู่สามีภรรยาเมื่ออาชีพสานกะพ้อมขายจนมีฐานะมั่นคง วันหนึ่งทหารพม่ายกมาปล้นบ้านเรือนขณะกำลังสานกะพ้อม จึงมุดนั่งหลบในกะพ้อมพร้อมกับสวดมนต์ภาวนาว่าหากรอดปลอดภัยจะยกบ้านเรือนที่ดินสร้างวัด เมื่อพม่ากลับทรัพย์ไม่หายตนปลอดภัยจึงบริจาคที่ดินบ้านเรือนสร้างวัดและตนเองก็ปลูกบ้านใหม่อาศัยอยู่ข้างวัด (ท.สุนทรสารทูล มปป.: 31-5) เช่นเดียวกับวัดประชาโสมิตารามเป็นวัดโบราณ เดิมชื่อวัดบางนกแขวก เพราะตั้งอยู่ต้นลำรางบางนกแขวก เขต ต.ปลายโพรงพาง สันนิษฐานว่าสร้างเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2251 ตรงกับปลายรัชกาลแผ่นดินของสมเด็จพระพุทธเจ้าเสือ ต่อมาปี พ.ศ. 2485 สมัยพระครูสุนทรโสมิตเป็นเจ้าอาวาสได้ขอเปลี่ยนชื่อวัดเป็นวัดประชาโสมิตาราม ซึ่งหมายถึงวัดนี้เจริญ

อย่างไรก็ดี แม้ย่านบางนางลี่ในฐานะชุมชนชาวสวนจะมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่คึกคักและสร้างรายได้ให้กับราชสำนักตั้งแต่ช่วงสมัยอยุธยาต่อเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทว่างานศึกษาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจส่วนใหญ่ไม่ได้หยิบยกแง่มุมดังกล่าวของชุมชนชาวสวนขึ้นมาพิจารณา เช่น เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539) งานศึกษาด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองไทยขึ้นสำคัญ แม้จะวางขอบเขตการศึกษาค่อนข้างกว้างขวาง แต่ไม่ได้กล่าวถึงนัยสำคัญของชาวสวนต่อเศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ โดยในส่วน “บ้าน” กล่าวเฉพาะการเกษตรบุกเบิกเขตที่ราบลุ่มน้ำ การก่อตัวของชาวนาอิสระ และการเกษตรบุกเบิกเขตที่ราบสูงและป่าเขา ไม่มีส่วนใดที่กล่าวถึงชาวสวน ขณะที่ในส่วนการวิเคราะห์ด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองระบุเฉพาะ “ศตวรรษของชาวนาชาวไร่” โดยชี้ว่าเป็นเวลากว่าศตวรรษที่การเกษตรบุกเบิกมีอิทธิพลเป็นตัวกำหนดเศรษฐศาสตร์การเมืองของสยาม โดยเฉพาะในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมาการเกษตรบุกเบิกเป็นพลังขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจ ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยปัจจัย 3 ประการ คือ สยามมีที่ดินจำนวนมากเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชากร การขยายตัวการค้าสินค้าเกษตรในระบบการค้าของสมัยอาณานิคม และพระมหากษัตริย์ไทยส่งเสริมชาวนาชาวไร่บุกเบิกให้เป็นพลังทางการเมืองเพื่อคานากับอิทธิพลของขุนนาง (รายละเอียดดู เพิ่งอ้าง: 7-83, 84-156, 668-73) ขณะที่ชาวสวนไม่ได้รับการพิจารณาในบริบทเศรษฐศาสตร์การเมืองไทยของงานชิ้นดังกล่าวแต่อย่างใด

ทั้งนี้ สาเหตุที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวบางนางลี่และบางช้างโดยรวมไม่ได้รับการกล่าวถึงในงานเขียนประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและเศรษฐศาสตร์การเมืองไทยดังกล่าว ส่วนหนึ่งเป็นเพราะกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวสวนแตกต่างจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาชาวไร่ที่ก่อตัวขึ้นตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ เพราะขณะที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาชาวไร่สัมพันธ์กับการผลิตเพื่อส่งออกนับแต่หลังปี พ.ศ. 2398 หรือหลังการลงนามในสนธิสัญญาบาวริง โดยเฉพาะหมู่บ้านภาคกลางได้เปลี่ยนเป็นฐานการผลิตที่สำคัญเพื่อการส่งออกและได้ถูกผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจแบบตลาดก่อนภูมิภาคอื่น โดยมีชาวจีนอยู่ภายใต้กระบวนการดังกล่าว (รายละเอียดดู พงษ์พันธุ์ อูยานนท์ 2546: 21-47) ทว่าระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่แม้จะสัมพันธ์กับระบบตลาดมาแต่ปลายสมัยอยุธยาและมีชาวจีนเป็นผู้ผลักดันให้เศรษฐกิจย่านนี้ขยายตัวเพิ่มขึ้น ทว่าระบบตลาดย่านบางนางลี่มีขอบเขตจำกัดในระดับท้องถิ่น ภูมิภาค รวมทั้งกรุงเทพฯ แต่ไม่ได้เชื่อมโยงกับตลาดส่งออก ย่านบางนางลี่จึงไม่ได้กลายเป็นฐานการผลิตเพื่อการส่งออกเหมือนเช่นชุมชนชาวนาชาวไร่ จึงมักถูกละเลยจากงานเขียนเชิงประวัติศาสตร์เศรษฐกิจรวมทั้งเชิงเศรษฐศาสตร์การเมืองมาโดยตลอด ประการสำคัญ ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิกยังคงมีความเหลื่อมซ้อนหรือก้ำกึ่งกับระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพอยู่มาก ดังจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

4.3 ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ

รุ่งเรืองมาโดยลำดับเนื่องจากประชาชนเป็นผู้อุปการะสนับสนุน ทั้งมีสุนทรโฆสิตภิกขุเป็นผู้นำ (กรมการศาสนา 2505: 362 และดูประวัติวัดอื่นๆ ใน จ.สมุทรสงคราม ใน เทพ สุนทรสารทูล มปป.: 10-74)

แม้จะมีลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจแบบตลาดดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ทว่าระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิกมีลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพในเวลาเดียวกัน เพราะครัวเรือนย่านบางนางลี่ในสมัยบุกเบิกไม่ได้ทำการผลิตระบบใดระบบหนึ่งเพียงระบบเดียวอย่างเข้มข้น หากแต่ผสมผสานระบบการผลิต 3 ระบบไปพร้อมๆ กัน คือ การทำน้ำตาลมะพร้าว การทำสวนไม้ผล และการทำนา ขณะเดียวกันในแต่ละระบบการผลิตไม่ได้มีลักษณะเป็นระบบการผลิตเชิงเดี่ยว หากยังมีลักษณะผสมผสานและอิงกับการผลิตเพื่อบริโภคอยู่มาก ดังกรณีการทำนาซึ่งเป็นระบบการผลิตที่มีเป้าหมายเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก หากเหลือจากการบริโภคจึงแบ่งขาย ซึ่งส่วนใหญ่ขายให้กับพ่อค้าคนกลางที่ “เข้ามาซื้อถึงที่ เขามาทางเรือ เป็นเรือมาดใหญ่ พวกแม่น้ำมาซื้อ พวกแถวอัมพวา เกวียนละ 20 บาท เขาก็เอาไปขายตามโรงสี” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) ทว่าการค้าข้าวในเขต จ.สมุทรสงคราม ไม่ได้ระบบเศรษฐกิจที่คึกคักเฟื่องฟูเมื่อเปรียบเทียบกับแหล่งค้าข้าวสำคัญๆ ในประเทศไทยในช่วงเวลาเดียวกัน เพราะนอกจากปริมาณผลผลิตที่ซื้อขายจะต่ำมาก ดังที่รายงานการเพาะปลูกเมืองสมุทรสงคราม ศก 130 บันทึกว่าในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2455 ทั้งข้าวนาทุ่งและนาท้องร่องขายในท้องที่ราคาเกวียนละ 60 บาท และมีพ่อค้ารับซื้อไปส่งกรุงเทพฯ เพียงประมาณ 40 เกวียนโรง (รายงานเพาะปลูกเมืองสมุทรสงคราม ศก 130) ในบางเดือนข้าวมีพอเพียงเฉพาะจำหน่ายในตลาดท้องถิ่น ไม่สามารถส่งขายไปยังต่างเมืองได้ ขณะที่บางเดือนข้าวที่ปลูกในเขต จ.สมุทรสงคราม แทบจะไม่พอจำหน่ายแม้ในตลาดท้องถิ่น เช่น เดือนตุลาคม พ.ศ. 2455 “เข้าจำหน่ายแบ่งปันกันในท้องที่ โดยเข้าเปลือกจวนหมดไม่มีจำหน่าย” (เพ็งอ้าง) ขณะที่ในเดือนต่อมา “เข้ายังไม่ได้ขายไปต่างเมืองโดยราษฎรเกรงว่าเข้าจะหมดต้องอดเหมือนเดือนก่อน” (เพ็งอ้าง) ซึ่งสาเหตุที่เป็นเช่นนี้ นอกจากเป็นเพราะ จ.สมุทรสงคราม มีพื้นที่ทำนาไม่มาก ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงบันทึกว่าในเมืองสมุทรสงคราม “ทำเลที่ดินเป็นสวนมากกว่าเป็นนา” (มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อภรณ์ จันทรสมบัติ 2541: 89) ยังเป็นเพราะการปลูกข้าวของชาวสมุทรสงครามรวมทั้งชาวบางนางลี่มีเป้าหมายเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก โดยเฉพาะครัวเรือนที่ “มีลูกหลายคน บางทีทำนาไม่พอกิน ต้องซื้อเขาก็มีบางที” (เผ็ด ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545)

เพราะเหตุที่เป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน การทำน้าย่านบางนางลี่จึงอาศัยแรงงานในครอบครัวเป็นหลัก และหากเป็นช่วงการผลิตที่ต้องอาศัยแรงงานคราวละมากๆ “เขาก็มีแขก แขกนวดแขกดำ เป็นคนแถวบ้านเดียวกัน” (เผ็ด ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ยกเว้นครอบครัวที่มีที่นามากกระยะต่อมาจึงเริ่มว่าจ้างแรงงานภายนอก ดังครอบครัวหนึ่งที่ “รุ่นพ่อแม่ไม่ได้จ้างเพราะว่าทำน้อย พอรุ่นผมทำมากต้องจ้าง บ้านอื่นที่ทำน้อยๆ เขาก็ไม่ต้องจ้าง ที่บ้านมีลูกจ้าง 5 คน จ้างตั้งแต่ไถ ดำ เกียว หาบ ขนข้าวเข้าลาน อยู่กับเราตลอด กินอยู่กับเรา ช่วงว่างก็เลี้ยงวัว เกียวหญ้าให้วัว มาจากดอนๆ แถบ จ.ราชบุรี เป็นคนไทย จ่ายค่าจ้างเป็นเงิน ปีละประมาณ 100 บาท” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากเป็นชนชั้นเจ้านายซึ่งมีที่นามากมักจะว่าจ้างแรงงานในการทำนา ดังกรณี “หลวงวิจิต...เขามีที่ทางเยอะ มีที่นาด้วย เขาก็จ้างคนแถวนี้ทำให้” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) นอกจากนี้ ครอบครัวที่มีที่นามากบางครอบครัวก็อาศัยวิธีให้เช่า โดย “มีการทำนาแบ่ง 3 คือเจ้าของที่ได้ 2 ส่วน คนทำได้ส่วนเดียว เดียวนี้แถวบนๆ ไปทางราชบุรียังมีอยู่ แต่ถ้าเป็นเจ้าที่มีนาเยอะ ที่ทิ้งเฉยๆ ไม่ได้ข้าว เขาก็แบ่ง 2 คือคนละครึ่ง” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ส่วนข้าวที่

ปลูกเป็นพันธุ์พื้นเมือง มี 2 ชนิด คือ ข้าวเหลืองลอยซึ่งเป็นข้าวเจ้า กับข้าวเหนียว ข้าวเหลืองลอยมีคุณสมบัติในการหนีน้ำ เมื่อเวลาน้ำหลากหรือท่วม ต้นข้าวจะลอยสูงขึ้นตามระดับน้ำ ทำให้ไม่ตาย

การทำนาแถบบางนางลี่เป็น “น่าน้ำฝนปนกับน้ำท่า” เริ่มทำประมาณเดือนหกหลังจากฝนเริ่มลง และเมื่อน้ำเหนือหลากมาตามแม่น้ำแม่กลองประมาณเดือนเจ็ดเดือนแปด ชาวนาจะวิดน้ำเข้านา จากนั้นก็ใช้วัวไถแล้วคราด หรือบางรายก็ไม่ต้องไถ อาศัยมือพรวนดิน ก่อนจะนำข้าวเปลือกที่แช่น้ำไปหว่านในที่นา เมื่อต้นกล้าโตก็ถอนมาปักดำ จากนั้นจึงวิดน้ำเข้านาอีกหน ข้าวจะเติบโต แตกกอ และตั้งท้อง ช่วงนี้ต้องหมั่นวิดน้ำเข้านาอยู่เสมอ ไม่ให้น้ำแห้ง จากนั้นเมื่อข้าวเริ่มเป็นสีเหลืองก็จะนำไม้ยาวมาข่มต้นข้าวให้ล้มตามกันไปแนว ก่อนจะทำการเกี่ยวข้าว หลังเกี่ยวข้าวเสร็จก็ผึ่งข้าวไว้ 2-3 วัน จากนั้นจึงทำการมัดแล้วหาบเข้าลานนวดข้าว ซึ่งมักจะตั้งอยู่ข้างบ้าน ลานนวดข้าวสร้างขึ้นด้วยการใช้วัวเดินย่ำดินให้เรียบ ก่อนจะใช้จอบตากให้เสมอ จากนั้นจึงนำมูลวัวมาผสมกับน้ำแล้วนำไปยาลาน หลังจากลานแห้งก็หาบข้าวมากองไว้บนลาน โดยนำมาลอมข้าวให้สูง จากนั้นจะเริ่มทำการนวด เริ่มจากการตั้งเสาเกียด แล้วนำข้าวลงมาจากลอมนำมาล้อมรอบเสาเกียด พร้อมกับผูกวัวไว้รอบเสา บังคับวัวให้เดินวนรอบเสาเกียดเพื่อเหยียบเมล็ดข้าวให้หลุดออกจากรวง เมื่อเมล็ดข้าวหลุดจากรวงก็จะหยุดพักวัว แล้วใช้ “ขอคันนาย” หรือไม้ไผ่ที่ทำเป็นขอ โยงข้าวที่วัวย่ำแล้วเอาฟางออก เสร็จแล้วก็คุ้ยข้าวเข้ากอง จากนั้นจึงมัดข้าวด้วยสี ผัด ผัดเสร็จแล้วนำเมล็ดข้าวมากองรวม แล้วแบกข้าวเข้ายุ้ง หรือบางรายอาจนวดด้วยการฟาดกับครกตำข้าว ก่อนจะตำเป็นข้าวสาร (เผือก ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545; เจือ อยู่คู่ล้า, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545)

พื้นที่น่าย่านบางนางลี่มีอยู่ด้านในหรือปลายลำคลองถัดมาจากสวนมะพร้าวในทำนอง “ช่วงต้นเป็นมะพร้าว ช่วงปลายเป็นนา” (จวน นันตสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) เป็นต้นว่า คลองบางแค บริเวณต้นคลองมีสภาพเป็นสวนมะพร้าวทั้งสองฝั่ง ทว่าถัดลึกเข้ามาด้านในบริเวณหนองกะพงซึ่งตั้งอยู่อีกฟากของคลองย่อยสายต่างๆ มีลักษณะเป็นที่นาผืนใหญ่ โดยวัดสาธุชนารามที่ตั้งอยู่แถบนั้นเดิมชื่อวัดทุ่ง ซึ่งสอดคล้องกับสภาพทางนิเวศวิทยาและระบบการผลิต ต่อมาเปลี่ยนเป็นชื่อวัดศาลาหงส์ ก่อนจะเปลี่ยนเป็นชื่อวัดสาธุชนารามในปัจจุบัน เช่นเดียวกับริมคลองโพพางที่เดิมมีสภาพเป็นที่นา โดยเฉพาะบริเวณฝั่งวัดอมรวดีหรือวัดรางหม้อแกงเป็นผืนนาขนาดใหญ่ ซึ่งชื่อวัดรางหม้อแกงคำว่ารางได้มาจากการที่แต่เดิมพื้นที่บริเวณนี้มีสภาพเป็นลำรางสำหรับผันน้ำเข้านา (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) ส่วนคำว่าหม้อแกงมาจากการที่ “เมื่อก่อนคลองสายนี้เล็ก แต่ว่าอุดมสมบูรณ์ ใครไม่มีอะไรกินก็มาหาของกินที่นี้จนได้พอหม้อแกง” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546) หรือหากกล่าวเฉพาะในเขต ต.บางนางลี่ ขณะที่บริเวณหมู่ 1 กับหมู่ 2 สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นสวนมะพร้าว ถัดเข้ามาด้านในโดยเฉพาะบริเวณหมู่ 4 และหมู่ 5 เดิมมีสภาพเป็นทุ่งนา ดังชาวบางนางลี่หมู่ 5 รายหนึ่งซึ่ง “ทำนาในสวนด้านใน เป็นที่นาแผ่นๆ ประมาณ 20 ไร่” (เผือก ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545)

ภาพที่ 22 แสดงสภาพพื้นที่บริเวณวัดอมรดีในปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี ขณะที่ที่นาแถบบางนางลี่มีลักษณะเป็น “นาแผ่น” การทำนาในตำบลใกล้เคียงอื่นๆ เป็นการทำนาในท้องร่อง อาทิ แถบ ต.บางขันแตก ซึ่ง “เขาทำนาในท้องร่อง เพราะว่าร่องจะใหญ่และตื้น แต่ว่าตอนนี้ไม่เหลือ เป็นมะพร้าวหมดแล้ว” (เผือก ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับแถบ ต.ท่าคา ซึ่ง “เมื่อก่อนทำนาปรังในท้องร่อง ตามหัวท้องร่องปลูกไม้ยืนต้นจำพวกมะม่วง มะพร้าว ส่วนบริเวณรอบๆ บ้านปลูกพืชสวนครัว เช่น แตงกวา ถั่วฝักยาว มะเขือ พริก” (วนิดา บำรุงกิจ 2542: 22) โดยการทำนาในท้องร่องต้องเว้นระยะหลังร่องสวนให้ห่างกันประมาณ 4 วา ถ้าท้องร่องแคบกว่านี้ข้าวจะไม่งาม เพราะมีร่มเงาของต้นมะพร้าวมากเกินไป (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 82) ซึ่งการทำนาในท้องร่องเช่นนี้เป็นลักษณะเด่นของการทำนายนางช้าง (Johnston อ้างใน สุนทรีย์ อาสะโวย 2530: 125) รวมทั้งได้กลายเป็นเกณฑ์ในการจำแนกเมล็ดพันธุ์ข้าวสมัยก่อน ซึ่งประกอบด้วย “ข้าวนาสวน” ซึ่งหมายถึงเมล็ดพันธุ์ชนิดที่ใช้ปักดำ กับ “ข้าวนาเมือง” หรือ “ข้าวนาทุ่ง” ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกในนาหว่าน (จอห์นสตัน 2530: 116) ส่วนสาเหตุที่ย่านบางนางลี่ไม่สามารถทำนาในท้องร่องได้นอกจากจะเป็นเพราะบนท้องร่องได้ปลูกมะพร้าวหนาแน่นปลูกจนร่มเงาปกคลุมไม่มีแสงแดดส่องลงมาถึงต้นข้าวได้มากพอ ประการสำคัญยังเป็นเพราะ “คลอง [ท้องร่อง] มันลึกๆ ด้วย” (เผือก ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) โดยชาวบางนางลี่ซึ่งไม่ได้ปลูกข้าวในท้องร่องจะเว้นระยะท้องร่องประมาณ 3 วา (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 82)

เช่นเดียวกับกรณีการปลูกไม้ผล ซึ่งเป็นการปลูกไม้ผลจำนวนมากกว่า 1 ชนิด อาทิ มะพร้าว กล้วย ส้มโอ ชมพู มะม่วง ฯลฯ ในลักษณะผสมผสานบนคันร่อง ไม่ได้ปลูกไม้ผลชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงชนิดเดียวในลักษณะเป็น

แถวเป็นแนว นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่สมัยบุกเบิกยังปลูกพืชผักสวนครัวชนิดต่างๆ บริเวณขอบคันร่องสำหรับบริเวณในครัวเรือน ส่วนไม้ผลนอกจากบรรทุกใส่เรือนำไปจำหน่ายยังตลาดนัดทางน้ำและทางบกดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ชาวบางนางลี่สมัยนี้ใช้สำหรับบริเวณในครัวเรือนและเป็นของกำนัลญาติมิตร

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แม้การทำน้ำตาลมะพร้าวรวมทั้งไม้ผลบางชนิดจะมีเป้าหมายเพื่อขาย แต่ชาวบางนางลี่ไม่ได้พยายามเพิ่มกำลังการผลิตหรือประสิทธิภาพการผลิต พัฒนาคุณภาพผลผลิต หรือลดต้นทุนการผลิต เพื่อผลกำไรสูงสุด เป้าหมายการผลิตยังคงจำกัดอยู่ในระดับของการแสวงหาเงินสดเพื่อการใช้จ่ายบริโภคในครัวเรือน มากกว่าการมุ่งสั่งสมทุนตามตรรกะของระบบทุนนิยม จึงยังมีลักษณะก้ำกึ่งหรือเหลื่อมซ้อนกับระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพอยู่มาก ดังจะเห็นได้ว่าการทำน้ำตาลมะพร้าวในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาวบางนางลี่แต่ละครัวเรือนยังปลูกต้นมะพร้าวน้ำตาลจำนวนไม่มาก ขณะเดียวกันเครื่องมือและอุปกรณ์ที่ใช้ก็เป็นแบบง่ายๆ อาทิ เตาตาล สมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นเตาโดดคือเป็นเตาเตี้ยเตี้ยใช้น้ำตาลได้ครั้งละกระทะ ต่อมาพัฒนาเป็นเตาตุ้ม มี 2 กระทะ ต่อช่องไฟให้ถึงกัน และต่อช่องมีรูให้ควันออกเป็นหลายๆ รู เพื่อนำกระบอกตาลที่ล้างเสร็จมาคว่ำลงเพื่อรมควันให้แห้ง (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 87) เชื้อเพลิงที่ใช้ก็อาศัยฟืนและเศษไม้จากในสวนเป็นหลัก เครื่องมืออื่นๆ อาทิ “ไม้พายกวน ต่อมาเปลี่ยนเป็นไม้ช้อน” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2545) ก็สามารถประดิษฐ์ได้เองเป็นส่วนใหญ่ และบรรจุภัณฑ์ที่ใช้ใส่น้ำตาลไม่ได้เป็นปึก แต่เป็นหม้อดินเผา ซึ่งในสมัยแรกเรียกว่าหม้อตาล มีลักษณะคล้ายชามขนาดย่อม ต่อมาเปลี่ยนเป็นหม้อตะนน มีลักษณะก้นปอดปากผาย ซึ่ง “ทำยาก ต้องหยอดตาลใส่หม้อ คนเลยทำน้อย” (จวน นันตสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวบางนางลี่รวมทั้งชาวสมุทรสงครามในช่วงนี้ไม่ได้ทำน้ำตาลมะพร้าวต่อเนื่องตลอดทั้งปีเหมือนในระยะหลัง หากแต่ทำปีละประมาณ 3-4 เดือน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกว่า แม้โรงงานหม้อตาลของรัฐบาลที่สมุทรสงครามจะดำเนินการตลอดทั้งปี ทว่า “การจำหน่ายจำหน่ายแต่ในระดุน้ำตาลเดือน ๑๐ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ สามเดือน” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2515: 35)

5. สรุปท้ายบท

บทนี้กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่สมัยบุกเบิก หรือตั้งแต่ช่วงสมัยอยุธยาจนถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นช่วงที่ผู้คนกลุ่มต่างๆ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพในบริเวณนี้เป็นระยะ ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา เริ่มจากสมัยอยุธยาซึ่งย่านบางนางลี่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างซึ่งเป็นชุมชนชาวสวนริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ปลูกพืชผักและผลไม้เป็นที่รู้จักในนามบางช้างสวนนอก ดึงดูดให้ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพเป็นระยะ ขณะที่ช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการอพยพหลบหนีภัยสงครามรวมทั้งมีการกวาดต้อนผู้คนมาอยู่บริเวณนี้ ส่งผลให้ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงมีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่รัฐบาลเริ่มพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเช่นการขุดคลองเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ รวมทั้งการที่รัชกาลที่ 5 ทรงยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส ก่อให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลี่จำนวนมาก โดยผู้คนเหล่านี้ได้ปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาจนก่อให้เกิดรูปแบบการเพาะปลูก ซึ่งนอกจากสอดคล้องกับระบบนิเวศ ยังมีประสิทธิภาพในการจัดการน้ำและบำรุงดินค่อนข้างสูง ขณะเดียวกันการปรับตัวต่อเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาดังกล่าวได้ก่อให้เกิด

เกิดลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการปลูกสร้างบ้านเรือน ซึ่งส่งผลต่อการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือลักษณะความเป็นชุมชนของย่านบางนางลี่ที่มีความจำเพาะโดยเปรียบเทียบ นอกจากนี้ เพราะเหตุที่ประกอบด้วยผู้อพยพสังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิกจึงยังไม่เสถียร ยังมีการเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลำเนาเดิมของผู้มาตั้งรกรากใหม่ในลักษณะต่างๆ ทั้งการเดินทางกลับไปเยี่ยม การส่งจดหมาย การส่งเงิน ฯลฯ ขณะเดียวกันผู้อพยพกลุ่มต่างๆ ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่ ซึ่งบางวัฒนธรรม เช่น วัฒนธรรมจีน สามารถผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน แต่บางวัฒนธรรม เช่น วัฒนธรรมมอญ ถูกปฏิเสธความเป็นแหล่งที่มา นอกจากเป็นเพราะมีความเชื่อมโยงไม่ชัดเจนพอ ยังเป็นเพราะเหตุผลเชิงชาติพันธุ์ ขณะที่รูปแบบศิลปะส่วนกลางและท้องถิ่นระดับใหญ่กว่าซึ่งแพร่กระจายเข้ามาย่านบางนางลี่ไม่ได้รับความสนใจจากชาวบางนางลี่มากนัก เนื่องจากไม่มีความเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่นบางนางลี่ ไม่ว่าในลักษณะใด

ทั้งนี้ ย่านบางนางลี่สัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจแบบตลาดมาแต่สมัยอยุธยา โดยระบบตลาดย่านบางนางลี่มีขอบเขตกว้างขวาง ก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงบ้าน ตลาด และเมืองเข้าด้วยกัน ขณะที่การเข้ามาของผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะชาวจีนอพยพซึ่งมีประสบการณ์และความชำนาญในเศรษฐกิจแบบตลาดมาแต่ประเทศจีน ยิ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงขยายตัวยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในสาขาเกษตรกรรม พาณิชยกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสาขาอุตสาหกรรมในครัวเรือนเช่นน้ำตาลมะพร้าว กระนั้นระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่ว่านี้ยังคงมีความกำกวมและเชื่อมช้อนกับระบบเศรษฐกิจยังชีพ เนื่องจากครัวเรือนบางนางลี่ยังคงมีระบบการผลิตแบบผสมผสาน คือ ทั้งทำน้ำตาลมะพร้าว ทำสวนผลไม้ และทำนา ซึ่งไม่เพียงแต่การทำนาซึ่งมีเป้าหมายเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก หากแต่การทำสวนผลไม้ยังเป็นการเพาะปลูกแบบผสมผสาน ไม่ใช่การเพาะปลูกเชิงเดี่ยว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการทำน้ำตาลมะพร้าวแม้มีเป้าหมายเพื่อขายเป็นหลัก ทว่ายังคงจำกัดอยู่ในระดับของการแสวงหาเงินสดเพื่อการใช้จ่ายบริโภคในครัวเรือน มากกว่าการมุ่งสะสมทุนตามตรรกะของระบบทุนนิยม ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดของย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิกจึงยังคงมีความกำกวมหรือเชื่อมช้อนกับระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพอยู่มาก

อย่างไรก็ดี หลังสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาเกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่อย่างสำคัญ เพราะราคาน้ำตาลทรายที่สูงขึ้นจากภาวะสงครามได้จุดให้ราคาน้ำตาลปีบขยับขึ้นสูงตาม และก่อให้เกิดการขยายตัวของระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการเกิดขึ้นของระบบ “เจ้าภาษี” ที่ไม่เพียงแต่เป็นผู้รับซื้อผลผลิต หากยังจัดสรรเงินทุนและปัจจัยการผลิตให้กับ “ลูกเตา” ล่วงหน้าด้วย เหล่านี้ล้วนเป็นเงื่อนไขและปัจจัยที่ส่งผลให้ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตแบบผสมผสาน คือ ทำสวนผลไม้ ทำน้ำตาลมะพร้าว และทำนา เป็นการผลิตเชิงเดี่ยว คือ ทำน้ำตาลมะพร้าวเพื่อขายเพียงอย่างเดียวอย่างเข้มข้น ซึ่งนอกจากจะทำให้สภาพเศรษฐกิจย่านนี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ยังส่งผลให้สภาพสังคมและวัฒนธรรมย่านบางนางลี่เปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

บทที่ 3

บางนางลีสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงกลางทศวรรษ 2520: ชุมชนคนทำตาล

บทนี้กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลีช่วงตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงประมาณกลางทศวรรษ 2520 ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวบางนางลีปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตแบบผสมผสาน คือทั้งทำน้ำตาลมะพร้าว ปลูกไม้ผล และทำนา เป็นการผลิตเชิงเดี่ยว คือทำน้ำตาลมะพร้าวเพื่อขายเพียงอย่างเดียวและอย่างเข้มข้น ซึ่งการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตดังกล่าวเกิดขึ้นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองระดับประเทศและระดับโลก และก่อให้เกิดการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือความเป็นชุมชนรวมทั้งอัตลักษณ์ของชาวบางนางลี ซึ่งมีความจำเพาะโดยเปรียบเทียบ

เนื้อหาบทนี้แบ่งเป็น 4 ส่วน ส่วนที่ 1) กล่าวถึงเงื่อนไขปัจจัยและลักษณะการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำน้ำตาลมะพร้าวคู่กับการทำสวนไม้ผลและการทำนาสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวอย่างเข้มข้น โดยเงื่อนไขสำคัญที่ส่งผลให้ชาวบางนางลีปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวคือภาวะขาดแคลนน้ำตาลทรายในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ส่งผลให้ราคาน้ำตาลปีบขยับตัวขึ้นตาม และก่อให้เกิดการขยายตัวของระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือก่อให้เกิดระบบ “เจ้าภาษี” ที่ไม่เพียงแต่รับซื้อผลผลิตน้ำตาลมะพร้าว หากยังจัดสรรเงินทุนและปัจจัยการผลิตการทำน้ำตาลมะพร้าวให้กับ “ลูกเตา” ล่วงหน้าด้วย ขณะที่การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตเกิดขึ้นทั้งในลักษณะของการปลูกมะพร้าวเพิ่มในสวนเดิม และในลักษณะของการปรับเปลี่ยนหรือ “เบิก” พื้นที่นาเป็นพื้นที่สวนมะพร้าว ซึ่งเมื่อประกอบกับการขยายตัวของพื้นที่ปลูกมะพร้าวน้ำตาลในย่านอื่นๆ ของ จ.สมุทรสงคราม ส่งผลให้แบบแผนการใช้ที่ดินส่วนใหญ่ในจังหวัดเป็นการปลูกมะพร้าวน้ำตาล ส่วนที่ 2) กล่าวถึงระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าว ซึ่งครอบคลุมตั้งแต่ในส่วนของวิธีการปลูกและวิธีการคัดเลือกพันธุ์มะพร้าวน้ำตาล ขั้นตอนและวิธีการผลิตน้ำตาลมะพร้าวตั้งแต่การปาดจั่นจนกระทั่งการบรรจุลงปีบ ปัจจัยการผลิตและแหล่งจำหน่ายหรือช่องทางการได้มาซึ่งมีหลายช่องทาง ลักษณะการถือครองที่ดินและการใช้แรงงาน ลักษณะความสัมพันธ์ในการผลิต รวมไปถึงระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวซึ่งมีขอบข่ายระดับประเทศ ส่วนที่ 3) กล่าวถึงการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมและอัตลักษณ์ “คนทำตาล” โดยชี้ว่าระบบการผลิตมะพร้าวน้ำตาลเชิงเดี่ยวซึ่งใช้แรงงานอย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง ประกอบกับลักษณะการตั้งถิ่นฐานซึ่งขนานไปตามลำคลองสายต่างๆ และการขาดพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่กรรมสิทธิ์ร่วมสำหรับประกอบกิจกรรมร่วมกัน ส่งผลให้ “วัด” ในฐานะพื้นที่สาธารณะมีบทบาทสำคัญในการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมย่านบางนางลี เป็นไม่ว่าจะเป็นในแง่ของพิธีกรรมทางศาสนา ประเพณี แหล่งพบปะ หรือศูนย์กลางการคมนาคม นอกจากนี้ การที่ชาวบางนางลีส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกี่ยวเนื่องกับการทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งสร้างรายได้ให้ค่อนข้างดีและส่งผลให้ย่านบางนางลีเป็นที่รู้จักไปทั่ว เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ส่งผลให้ชาวบางนางลีบ่งชี้ตัวเองเข้ากับอัตลักษณ์คนทำตาล ซึ่งมีบุคลิกลักษณะเฉพาะและมีความแตกต่างจากชาวสวนริมน้ำโดยทั่วไป และส่วนที่ 4) เป็นสรุปท้ายบท ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. กระบวนการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต

1.1 เจื่อนไซและปัจจัยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต

เจื่อนไซและปัจจัยที่ส่งผลให้ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงปรับเปลี่ยนระบบการผลิตมีหลายประการ และต่างมีความเชื่อมโยงกัน โดยเจื่อนไซและปัจจัยประการแรกคือผลกระทบทางเศรษฐกิจจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งส่งผลให้น้ำตาลทรายราคาสูงขึ้น กล่าวคือ หลังจากกองทัพญี่ปุ่นบุกเข้าประเทศไทยได้ 6 เดือน จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี แถลงเมื่อเดือนมิถุนายน 2485 ว่าภาวะเศรษฐกิจของประเทศกำลังทรุดเต็มที่ (Bangkok Times อ้างใน แกมสุข นุ่มนนท์ 2544: 145) ขณะเดียวกันได้เกิดสภาวะเงินเฟ้อภายในประเทศ เนื่องจากสินค้าขาดแคลน สินค้าต่างๆ ขยับราคาสูงขึ้น บางชนิดราคาสูงขึ้นนับร้อยนับพันเท่า เช่น ราคาข้าวสารสูงขึ้น 1,200 เท่า ตัวของราคาสมัยก่อนสงคราม (แกมสุข นุ่มนนท์ 2544: 150)⁴¹ ส่งผลให้รัฐบาลต้องพยายามหามาตรการต่างๆ ในการแก้ไขสภาวะเงินเฟ้อและการขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภค โดยในเดือนสิงหาคม 2485 รัฐบาลได้จัดตั้งคณะกรรมการควบคุมเครื่องอุปโภคบริโภค ออกประกาศรายการสินค้าควบคุม 24 รายการ เช่น น้ำตาลทรายขาว สบู่ ผ้า ไม้ขีดไฟ ตะปู ยา กระดาษ เหล็ก ทองแดง ทองเหลือง สังกะสี ฯลฯ กำหนดให้ผู้ครอบครองสินค้าต้องนำบัญชีแจ้งปริมาณและสถานที่เก็บรายงานที่อำเภอภายในกำหนดเวลา ผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกยึดสิ่งของและถูกปรับไม่เกิน 10,000 บาท ขณะเดียวกันรัฐบาลประกาศปันส่วนน้ำตาลทรายขาว ไม้ขีดไฟ และน้ำมันก๊าดในจังหวัดพระนคร และธนบุรี ประชาชนที่ต้องการสินค้าเหล่านี้ต้องนำทะเบียนสำมะโนครัวบัตรปันส่วนไปที่อำเภอท้องที่ที่ตนเองอยู่ บัตรปันส่วนที่ได้รับจะซื้อน้ำตาลทรายได้ 0.5 กิโลกรัม ไม้ขีดไฟ 1 กลัก และน้ำมันก๊าด 1 ใน 4 ลิตร ซึ่งนับว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับความต้องการและความจำเป็นของแต่ละครัวเรือน (พรรณี บัวเล็ก อ้างใน แกมสุข นุ่มนนท์ 2544: 157-8)

อย่างไรก็ดี แม้รัฐบาลจะตรากฎหมายหลายฉบับควบคุมราคาและปันส่วนสินค้า แต่ไม่สามารถควบคุมระดับราคาสินค้าได้ หรือแม้กองบัญชาการทหารสูงสุดจะออกประกาศลงโทษผู้ที่กักตุนสินค้าหรือการแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวว่าเป็นการทำลายชาติ ปัญหาการขาดแคลนสินค้าก็ไม่ได้เบาบางลง (สมภพ มานะรังสรรค์ 2544: 139-40) ราคาสินค้าอุปโภคบริโภคต่างๆ ยังคงสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะน้ำตาลทราย ซึ่งการที่น้ำตาลทรายขาดแคลนและมีราคาแพงส่งผลให้ราคาน้ำตาลปีบขยับตัวขึ้นสูงเป็นประวัติการณ์ เป็นแรงจูงใจสำคัญให้ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงหันมาทำน้ำตาลมะพร้าวกันอย่างจริงจัง

เจื่อนไซและปัจจัยประการที่สองคือการขยายตัวของระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว ซึ่งเป็นผลมาจากการที่น้ำตาลปีบราคาสูงขึ้นเพราะภาวะขาดแคลนน้ำตาลทรายในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ข้างต้น โดยระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวที่วันนั้นเป็นเครือข่ายตลาดระหว่างพ่อค้าคนกลาง เรือรับซื้อน้ำตาล เรือต่อใหญ่ ร้านรับซื้อน้ำตาลมะพร้าวที่กรุงเทพฯ รวมทั้งพ่อค้าส่ง ซึ่งโยงใยกันทั่วประเทศ กล่าวในส่วนพ่อค้าคนกลางสามารถจำแนกได้ 2

⁴¹ เช่นเดียวกับราคากุ้งเตี้ยย่นบางนางลี่ที่มีราคาเพิ่มขึ้นอย่างมากในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 จากที่ “เมื่อก่อนกุ้งเตี้ยย่นที่โรงเรียนขามละ 5 สตางค์ พอสงครามแล้วกุ้งเตี้ยย่นเป็นขามละ 10 สตางค์ อีกหน่อยก็ขึ้นเป็นสลึงหนึ่ง แล้วก็ขึ้น 50 สตางค์เลย ขึ้นพรวดๆ เลยพอเกิดสงคราม” (เรื่อน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

ประเภท ประเภทแรกคือพ่อค้าคนกลางที่ใช้เงินทุนของตนเอง พายเรือลำขึ้นหรือใช้เรือมาดทางยาวหรือเรือยนต์วางท้องตระเวนรับซื้อน้ำตาลจากชาวสวนตามเตาตาล โดย “เมื่อปี 2495 แถวบางนางลี่มีคนเก็บน้ำตาลหลายเจ้า ส่วนใหญ่เป็นคนจากที่อื่น ที่เป็นคนในเขต 3-4 ตำบลนี้มีประมาณ 10 เจ้า” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) เป็นต้นว่า บริเวณคลองบางแค “มีอยู่ 3-4 เจ้าพี่น้อง คือบ้านตาแหง จันทรประเสริฐ พี่สาวแก่ค้าอยู่ คือ นางจำลอง จันบุญมี แต่ท่านกำนันกมลเป็นคนค้าก่อน แล้วน้องสาวของป้าแสง จันทรประเสริฐ ก็ค้าน้ำตาล” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) พ่อค้าคนกลางเหล่านี้มักถูกเรียกว่า “เถ้าแก่น้ำตาล” ส่วนใหญ่เป็นชาวจีน นอกจากประกอบอาชีพรับซื้อน้ำตาลแล้วยังมักประกอบอาชีพค้าขายและอาชีพอื่นๆ ควบคู่ไปด้วย ดังรายหนึ่งที่ “แฟนถือสวนด้วย เก็บน้ำตาลด้วย ค้าพื้ผลด้วย คือทำ 3 อย่าง ใช้แรงงาน 2 คนผัวเมีย” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) ส่วนพ่อค้าน้ำตาลคนกลางอีกประเภทคือกลุ่มที่รับเงินจาก “เรือต่อใหญ่” เพื่อตระเวนรับซื้อน้ำตาลไปส่งให้ ปกติ “เรือต่อใหญ่” ที่ส่งน้ำตาลเข้ากรุงเทพฯ จะไม่รับซื้อน้ำตาลไปจากชาวสวนรายย่อย เพราะ “น้ำตาลจะไม่เสมอ บางคนก็ทำสวย บางคนไม่สวย บางคนทำปื้สวย บางคนจะเอาปื้เปก่าเขรอะอะไรมา เรือต่อใหญ่ที่เข้ากรุงเทพฯ จะรับจากพ่อค้าคนกลาง เพราะพวกนี้จะคัดคุณภาพให้” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545)

ในช่วงแรกๆ พ่อค้าคนกลางที่รับซื้อน้ำตาลมักเป็นชาวจีน “พวกนี้เป็นคนแม่น้ำ เป็นคนจีนอยู่แถวๆ อัมพวา” (สุกัญญา ท่วมศิริ, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) เช่น “ร้านโจ้วเฮงฮวด ตอนนี้อยู่วัดกุ้อสร้าง เมื่อก่อนเคยไปซื้อน้ำตาลในคลองแม่กลอง เขาค้าน้ำตาลมาเก่าแก่” (สุรจิต ชีรเวทย์, สัมภาษณ์ 12 มีนาคม 2546) แต่ต่อมาคนไทยก็เริ่มประกอบอาชีพนี้บ้าง มีทั้งที่เป็นคนต่างตำบลและที่เป็นคนในตำบลเดียวกัน โดยบางรายอาจจะเคยทำน้ำตาลมะพร้าวมาก่อน แต่เมื่อเห็นว่าอาชีพนี้ดีกว่าก็หันมาทำ ดังพ่อค้าน้ำตาลรายหนึ่งที่เดิมทำสวนมะพร้าว น้ำตาลอยู่แถบ ต.แควอ้อม แต่หลังจากแต่งงานกับ “คนคลองเป้ง” ที่ถือสวนทำน้ำตาลมะพร้าวโดยการชักนำของ “คนที่ซื้อน้ำตาลในคลอง” ผ่านทางพ่อแม่ ก็ย้ายมาอยู่แถบ ต.บางแค และเปลี่ยนอาชีพเป็น “คนเก็บน้ำตาล” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) หรือบางรายอาจจะจะเป็นพ่อค้าแม่ค้าขายสินค้าเล็กๆ น้อยๆ ตามคลองมาก่อน ต่อมา “เรือต่อใหญ่” ติดต่อกับซื้อน้ำตาลจากชาวสวนมาส่งให้พร้อมกับมอบเงินมาให้ก่อนล่วงหน้า จึงหันมาเป็น “คนซื้อน้ำตาล” ในที่สุด ดังรายหนึ่งที่ “เมื่อก่อนค้าอ้อยลำ ไปซื้อจากตลาดอัมพวาร้อยละ 10 แล้วเอามาขายตามบ้านในสวนตามคลอง 2 ลำสลึง ได้กำไรวันละ 7 บาท พอมีทุนก็ซื้อมะพร้าวลูกขาย 2 ปี เอาไปส่งล้งที่ปากคลองบางลี่ ของป้าหนวน ต่อมาตาอ้ายยั้ง อยู่บางจาก เป็นเรือต่อใหญ่ เขาเอาเงินให้พันไปซื้อน้ำตาล คือเขาเป็นคนซื้อน้ำตาลเหมือนกัน แต่แยกทางเพื่อซื้อได้มาก ตอนนั้นปีบละ 25 บาท ไม่รู้จักกันเลย ให้เงินตั้งพัน คุยกับแฟนว่า ปล้นเขาหรือเปล่า เราไปซื้อตามเตาไปส่งให้เขา ได้กำไรปีบละ 1 บาท วันหนึ่งได้สิบกว่าปีบ โอ้ยสิบกว่าบาท ดีใจตัวเดิน” (เหมือน ยังทินนัง, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545)

ส่วนเรือรับซื้อน้ำตาลมาจากจังหวัดใกล้เคียง เช่น ราชบุรี อโยธยา นครนายก หลังจากรับซื้อน้ำตาลเรือเหล่านี้จะนำน้ำตาลไปขายยังตลาดในจังหวัดที่เป็นต้นทางรวมทั้งจังหวัดอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียง ขณะที่เรือต่อใหญ่เจ้าของส่วนใหญ่เป็นคนบดชาวจีน ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำแม่กลอง อาทิ บริเวณหน้าวัดภุมรินทร์ซึ่งมี “เถ้าแก่น้ำตาลรับซื้อประจำที่อยู่หน้าวัด” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เช่นเดียวกับร้านรับซื้อน้ำตาลมะพร้าวแถวมหานาค ท่าเตียน และเทเวศน์ ส่วนใหญ่มีชื่อเป็นภาษาจีน หรือหากเป็นร้านชื่อภาษาไทยก็จะมีอักษร

จีนกำกับ และพนักงานส่วนใหญ่เป็นชาวจีนที่พูดภาษาไทยไม่ชัด ดำเนินกิจการค้าส่งน้ำตาลมะพร้าวมาตั้งแต่ศตวรรษ 2490 จนสามารถรวมตัวเป็น “สมาคมค้าน้ำตาลมะพร้าวแห่งประเทศไทย” (อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 15-6)

ทั้งนี้ เส้นทางสินค้าหรือระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวเริ่มต้นจากการที่พ่อค้าคนกลางพายเรือบรรทุกน้ำตาลไปขายให้กับเรือรับซื้อหรือเรือต่อใหญ่ที่จอดอยู่บริเวณตลาดนัดทางน้ำริมแม่น้ำแม่กลอง ดังพ่อค้าคนกลางรายหนึ่งที่ “ไปซื้อน้ำตาลที่เตา แล้วเอาไปขายที่ตลาดนัด หรือไปส่งเรือต่อไปกรุงเทพฯ ต่อ จอดที่บางคลองบางลิบปากคลองบ่อข้าง นิดนี้ขายนิดบางจาก ขายให้เจ้าของเรือต่อที่เอาเรือเล็กมาซื้ออีกที ก็เป็นกลุ่มเดียวกันนั่นแหละ” (สมใจ คล้ายสุวรรณ, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “พ่อซื้อน้ำตาลไปส่งที่คลองขุด คือคลองประชามขึ้น แล้วมีเรือต่อมารับซื้อไปส่งกรุงเทพฯ หรือไปส่งที่บางแคเมือง อยู่ถัดวัดบางแคไปหน่อย ตรงข้ามวัดบางจาก มีเรือต่อจอดรับซื้อน้ำตาลอยู่ย่นนั้น” (เรื่อน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) หลังจากนั้นน้ำตาลมะพร้าวจะถูกกระจายไปใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรกคือกระจายไปตามจังหวัดต่างๆ โดยเรือรับซื้อน้ำตาลมะพร้าวอีกลักษณะคือถูกส่งไปยังตลาดน้ำตาลมะพร้าวที่กรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียงโดยเรือต่อใหญ่ กล่าวคือ หลังรับซื้อน้ำตาลมะพร้าวจากพ่อค้าคนกลางได้เต็มเรือต่อใหญ่ซึ่งเป็นเรือเอี่ยมจันทระวางบรรทุกน้ำตาล 400-1,200 ปิบ ก็จะนำเรือต่อใหญ่เข้าพวงแล้วลากจูงด้วยเรือยนต์จำนวน 3-10 ลำมุ่งสู่ตลาดน้ำตาลที่กรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียง⁴² โดยน้ำตาลที่ลำเลียงมายังกรุงเทพฯ จะมาจอดรวมที่ตลาดนัดน้ำตาลปากคลองบางหลวง ซึ่งน้ำตาลที่ตลาดแห่งนี้ส่วนใหญ่มาจาก จ.สมุทรสงคราม จากนั้นร้านค้าส่งน้ำตาลมะพร้าวจะรับซื้อน้ำตาลจากเรือต่อใหญ่ แล้วว่าจ้างเรือลำเลียงน้ำตาลไปเก็บที่ร้าน แล้วนำมาคัดเกรดและประทับตราของตนใหม่ ก่อนจะส่งให้กับพ่อค้าปลีกในกรุงเทพฯ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีน รวมทั้งจำหน่ายให้พ่อค้าส่งชวงนำไปจำหน่ายพ่อค้าปลีกในต่างจังหวัดอีกทอด (รายละเอียดดู อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 53-6)

เงื่อนไขและปัจจัยประการที่สามคือการเกิดขึ้นของระบบ “เจ้าภาษี” ทั้งนี้ นอกจากจะเป็นผู้รับซื้อผลผลิตน้ำตาลปิบ พ่อค้าคนกลางยังเป็นผู้จัดหาเงินทุน วัสดุอุปกรณ์ในการทำน้ำตาลมะพร้าว รวมทั้งสิ่งของจำเป็นในครัวเรือนให้กับ “ลูกเตา” ของตนอีกด้วย ซึ่งชาวบางนางลิ่เรียกพ่อค้าคนกลางลักษณะนี้ว่า “เจ้าภาษี”⁴³ ดังที่ชาวบาง

⁴² เช่น จ.ราชบุรี โดยอาศัยเรือยนต์แล่นทวนน้ำไปยังอำเภอต่างๆ ได้แก่ ดำเนินสะดวก เมือง โพธาราม บ้านโป่ง จากนั้นก็ขนส่งทางรถไปอำเภออื่นๆ ต่อ เช่น บางแพ ปากท่อ ก่อนจะส่งไปจังหวัดอื่นๆ เช่น นครปฐม กาญจนบุรี

⁴³ “เจ้าภาษี” ที่ชาวบางนางลิ่ใช้เรียกพ่อค้าคนกลางรับซื้อน้ำตาลมะพร้าวสันนิษฐานว่ามีที่มาจากคำว่า “เจ้าภาษีนายอากร” ซึ่งหมายถึงบุคคลที่ทำหน้าที่จัดเก็บและรวบรวมภาษีอากรประเภทต่างๆ ให้รัฐด้วยการประมูล มีฐานะเป็นกึ่งราชการและมีอำนาจในการดำเนินการค้าและการคลังตามที่รัฐมอบให้ มีอำนาจทางการเมืองและอภิสิทธิ์เหนือราษฎรทั่วไป เจ้าภาษีนายอากรในหัวเมืองมีอำนาจและอิทธิพลเหมือนเจ้าเมืองย่อยๆ โดยเฉพาะในภาคใต้ที่ใช้ “ระบบเหม้าเมือง” เจ้าภาษีนายอากรกับเจ้าเมืองมักเป็นคนเดียวกัน ระบบเจ้าภาษีนายอากรแพร่ขยายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 เพราะเกิดการขยายตัวทั้งการผลิตและการค้าในภูมิภาคนี้ เจ้าภาษีนายอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นส่วนใหญ่เป็นชาวจีน เพราะมีอิสระจากระบบไพร่ สามารถเดินทางไปอยู่ที่ต่างๆ ได้อย่างสะดวก และมีความชำนาญ เพราะระบบนี้ใช้กันอย่างแพร่หลายในประเทศจีน กระนั้นขุนนางและเจ้านายบางพระองค์ก็เป็นเจ้าภาษีนายอากรอย่างลับๆ (พรณี บัวเล็ก 2545: 12-3, 30) ส่วนสาเหตุที่ชาวบางนางลิ่เรียกพ่อค้าคนกลางว่าเจ้าภาษี คาดว่าสืบเนื่องมาจากการมีเจ้าภาษีน้ำตาลทรายในบริเวณใกล้เคียง โดยปลายสมัยรัชกาลที่ 3 อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเจริญมาก เขตเพาะปลูกอ้อยและโรงหีบขยายไปตามหัวเมืองต่างๆ กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2400 สามารถแบ่งพื้นที่การตั้งเจ้าภาษีน้ำตาล

นางลีรายหนึ่งเล่าว่า “เรือที่มาซื้อน้ำตาลจะเป็นคนละเจ้ากับเรือขายของท่าตาล เรือที่มาซื้อเขามาซื้อน้ำตาลอย่างเดียว แต่ถ้าเราขอให้เขาเอาของมาให้เขาก็จะเอามาให้ด้วย เราเรียกเขาว่าเจ้าภาษี คือเขาเอาเงินมาวางให้ก่อน แล้วค่อยมาเอาของทีหลัง หรือเราจะเอาของเขาก็ให้ของ คือให้ทั้งของและเงิน แล้วแต่ว่าเราอยากจะได้อะไร พอขายก็ค่อยหัก อย่างเรามีธุระอยากได้เงินสัก 500 เขาก็ให้ แล้วอีก 2-3 วันค่อยมาเอานะ เขาก็มาเอา แล้วของก็เคยมาขึ้นให้ก่อนก็มี” (อินทร์ ทรัพย์ล้น, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) โดยหากเป็น “เจ้าภาษี” รายที่รับเงินจากเรือต่อใหญ่มารับซื้อน้ำตาลอีกทอดมักจะนำเงิน อุปกรณ์ และสิ่งจำเป็นในครัวเรือนมาจากเรือต่อใหญ่ แต่หากเป็นรายที่มีทุนของตนเองก็จะใช้เงินของตนเองในการซื้อน้ำตาลมะพร้าวรวมทั้งจัดหาอุปกรณ์การทำน้ำตาลมะพร้าวและสิ่งจำเป็นในครัวเรือนให้กับ “ลูกเตา” ดังเจ้าภาษีที่ใช้เงินทุนของตนเองรายหนึ่ง ซึ่ง “พื้นเราซื้อจากเรือต่อ เขามากองให้ แล้วเราก็เอาไปให้ลูกเตาที่บ้าน บางคนเขาก็มาเอง ปิบเราก็ให้รถมาส่งให้ หรือไปส่งน้ำตาลก็ไปเอามาจากเรือใหญ่ พะยอมเราก็ไปซื้อเขามา หรือเขาเอามาส่ง แล้วเราเอาไปส่งให้กับลูกเตาอีกที ข้าวสารมีเรือมาดเอามาส่งให้หน้าบ้าน น้ำปลาก็มี เราก็เอาไปให้ลูกเตาก่อน เงินล่องหน้าก็มีมั่ง คล้ายๆ ว่าคนขึ้นตาลของเขาไม่สบายต้องไปหาหมอ เขาก็มาเอาเงินจากเราก่อน” (สมใจ คล้ายสุวรรณ, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) โดย “เจ้าภาษี” จะได้กำไรจากส่วนต่างของราคาอุปกรณ์และสิ่งของที่นำไปให้ “ลูกเตา” แต่เป็นจำนวนและสัดส่วนไม่มาก เพราะ “คนอื่นเขาก็ขาย นิดก็มี เอาเขามากๆ ไม่ได้ มากๆ เขาก็ไปซื้อเขาเอง” (เพ็งอ้ง)⁴⁴ อุปทานด้านต่างๆ เหล่านี้ซึ่งเจ้าภาษีจัดสรรหรือตอบสนองแก่ “ลูกเตา” ส่งผลให้ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวอย่างเข้มข้นในที่สุด⁴⁵

เงื่อนไขและปัจจัยประการที่สี่เป็นเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาของย่านบางนางลี่ ทั้งนี้ก็เพราะว่าพื้นที่แถบ ต.บางนางลี่ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง รวมทั้งบางส่วนของ ต.สวนหลวง เป็นดินชุดสมุทรสงคราม ซึ่งแม้จะมีความอุดมสมบูรณ์สูงแต่เป็นดินเค็ม ไม่สามารถปลูกพืชชนิดอื่นได้ดีเท่ามะพร้าว ประกอบกับมะพร้าวน้ำตาลชอบน้ำ “ลักจืดลักเค็ม” คือชอบน้ำกร่อย ซึ่งเป็นคุณสมบัติของน้ำย่านบางนางลี่ เป็นเหตุให้ “ทางนี้ [ต.บางแค ต.บางนางลี่ ต.ปลายโพรงพาง] ทำน้ำตาลมะพร้าวก่อน เพราะว่าดินทางนี้เหมาะกับการปลูกมะพร้าว ปลูกพืชอื่นไม่ค่อยได้ แต่ว่าแควอ้อมเขาทำสวนผลไม้กัน” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

ทรายได้ 3 เขต 36 หัวเมือง เขตที่ 1 ประกอบด้วยเมืองต่างๆ ตามลำน้ำเจ้าพระยา 19 หัวเมือง เขตที่ 2 ประกอบด้วยเมืองต่างๆ ในบริเวณหัวเมืองฝ่ายตะวันออก 9 หัวเมือง เขตที่ 3 ประกอบด้วยเมืองต่างๆ ในบริเวณหัวเมืองฝ่ายตะวันตก 8 หัวเมือง โดยมีเมืองสมุทรสงครามรวมอยู่ด้วย (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 อ่างใน สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล 2544: 93)

⁴⁴ นอกจากนี้ หากเป็นชาวสวนรายที่ขยันขันแข็งเอาการเอางาน นอกจากจะสนับสนุนทุนและอุปกรณ์อย่างเต็มที่แล้ว เจ้าภาษียังซื้อที่ดินให้ทำสวนมะพร้าวน้ำตาลอีกด้วย ดังที่ “ลูกเตา” รายหนึ่งเล่าว่า “เจ้าภาษีเขาเป็นคนเอื้อย แต่หากเป็นคนดีเขาจะสนับสนุน หากมีของให้เขาเยอะเขาจะสนับสนุน เขาจะซื้อสวนให้เลย อย่างยายจุ๊กเขาซื้อสวนให้เลย หากผัวทำงานเก่ง ทำตาลได้ตามที่เขาต้องการ เขาจะสนับสนุน แต่ของเราผัวทั้งมั่ง เขาก็จะไม่ให้” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545)

⁴⁵ อย่างไรก็ตาม ชาวบางนางลี่บางรายหันมาน้ำตาลมะพร้าวโดยอาศัยเงินทุนและจัดหาอุปกรณ์ด้วยตัวเอง ไม่ได้อาศัย “เจ้าภาษี” ส่วนใหญ่มักเป็นชาวไทยและชาวจีนที่พอมิฐานะหรือมีเงินสั่งสมอยู่บ้าง ดังรายหนึ่งที่เดิมทำสวนผลไม้ “เงินสดได้จากการเอาของในสวนไปขายนัดบางพรม นัดบางจาก ใสเรือไป” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) และเมื่อนั้นมาทำสวนมะพร้าวตาลก็ “ซื้อที่เพิ่ม เป็นสวนมะพร้าวผลเดิม ตอนทำน้ำตาลไม่ใช้ระบบเจ้าภาษี” (เพ็งอ้ง)

นอกจากเงื่อนไขและปัจจัยเชิงโครงสร้างและเชิงนิเวศวิทยาดังกล่าวแล้ว การที่ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวยังประกอบด้วยสาเหตุอื่นๆ อาทิ ความชอบส่วนตัว ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่เลิกทำนาและหันมาทำน้ำตาลมะพร้าวอย่างเดียวยเพราะ “ผมไม่ชอบทำนา เพราะว่าตอนนั้นเป็นหนุ่มแล้วตาลตกแล้ว นี่เป็นอีกเหตุผลที่เลิก” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) ขณะที่บางรายเป็นเพราะความจำยอม เนื่องจาก “เขาเบิกที่นาเป็นท้องร่องกันหมดแล้ว นาก็เข้ายากออกยาก แล้วไม่มีทางวัวเข้า เพราะว่าเขาเบิกเป็นสวนแล้ว แล้ววัวไปกินยอดมะพร้าวเขาก็ว่าเอา” (เพ็งอ้ง) แต่ชาวบางนางลี่ที่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตภายใต้เงื่อนไขและปัจจัยลักษณะเช่นนี้มีจำนวนน้อย การหันมาทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวอย่างเข้มข้นของชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่เป็นการปรับตัวตามเงื่อนไขและปัจจัยเชิงโครงสร้างและเชิงนิเวศวิทยาดังที่กล่าวแล้วข้างต้น

1.2 ลักษณะการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต

การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวเกิดขึ้นในลักษณะที่ว่าหากเป็นครัวเรือนที่ทำมะพร้าวน้ำตาลอยู่แล้วจะปลูกมะพร้าวน้ำตาลเพิ่มในสวนเดิม หรือเลือกทำน้ำตาลในมะพร้าวต้นที่ให้น้ำตาลมากเพื่อทำน้ำตาลเพิ่มขึ้น แต่หากเป็นครัวเรือนหรือรายที่เพิ่งเริ่มทำเพราะเพิ่งอพยพเข้ามา หรือครัวเรือนที่ต้องการบุกเบิกพื้นที่นาเป็นพื้นที่ปลูกมะพร้าวน้ำตาลเพิ่มเติม ก็มักจะจ้างชาวจีนเป็นผู้เบิกท้องร่องรวมทั้งปลูกมะพร้าวให้เหมือนเช่นในช่วงก่อนหน้านี้ ดังกรณีครัวเรือนหนึ่งซึ่งปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ที่หมู่ 1 แถบหน้าวัดวรภูมิ เมื่อต้องการเบิก “ที่แผ่น” ของครอบครัวซึ่งอยู่บริเวณหมู่ 5 เพื่อปลูกมะพร้าวน้ำตาลเพิ่มเติม ก็ได้ว่าจ้าง “เจ็กเสียง” เป็นผู้เบิกท้องร่องให้ เนื่องจากไม่มีสมาชิกครัวเรือนคนใดที่มีทักษะทางด้านนี้ ดังที่บุตรสาวของครัวเรือนนี้เล่าว่า “แต่ก่อนนี่เป็นป่าไม้สะแก บางแห่งก็เป็นนาแผ่น มาเบิกเมื่อครั้งฉันจำความได้แล้ว พ่อจ้างเจ็กมาเบิก เพราะว่าเราเบิกไม่เป็น แก่ชื่อเจ็กเสียง แก่มาสมัครอยู่ตรงคลองโพธิ์ มีอาชีพรับจ้างทั่วไป ลูกๆ แก่รับจ้างขึ้นตาล แล้วก็ทำตาลแบ่งครึ่ง แล้วตอนหลังๆ แก่อายุมากแก่ขายกล้วยเดี่ยวเรือ ตอนนั้นลูกสาวแก่เป็นเจ้าของโรงเหล็กพันล้าน ชื่อกิมลั้ง” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ขณะที่บางครัวเรือนอาจจะใช้วิธีการลงแขก โดยพื้นที่ที่เบิกเป็นสวนมะพร้าวส่วนใหญ่เป็นที่นา ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เปลี่ยนที่นา 80 ไร่ เป็นสวนหมด ฝั่งโน้นมาๆ ก็เบิกเป็นสวนหมด” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) นอกจากนี้ การบุกเบิกพื้นที่ปลูกมะพร้าวน้ำตาลยังรวมถึงบริเวณที่เป็นป่ารกและยังไม่มีผู้ใดครอบครอง

การบุกเบิกที่นาเพื่อทำสวนมะพร้าวน้ำตาลขยายตัวจากพื้นที่ใกล้แม่น้ำเข้ามาด้านใน และจากบริเวณต้นคลองมายังท้ายคลอง ส่งผลให้พื้นที่ที่อยู่ตอนล่าง อาทิ แถบบริเวณวัดสาธุชนาราม หนองกะพง ไปจนถึงวัดประดู่ฯ ที่แต่เดิมเป็นผืนนาว่างใหญ่ถูกปรับเปลี่ยนไปเป็นสวนมะพร้าวน้ำตาล โดยเฉพาะบริเวณหมู่ 5 ต.บางนางลี่ บริเวณที่ติดกับปลายคลองโพพงและคลองลำประโดงเล็ก เพิ่งจะมีการปรับที่นามาขุดยกร่องเป็นสวนเพื่อปลูกมะพร้าวน้ำตาลในช่วงปลายต่อเนื่องจนถึงช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2485-2495) ดังที่ชาวบางนางลี่หมู่ 5 รายหนึ่งเล่าว่า “ตอนมาที่นี้ [หมู่ 5 ต.บางนางลี่] พ.ศ. 2500 มะพร้าวเพิ่งปลูก เมื่อก่อนแถบนี้เป็นทุ่งนา มะพร้าวเพิ่งตั้ง ยังไม่ออกลูก แถบนี้ทำกันไม่เกิน 50 ปีมานี้ คือเบิกมาเรื่อยๆ เลิกทำนาก็ทำมะพร้าวกัน” (จง สุวรรณรัตน์,

สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “อยู่ลำประโดงเล็ก ตอนแรกก็ทำนาแล้วปลูกอะไรบ้าง มาเริ่มทำสวนตาลที่หลัง” (สมาน บุญพยนต์, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544)⁴⁶

นอกจากนี้ การบุกเบิกพื้นที่ทำสวนมะพร้าวน้ำตาลยังขยายไปถึงแถบ ต.วัดประดู่ ซึ่งเดิมเป็นที่นาสลับกับสวนผักหรือที่เรียกว่าสวนเตียน ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “ตอนซื้อที่ดินตอนนั้นเป็นที่นา แล้วเบิกเป็นสวนผักคือแถววัดประดู่ วัดสาธุ เป็นสวนผัก สวนเตียน ก็ปลูกผักเรื่อยมา ปลูกผักรวมๆ 10 ปี แล้วเปลี่ยนมาทำตาล เพราะเวลาน้ำขึ้นมากท่วมผักหญ้าตายหมด ท่วมทีละ 3 เดือน เพราะที่ผมนั้นลุ่มต่ำ เลยกเล็ก เปลี่ยนมาปลูกมะพร้าว” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545)⁴⁷ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การขยายตัวของสวนมะพร้าวน้ำตาลครอบคลุมไปถึง ต.แควอ้อม ซึ่งแต่เดิมเป็นสวนผลไม้ขึ้นชื่อ ไม่ว่าจะเป็นมะพร้าว หนาก ลั่นจี่ ทว่า “ตอนหลังน้ำตาลราคาดี เลยกหันมาทำกัน”(กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) โดยในการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตนั้นชาวสวนแควอ้อมใช้วิธีเลือกต้นมะพร้าวที่สามารถทำน้ำตาลได้หรือนำมะพร้าวพันธุ์ที่ให้น้ำตาลดีมาปลูก กระนั้น “ที่แควอ้อมเปลี่ยนไปทำน้ำตาลมะพร้าวน้อย ประมาณ 30 ไร่เศษ ส่วนใหญ่ยังทำสวนผลไม้เหมือนเดิม” (เพ็งอ้ง) เนื่องจากสภาพพื้นที่เหมาะกับการปลูกผลไม้มากกว่า รวมทั้งตลาดผลไม้ยังขยายตัวได้อีกมาก

การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงเกิดขึ้นแทบในทศวรรษเดียว และแม้บางครัวเรือนจะประกอบอาชีพอื่นควบคู่ไปด้วย แต่ก็ทำน้ำตาลมะพร้าวเป็นอาชีพหลัก⁴⁸ และอาชีพอื่นที่ทำการก็มักเกี่ยวเนื่องกับระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าว⁴⁹ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งเล่าว่า “ตอนนั้น [ประมาณทศวรรษ 2500] แถวนั้นทำตาลกันหมดทุกบ้าน ไม่มีบ้านไหนหรอกที่ไม่ทำ ตอนเช้าก็ออกไปสวน

⁴⁶ เช่นเดียวกับแถบ ต.บางน้อย อ.บางคนที จ.สมุทรสงคราม ซึ่งอยู่อีกฝั่งของแควอ้อม ที่ “แต่ก่อนก็เป็นนา แล้วตายาก็มาเบิกมาซุดเป็นร่องสวนกัน จนเกิดมาขึ้นก็เป็นสวนแล้ว แต่ข้างโน้น นันมาเบิกทีหลัง ยังทันได้เห็นนา...อยู่ในทุ่ง เขาต้องเบิกสวนริมน้ำก่อน...สมัยก่อนเขาจะเบิกสวนซุดร่องทำกินอยู่ข้างบ้านนิดๆ หน่อยๆ แล้วก็ทำนาไปก่อน ที่นี้ตกลมาถึงลูกถึงหลานมันหลายชั้นเข้า คนนี้ซุดคนนั้นเบิก มันติดๆ กัน ก็เลยเบีกกันไปหมด” (ป้าปลูก, สัมภาษณ์ใน อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 131)

⁴⁷ การปรับเปลี่ยนสวนเตียนเป็นสวนมะพร้าวน้ำตาลไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงในเขต อ.อัมพวา หากยังแผ่ขยายไปถึงย่านอื่นๆ ที่อยู่ต่อเนื่องในเขตอำเภอใกล้เคียงด้วย ดังกรณีย่านบางน้อย อ.บางคนที ซึ่งเดิมผู้คนย่านนี้ทำสวนเตียนควบคู่ไปกับการทำนา แต่เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2510 ชาวบางน้อยเลิกทำสวนเตียนและเลิกทำนาแล้วหันมาปลูกมะพร้าว “ตามพวกปากน้ำเช่นแถบอัมพวา แม่กลอง ซึ่งปลูกมะพร้าวมานานแล้ว เนื่องจากไม่สามารถปลูกพืชผลใดได้ดีไปกว่ามะพร้าวซึ่งสามารถทนน้ำเค็มที่ขึ้นมามากถึงทุกปีได้” (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 117) โดยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตเกิดขึ้นในลักษณะที่ว่า “สวนนี้ปลูกมะพร้าว สวนนี้เห็นว่าดีก็ไปหาปลูกมั่ง อีกปี 2 ปีคนอื่นก็ปลูกตาม ทอยกัน ไม่พร้อมกัน หลายปีกว่าจะปลูกกันเต็ม” (ก้านจุก, สัมภาษณ์ใน อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 117)

⁴⁸ ดังครอบครัวหนึ่งที่ “แฟนเป็นนักร้องนักร้อง ฟอเขาเป็นตัวหนูมาน คือปู่ย่าตายายเขาเป็นละคร ตัวเขาก็เล่นละครบ้างทำตาลบ้าง ทั้งครอบครัวเขาแสดงหมด ชื่อปู่หล้า ทั้งตำบลมี 1 คณะ ทั้งอำเภอมมี 3-4 คณะ ตอนนั้นที่แรกอยู่ในอุ้มหรือคลองขอย อยู่อยู่ละคร แต่ก็ทำตาลเป็นหลัก” (ทุเรียน ดวงกุมเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544)

⁴⁹ เช่น การค้าขายวัสดุอุปกรณ์สำหรับการทำน้ำตาลมะพร้าว ดังครัวเรือนหนึ่งที่ “พ่อกับแม่ไปค้าขายกากมะพร้าว เชือกตาล ที่ปากคลองบางแคบ้านพี่สาว” (เจริญ ถือตรง, สัมภาษณ์ 31 มกราคม 2545) หรือการเป็นช่างต่อเรือให้กับชาวสวนพายเรือไปกลับสวนตาล ดังรายหนึ่งที่ “อาศัยอยู่กับอาจารย์ยอดวัดสาธุ 12 ปี กลางวันต่อเรือหางยาวขาย กลางคืนช่วยวัดทำกุฏิ ตอนนั้นเขานิยมเรือกัน ขายดี” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545)

พร้อมๆ กัน ตะโกนเรียกกัน เวลาอยู่บนต้นก็เป่ากระบอกตาล แล้วก็เป่าต่อๆ กันไป ดังลั่นไปหมด เพราะว่ามีแต่สวนมะพร้าวทั้งนั้น มองไปทางไหนก็เห็นแต่ต้นมะพร้าว” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ขณะเดียวกันการทำน้ำตาลมะพร้าวไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง หากยังหมายรวมไปถึงพื้นที่อื่นๆ ใน จ.สมุทรสงคราม โดยเฉพาะในเขต อ.เมือง ที่มีการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดียวกันมาก เหล่านี้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการใช้ที่ดินในเขต จ.สมุทรสงคราม อย่างสำคัญ ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงต้นทศวรรษ 2510 ซึ่งการบุกเบิกพื้นที่การทำสวนมะพร้าวน้ำตาลกำลังขยายตัวอย่างกว้างขวาง ในเขต จ.สมุทรสงคราม มีเนื้อที่ปลูกมะพร้าวถึง 102,040 ไร่ จากพื้นที่การเกษตร 131,321 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 77.70 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมดของจังหวัด โดยในจำนวนนี้เป็นพื้นที่ปลูกมะพร้าวน้ำตาลมากถึง 81,000 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 79.38 ของพื้นที่ปลูกมะพร้าว และร้อยละ 61.68 ของพื้นที่การเกษตร ส่วนใหญ่อยู่ในเขต อ.เมือง และ อ.อัมพวา ขณะที่มะพร้าวผลมีเพียง 21,040 ไร่ เช่นเดียวกับพื้นที่ปลูกไม้ผลยืนต้นอื่นๆ ที่มีเพียง 8,596 ไร่ รวมทั้งพื้นที่ปลูกพืชไร่พืชสวนที่มี 8,985 ไร่ โดยเฉพาะพื้นที่ทำนาข้าวซึ่งมีประมาณ 11,700 ไร่กำลังลดจำนวนลงเรื่อยๆ เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดเป็นที่ราบลุ่มและน้ำทะเลท่วมถึงเป็นบางส่วน ทำให้น้ำเค็มหรือกร่อยประมาณ 5-6 เดือน (มกราคม-มิถุนายน) อีกทั้งการตกกล้าและปักดำยังล่าช้าไม่ทันฤดูกาล เพราะน้ำเนื้อมักจะไหลหลากมาท่วมต้นข้าวที่ปักดำไว้เสียหายทุกปี ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งเล่าว่า “บางที่น้ำท่วมข้าว 20-30 ไร่ ท่วมอยู่เป็นเดือน ก็เสียหายหมด ดำใหม่ก็ดำไม่ทันแล้ว” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) ชาวสมุทรสงครามจึงพากันเลิกทำนาและหันมาเบิกร้างทำน้ำตาลมะพร้าวกันมากขึ้น (รายละเอียดดู เอกสารบรรยายสรุปจังหวัดสมุทรสงคราม พ.ศ. 2516 หน้า 6-7) จนกระทั่งเป็นพืชเศรษฐกิจที่มีสัดส่วนพื้นที่เพาะปลูกสูงสุดของจังหวัดดังข้างต้น

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าการขยายตัวของการทำน้ำตาลมะพร้าวในย่านบางนางลี่รวมทั้งในเขต จ.สมุทรสงคราม โดยรวมข้างต้นซึ่งมีลักษณะเป็นอุตสาหกรรมครัวเรือน มีทิศทางสวนกับแนวโน้มของอุตสาหกรรมครัวเรือนในประเทศไทยในช่วงเวลาเดียวกัน กล่าวคือ นับแต่คริสต์ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมาอุตสาหกรรมครัวเรือนในชนบทไทยโดยเฉพาะภาคกลางมีแนวโน้มลดลง เนื่องจากถูกสินค้าราคาถูกจากภาคอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ เข้ามาตีตลาด เช่น สิ่งทอ ตะกร้าสาน เสื้อทอ ผลิตภัณฑ์จักสานไม้ไผ่ สบู่ แชมพูสมุนไพร เสื้อผ้า กอบ กระบุงข้าว (World Bank อ้างใน พอพันธ์ อุยยานนท์ 2545: 75) ขณะเดียวกันแม้เป็นแหล่งดูดซับแรงงานในหมู่บ้านและลดปัญหาการว่างงานนอกฤดูเพาะปลูกหรือการจ้างงานระดับต่ำได้ แต่อุตสาหกรรมครัวเรือนดูดซับแรงงานได้จำกัด เพราะผู้ประกอบการขาดเงินทุน และตลาดแคบ ส่วนใหญ่จำกัดอยู่ในท้องถิ่น (ฉลองภพ สุสังกรกาญจน์ อ้างใน พอพันธ์ อุยยานนท์ 2545: 114) ทว่าการทำน้ำตาลมะพร้าวไม่ได้ประสบปัญหาหรือตกอยู่ในเงื่อนไขเดียวกับอุตสาหกรรมครัวเรือนในชนบทภาคกลางส่วนใหญ่ เพราะภาคอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ และจังหวัดอื่นๆ ไม่ได้ผลิตน้ำตาลมะพร้าวมาตีตลาด ขณะเดียวกันการทำน้ำตาลมะพร้าวไม่สู้จะประสบปัญหาขาดแคลนเงินทุน เนื่องจากมีระบบเจ้าภาษีรองรับ เช่นเดียวกับระบบตลาดที่ไม่ได้แคบหรือจำกัดเพียงระดับท้องถิ่น หากแต่มีเครือข่ายเชื่อมโยงทั่วประเทศซึ่งขยายตัวอย่างต่อเนื่องดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ จึงส่งผลให้ในช่วงทศวรรษ 2490 ถึงทศวรรษ 2510 อุตสาหกรรมครัวเรือนในเขต จ.สมุทรสงคราม ซึ่งส่วนใหญ่คือการทำน้ำตาลมะพร้าวขยายตัวเพิ่มขึ้น ท่ามกลางการหดตัวของอุตสาหกรรมครัวเรือนในชนบทภาคกลางส่วนใหญ่

2. ระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าว

2.1 วิธีการเพาะปลูกและการคัดเลือกพันธุ์

ชาวบางนางลี่และชาวสวนมะพร้าวน้ำตาลสมุทรสงครามปลูกมะพร้าวน้ำตาลบนหลังร่องของระบบสวนยกร่องที่กล่าวแล้วในบทก่อนหน้านี้ โดยจะปลูกให้มีระยะห่างกันต้นละประมาณ 4 วาหรือ 4 วาเศษ จำนวนที่ลงอยู่ระหว่าง 7-12 ต้นต่อความยาวหลังร่อง จากนั้นจะทำดินเสริมหลังร่องหรือโกยดินทุกๆ 1-3 ปีต่อครั้ง เพราะรากของมะพร้าวจะขยายและน้ำที่ขึ้นลงทุกวันจะนำตะกอนมาทับถมร่องสวนให้ตื้นขึ้น ถ้าใช้มะพร้าวพันธุ์ใหญ่ประมาณ 4-6 ปีก็จะเริ่มออกงวง แต่ถ้าปลูกชิดปลูกถี่บางต้นกว่าจะออกงวงก็เกือบ 10 ปี (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ข: 83)

ต้นมะพร้าวที่นำมาทำน้ำตาลสามารถจำแนกได้ 2 พันธุ์ คือ มะพร้าวใหญ่หรือมะพร้าวแกง และมะพร้าวหมูสั โดยมะพร้าวหมูสัมีลักษณะลูกเล็ก ลำต้นเล็ก มีหลายพันธุ์ เช่น หมูสัหนู หมูสัหม้อ หมูสัไฟ หมูสัเหลียง และหมูสักลาย ซึ่งเป็นพันธุ์ที่เหมาะสมสำหรับการทำน้ำตาลมะพร้าวมากที่สุด เพราะลำต้นใหญ่กว่าหมูสัอื่นๆ น้ำตาลที่ได้ก็มากกว่า จั่นใหญ่กว่า ระยะเวลาในการปาดจั่นทำได้มากกว่า โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับมะพร้าวใหญ่ มะพร้าวหมูสักลายให้น้ำตาลดีกว่ามาก น้ำตาลหวานกว่า สามารถทำน้ำตาลได้นานปีกว่า มะพร้าวใหญ่ทำได้ 7-10 ปีต้องเลิกเพราะต้นสูงเกินไป มะพร้าวหมูสักลายสูงช้ากว่ามะพร้าวใหญ่ ออกจั่นเร็วกว่า คือเพียงแค่ 4-5 ปี ขณะที่มะพร้าวใหญ่ต้อง 6 ปีล่วงแล้ว และในเนื้อที่เท่าๆ กันมะพร้าวหมูสักลายปลูกได้จำนวนต้นมากกว่ามะพร้าวใหญ่ ชาวสวนสมุทรสงครามจึงนิยมใช้มะพร้าวหมูสัโดยเฉพาะหมูสักลายมากกว่ามะพร้าวใหญ่ในการทำน้ำตาลมะพร้าว ปกติมะพร้าวใหญ่หรือมะพร้าวแกงชาวสวนจะเก็บผลแห้งขาย เพราะผลใหญ่ได้ราคาดี แต่ที่บางรายใช้ทำน้ำตาลมะพร้าวเพราะต้นมะพร้าวมีน้อย สวนเล็ก กับอาจเป็นช่วงที่น้ำตาลราคาดีจึงนำมะพร้าวใหญ่มาสมทบ (รายละเอียดดู อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 1-2, 22-3)

อย่างไรก็ดี ชาวสวนสมุทรสงครามในแต่ละพื้นที่นิยมปลูกมะพร้าวต่างพันธุ์กัน ขึ้นอยู่กับความนิยมและสภาพดินและน้ำของแต่ละพื้นที่ หากเป็นย่านบางนางลี่พันธุ์มะพร้าวน้ำตาลที่นิยมปลูกคือพันธุ์สีหม้อและพันธุ์สีหนู (ศิริบุญ ทองน้อย, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ขณะที่แถบ ต.ลาดใหญ่ และ ต.นางตะเคียน เขต อ.เมือง พันธุ์มะพร้าวน้ำตาลที่ปลูกกันมากคือพันธุ์สายบัว ลูกเป็นเหลี่ยม หรือพันธุ์สินนา ลูกกลม ซึ่งมะพร้าวทั้งสองพันธุ์นี้ให้น้ำตาลดี ยืนระยะให้ผลผลิตนานต่อเนื่อง ส่วนแถบ ต.ลาดเป้ง อ.เมือง นิยมปลูกพันธุ์เท็งบ้อง ลูกเป็นเหลี่ยม ออกงวงเร็ว ให้น้ำตาลออกดีในช่วงแรก แต่ยืนระยะได้ไม่ยาวเท่าพันธุ์สายบัวและพันธุ์สินนา (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ข: 79)

นอกจากชนิดพันธุ์แล้ว ชาวสวนมะพร้าวน้ำตาลยังคัดเลือกมะพร้าวต้นที่จะนำมาทำน้ำตาล ส่วนใหญ่เลือกต้นที่คอใหญ่ ทางใหญ่สั้น และถี่ คือออกทางบ่อและชิดกัน มีก้านใบถี่ คือใบที่อยู่ติดกับทางมะพร้าวถี่แน่น ชิดกัน รวมทั้งออกงวงถี่หรือออกดอกหรือจั่นบ่อย เนื่องจากมะพร้าวต้นที่มีลักษณะนี้หาอาหารเก่ง มี “กำลัง” มาก ให้น้ำตาลมากและยืนระยะให้ผลผลิตได้นาน ซึ่งจะเริ่มให้น้ำตาลหรือมีงวงเมื่ออายุ 5-6 ปี ส่วนมะพร้าวเล็กต่างๆ จะ “ต่อแหล” เร็ว คือ ประมาณ 3 ปีก็มีงวง แต่ให้น้ำตาลน้อย หรือมี “กำลัง” น้อย (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ข: 79)

2.2 ขั้นตอนและวิธีการผลิต

ในการทำน้ำตาลมะพร้าว ขั้นแรกสุดจะต้องทำการนึ่งจันมะพร้าว มะพร้าวอายุเท่าใดก็ได้ขอให้จันกำหนดอายุออกจันขึ้นอยู่กับความถี่ห่างในการปลูกและชนิดพันธุ์ ส่วนใหญ่ประมาณ 5-8 ปี จันมะพร้าวหรือวงที่ใช้ทำน้ำตาลได้ต้องเป็นวงที่กำลังดีไม่มีไม้แข็งเกินไป หากอ่อนหรือแก่เกินไปน้ำตาลจะไม่ออกหรือออกเพียงเล็กน้อยแล้วก็เหี่ยวไป มะพร้าวที่เริ่มลงมือทำน้ำตาลมักจะออกจันเดือนละ 2 จัน คือข้างขึ้นและข้างแรมของเดือนระยะการเอาตาลลงโดยมากจะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมระหว่าง 1-5 ค่ำ หากพ้นแล้วจันจะอ่อนหรือแก่เกินไป (รายละเอียดดู ยัม ไทยนานท์ 2507: 26-8) การนึ่งจันทำโดยการนำเชือกผูกค่อนไปทางปลายวง เหนี่ยวไว้กับทางมะพร้าวที่อยู่ต่ำกว่าลงไป เพื่อให้วงค่อยนึ่งปลายลงทีละน้อย การผูกเชือกจะร่นลงมาวันละน้อยหรือวันเว้นวัน มักใช้เวลาประมาณ 2-3 วัน จากนั้นจึงเริ่มปาดปลายวงที่มีเกะเปียวหุ้มอยู่ ปาดไปทุกๆ วันจะค่อยมีน้ำตาลออกมา แต่น้ำตาลยังเดินไม่ดี ปาดไปจนประมาณ 1 ใน 3 ของความยาววงก็จะให้น้ำตาลมากพอที่จะนำกระบอกลงมาแขวนรอน้ำตาลได้ ในเวลาปาดตาลถ้าตาลออกดีปาดบางจะทำได้นาน และทำได้จนถึงโคนวง ถ้าตาลไม่ดีออกน้อย ปาดหนาหน่อยจะหมดวงเร็ว (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545: 84)

ช่วงที่เริ่มปาดตาลชาวสวนตาลมะพร้าวจะนัดวงควบคู่ไปด้วย โดยเวลาขึ้นตาลเช้าชาวสวนจะเอามือแตะหน้าวงที่ปาดแล้วให้น้ำตาลติดมือ แล้วใช้มือลูบได้ป็นวงวงไปจนถึงโคนวง จะช่วยให้น้ำตาลออกดี ส่วนตาลเย็นไม่ต้องนัด นอกจากนั้น เพื่อป้องกันไม่ให้หนอนกินวงที่เริ่มปาดตาลแล้วชาวสวนจะรูดดอกออกไปในระยะที่ดอกกำลังจะเปลี่ยนจากสีเหลืองเป็นสีเขียว โดยจับปลายก้านดอกที่ลูกที่ลูก ส่วนที่อยู่ลึกเข้าไปจะใช้ปลายมีดตาลจิกลงไปติดดอกหรือลูกที่จะออกออกมาเพื่อให้ลูกตาย ถ้าติดลูกน้ำตาลจะไม่ออก ตอนที่เกะเปียวหุ้มจันแตกลายหรือเริ่มแก่ชาวสวนจะเลาะเกะเปียวออก ขณะเดียวกันจะมีวงน้องที่อกใหม่ให้เริ่มเหนียววงได้ มะพร้าวต้นหนึ่งอาจทำได้ 2-3 วงพร้อมๆ กันต่อเนื่องกันไป ต้นที่ดีมากๆ อาจมีถึง 4 วง (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545: 86)

ในการปาดตาล ก่อนขึ้นชาวสวนตาลมะพร้าวจะนำไม้พระยอมไม้เคี่ยมหรือไม้ตะเคียนใส่ในกระบอเพื่อถ่วงน้ำตาลบูด และไม้เหล่านี้อย่างทำให้น้ำตาลเป็นตัวเวลาเคียว ถ้าไม้ใส่เวลาเคียวจะไม่แห้งหรือไม่เป็นตัว หรือจะเคี่ยมเป็นน้ำคั้นตัวอย่างรวดเร็ว (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545: 90) ส่วนการปาดตาลจะปาดตาลวันละ 2 ครั้ง คือ ช่วงเช้ากับช่วงเย็นหรือที่เรียกว่าตาลเช้ากับตาลเย็น ตาลเช้าจะทำตั้งแต่เวลาตีห้าจนถึงเที่ยง ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ตื่น 6 โมงเช้า กินข้าวหรือไม่กิน แล้วเข้าสวน สมัยก่อนมีเรือก็เอากระบอกลงเรือ พอไปถึงสวนก็ขึ้นเก็บกระบอเก่า แล้วเอากระบอใหม่เปลี่ยน เพลหรือเที่ยงกลับมาเคียว” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2545) ส่วนตาลเย็น “ประมาณสัปดาห์สามโมงเคียวตาลเสร็จ จากนั้นก็เริ่มเอากระบอใส่เรือเหมือนรอบเช้า ไปเก็บตาลเที่ยงจะได้น้ำน้อย จากตอนเช้าได้เต็มกระบอ ตอนเย็นได้ 1 ใน 3 ของกระบอ พอหกโมงหรือทุ่มก็เก็บเสร็จ” (เพ็งอ้อ) รวม 1 วันชาวบางนางลี่จะขึ้นต้นมะพร้าวคนละประมาณ 60-90 ต้น จันมะพร้าว 1 จันให้น้ำตาลประมาณ 1 เดือนเศษ โดยจันมะพร้าวที่ออกในช่วงฤดูร้อนหรือช่วงเดือนมีนาคมถึงเดือนเมษายนจะให้น้ำตาลในปริมาณที่มากและมีรสหวานกว่าช่วงอื่นๆ ของปี (ทวีป สุริยะ, สัมภาษณ์ 15 ตุลาคม 2544) ปกติชาวบางนางลี่จะทำน้ำตาลปีละประมาณ 7-9 เดือน และพักตาลช่วงหน้าแล้ง เพราะเป็นช่วงที่วงออกน้อย หรือเป็นช่วงที่ตาลหมดกำลัง และถ้า

ไม่พักมะพร้าวจะออกงวงน้อยลงเล็กลงสั้นลง หรือออกงวงห่างออกไปหรือหมดงวง แต่ถ้ามีที่สวนมากอาจใช้วิธีพักสลับกัน สามารถทำตาลได้ทั้งปี (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 91)⁵⁰

ภาพที่ 23 แสดงการร่อนน้ำตาลมะพร้าวด้วยกระบอกล

หลังจากนำกระบอกลน้ำตาลมะพร้าวลงมาจากต้น ก่อนเคียวชาวสวนตาลมะพร้าวจะใช้ผ้าขาวบางกรองเปลือกพะยอมออก จากนั้นจึงเทน้ำตาลมะพร้าวลงในกระบะ ซึ่งวางอยู่บนเตาเคียวน้ำตาล ซึ่งสมัยนี้พัฒนาเป็นใช้เตาปล่องแบบประหยัดเชื้อเพลิง ใส่ฟืนช่องเดียวแต่ไฟจะลุกออกทุกช่อง สามารถเคียวได้คราวละหลายกระบะ เป็นเตาที่ประดิษฐ์คิดค้นโดยชาวจีนแล้วคนไทยจึงนำมาดัดแปลงให้เล็กลงขนาด 3-4 กระบะ เมื่อน้ำตาลเริ่มเดือดฟองขาวหม่นจะฟูขึ้นมา ชาวสวนตาลมะพร้าวจะใช้ลอมซึ่งสานด้วยไม้ไผ่รูปทรงกลมครอบบนปากกระบะเพื่อป้องกันฟองที่ฟูล้นออกมา ส่วนฟองที่ล้นออกมาจะใช้ที่ช้อนฟองตักเอาฟองออกจนหมด การเคียวน้ำตาลใช้ไฟสม่าเสมอประมาณ 1 ชั่วโมงครั้งน้ำตาลจะค่อยๆ จวดลงจนเป็นสีเหลืองจัดหรือที่ชาวสวนเรียกว่า “ขึ้นดอกหมาก” เป็นฟองเล็กๆ เคียวต่อไปสักครู่ฟองจะใหญ่ขึ้น เดือดปุดๆ แสดงว่าได้ที่แล้ว ยกลงวางที่รองแล้วใช้ที่สูมน้ำตาลหรือเหล็กกระบะน้ำตาล ซึ่งทำด้วยเหล็กเส้นขดเป็นวงซ้อนกัน ด้ามยาวทำด้วยไม้ รูปร่างเหมือนไม้ตีไข่แต่ขนาดใหญ่กว่ามาก กระทั่งแล้วหมุนไปมาเพื่อให้น้ำตาลละเอียดเสมอกันและเย็นตัวลง ถ้าไม่กระทุ้งเนื้อน้ำตาลจะหยาบเป็นเม็ดๆ และมีสีน้ำตาลเหลืองใสปนอยู่ เมื่อน้ำตาลเปลี่ยนสภาพจากเหลวเป็นข้นขึ้นสีเหลืองก็จะใช้เนียนกวาดน้ำตาลจากกระบะใส่ปิบ แล้วประทับตราหยีห่อเป็นอันเสร็จสิ้น ส่วนกรรมวิธีในการทำตาลบาย “ก็เอามาขึ้นกระบะอุ่น แต่ไม่เคียว เพราะว่าน้ำตาลน้อยเกินไป แล้วก็มัดด้วย พอเดือดก็เก็บไว้ แล้วหากระบะอีกใบมาครอบไว้ เก็บไว้เคียวรวมกับตาลเข้าพรงนี้” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2545 และรายละเอียดเกี่ยวกับการทำน้ำตาลมะพร้าวดู ยัม ไทยานนท์ 2507: 25-32; อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 10-1; สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 96)

⁵⁰ การศึกษาการทำสวนมะพร้าวตาลใน จ.สมุทรสงครามในปี พ.ศ. 2511 พบว่ากลุ่มตัวอย่างทำมะพร้าวตาลเฉลี่ยปีละ 10.19 เดือน ส่วนใหญ่หรือร้อยละ 51.39 ทำตลอดปี รองลงมาร้อยละ 15.28 ทำปีละ 8 เดือน นอกนั้นทำปีละ 5 เดือนและ 4 เดือน (อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 29)

ภาพที่ 24 แสดงหญิงสาวบางนางลีขณะใช้เหล็กกระทุ้งน้ำตาล

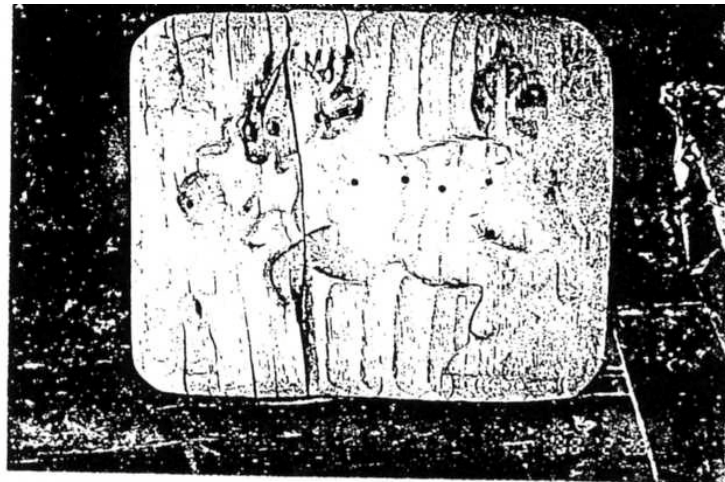

การเคี่ยวน้ำตาลมะพร้าวแต่ละกระทะใช้เวลาประมาณ 3-4 ชั่วโมง แต่หน้าฝนจะใช้เวลายาวนานกว่าหน้าแล้ง เพราะมีน้ำฝนปนในน้ำตาลใสและพื้นมักเปียกชื้น การเคี่ยวแต่ละกระทะใส่น้ำตาลใสประมาณ 3 ปีบ สามารถเคี่ยวเป็นน้ำตาลแห้งได้ประมาณ 10 กิโลกรัม ฉะนั้น น้ำตาลแห้ง 1 ปีบ (30 กิโลกรัม) จึงต้องใช้น้ำตาลใส 3 กระทะหรือประมาณ 8-9 ปีบ ทั้งนี้ น้ำตาลมะพร้าวที่เคี่ยวได้สามารถจำแนกได้ 4 ชนิด โดยอาศัยความแห้งของน้ำตาลเป็นเกณฑ์ ได้แก่ 1) น้ำตาลคัด เนื้อน้ำตาลละเอียด แน่น แข็ง ไม่ขึ้นแฉะ มีสีขาวนวล ราคาสูง แต่รสน้ำตาลไม่สู้ดี เพราะใสผงฟอกสีมาก 2) น้ำตาลพลงาม มีลักษณะปานกลาง ใสผงฟอกสีพอสมควร จึงสืดย่นารับประทาน 3) น้ำตาลพล เป็นน้ำตาลธรรมดา เนื้อสีน้ำตาลแก่ หยิบ ไม่แข็ง และเหลวตัวได้ง่าย เพราะไม่ได้ใสผงฟอกสี และ 4) น้ำตาลตราแท้ คล้ายน้ำตาลคัดแต่มีมาตรฐานมากกว่าคือเนื้อน้ำตาลตั้งแต่ปากถึงก้นปีบมีลักษณะเหมือนกัน แต่ไม่ค่อยมีผู้ผลิต ส่วนใหญ่ผลิตน้ำตาลพลงามและน้ำตาลพล โดยฤดูหนาวจะทำน้ำตาลได้เนื้อดี ได้น้ำตาลมาก และเมื่อก่อนชาวสวนมักจะเริ่มทำตาลในตอนต้นฤดูฝนและเลิกเมื่อสิ้นฤดูหนาว ส่วนฤดูร้อนน้ำตาลใส มักจะมีรสเปรี้ยว เนื้อน้ำตาลไม่ค่อยดี ทำไม่ค่อยได้เนื้อ ขณะที่ฤดูฝนได้เนื้อปานกลาง เนื้อน้ำตาลดีกว่าที่ทำในฤดูร้อน (รายละเอียดดู ยิ้ม ไทยานนท์ 2507: 31-2; อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 10, 16; สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 93)

ทั้งนี้ วิธีการทำน้ำตาลมะพร้าวของชาวบางนางลีผ่านการเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ นับตั้งแต่ในส่วนของการบวนการผลิตที่นอกจากจะมีการปรับเปลี่ยนวัสดุอุปกรณ์ให้สะดวก ทันสมัย และมีประสิทธิภาพขึ้น ชาวบางนางลียังได้ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตในลักษณะอื่นอีก โดยเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2498 ชาวบางนางลีเริ่มใช้ยาฟอกขาวเพื่อให้น้ำตาลปีบสีนวลดูสะอาดน่ารับประทาน ขณะเดียวกันก็ได้จัดทำ “กา” [ตรา] ประจำของตน เช่น ตรากิเลน ตราบัวได้น้ำ ตราถ้วยทอง ตราหนูมาน ตรามงกุฏ ตราหงส์ทอง ตราดอกไม้ ฯลฯ ประทับลงบนน้ำตาลเพื่อรับประกันคุณภาพ ตราที่มีชื่อในสมัยนั้นคือตรามงกุฏ และจะมีการประกวดประชันน้ำตาลปีบในโอกาสต่างๆ อาทิ เทศกาลเข้าพรรษา งานสลากภัต กล่าวกันว่า “กา” ที่มีชื่อโยนลงน้ำผสมปูนขาวจะไม่ละลาย อย่างไรก็ตาม ประมาณปี พ.ศ. 2522 ชาวบางนางลีบางรายเริ่มปลอมปนน้ำตาล โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2524-2526 กล่าวกัน

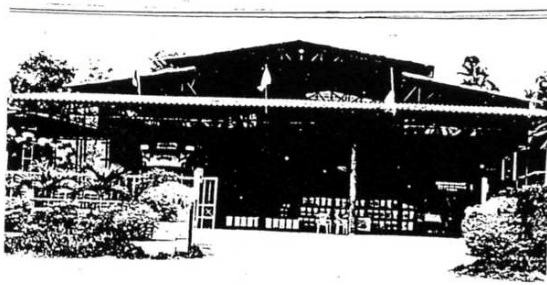
ว่าเป็นยุคของการปลอมปนน้ำตาลปีบ โดยชาวบางนางลี่บางรายได้นำน้ำตาลทรายมาเคี่ยวปนกับน้ำตาลมะพร้าว ส่งผลให้น้ำตาลปีบมีคุณภาพต่างกัน หากเป็นรายที่ใช้แต่น้ำตาลมะพร้าวหรือที่เรียกว่า “น้ำตาลเนื้อ” น้ำตาลปีบจะมีคุณภาพดี แต่หากปลอมปนสิ่งอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นน้ำตาลทรายหรือว่าวัสดุต่างๆ อาทิ กรวด หิน ทราย ก็จะเป็นน้ำตาลคุณภาพต่ำหรือไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ สร้างความปั่นป่วนให้กับตลาดน้ำตาลปีบเป็นอย่างมาก

ภาพที่ 25 แสดงตรามะพร้าวตรากิเลน

นอกจากนี้ ในช่วงน้ำตาลแพงหรือที่เรียกกันว่า “ยุคน้ำตาลทรายแลกทอง” ได้มีพ่อค้าคนกลางทั้งจากตลาดอัมพวาและปากคลองบางแคนำเงินมามอบให้กับชาวบางนางลี่เพื่อไปซื้อน้ำตาลทรายมา “หลอม” ขาย จากนั้นพ่อค้าเหล่านี้จะส่งออกน้ำตาลทรายหลอมเหล่านี้ไปยังประเทศกัมพูชาซึ่งอยู่ในสภาวะขาดแคลนน้ำตาลสำหรับบริโภค ดังที่ว่า “มีคนที่เป็นเจ้าของโรงหลอมที่ตลาดอัมพวา มีขนาดใหญ่ บรรทุกเรือประมงใหญ่ไปขายเขมรทีละ 2 ลำ และเป็นยี่ปัวรับซื้อน้ำตาลจากชาวบ้านด้วย” (ประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้ารอบ 1 ปี, 21 กรกฎาคม 2545) ชาวบางนางลี่บางรายจึง “หลอม” น้ำตาลขายให้กับพ่อค้าเหล่านี้อยู่ระยะหนึ่ง สามารถสั่งสมเงินจำนวนมากได้ในเวลาอันสั้น ดังรายหนึ่งที่ “ตอนนั้นเขมรกินน้ำตาลหลอม คนที่มาซื้อน้ำตาลหลอมเขาอยู่หน้าวัดบางแคใหญ่ เขาซื้อแล้วเขาก็ไปส่งเขมรเอง มีอยู่ 3 เจ้า เขามาติดต่อ เขาเวียนไปวันละเจ้า 3 วัน 3 เจ้า เขาเอาเงินมาวางให้ก่อน 100 ปีบ เลยหลอมน้ำตาลส่งเขมร ตอนแรกก็ทำไปเสียไป แต่พอจับจุดได้ก็ได้อีก แต่คนอื่นเขาทำไม่ได้ ตอนนั้นทำอยู่ 2 เจ้า มีบ้านพี่เมีย ทำตั้งแต่ 6 โมงเช้าถึง 1 ทุ่ม ได้ 100 ปีบ คนเดียว เมียช่วยทุบปีบ เอน้ำตาลหลอมส่งเขมรอย่างเดียว ได้วันละ 8-9 หมื่น พอเห็นเงินก็ลืมหึ่น้อย ตอนนั้นมีน้ำตาลทรายเกิน 5 ลูกโดนจับ เรามี 200 ลูกตั้งเอาชี้อ้อยกลบไว้ หลอมอยู่ 3-4 เดือน วันสุดท้ายซื้อมา 200 ลูกๆ ละพันสอง รุ่งขึ้นน้ำตาลทรายลงเหลือเจ็ดร้อย ขาดทุนน้ำตาลทรายก็เลยเลิกตั้งแต่นั้นเลย” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545)

ภาพที่ 26 แสดงโรงงานหลอมน้ำตาลปากทางเข้าวัดอมรดี

2.3 ปัจจัยการผลิต แหล่งจำหน่าย และช่องทางการได้มา

การทำน้ำตาลมะพร้าวใช้ปัจจัยการผลิตหลายชนิด อาทิ มีดปาดตาล เปลือกพยอม กระบอกลตาล เตาดเคี้ยวน้ำตาล กระทะ ยาฟอกสี เหล็กกระทิง เนียน ปีบ ตรา เชื้อเพลิง ฯลฯ (รายละเอียดดู อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 9-10) โดยปัจจัยการผลิตแต่ละชนิดมีราคาเฉลี่ยดังแสดงในตารางที่ 3

ตารางที่ 3 แสดงราคาปัจจัยการผลิตน้ำตาลมะพร้าวช่วงทศวรรษ 2510

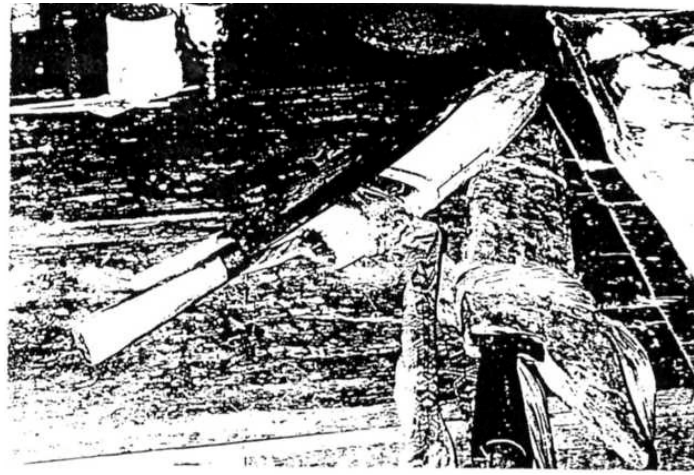
ปัจจัยการผลิต	ราคา
พะอง	ล้าละ 70-80 บาท
กระบอกลตาล	กระบอกละ 3.50 บาท
มีดปาดตาล	ด้ามละ 200-250 บาท
พยอม	กระสอบละ 25-26 บาท
ซีเลื่อย, แกลบ	เรือมาดละ 3-4 พันบาท
พินหลา	หลาละ 150 บาท
ซีตอก	กำละ 2 บาทกว่า
ไม้รวก	กำละ 3.50 บาท
ทางมะพร้าว	ร้อยละ 50-60 บาท
ปีบ	ใบละ 12-13 บาท
ยาฟอกขาว	กิโลกรัมละ 40-50 บาท
ค่าจ้างขึ้น	ปีบน้ำตาลใส่ละ 3.50 บาท
ค่าจ้างโกยดินท้องร่องกลบคันสวน	300-400 บาทต่อท้องร่อง
ค่าจ้างบากต้นมะพร้าว	ต้นละประมาณ 20 บาท
ค่าจ้างก่อเตาปล่อง	ลูกละ 4,000-5,000 บาท

(ที่มา: จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546; ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546; หิรัญทองน้อย, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2646)

ชาวบางนางลี่มีวิธีการได้มาหรือมีแหล่งซื้อหาปัจจัยการผลิตหรืออุปกรณ์ที่ใช้ในการทำน้ำตาลมะพร้าวหลายวิธี มีทั้งที่ไปซื้อหาเองที่ตลาดอัมพวา ซื้อจากเรือที่บรรทุกมาขายที่ตลาดนัดหรือในสวน รวมทั้งที่ “เจ้าภาษี” นำมาให้ใช้ก่อน โดยอุปกรณ์ที่ชาวบางนางลี่นิยมไปซื้อหาเองที่ตลาดได้แก่มีดปาดตาล ยี่ห้อมที่นิยมคือยี่ห้อ “ตราดาว 2 จุด” ซึ่งมีจำหน่ายที่โรงตีเหล็กตราดาว หรือ “จย.” ตลาดอัมพวา เป็นมีดบางเล่มใหญ่ปลายเรียวและคมยาวประมาณ 1 ฟุต ด้ามทำด้วยไม้ และมีที่สำหรับแขวนกระบอกล้างตาลขึ้นไปด้วย โดยนอกจากจำหน่ายมีดปาดตาลแล้ว “โรงเหล็ก จย. ตีมีดได้ดาบหญา มีดตาล มีดจักตอก เสียมแะหญา พลั่วหางเหยี่ยว ขาวสวนเขาพายเรือจากสวนมาซื้อที่นั่นเลย” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เช่นเดียวกับร้านอึ้งแสงหลี่ที่ตั้งอยู่ติดกันซึ่งขาย “มีดตาล มีดดาบหญา มีดโต้ ขวาน ขายให้ชาวสวนที่พายเรือมาซื้อ ส่วนใหญ่มาจากบางแค บางลี่ ชาวสวนใน

อัมพวา เขาเรียกว่า ตล. พิมพีไ้เป็นสัญลักษณ์ที่มีด ตล. คือเต็งลิ้ หรือเซ็งลิ้ภาษาแต้จิ๋ว แปลว่าค้าขาย” (อุไร เรื่อง สุวรรณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) กิจกรรมโรงตีเหล็กของชาวจีนที่ตลาดอัมพวาเฟื่องฟูมาก ชนิดที่ว่า “ตีขายวัน ต่อวัน ขายหมดทุกวัน เพราะว่างานหนัก ทำยาก ทำได้ไม่มาก วันหนึ่งได้อย่างมาก 5-6 เล่ม มาซื้อ 2-3 เจ้าก็หมด แล้ว บางคนก็มาสั่งทำ” (เพ็งอ้าง) เช่นเดียวกับเชือกปอที่ใช้สำหรับร้อยปากกระบอกตาลและผูกกับวงตาล ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นเชือกไนลอน ซึ่งชาวบางนางลี่ต้องไปซื้อที่ตลาดอัมพวา เป็นร้านโซ่ห่วยของชาวจีนที่ “ซื้อปอมาแล้วมีเศษปอ นั่งว่างๆ ก็ปั้นหุกระบอกขายพวกชาวสวน ร้อยละ 5-6 บาท” (วัฒนา สิทธิวีรกุล, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) นอกจากนี้ หลังจากที่ชาวบางนางลี่เปลี่ยนมาใช้กระบอกพลาสติกแทนกระบอกตาลก็จะมาซื้อที่ตลาดอัมพวา ราคากระบอกละ 18 บาท (อินทร์ ทรัพย์ล้น, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544)

ภาพที่ 27 แสดงมิดปาดตาลชนิดด้ามกลม

ภาพที่ 28 แสดงมิดปาดตาลชนิดด้ามประกบ

ส่วนอุปกรณ์ที่ชาวบางนางลี่พายเรือไปซื้อที่ตลาดนัดทางน้ำและจากเรือที่บรรทุกมาขายถึงในสวนมีหลายชนิด เป็นต้นว่า กระบอกตาล⁵¹ ชาวบางนางลี่บางรายซื้อจากพ่อค้าที่บรรทุกใส่เรือมาจาก อ.บ้านโป่ง จ.ราชบุรี และจาก จ.เพชรบุรี มาวางขายที่ตลาดนัดคลองบางจากและตลาดนัดวัดนางพิมพ์ ดังรายหนึ่งที่ว่า “ซื้อกระบอกตาลที่ตลาดนัดวัดนางพิมพ์ กระบอกละบาทห้าสิบ” (หยาด ศิริสวัสดิ์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ขณะที่บางราย “เรือเขาทุกมาขาย ไม่ต้องออกไปซื้อ กระบอกเรือเขาเลื้อยเป็นท่อนๆ มา หรือบางทีเขาเอามาเป็นลำๆ เราก็ซื้อเขาแล้วมาเลื้อยเอา เรือขายกระบอกบรรทุกกระบอกอย่างเดียว ไม่มีอย่างอื่น” (อินทร์ ทรัพย์ล้น, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) เช่นเดียวกับเปลือกพะยอมที่ชาวบางนางลี่นิยมไปซื้อที่ตลาดนัด โดยผู้นำเปลือกพะยอมมาขายจะมาจากจังหวัดใกล้เคียง อาทิ ราชบุรี เพชรบุรี ดัง “ก๋ง” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เป็นคนบ้านโป่ง มาติดต่อกับขายเปลือกพะยอมคนออกตาลที่นัดปากคลองบางจาก” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2544) ขณะเดียวกันก็มี “เรือพะยอม” เข้าไปขายถึงในสวนด้วย โดย “เรือพะยอมขายหลายอย่าง เช่น พะยอม ยาขัด เขาเป็นคนไทย มาจากข้างบน จากอัมพวา ขายพะยอมกำละ 1 บาท” (อินทร์ ทรัพย์ล้น, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) ส่วนพะอง⁵² นอกจากจะซื้อจากเรือต่อที่ล่องมาจาก จ.กาญจนบุรี และ จ.ราชบุรี มาจอดขายบริเวณตลาดนัดทางน้ำต่างๆ ชาวบางนางลี่บางรายพายเรือไปซื้อที่เอง อ.ปากท่อ จ.ราชบุรี ซึ่งการขนส่งไม้ไผ่ทางน้ำช่วยป้องกันไม่ให้เกิดจากการถูกมอดกิน

⁵¹ กระบอกน้ำตาลมะพร้าวทำจากไม้ไผ่ตง ตัดได้ข้อลงมาให้พอดีปล่อง ก่อนใช้ต้องนำกระบอกมาแช่น้ำ 7-15 วันจนเยื่อเน่า จากนั้นจึงลอกเปลือกหรือผิวนอกออก เพราะเมื่อนำไปแขวนจะถูกแดดถูกฝน ถ้าไม่เอาผิวออกผิวนอกจะรัดเนื้อไม้ทำให้กระบอกแตก ร้าวได้ง่าย และเมื่อลอกผิวออกแล้วจะทำให้ภายในกระบอกเย็นขึ้น น้ำตาลไม่บูดง่ายหรือมีฟองมาก (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 87) หลังจากนั้นจึงเจาะรูที่ปากกระบอกสำหรับร้อยเชือกปอซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นหวายและเป็นเชือกไนลอนในปัจจุบัน กระบอกน้ำตาลมีอายุการใช้งานประมาณ 25 ปี ทั้งนี้ หลังจากเทน้ำตาลมะพร้าวออกจากกระบอกจะต้องทำความสะอาดทุกครั้ง โดยในสมัยก่อนนิยมรมด้วยควันไฟ แต่หลังจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาเปลี่ยนมาเป็นการลวกด้วยน้ำร้อน

⁵² ไม้ไผ่ที่ใช้ทำพะองคือท่อนที่อยู่ถัดจากโคนข้อขึ้นไปซึ่งยาวถึง 7 วา (14 เมตร) เป็นท่อนที่มีปล้องห่างขึ้น เหมาะที่จะนำมาเจาะรูเหนือข้อแล้วใส่ลูกพะองหรือลูกสลักเพื่อเป็นชั้นบันได ลูกพะองทำจากไม้ผาดซึ่งเป็นไม้ที่ขึ้นอยู่ตามป่าชายเลน มีเนื้อเหนียวและทนทาน อายุการใช้งานยาวกว่าไม้พะอง ไม้พะองแต่ก่อนอายุการใช้งาน 4-5 ปี แต่ปัจจุบันเป็นไม้อ่อนกว่าและไม่ได้ล่องมาทางน้ำ มีขนาดสั้นและเล็กกว่า อายุการใช้งานไม่ถึง 2 ปี การพาดไม้พะองกับต้นมะพร้าว ไม้พะองต้องยาวเลยค่อมะพร้าวไปประมาณ 1 วา จึงจะมั่นคงในการปีน ถ้ามะพร้าวสูง 4 วาต้องใช้ไม้พะองยาว 5 วา ไม้พะองที่ใช้ที่ยาวที่สุดคือไม้เจ็ด ถ้าสูงกว่านี้ต้องใช้วิธีบากต้นหรือปลุกมะพร้าวแซมใหม่ (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 86)

ภาพที่ 29 แสดงกระบอกตาชั่งชนิดที่ทำจากไม้ไผ่และพลาสติก

ภาพที่ 30 แสดงกระบอกตาชั่งชนิดที่ดัดแปลงจากกระป๋องนมทารก

ขณะที่เชื้อเพลิงจำพวก “ฟืนหลา” จะมี “เรือต่อใหญ่” ทั้งจากกรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียงเช่น กาญจนบุรี รวมถึงจังหวัดทางภาคตะวันออกเช่นระยอง⁵³ ล่องมาจอดขายที่แหล่งค้าขายและคมนาคม อาทิ บริเวณหน้าวัดอัมพวัน ชาวบางนางลี่สามารถพายเรือไปซื้อได้ ดังรายหนึ่งที่ว่า “ออกไปซื้อฟืนจากเรือต่อใหญ่ที่มามีมาจอดเป็นร้อยๆ ลำ เขาล่องมาขายจากกรุงเทพฯ เราก็ซื้อเหมาลำ ถ้าซื้อปลีกจะแพง” (หยาด ศิริสวัสดิ์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) หรือบางรายอาจจะซื้อจากพ่อค้าคนกลางที่ซื้อฟืนจากเรือต่อใหญ่ และบรรทุกเรือมาขายตามเตาเคียวตาลอีกทอด เป็นฟืนไม้เบญจพรรณ ราคาหลาละ 45 บาท และนอกจากไม้เบญจพรรณเหล่านี้แล้ว ชาวบางนางลี่ยังใช้หัวตะโงก ทางมะพร้าว รวมทั้งแกลบและขี้เลื่อยเป็นเชื้อเพลิงในการเคียวตาลด้วย โดยหัวตะโงกซื้อขายกันในราคาร้อยละ 20 บาท ส่วนทางมะพร้าวราคาร้อยละ 35-40 บาท เดิมชาวสวนตาลมะพร้าวใช้หัวตะโงกและทางมะพร้าวเป็นเชื้อเพลิงเพราะหาง่าย (อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 28) แต่หลังจากที่ทำน้ำตาลมะพร้าวกันมากขึ้น เชื้อเพลิงในสวนไม่พอจึงจำเป็นต้องซื้อฟืนหลาดังกล่าว และต่อมาในปี พ.ศ. 2525 ฟืนเริ่มหมดชาวบางนางลี่จึงหันมาใช้ไม้รวกแทน ราคาไม้ละ 3.50 บาท ส่วนขี้เลื่อยนั้นแม้ชาวบางนางลี่จะไม่นิยมใช้ แต่รายงานเรือค้าขายฝั่งที่เข้าออก จ.สมุทรสงคราม ในช่วงต้นทศวรรษ 2510 บันทึกว่ามีเรือบรรทุกขี้เลื่อยเข้ามายัง จ.สมุทรสงคราม เป็นจำนวนมากในแต่ละเดือน ส่วนใหญ่มาจากจังหวัดทางภาคตะวันออก เป็นต้นว่า ในเดือนมกราคม พ.ศ. 2517 ซึ่งมีเรือผ่านเข้ามา 26 ลำ ในจำนวนนั้นเป็นเรือบรรทุกขี้เลื่อยต้นทางชลบุรี ระยอง และจันทบุรี ปลายทางสมุทรสงครามจำนวน 8 ลำ 17 เทียวก รวมน้ำหนัก 106 ตัน เช่นเดียวกับในเดือนธันวาคมของปีเดียวกันมีเรือผ่านเข้ามา 29 ลำ เป็นเรือบรรทุกขี้เลื่อย 8 ลำ 13 เทียวก รวมน้ำหนัก 103 ตัน ต้นทางชลบุรี ตรวดี ระยอง จันทบุรี ปลายทางสมุทรสงคราม ยกเว้น 2 ลำที่ต้นทางชลบุรีปลายทางระยอง ฯลฯ (รายละเอียดดู รายงานเรือเข้า-ออก จ.สมุทรสงคราม เดือนมกราคม-ธันวาคม พ.ศ. 2517) โดยขี้เลื่อยเหล่านี้ส่วนหนึ่งถูกใช้สำหรับเป็นเชื้อเพลิงในการทำน้ำตาลมะพร้าวในเขต จ.สมุทรสงคราม

⁵³ รายงานเรือค้าขายฝั่งที่เข้าออก จ.สมุทรสงคราม ในช่วงเดือนมกราคม-ธันวาคม พ.ศ. 2517 บันทึกว่ามีเรือบรรทุกฟืนจากจังหวัดทางภาคตะวันออกมายัง จ.สมุทรสงคราม อย่างต่อเนื่อง อาทิ เดือนมกราคม พ.ศ. 2517 มีเรือบรรทุกเศษฟืน 1 ลำ น้ำหนัก 15 ตัน ต้นทาง จ.ระยอง ปลายทาง จ.สมุทรสงคราม เช่นเดียวกับในเดือนธันวาคมปีเดียวกันมีเรือบรรทุกเศษฟืน 1 ลำ ต้นทาง จ.ระยอง ปลายทาง จ.สมุทรสงคราม น้ำหนัก 2 ตัน (รายละเอียดดู รายงานเรือเข้า-ออก จ.สมุทรสงคราม เดือนมกราคม-ธันวาคม พ.ศ. 2517) ฟืนเหล่านี้ส่วนหนึ่งถูกใช้เป็นเชื้อเพลิงสำหรับการทำน้ำตาลมะพร้าวในเขต จ.สมุทรสงคราม

ภาพที่ 31 แสดงเชื้อเพลิงที่เป็นวัสดุจากในสวนมะพร้าว

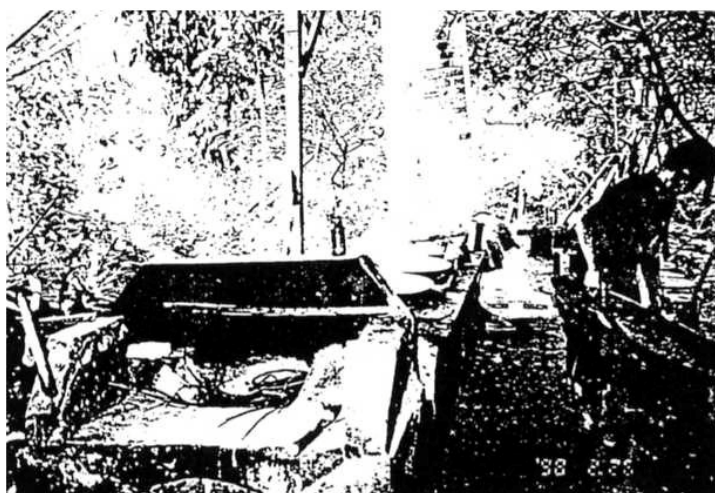
ทั้งนี้ นอกจากตลาดอัมพวา ตลาดนัดทางน้ำ และเรือที่เข้ามาขายถึงในสวนแล้ว แหล่งซื้อหาปัจจัยการผลิตในการทำน้ำตาลมะพร้าวที่สำคัญของชาวบางนางลี่อีกแหล่งคือ “เจ้าภาษี” ซึ่งสามารถจัดสรรวัสดุอุปกรณ์ต่างๆ ในการทำน้ำตาลมะพร้าวให้กับชาวสวนตาลได้อย่างครบครัน และช่วงหลังๆ ชาวบางนางลี่ที่เข้า “ระบบเจ้าภาษี” ก็มักจะ “ล่องหน้า” เครื่องมือและของใช้สำหรับการทำน้ำตาลมะพร้าวจาก “เจ้าภาษี” เป็นส่วนใหญ่ โดยนอกจากที่ได้กล่าวไปบ้างแล้วก่อนหน้านี้ ยังมีชาวบางนางลี่รายอื่นๆ อีกที่ “ล่องหน้า” วัสดุอุปกรณ์ในการทำน้ำตาลมะพร้าวจาก “เจ้าภาษี” ดังรายหนึ่งที่ “ป๊อบซื้อจากเจ้าภาษี พะยอม ยาขัดก็ซื้อจากเจ้าภาษี เพราะว่าพวกเจ้าภาษีเขามีพร้อม” (หยาด ศิริสวัสดิ์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “อุปกรณ์ในการทำเราไม่ได้ซื้อเอง สั่งเขามา คือ สมมติต้องการซื้อเลื่อยสักลำ 3-4 พัน เราก็ขอยืมเขามาแล้วเอาน้ำตาลให้เขา สั่งพะยอมเขา ป๊อบก็สั่งเขา ป๊อบที่ละ 10 ลูก พะยอม 10 ถุง” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ซึ่งสาเหตุที่ชาวบางนางลี่นิยม “ล่องหน้า” วัสดุอุปกรณ์ในการทำน้ำตาลมะพร้าวจาก “เจ้าภาษี” นอกจากจะเป็นเพราะไม่ต้องจ่ายเงินซื้อหาก่อนแล้ว ที่สำคัญยังเป็นเพราะ “เวลาทำตาลนี้ไม่มีเวลาไปไหน ขึ้นวันละ 2 รอบ เข้าเย็น” (เพ็งอ้าง)

ขณะที่เตาตาลเป็นปัจจัยการผลิตที่มีพัฒนาการมาเป็นลำดับ โดยเตาตาลสมัยแรกสุดมีลักษณะเป็นเตาหลุม ซึ่ง “แม่บอกว่าเดิมที่เขาต้องขุดหลุมเอา คือว่ายังก่อเตากันไม่เป็น ขุดหลุมแล้วก็เอาอิฐตั้งๆ เคียวกระทะหนึ่งเป็นวันๆ เตาหลุมนี้ขุดตัวใครตัวมัน” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ก่อนที่ต่อมาจะพัฒนาเป็นเตาที่ก่อขึ้นเป็นลูก พร้อมกับมีที่รมกระบอกลูกตาลอยู่หลังเตา ก่อสร้างด้วยการ “บอกแขกกัน ก่อเป็นเตา 2 ลูกบ้าง 3 ลูกบ้าง” (เพ็งอ้าง) ขณะที่ในสมัยที่การทำน้ำตาลมะพร้าวขยายตัวอย่างมากเตาตาลย่านบางนางลี่ได้ถูกพัฒนาเป็นเตาปล่อง ซึ่งต้องอาศัยการว่าจ้างในการก่อ ส่วนใหญ่ “จ้างคนโคกเกตเขาก่อ คนบางจากก็มี เป็นคนไทย เพราะว่าคนบ้านเราไม่มีความชำนาญในเรื่องก่อเตา เขาไม่ได้ทำตาลมาก่อนเรา แต่ว่าเขาเป็นช่าง บ้านเราทำไม่เป็น ขึ้นตาลอย่างเดียว เลยต้องจ้างเขาก่อให้ ค่าจ้างลูกหนึ่งก็ 4-5 พัน ตอนนั้นประมาณปี 2500 หรือว่าก่อนนั้นอีกก็แพงนะ ลงทุนมหาศาลเลยนะ ก็เอาเงินทำตาลหมุนเวียนนี้แหละมาก่อเตา รายได้เขาดีเขาก็ทำได้” (ประดิษฐ์

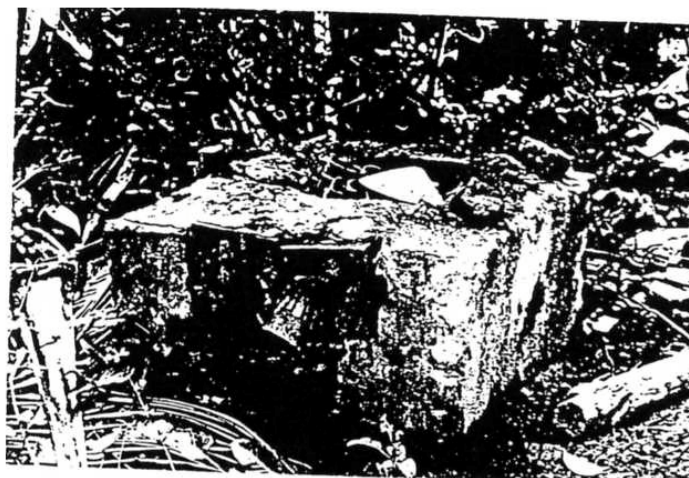
จันทร์รอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ดังกรณีเตาปล่องของครัวเรือนหนึ่ง “ลูกสุดท้ายนี้จ้างคนซื้อทวี่ป นาม สกุลแก้วเจริญ เป็นคนก่อ” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

เตาปล่องมีหลายขนาด สามารถเพิ่มลูกเตาเรียงเป็นแถวต่อกันได้ตั้งแต่ 2-6 กระทะ โดยสัดส่วนระหว่างจำนวนลูกเตาหรือกระทะกับความสูงของปล่องคือ 1 กระทะต่อ 1 วา กล่าวคือ เตาตาลที่มีลูกเตา 1 กระทะควรก่อปล่องสูง 1 วา เตาตาล 3 กระทะ ปล่องควรสูง 3 วา ฯลฯ โดยต้องเปิดช่อเตาไม่กว้าง ลูกเตาควรดิน ปล่องจึงจะดูดี ปล่องสูงขนาด 3-4 วาใช้อิฐประมาณ 700-800 ก้อน สูง 5 วาใช้อิฐประมาณ 1,000 ก้อน การก่อเตาใช้เวลาประมาณ 7-10 วัน เตาที่ใช้อิฐก่อดีจะใช้งานได้ถึง 20 ปี อิฐที่ใช้ก่อเตาตาลมีอยู่ 6 แบบ คือ ลูกหมู อุโมงค์ ช่อกลาง วางข้าง ช่อหน้า และอิฐปล่อง ซึ่งเรียกตามลักษณะการใช้เป็นส่วนประกอบต่างๆ ของเตาตาล ทั้งนี้ อิฐที่ใช้ก่อเตาตาลมีลักษณะพิเศษต่างจากอิฐทั่วไป ทำจากดินผสมกับแกลบและขี้เถ้าแกลบ มีสูตรการผสมเฉพาะตัวแตกต่างกันไป ขณะที่อิฐทั่วไปหรืออิฐมอญใช้ดินผสมแกลบ ไม่ได้ผสมขี้เถ้า ไม่ได้โม้ เนื้อไม่แกร่ง ไม่ทนทานพอที่จะทำเตาหรือปล่องได้ (รายละเอียดดู สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 87, 90)

ภาพที่ 32 แสดงเตาตาลชนิดเตาปล่อง 4 กระทะ

ภาพที่ 33 แสดงตาลตาลชนิดเตาหลุม 1 กระทะ

2.4 ลักษณะการถือครองที่ดินและการใช้แรงงาน

ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ทำการผลิตในที่ดินของตนเอง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่ที่มีเอกสารสิทธิ์⁵⁴ และมักเป็นมรดกตกทอดมาแต่รุ่นปู่ย่าตายาย ดังกรณี “พี่เสริฐ” ซึ่งได้รับมรดกที่สวนตกทอดมาจากบิดามารดาจำนวนหลายสิบไร่ หลังจากเสียชีวิต “เขาก็แบ่งให้ลูกๆ เขา” (เรื่อน พุ่มคชา สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) นอกจากนี้ หลังจากที่ทำนํ้าตาลมะพร้าวขยายตัว ชาวบางนางลี่มักซื้อที่ดินเพิ่มเติม ซึ่งมักซื้อจากเป็นคนรู้จักหรือญาติกัน และเงินที่ใช้ซื้อที่ดินเพิ่มส่วนใหญ่ได้จากการ “ลงหอย” หรือการเล่นแชร์ “เพราะว่ารายได้จากทำตาลมันดี ก็เลยทำกันเยอะอยากได้มากๆ ก็ลงแชร์ พอเปียบก็เอามาซื้อที่” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีเจ้าของสวนบางรายที่นอกจากทำนํ้าตาลมะพร้าวบนที่ดินของตนเอง ยังเช่าหรือถือสวนของผู้อื่นซึ่งมักเป็นญาติสำหรับทำนํ้าตาลมะพร้าวเพิ่มอีกส่วนหนึ่งด้วย ส่วนหนึ่งเป็นเพราะ “ถ้า 2-3 ไร่มันก่อเตาไม่ได้หรือกสมมติว่าเรามี 3 ไร่ น้ำตาลวันละครึ่งปี๊บ ถ้าถือ 10 ไร่ วัน 2 ปี๊บตาลแห้ง 3 ปี๊บตาลแห้ง รายได้มันก็มากขึ้น” (เพ็ง อ่าง) ฯลฯ จึงส่งผลให้ครัวเรือนบางนางลี่ที่เป็นเจ้าของสวนส่วนใหญ่มีที่ดินมะพร้าวมากกว่า 1 แปลงหรือมากกว่า 1 ชนิด ดังครัวเรือนหนึ่งที่ “พ่อแม่มีลูก 5 คน มีที่ทั้งหมด 6 ชนิด รวมๆ ก็ 10 กว่าไร่” (เรื่อน พุ่มคชา สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) และถือครองที่ดินจำนวนหลายไร่ มีขนาดตั้งแต่ 5 ไร่ขึ้นไปจนถึงขนาด 50 ไร่ เป็นต้นว่า “ป้าชวนมี 10 กว่าไร่ ลุงเดช 10 กว่าไร่ ยายวิน 10 กว่าไร่ บางคนที่รู้จัก 25-30 ไร่ก็มี” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

ถึงแม้ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ทำการผลิตนํ้าตาลมะพร้าวบนที่ดินของตนเองเอง ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวว่า “บอกไม่ได้ว่าคนมีสวนกับถือสวนมีเท่าไร ใครมากกว่ากัน แต่ส่วนใหญ่คนที่เรารู้จักนี่เป็นเจ้าของ

⁵⁴ สอดคล้องกับการศึกษาลักษณะการถือครองที่ดินทำกินของชาวสวนมะพร้าวน้ำตาล จ.สมุทรสงคราม ในปี พ.ศ. 2511 ซึ่งพบว่ากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ (ร้อยละ 64.29) ทำการผลิตบนที่ดินของตนเองทั้งหมด ขณะที่ร้อยละ 13.49 ทำในที่ของตนเองและที่เช่า และประมาณร้อยละ 1 ทำในที่ดินเช่า มีครัวเรือนกลุ่มตัวอย่างเพียงร้อยละ 21.23 ที่ทำในที่เช่าเพียงอย่างเดียว (อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 23-4)

สวน เท่าที่รู้เขามีสวนกันคนละหลาย ๆ ไร่” (เรือน พุ่มคชา สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) แต่มีชาวบางนางลี่จำนวนหนึ่งซึ่งทำน้ำตาลมะพร้าวในที่ดินของผู้อื่น เรียกว่า “ถือสวน” ซึ่งเจ้าของมักเป็นญาติซึ่งมีที่สวนมาก มีแรงงานไม่พอที่จะทำน้ำตาลมะพร้าวได้ หรือบางกรณีเจ้าของสวนเป็นพ่อค้าแม่ค้าที่ตลาดอัมพวาซึ่งรับจ้างของที่สวนจากชาวบางนางลี่กรณีที่ต้องใช้เงินฉุกเฉิน หลังจากที่เขาสวนไม่มีเงินไถ่ถอน นอกจากมอบที่สวนให้กับลูกหลานในการทำน้ำตาลมะพร้าว ดังกรณี “ตาเหมือนยายหมาน” ซึ่ง “เป็นชาวตลาด ลูกหลานยายชด แกรับจำนำที่คนแถวนี้ พอเขาไม่มีส่งแกก็ยึดแล้วก็ให้ลูกหลานทำน้ำตาล” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) พ่อค้าแม่ค้าตลาดอัมพวามักแบ่งที่สวนให้ชาวบางนางลี่เช่า โดยผู้ถือหรือเช่าสวนส่วนใหญ่มักเป็นผู้ที่อพยพมารุ่นหลังๆ ซึ่งที่ดินถูกบุกเบิกจับจองหมดแล้ว และไม่มีเงินมากพอจะซื้อที่สวน จึงต้องถือสวนผู้อื่น ดังกรณีมารดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ยากจน หางานรับจ้างมาเรื่อย พอมาถือถือสวนเขา ตอนนั้นถือสวน 3 ไร่ 3 ชิก ชิกละ 6 ร่อง ประมาณ 4 ไร่ครึ่ง เจ้าของคนเดียวกัน” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) หรือบางรายอาจเป็นลูกหลานของคนรุ่นแรกๆ แต่อาจเป็นเพราะบิดามารดามีลูกหลายคน จึงไม่เป็นที่สวนพอจะแบ่งปันให้ลูกได้ครบทุกคน ดังกรณีชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “พ่อแม่เขาไม่มีที่ให้ เพราะว่าเขาปลูกคนที่ 6 ที่ 7 จะเอาอะไร คนพี่ๆ เขาได้กันหมด” (สมบุญ อุรักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ขณะที่บางรายอาจเป็นเพราะไม่ใส่ใจกับการประกอบอาชีพเท่าที่ควร ที่สวนที่นำไปจ้างกับพ่อค้าแม่ค้าที่ตลาดอัมพวาจึงหลุดมือไป จึงจำเป็นต้องถือสวนในการทำน้ำตาลมะพร้าว ซึ่งในกรณีที่สวนลูกหลานของชาวบางนางลี่รุ่นแรกๆ มักถือสวนญาติของตน ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่สวนหลุดมือจากการนำไปจ้าง ต่อมาได้ถือสวนญาติในการทำน้ำตาลมะพร้าวร่วมกับภรรยา ประกอบด้วย “ชนิดหนึ่ง 4 ไร่ ของป่ากุล แล้วก็ชนิดของป่าเรือนอีกประมาณไร่หนึ่ง ถือ 2 ไร่ รวมกันก็ประมาณ 5 ไร่กว่า ก็ถือของญาติๆ แบบว่าเราจนกว่าเพื่อน” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

เดิมอัตราค่าเช่าหรือถือสวนคิดเป็นผลผลิตน้ำตาลปี๊บ โดยอาจจะแบ่งครึ่งกันหรือกำหนดอัตราที่แน่นอน ดังผู้ถือสวนรายหนึ่งที่ “ถือสวนเขา 2 ไร่ 4 ไร่ เสียค่าเช่าเดือนละ 3 ปี๊บตาลแห้ง อีกชนิด 3 ไร่ เสีย 2 ปี๊บ” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) หรืออาจจะเสียค่าเช่าเป็นน้ำตาลปี๊บ แต่ต่อมาก็เสียเป็นเงินสด ดังผู้ถือสวนรายหนึ่งที่ “ตอนแรกถือเป็นน้ำตาลปี๊บ ที่ 10 ไร่ เดือนละ 6 ปี๊บ ต่อมาเปลี่ยนเป็นเงินปีละ 6 พัน ต่อเหลือ 5 พัน” (เหมือน ยังทินนัง, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ทั้งนี้ ผู้ถือสวนบางรายสามารถทำน้ำตาลมะพร้าวส่งสมทุนจนสามารถซื้อที่ดินทำสวนมะพร้าวของตนเองได้ในภายหลัง แต่ก็มีหลายรายที่ยังต้องถือสวนมาจนกระทั่งปัจจุบัน แม้จะเลิกทำน้ำตาลมะพร้าวหันไปปลูกผลไม้อื่นแล้วก็ตาม

แรงงานที่ใช้ในการทำน้ำตาลมะพร้าวอาศัยแรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก นับตั้งแต่การป็นเก็บกระบอกน้ำตาล เคี้ยวน้ำตาล ลวกกระบอกตาล หาฟืน ฯลฯ ซึ่งสามารถทำได้ตั้งแต่วัยเด็ก เพราะเหตุนี้ ถึงแม้ชาวบางนางลี่จะนิยมส่งเสียบุตรหลานให้ได้รับการศึกษา แต่หากขาดแคลนแรงงานโดยเฉพาะในครอบครัวที่ไม่ผู้จะมีฐานะก็จะให้บุตรหลานออกจากโรงเรียนมาช่วยทำน้ำตาลมะพร้าวเมื่อจบการศึกษามัธยมศึกษา บิดามารดาชาวบางนางลี่เริ่ม “ป็นตาล” ตั้งแต่อายุประมาณ 10-12 ขวบ เพราะกำลังอยู่ในวัยซุกซน หากอายุมากกว่านี้จะเกิดความกลัวไม่กล้าป็น ส่วนครอบครัวที่แรงงานไม่พอ ซึ่งส่วนใหญ่จะเกิดกับครอบครัวที่มีสวนมาก จะอาศัยการว่าจ้างซึ่งส่วนใหญ่คือ

คนในชุมชนหรือแม้กระทั่งญาติพี่น้อง⁵⁵ โดยมักเป็นการว่าจ้างในขั้นตอนของการปีนขึ้นไปเก็บกระบอกน้ำตาลมะพร้าว ดังครอบครัวหนึ่งที่ “จ้างเขาขึ้น เพราะว่าเราขึ้นไม่หมด แล้วผู้ชาย 2 คนเขาก็ไปเรียน เหลือแต่ลูกผู้หญิงเป็นหลัก 2 คน พ่อก็อายุสั้น พ่อตายตอนอายุ 39 ปี ตอนพ่อตายฉันอายุ 10 ขวบ น้องก็ยังเล็ก” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่ยังมักว่าจ้างแรงงานในการขุดลอกท้องร่องหรือดายหญ้าในสวน ดังผู้รับจ้างรายหนึ่งที่ “ปกติทำตาล พอตาลไม่ค่อยออกก็มารับจ้าง ดายหญ้าบ้าง” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “พอตาลน้อยก็ดายหญ้า หรือลงคู่กันไป” (ล้นจี หอมสุคนธ์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544)

การว่าจ้างแรงงานในการปีนเก็บน้ำตาลมะพร้าวมี 2 ลักษณะ ช่วงแรกมีลักษณะเป็นการแบ่งผลผลิตน้ำตาลมะพร้าวคนละครึ่งระหว่างผู้รับจ้างปีนกับเจ้าของสวน ส่วนช่วงหลังมีลักษณะเป็นการจ่ายค่าจ้างเป็นเงินสดตามปริมาณน้ำตาลมะพร้าวที่ปีนเก็บได้ ดังครัวเรือนหนึ่งที่ “จ้างเขาปีนตาลตอนแรกแบ่งครึ่งกัน สมมติคนขึ้นเขาขึ้นให้เรา 100 ปิบ เวลาเขาเคียว เขาก็ขึ้น 100 ปิบไปเคียวเอา แล้วมายุคหลังนี้เขาจ้างกันเป็นเงิน ปิบตาลใส่ละสิบสลึง” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ซึ่งอัตราค่าจ้างปีนเก็บน้ำตาลใส่เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ จากปีบละประมาณ 1.50 บาทในช่วงทศวรรษ 2490 เพิ่มขึ้นเป็นปีบละ 2.50 บาทในทศวรรษ 2500 ขณะที่ในช่วงทศวรรษ 2510 ค่าจ้างปีนเก็บน้ำตาลมะพร้าวมีอัตราปีบละประมาณ 17-18 บาท ดังที่อดีตผู้รับจ้าง “ปีนตาล” รายหนึ่งเล่าว่า “รับจ้างปีนตาลวันละ 2 เวลา เข้าเสร็จเที่ยง แล้วบ่ายสามถึงหกโมงเย็นหรือสองทุ่ม ปีนได้วันละประมาณ 80-90 ต้น เคยได้วันละ 100 กว่าบาทขึ้นไป คือ 5 ปีกว่าก็ได้แล้วร่อยกว่าบาท เพราะว่าหลังๆ ได้ปีบละ 17-18 บาท” (ล้นจี หอมสุคนธ์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544)

ทั้งนี้ ชาวบางนางลี่ไม่นิยมการลงแขกในการทำน้ำตาลมะพร้าว แม้ “ตอนเด็กๆ เคยเห็นการร่วมลงแขก ดายหญ้าในหมู่เพื่อนสนิท เครือญาติที่สวนติดๆ กัน แต่ก็ถือเป็นส่วนน้อย” (สายชล กลิ่นเทศ, สัมภาษณ์ 21 กรกฎาคม 2545) หากจะมีการลงแขกกันส่วนใหญ่จะเป็นในช่วงเวลาพิเศษ เช่น ช่วงเทศกาลสงกรานต์ ซึ่งชาวบางนางลี่จะไปทำบุญที่วัดและตระเวนเที่ยวเล่นตาม “บ่อน” ต่างๆ เพื่อนฝูงจะช่วยกันแขกเพื่อนรายที่มีต้นมะพร้าวมาก เพื่อว่าจะได้สามารถไปเที่ยวงานสงกรานต์พร้อมๆ กันได้ ซึ่งสาเหตุที่ชาวบางนางลี่ไม่นิยมลงแขกในการทำน้ำตาลมะพร้าวเป็นเพราะการทำน้ำตาลมะพร้าวใช้แรงงานเข้มข้นอย่างต่อเนื่องตลอดทั้งวันและทุกวัน ไม่ได้มีช่วงหยุดพักหรือใช้แรงงานในอัตราที่เข้มข้นต่างกันมากในแต่ละช่วงการผลิตเหมือนเช่นการทำนาทำไร่ ซึ่งบางช่วงต้องอาศัยการระดมแรงงานคราวละมากๆ ในรูปของการลงแขกหรือออกปาก ขณะเดียวกันทุกครัวเรือนที่ทำน้ำตาลมะพร้าวต้องใช้แรงงานในลักษณะเดียวกันและในช่วงเวลาเดียวกัน จึงไม่สามารถระดมแรงงานคราวละมากๆ จากกันและกันได้ เปรียบเทียบกับการทำนาโดยเฉพาะในอดีตที่สามารถระดมแรงงานในรูปการลงแขกได้เพราะปลูกข้าวหลายสายพันธุ์ซึ่งมีระยะการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวต่างกัน หรือแม้จะเป็นข้าวพันธุ์เดียวกันก็มีช่วงเวลาการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวกว้างพอที่จะจัดสรรแรงงานให้กับครัวเรือนกลุ่มหนึ่งๆ ได้ครบ

⁵⁵ ดังกรณีชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่รับจ้างญาติ “ปีนตาล” มาตั้งแต่สมัยเป็นเด็ก โดยหลังจาก “ออกจากโรงเรียนก็อยู่กับพี่ชาย เลี้ยงหลาน พี่ชายเขาขึ้นตาล พอขึ้นตาลเป็นก็รับจ้างพี่ชาย ปีบละ 3 บาท เขาอยากให้เราช่วยได้ เราก็อยากมีรายได้ ฉันรับจ้างขึ้นปีบละ 3 บาท ตอนนั้นน้ำตาลปีบละ 32 บาท ข้าวถึงละ 7 บาท แล้วก็มาอยู่กับน้ำสาว ขึ้นตาลให้เขา เขาให้ทองปีละบาท กินอยู่กับเขา สมัยนั้นทองบาท 400 บาท แล้วก็กลับไปอยู่กับพี่ชายอีกหลายปี ก็ขึ้นตาลให้เขาอีก” (สมบุญ อุรักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

อย่างไรก็ดี การทำน้ำตาลมะพร้าวไม่สามารถกระทำต่อเนื่องตลอดทั้งปี เพราะจะมีช่วงที่วงมะพร้าวให้น้ำตาลน้อย คือช่วงประมาณเดือนกันยายนถึงเดือนพฤศจิกายน เมื่อถึงช่วงนี้ชาวสวนตาลบางนางลี้มักหางานอื่นทำ เจ้าของสวนบางรายอาจจะไปซื้อสินค้าเล็กๆ น้อยๆ มาขายในหมู่บ้าน ขณะที่ผู้ถือสวนและแรงงานรับจ้างมักรวมกลุ่มกันไปทำงานรับจ้างในจังหวัดใกล้เคียง โดย “บางทีก็ไปรับจ้างชุดทรายมั่ง เป็นลูกจ้างโรงก๋วยเตี๋ยวที่เมืองกาญจน์ ตัดอ้อยที่กาญจน์ เวลาไปรับจ้างจะไปกันหลายๆ คน 9 คน 10 คน พวกนี้เป็นพวกถือสวนทั้งนั้น เจ้าของไม่ไป เขาก็มีของกินนิดหน่อยๆ มะพร้าวลูก เขาก็อยู่ได้ แต่พวกตาลจ้างอยู่ไม่ได้” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) ผู้ถือสวนและแรงงานรับจ้างจะไปทำงานรับจ้างข้างนอกเพียง 3 เดือน เมื่อตาลออกรวงก็จะกลับมาทำตาลและรับจ้างทำน้ำตาลมะพร้าวอีกหน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะงานที่ไปรับจ้างมีลักษณะชั่วคราว หรือมีเฉพาะช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยว กับเป็นเพราะได้ค่าจ้างต่ำ ขณะที่ต้องทำงานหนัก เปรียบเทียบกับการทำน้ำตาลมะพร้าวที่แม้จะเป็นงานที่เหนื่อยยาก แต่ได้รับผลตอบแทนสูงกว่า ฉะนั้น ผู้ถือสวนและแรงงานรับจ้างส่วนใหญ่จึง “กลับมาทำตาลดีกว่า” (เพ็งอ้าง)

2.5 ลักษณะความสัมพันธ์ในการผลิต

ลักษณะความสัมพันธ์ในการผลิตน้ำตาลมะพร้าวมีลักษณะพึงพิงมากกว่าการชุดรีดหรือเอาไรด์เอาเปรียบ และเป็นความสัมพันธ์ที่มีความสมมาตรและมีลักษณะของการเจรจาต่อรองมากกว่าการครอบงำอย่างเบ็ดเสร็จ ไม่ว่าจะเป็นในกรณีความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของสวนกับลูกจ้าง ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของสวนในฐานะลูกเตากับพ่อค้าคนกลางในฐานะเจ้าภาษี หรือความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของสวนกับพ่อค้าคนกลาง กล่าวในส่วนความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของสวนกับลูกจ้าง ซึ่งมักเกิดกับครอบครัวที่มีสวนมากและแรงงานในครอบครัวไม่เพียงพอ เป็นความสัมพันธ์ในลักษณะที่เจ้าของสวนต้องเอาใจใส่ดูแลลูกจ้างค่อนข้างมากเพราะจำเป็นต้องพึ่งพาแรงงานเหล่านี้ในการขึ้นตาล ดังเจ้าของสวนรายหนึ่งซึ่ง “ใช้ลูกจ้าง 4-5 คน จ้างเป็นครอบครัว 2-3 ครอบครัว จ้างปีละ 3.50-4 บาท [ปีละ 20 ลิตร] เราจ้างเขาแค่ขึ้นเป็นน้ำตาลน้ำ แล้วเรามาเคี้ยวเอง คนขึ้นเดียวทั้ง เราต้องเอาใจคนขึ้นมากมาย ที่บ้านพี่น้องน้ำฟรี เจ้าของสวนส่วนใหญ่จะดูแลคนงาน นอกจากสวนเล็กๆ จะทำเอง หรือหากยากจนมากก็ทำเอง ถ้าสวนเยอะจะขึ้นไม่ทัน คนขึ้นตาลต้องดูแลยิ่งกว่าลูก ลูกเขาเขาก็ต้องเอามาเลี้ยงให้ เราต้องพึ่งเขา เราทำเองไม่ได้ ตอนหมดวงเราก็ต้องไปขึ้นเงินเจ้าภาษีมาด้วย เพราะว่าเราต้องเอาเงินมาให้คนงานด้วย” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546) กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของสวนกับคนรับจ้างขึ้นตาลไม่ได้เป็นความสัมพันธ์ในลักษณะนายจ้างกับลูกจ้างในความหมายทั่วไป ที่สถานะระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างต่างกันมาก หากแต่เป็นความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาระหว่างคน 2 กลุ่มที่แม้จะมีทรัพยากรต่างกันแต่ก็มีสถานะค่อนข้างใกล้เคียงกัน ดังที่อดีตกำนันตำบลบางนางลี่ระบุอย่างชัดเจนว่า “คนแถวนี้ฐานะความเป็นอยู่ไม่ต่างกันมาก ไม่เหมือนพวกทำไร่ที่คนที่รวยเขารวยมาก คนที่เป็นเจ้าของเตาปล่องขนาดใหญ่มีลูกจ้างเคี้ยวตาล แต่เสร็จแล้วเขาก็คุยเล่นกัน” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

เช่นเดียวกับความสัมพันธ์ระหว่างลูกเตากับเจ้าภาษีที่แม้ลูกเตาจำเป็นต้องขายน้ำตาลมะพร้าวให้กับเจ้าภาษีเพียงผู้เดียว รวมทั้งยังต้องขายในราคาที่เจ้าภาษีเป็นผู้กำหนด ซึ่งส่วนใหญ่จะต่ำกว่ารับซื้อโดยทั่วไป ดังที่ลูกเตารายหนึ่งปรารภว่า “ของเราเราตีราคาไม่ได้มันเจ็บแสบ สมมติเราว่าร้อย แต่เจ้าภาษีให้แปดสิบ” (หยาด ศิริ

สวัสต์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ทว่า “ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าแกกับลูกเตาเท่าๆ กัน ก็ไม่เห็นเขายกอะไรกันนะ อย่างแกก็ใช้ค้ำพุดแค่เจ้าแก” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) ส่วนหนึ่งเป็นเพราะสถานะทางเศรษฐกิจระหว่างลูกเตากับเจ้าภาษีไม่ต่างกันมาก และการเป็นเจ้าภาษีอาจไม่ได้สร้างรายได้สูงกว่าการทำน้ำตาลมะพร้าวมากนัก ดังที่บุตรสาวเจ้าภาษีรายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “พอพ่อค้าเลิกค้ำน้ำตาลนะไม่ได้มีเงินเหลือ เงินที่เหลือมีแต่เงินในสวนนั่นแหละ” (เรือน พุ่มคชา, สัมภาษณ์, 21 ธันวาคม 2546) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากเป็นเจ้าภาษีรายที่เป็นเรือเล็กที่รับเงินจากเรือต่อใหญ่มารับซื้อน้ำตาล หลายรายมีสถานะทางเศรษฐกิจไม่สู้ดี หรือมีสถานะทางเศรษฐกิจต่ำกว่าลูกเตา ดังเจ้าภาษีรายหนึ่งที่เดิมมีอาชีพค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ต่อมาเรือต่อใหญ่ได้มอบเงินให้สำหรับนำไปรับซื้อน้ำตาลตามเตาต่างๆ แต่การเป็นเจ้าภาษีไม่ได้ทำให้สถานะทางสังคมของเธอสูงขึ้น และหลังจากไม่ประสบความสำเร็จในการเป็นเจ้าภาษีเธอได้หันไปถือสวนหรือเช่าสวนผู้อื่นทำน้ำตาลมะพร้าว ดังที่ว่า “ซื้อน้ำตาลอยู่ 2 ปี แต่เจ๊ง เพราะว่าเตาเขาไม่ทำให้เรา หยดไปได้หน่อย ก็มีเจ้าอื่นมาติดต่อให้ซื้อให้อีก ทำอยู่ 2-3 ปี เจ๊งอีก เขาล่วงหน้าเรา แล้วไม่ให้ เจ้าสองพันสามพัน แต่ไม่ให้ โดนอย่างนี้แหละ 3 ตลบ ไม่ได้เลยสักบาท ไปทวงก็ทำดีทำต่อเลย มาถือสวนเขาขึ้นตาล” (เหมื่อน ยังทินนัง, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ขณะเดียวกัน การที่รายได้ของเจ้าภาษีขึ้นอยู่กับส่วนต่างราคาน้ำตาลปิบเป็นหลัก ยิ่งมีจำนวนลูกเตาหรือสามารถซื้อน้ำตาลปิบได้จำนวนมากเท่าใด เจ้าภาษียิ่งมีรายได้สูงเท่านั้น จึงเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่เจ้าภาษีจำเป็นต้องเอาใจใส่ดูแลหรือให้เกียรติลูกเตาของตน กล่าวกันว่าในช่วงที่น้ำตาลมะพร้าวราคาแพง “แค่มียัดตาลคาคอเว เจ้าภาษีเขาก็ขึ้นเงินให้แล้ว” (ประดิษฐ์ จันทรธอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546)

นอกจากนี้ แม้จะมีข้อแม้ว่าลูกเตาต้องขายน้ำตาลปิบให้กับเฉพาะเจ้าภาษีรายที่ตน “ขึ้น” หรือ “ล่วงหน้า” เงินหรือปัจจัยการผลิตชนิดต่างๆ มา ทว่าในทางปฏิบัติลูกเตามักลักลอบขายน้ำตาลปิบให้กับพ่อค้าน้ำตาลรายอื่นดังที่อดีตลูกเตารายหนึ่งเล่าว่า “บางทีก็แอบขายเพราะว่าไม่พอให้ลูกกิน คือเขาให้ล่วงหน้าแค่ 5 ปีบ พันหนึ่งเพราะเขาว่าผัวไม่เก่ง เขาไม่สนับสนุน ถ้าเป็นคนอื่นเขาอาจจะให้เยอะ เขาให้น้อยก็เลยไม่พอใช้ เราเลยต้องแอบขาย แล้วทำอย่างนี้มาเรื่อยๆ พอเหลือจาก 5 ปีบก็แอบขาย หาเงินให้ลูกกิน พอเจ้าแกรู้ก็โดนตะโกนด่าว่ามั่ง หาวว่ามีน้ำตาลแล้วไปขายคนอื่น” (สุนัย จันทรธอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) และเมื่อถูกทวงถาม ลูกเตาจะอ้างว่า “ไม่ได้เคี้ยวน้ำตาลด้วยเหตุผลต่างๆ ซึ่งบางครั้งเจ้าภาษีสามารถจับโกหกได้หรือบางรายก็ประสบด้วยสยดาของตนดังที่อดีตเจ้าภาษียรายหนึ่งเล่าว่า “เวลาไปเอาเขาก็บอกว่าลูกพี่วันนี้ลูกน้องไม่สบาย ไม่ได้เคี้ยว แพนขึ้นไปจับเตายังอุ้งๆ อยู่เลย เขาลักขาย คือถ้าขายเราก็ต้องถูกหักเงิน เขาก็เลยลักขายเพื่อเอาเงินสดไปใช้ก่อน บางคนไปเจอกำลังแบกอยู่คาหนังคาเขา” (สมใจ คล้ายสุวรรณ, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) ซึ่งส่วนใหญ่เจ้าภาษีได้แต่บ่นว่าแต่ก็ไม่สามารถทำอะไรได้มากนัก เพราะ “เขาว่าไม่มี ไม้รู้จะไปรีดนาทาเร้นเอากับเขายังไง ก็เสี่ยง เขาเอาจากเราไปมากกว่าที่ขายน้ำตาลให้อีก” (เพ็งอ้าง) สถานการณ์เช่นนี้ชี้ให้เห็นว่าเจ้าภาษีไม่ได้อยู่ในฐานะที่เหนือกว่าลูกเตาอย่างเบ็ดเสร็จ

ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของสวนกับพ่อค้าคนกลางเป็นในลักษณะที่พ่อค้าคนกลางจำเป็นต้องเอาอกเอาใจเจ้าของสวนอย่างมาก เพราะ “มีพ่อค้ามาซื้อหลายเจ้า ตัดราคากัน คือถ้าไม่เอาเงินมาเลือกขายได้ ใครให้แพงก็ขาย” (เผือด ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) หรือเป็น “ตลาดของผู้ขาย” เพราะอุปสงค์อยู่ในระดับสูงกว่าอุปทาน ขณะที่ส่วนต่างระหว่างต้นทุนกับราคาขายมีค่อนข้างมาก จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลให้

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนน้ำตาลมะพร้าวบางนางลี่กับพ่อค้าคนกลางหรือ “เจ้าภาษี” มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตกับพ่อค้าคนกลางที่แตกต่างจากกรณีของชาวนาชาวไร่โดยทั่วไป ในแง่ที่ผู้ผลิตมีอำนาจในการกำหนดหรือเจรจาต่อรองราคาผลผลิตกับพ่อค้าคนกลางพอสมควร

2.6 ระบบตลาด

2.6.1 ระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว

ระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวในช่วงนี้ต่างจากช่วงก่อนหน้านี้ โดยในช่วงก่อนสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาวบางนางลี่พายเรือน้ำตาลมะพร้าวไปแลกเปลี่ยนซื้อขายตามตลาดนัดต่างๆ ดังที่กล่าวแล้วในบทก่อนหน้านี้ แต่หลังจากสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาเมื่อระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวขยายตัว โดยเฉพาะการเกิดขึ้นของพ่อค้าคนกลาง ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ขายน้ำตาลดิบให้กับพ่อค้าคนกลางที่พายเรือมารับซื้อผลผลิตถึงที่ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะ “การบรรทุกไปขายที่เรือนี้มันเป็นไปได้ มันต้องใช้เรือลำเล็กๆ มันต้องอาศัยพ่อค้าคนกลาง แล้วก็ไม่มีเวลาพอยกที่จะเอาไปขายเอง เพราะว่าเข้าขึ้นมากก็ต้องออกขึ้น เดี่ยวบายก็ต้องออกขึ้น กว่าจะขึ้นแล้วเสร็จก็ท่วม แต่เดี๋ยวก็จะแล้วเสร็จก็ 2-3 ทุ่ม” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) โดยหากเป็นรายที่เป็น “ลูกเตา” ของพ่อค้าคนกลางที่เป็น “เจ้าภาษี” จะต้องขายน้ำตาลให้กับ “เจ้าภาษี” เท่านั้น ซึ่งในการรับซื้อน้ำตาล “เจ้าภาษี” จะคำนวณราคาน้ำตาลที่ได้แล้วนำไปหักออกจากเงินและสิ่งของที่ “ล่องหน้า” มา โดย “เจ้าภาษี” จะเป็นผู้กำหนดราคารับซื้อน้ำตาล “ลูกเตา” ไม่สามารถกำหนดหรือต่อรองราคาขายได้ ยกเว้น “ถ้าหากว่าเจ้าแก่เขาเห็นว่ามีกำไร บางทีเราก็อาจขอเพิ่มได้ ” (เพ็งอ่ำ) ส่วนรายที่ใช้เงินทุนของตนเองหรือไม่ได้ “ล่องหน้า” อะไรจาก “เจ้าภาษี” มาก่อนก็สามารถขายน้ำตาลดิบให้กับผู้รับซื้อหรือลูกค้ารายใดก็ได้ ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ตอนทำใช้ทุนตัวเองหมด เพราะว่ามีทุน น้ำตาลมีพ่อค้ามาซื้อ ไม่ได้ขายให้เจ้าภาษี ขายใครก็ได้” (เจือ อยู่ดล้า, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) โดยราคาน้ำตาลดิบที่พ่อค้าคนกลางนี้รับซื้อขึ้นอยู่กับคุณภาพของน้ำตาลเป็นหลัก อาทิ “เจ้านี้สวยไหม ถ้าสวยก็ให้ราคาดีนิดหนึ่ง ถ้าไม่สวยก็ให้ราคาต่ำลงไปกว่าอีกนิดหนึ่ง” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่บางรายโดยเฉพาะรายที่มีฐานะอาจจะบรรทุกน้ำตาลมะพร้าวล่องเรือไปขายจังหวัดอื่น ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งเล่าว่า “มีแต่พวกตระกูลบุญพนธ์ที่เขาไปขายสุพรรณฯ เขาต่อเรือเอง สมัยตาหลงแกขึ้นไปสุพรรณฯ ประจำ” (สุกัญญา ท่วมศิริ, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544)

หลังจากตระเวนรับซื้อน้ำตาลจากเตาต่างๆ พ่อค้าคนกลางโดยเฉพาะรายที่เป็น “เรือเล็ก” จะนำน้ำตาลไปขายหรือส่งให้กับ “เรือต่อใหญ่” ที่จอดรอรับซื้ออยู่บริเวณศูนย์กลางการคมนาคมและค้าขาย อาทิ ปากคลองบางจาก ปากคลองบางนางลี่ สามแยกหน้าวัดภูมิรินทร์ ตลาดนัดหน้าวัดยายพิมพ์ ฯลฯ ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ โดย “เรื่อย่อยจะเอาไปส่ง เข้าไปเทียบที่ละลำ เขาเป็นยี่บัวใหญ่ เป็นคนจีน แล้วเขาจะทุกว่าเรือต่อใหญ่ เข้ากรุงเทพฯ” (สุกัญญา ท่วมศิริ, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) โดยเส้นทางที่ “เรือต่อใหญ่” บรรทุกน้ำตาลมะพร้าวเข้าสู่กรุงเทพฯ เริ่มต้นจาก “คลองแม่กลอง แล้วออกมาห้วย เข้าคลองด่าน คลองบางหลวง จุดหมายปลายทางคือปากคลองตลาด ปากคลองบางหลวงตรงแถวๆ ป้อมวิไชยประสิทธิ์” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) การเดินทางขนส่งใช้เวลาประมาณ 12-13 ชั่วโมงโดยไม่มีการหยุดพัก เพราะ “เขาทำเวลา ศัพท์ราคานี้เขา

เรียกว่าหังเซ่ง กลัวไม่ทันราคากัน เพราะราคาน้ำตาลขึ้นลงเร็วมาก” (เพ็งอ๋าง) อย่างไรก็ตาม มีพ่อค้าคนกลางบางรายที่บรรทุกน้ำตาลมะพร้าวไปขายที่จังหวัดใกล้เคียงเอง อาทิ จ.นครปฐม ดังรายหนึ่งที่ “พอเลิกตาลก็ซื้อตาลไปขาย นครปฐม แวะเรือจากคลองโพธิ์ไปเข้าคลองบางน้อยนอก แล้วเข้าคลองดำเนินฯ หลั 5 แล้วเข้าประตูน้ำวังยาง ไปสุดวัดดอนยายหอม นครปฐม เอน้ำตาลกับมะพร้าวลูกไปขาย” (สมบัติ เณรผึ่ง, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) เป็นต้น⁵⁶

⁵⁶ นอกจากนี้ หากพิจารณาภาพรวมระดับจังหวัด พ่อค้าคนกลางบางรายจะนำน้ำตาลมะพร้าวไปขายให้พ่อค้าขายส่งระดับจังหวัด (ดัง) ขณะที่บางรายขายให้โรงหลอม และบางรายขายให้พ่อค้าเร่ต่างจังหวัดที่เข้ามารับซื้อน้ำตาลมะพร้าว ณ แหล่งซื้อขายตามท่าเทียบเรือต่างๆ ได้แก่ ท่าน้ำวัดลาดเป้ง ท่าสุนัขนอน ท่าเรือข้าม ต.บางแค ท่าน้ำวัดบางใหญ่ โดยพ่อค้าขายส่งระดับจังหวัดรายใหญ่ของ จ.สมุทรสงคราม ในต้นทศวรรษ 2530 มีจำนวน 14 ราย ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนหรือเป็นร้านชื่อภาษาจีนตั้งอยู่ในเขต อ.เมือง กับ อ.อัมพวา โดยในเขต อ.อัมพวา ตั้งอยู่ใน ต.บางช้าง กับ ต.อัมพวา (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2532: 71) ขณะที่ตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวเปลี่ยนไปเป็นในลักษณะที่ว่าพ่อค้าคนกลางส่วนใหญ่ (ร้อยละ 56) จำหน่ายน้ำตาลมะพร้าวกับให้พ่อค้าขายส่งในจังหวัด รองลงมา (ร้อยละ 25) จำหน่ายให้กับพ่อค้าขายส่งต่างจังหวัด นอกนั้นจำหน่ายให้โรงหลอมน้ำตาล (ร้อยละ 12) รวมทั้งพ่อค้าขายปลีกในจังหวัด (ร้อยละ 7) โดยพ่อค้าขายส่งในจังหวัดและโรงหลอมน้ำตาลจะส่งจำหน่ายต่อไปให้พ่อค้าขายส่งต่างจังหวัด ส่วนพ่อค้าขายปลีกในจังหวัดจะจำหน่ายให้ผู้บริโภคภายในจังหวัด (กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2536: 8, 10)

ทั้งนี้ การเปลี่ยนแปลงของระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวดังกล่าวส่งผลต่อสถานะหรือตำแหน่งแห่งที่ในทางเศรษฐกิจของย่านบางนางลี่ เพราะขณะที่ระบบตลาดช่วงสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 มีขอบเขตค่อนข้างกว้างขวาง และเป็นเครือข่ายที่เชื่อมโยงบ้าน ตลาด และเมืองเข้าด้วยกัน และย่านบางนางลี่มีฐานะเป็นทั้งแหล่งผลิตและซื้อขายในเวลาเดียวกัน ทว่าระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวแม้จะมีเครือข่ายโยงใยทั่วประเทศ แต่ชาวบางนางลี่ไม่ได้เชื่อมโยงเข้ากับระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวโดยตรง แต่ผ่านทางพ่อค้าคนกลางหรือเจ้าภาษีที่เข้ามารับซื้อผลผลิตถึงที่ ท่ามกลางการค่อยๆ ลดลงของบทบาทตลาดน้ำท้องถิ่นในฐานะแหล่งกระจายผลผลิตระดับท้องถิ่น เช่นเดียวกับที่ชาวบางนางลี่เปลี่ยนสถานะเป็นเพียงผู้ผลิต ไม่ได้เป็นพ่อค้าแม่ค้าควบคู่ไปด้วยเหมือนเก่า กล่าวอีกนัยหนึ่ง ท่ามกลางการขยายตัวของระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว ย่านบางนางลี่ได้ถูกปรับเปลี่ยนเป็นฐานการผลิต ทำหน้าที่ผลิตน้ำตาลมะพร้าวป้อนระบบตลาดซึ่งขับเคลื่อนโดยกลไกอื่นๆ ซึ่งอยู่นอกขอบเขตย่านบางนางลี่ และเป็นการทำงานที่ชาวบางนางลี่ได้นำตัวเองผูกเข้ากับระบบตลาดอย่างสมบูรณ์

และเพราะเหตุที่ผูกกับระบบเศรษฐกิจแบบตลาดอย่างสมบูรณ์ การทำน้ำตาลมะพร้าวย่านบางนางลี่จึงได้รับผลกระทบจากภาวะราคาผลผลิตผันผวนเช่นเดียวผลผลิตการเกษตรโดยทั่วไป กล่าวคือ แม้ราคาน้ำตาลมะพร้าวปีบจะขยับตัวขึ้นสูงโดยลำดับ จากราคาปีบละ (25 กิโลกรัม) 30 บาทในปี พ.ศ. 2496 ขยับขึ้นเป็นปีบละ 100 บาทในปี พ.ศ. 2507 และเพิ่มขึ้นมาเรื่อยๆ จนถึงปัจจุบันราคาปีบละ (30 กิโลกรัม) ประมาณ 470 บาท แต่ก็ค่อนข้างผันผวน ขึ้นอยู่กับฤดูกาลและความต้องการของตลาด ช่วงที่มีเทศกาลงานบุญราคาน้ำตาลปีบจะขยับตัวขึ้นสูง แต่หากพ้นช่วงดังกล่าวราคาจะลดลง ราคาน้ำตาลมะพร้าวในรอบ 1 ปีจึงแกว่งตัวค่อนข้างรุนแรง เป็นต้นว่าในปี พ.ศ. 2531 ราคาน้ำตาลมะพร้าวที่ชาวสวนสมุทรสงครามขายได้สูงสุดอยู่ที่ปีบละ 380 ในเดือนมกราคม ต่ำสุดขายได้ปีบละ 204 บาทในเดือนมิถุนายน ขณะที่ราคาเฉลี่ยทั้งปีอยู่ที่ปีบละ 248.80 บาท (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2532: 68) เช่นเดียวกับในปี พ.ศ. 2534 ที่สูงสุดราคาปีบละ 350.58 บาทในเดือนพฤศจิกายน ต่ำสุดปีบละ 275 บาทในเดือนเมษายน และเฉลี่ยทั้งปีอยู่ที่ปีบละ 331.63 บาท (กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2536: 13)

นอกจากนี้ ภายในเวลาเพียง 1 สัปดาห์ราคาน้ำตาลมะพร้าวอาจเปลี่ยนแปลง 3-5 ราคา และภายในวันเดียวกันราคาอาจจะต่างกัน (อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 31-2) กล่าวกันว่า “น้ำตาลนี่แปลกเหมือนทอง คือว่าบหมันจะขึ้นปีบปีบมันเร็วมากเลย” (บุญส่ง เต๋ยวรัตน์วรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) และเป็นเหตุให้ “เรือต่อใหญ่” ต้องเร่งลำเลียงน้ำตาลไปยังกรุงเทพฯ ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ โดยความผันผวนของราคาน้ำตาลที่วุ่นนอกจากจะขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาดที่ไม่สม่ำเสมอแล้ว ในบางปียังเป็นผลมาจากสภาพดินฟ้าอากาศด้วย เป็นต้นว่าในปี พ.ศ. 2505 ราคาน้ำตาลมะพร้าวสูงเป็นประวัติการณ์ เฉลี่ยปีบละ 83 บาท เพราะอากาศแล้ง น้ำเหนือคือน้ำในแม่น้ำแม่กลองเข้าถึงสวนมะพร้าวน้อย น้ำตาลในจันทน์จึงน้อย และส่งผลให้ชาวสวนผลิตน้ำตาลได้น้อยมาก ประการสำคัญ ราคาน้ำตาลมะพร้าวยังได้รับผลกระทบจากราคาน้ำตาลทรายด้วย อาทิ ในปี พ.ศ. 2508 ราคาน้ำตาลมะพร้าวตกลงเหลือเฉลี่ยปีบละ 62-63 บาท เนื่องจากน้ำตาลทรายล้นตลาดและกดให้ราคาน้ำตาลมะพร้าวลดลงด้วย (อุทิศ นาคสวัสดิ์ 2511: 61) ส่งผลให้รัฐบาลต้องช่วยพยุงราคาเหมือนเช่นสินค้าเกษตรชนิดอื่น เช่น ในปี พ.ศ. 2534 รัฐบาลได้มอบหมายให้ส่วนราชการต่างๆ ช่วยพยุงราคาและส่งเสริมให้เกษตรกรผลิตน้ำตาลมะพร้าวที่ได้คุณภาพตรงตามความต้องการของตลาด หลังจากที่ว่าราคาก็ตกต่ำลงอย่างมากในปีก่อนหน้านี้ (กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2536: 12) เช่นเดียวกับในช่วงที่ “นายไพโรจน์ ชัยพร เป็นรัฐมนตรีช่วยกระทรวงพาณิชย์ ตอน

นั้นน้ำตาลตกมากเลยเหลือปีบร้อยละบาท เขามาช่วยพุงราคาซื้อปีบละ 200 บาท บางคนลือกันว่าไฟโรจน์ ชัยพร แกเงินเยอะ แกรับซื้อน้ำตาลไปเก็บ พอมันเน่าแก่เอาไปโยนทิ้งทะเลด้วยซ้ำ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545)

อย่างไรก็ดี ภาวะผันผวนของตลาดน้ำตาลมะพร้าวไม่ส่งผลกระทบต่อการทำมะพร้าวน้ำตาลย่านางบางนางลีมากนัก และไม่ได้เป็นสาเหตุที่ส่งผลให้ชาวบางนางลีเลิกทำน้ำตาลมะพร้าวในเวลาต่อมา โดยสาเหตุหลักที่ส่งผลกระทบต่อการทำน้ำตาลมะพร้าวและส่งผลให้ชาวบางนางลีเลิกทำน้ำตาลมะพร้าวสืบเนื่องมาจากการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ การพัฒนาโครงข่ายถนน หรือการส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่อง ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

2.6.2 ระบบตลาดมะพร้าวผล

นอกจากน้ำตาลมะพร้าวปีบ ชาวบางนางลียังจำหน่ายมะพร้าวผลควบคู่ไปด้วย ซึ่งไม่จำเป็นต้องใช้แรงงานเข้มข้นอย่างต่อเนื่องเหมือนเช่นการทำน้ำตาลมะพร้าว การขายมะพร้าวผลใช้แรงงานเฉพาะช่วงของการเก็บผลเป็นหลัก และส่วนใหญ่ชาวบางนางลียังจะว่าจ้างแรงงาน ซึ่งแรงงานกลุ่มนี้ “เขาป็นต้นมะพร้าวอย่างเดียว รายได้เขาไม่ขาด เดียวเจ้านี้ก็จ้างไป เขาจะวนเวียนอยู่รอบๆ ตำบลนี้ เมื่อก่อนต้นละ 40 สตางค์ แล้วมาบาท แล้ว 2 บาท ปัจจุบัน 5 บาท” (สุณีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) ขณะที่ในส่วนของผู้รับซื้อแบ่งเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือพ่อค้าที่พายเรือรับซื้อมะพร้าวผลไปส่งตาม “ล้ง” ต่างๆ ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่เพิ่งอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและไม่ผู้จะมีฐานะ ดังกรณีบิดามารดาของชาวบางนางลียุคหนึ่งซึ่ง “พ่อคนเขมร คำเรือต่อ อยู่ปากท่อ แม่ค้าขายเรือต่อจากสุพรรณฯ แต่ 2 คนมาเจอกันที่นี้ แต่งงานก็มาอยู่คลองโพธิ์ มาซื้อมะพร้าวไปส่งล้ง มี 3 แห่ง ปากคลองบางแค 2 แห่ง แล้วของเจ๊กิมพ่อพี่เขียอีกเจ้าตั้งอยู่ที่บางแคหมู่ 2” (เจริญ ถือตรง, สัมภาษณ์ 31 มกราคม 2545)

ส่วนผู้รับซื้อมะพร้าวผลกลุ่มที่สองเรียกว่า “ล้ง” เป็นร้านรับซื้อมะพร้าวผลทั้งจากพ่อค้ากลุ่มข้างต้นและจากเจ้าของสวนโดยตรง ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนที่มีฐานะ มักตั้งร้านรับซื้อมะพร้าวผลอยู่ริมคลองสายใหญ่ อาทิคลองบางแค ซึ่ง “ในคลองบางแคก็มีเจ้าใหญ่ๆ อยู่ 3 เจ้า ปากคลองบางแค ที่บ้านผม แล้วก็ที่บ้านของเตี่ยผู้ใหญ่ สำราญ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) มะพร้าวผลย่านนี้เป็นที่ขึ้นชื่อพอๆ กับมะพร้าวสวีและมะพร้าวสมุย ภาษาดตลาดมะพร้าวจำแนกมะพร้าวแถบนี้ออกเป็น 1) มะพร้าวบางช้าง อยู่แถบบางนกแขวก 2) มะพร้าวบางบน อยู่แถบแควอ้อม 3) มะพร้าวบางกลาง อยู่แถบบางนางลี และ 4) มะพร้าวบางล่าง อยู่ต่ำลงไปเช่นบางขันแตก โดย “มะพร้าวบางช้างจะแพงสุด ส่วนมะพร้าวบางล่างจะถูกสุด” (เพ็งอ้าง)

เส้นทางสินค้าหรือระบบตลาดของมะพร้าวผลค่อนข้างคล้ายคลึงกับเส้นทางสินค้าหรือระบบตลาดของน้ำตาลมะพร้าว คือจะลำเลียงส่งไปยังกรุงเทพฯ เป็นหลัก โดย “เวลาน้ำมะพร้าวคราวทางกรุงเทพฯ จะเขียนจดหมายมาและส่งเงินมาให้ด้วย เขาเรียกกักมะพร้าว เพราะว่าตอนนั้นมะพร้าวจะเยอะและราคาก็ถูก กักเดือน 8 เดือน 9 เดือน 10 ซื้อมะพร้าวที่เป็นแสนลูก กักไว้ รอบบ้านนี้ล้งมะพร้าวใหญ่จะกักมะพร้าวเต็มหมดเลย มะพร้าวจะเริ่มกระต๊อขึ้นเดือน 11 เดือน 12 ลมหวนมะพร้าวจะแพง ทางกรุงเทพฯ เขาจะมีจดหมายมาว่าให้ออกไปได้แล้ว เขาก็ให้คนงานปอกเปลือกลงเรือ เป็นเรือต่อเอี่ยมจิ้น อาทิเคยหนึ่งส่งประมาณหมื่นกว่าลูก” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) โดยหลังจากลำเลียงมะพร้าวจนเต็มลำเรือต่อประมาณ 8-9 ลำ “ล้ง” ก็จะว่า

จ้างเรือโยงจากแถวบางนกแขวกมาลากจูงไป เส้นทางเริ่มจากคลองบางแคหรือคลองสายอื่นๆ จากนั้นตรงไปยังประตูน้ำบางนกแขวก “แล้วเข้าบางยาง ออกจากบางยางก็ไปประตูน้ำอ่างทอง จังหวัดสมุทรสาคร อ่างทองก็ไปเจริญพาสณ์ แล้วก็หลุดแล้ว ไปออกปากคลองบางหลวง หรือคลองบางกอกใหญ่ อยู่ข้างๆ วัดอรุณ ตรงป้อมวิไชยประสิทธิ์” (เพ็งอ้ง) การเดินทางใช้เวลา 1 วันกับ 1 คืน ส่วนใหญ่จะเริ่มออกเดินทางตอนเย็น ไปถึงปลายทางตอนเย็นอีกวัน แต่หากน้ำแห้งเรือใหญ่ออกไม่ได้ต้องออกเดินทางตอนเช้า ซึ่งจะเสียเวลาไปคอยที่ประตูน้ำบางนกแขวกประมาณ 1 ชั่วโมง เพื่อปรับระดับน้ำให้เรือผ่าน โดยในเรือต่อจะมีครัวสำหรับหุงหาอาหารและที่หลับที่นอนเสร็จสรรพ ทั้งนี้ นอกจากในแง่ของเส้นทางขนส่งหรือปลายทาง ระบบตลาดมะพร้าวผลยังคล้ายคลึงกับระบบตลาดมะพร้าวน้ำตาลในแง่ที่ว่าชาวสวนสามารถ “เอาเงินขึ้นก่อนได้” (เพ็งอ้ง)

3. การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมและอัตลักษณ์ “คนทำตาล”

การปรับเปลี่ยนจากระบบการผลิตแบบผสมผสานเป็นระบบการผลิตมะพร้าวน้ำตาลเชิงเดี่ยวซึ่งใช้แรงงานอย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง ประกอบกับลักษณะการตั้งถิ่นฐานซึ่งขนานไปตามลำคลองสายต่างๆ ก่อให้เกิด “ความเป็นชุมชน” หรือการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมในย่านบางนางลี่ที่มีลักษณะจำเพาะโดยเปรียบเทียบ นอกจากนี้ การที่ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกี่ยวเนื่องกับการทำน้ำตาลมะพร้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำน้ำตาลมะพร้าวสร้างรายได้ให้ชาวบางนางลี่ค่อนข้างดี ขณะที่ความคึกคักเฟื่องฟูของเศรษฐกิจน้ำตาลมะพร้าวส่งผลให้ย่านบางนางลี่เป็นที่รู้จักไปทั่ว เหล่านี้เป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยประการสำคัญที่ส่งผลให้ชาวบางนางลี่บ่งชี้ตัวเองเข้ากับอัตลักษณ์ “คนทำตาล” ซึ่งมีบุคลิกลักษณะเฉพาะบางประการ และมีความแตกต่างจากชาวสวนริมน้ำโดยทั่วไป เนื้อหาหัวข้อนี้แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงความเป็นชุมชนหรือการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมย่านบางนางลี่ ซึ่งมี “วัด” เป็นศูนย์กลาง ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของพิธีทางศาสนา ประเพณี แหล่งพบปะ หรือศูนย์กลางการคมนาคม ขณะที่อีกส่วนกล่าวถึงอัตลักษณ์ “คนทำตาล” ย่านบางนางลี่ ทั้งในส่วนของบุคลิกลักษณะและเงื่อนไขปัจจัยที่ก่อให้เกิดอัตลักษณ์ดังกล่าว ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

3.1 การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคม: บทบาทของวัด

การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือ “ความเป็นชุมชน” ของย่านบางนางลี่ในช่วงนี้ นอกจากวางอยู่บนรูปแบบหรือลักษณะการตั้งถิ่นฐานซึ่งเป็นการปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยาตามที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ยังผูกอยู่กับระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวที่ขยายตัวขึ้นในช่วงนี้อย่างสำคัญ กล่าวคือ นอกจากใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลักและอาจว่าจ้างแรงงานในท้องถิ่นในบางขั้นตอน การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวไม่จำเป็นต้องระดมแรงงานคราวละมากๆ เหมือนเช่นการทำนา ขณะที่การซื้อหาปัจจัยการผลิตรวมทั้งการขายผลผลิตส่วนใหญ่จะมีพ่อค้าคนกลางและเรือต่างๆ เข้ามาซื้อขายถึงในสวนดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำน้ำตาลมะพร้าวจำเป็นต้องใช้แรงงานเข้มข้นอย่างต่อเนื่องจากเช้าจนค่ำ กระทั่งมีการเปรียบเทียบกันในหมู่ชาวบางนางลี่ว่าการทำน้ำตาลมะพร้าว “เหมือนมีลูกอ่อน ต้องดูแลตลอดเวลา กินข้าวยังไม่เป็นเวลา เพราะว่างานยุ่งยาก” (สมบุญ บุตรักษ์, สัมภาษณ์ 22 กันยายน 2545) หรือแม้กระทั่ง “วันพระก็ไม่ค่อยได้หยุด” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2544) ประกอบกับการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนย่านบางนางลี่มีลักษณะขนานไปตามแม่น้ำลำ

คลองในลักษณะหมู่บ้านแนวที่ไม่มีขอบเขตหรือหน่วยที่ชัดเจน และไม่ได้มีศูนย์กลางอยู่ที่ใจกลางหมู่บ้านเหมือนหมู่บ้านกระจุกตัวที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ดินย่านบางนางลี่ส่วนใหญ่เป็นสวนมะพร้าวหรือไม่ก็เป็นสถานที่ปลูกสร้างบ้านเรือนซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นที่ที่มีเอกสารสิทธิ์ ไม่มีที่ดินจำพวกกรรมสิทธิ์ร่วม ไม่ว่าจะเป็นป่าชุมชนทุ่งเลี้ยงสัตว์สาธารณะ ระบบสวนคูขงหรือสวนไม้ผลของชุมชนหรือเครือญาติ ฯลฯ เหล่านี้ส่งผลให้ย่านบางนางลี่มีลักษณะความเป็นชุมชนหรือมีการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่ต่างไปจากชุมชนชาวนาชาวไร่

กล่าวคือ เพราะเหตุที่มีระบบการผลิต ลักษณะการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน รวมทั้งไม่มีพื้นที่สาธารณะดังกล่าว ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ไม่เอื้อต่อการประกอบกิจกรรมรวมหมู่ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งระบุว่า “คนขึ้นตาลไม่ค่อยมีเวลาไปรวมตัวกันแบบชาวนา” (สมบุญ บุตรักษ์, สัมภาษณ์ 22 กันยายน 2545) ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญประการหนึ่งของความเป็นชุมชน จึงส่งผลให้ “วัด” ในฐานะพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ทางสังคมมีบทบาทสำคัญอย่างมากในการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมย่านบางนางลี่ เมื่อเปรียบเทียบกับบทบาทของวัดซึ่งมีความสำคัญต่อชุมชนชนบทไทยโดยทั่วไประดับหนึ่ง เนื่องจากวัดเป็นพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ทางสังคมที่สำคัญเพียงพื้นที่เดียวที่เปิดโอกาสให้ชาวบางนางลี่สามารถประกอบกิจกรรมรวมหมู่หรือประกอบกิจกรรมร่วมกันในระดับที่เหนือครัวเรือนและเครือญาติขึ้นไป นับตั้งแต่ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับชีวิตในช่วงต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นงานบวช งานแต่งงาน โดยเฉพาะงานศพที่ “คนบางนางลี่จะเจอกันมากที่สุด เพราะงานศพนี่จะเป็นการรวมญาติกันเป็นแถว พวกเขยสะใภ้ก็เอามาแนะนำกัน แล้วก็มีพวกคนรู้จักอีกมาก” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับประเพณีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาที่ชาวบางนางลี่มักจะมาร่วมกิจกรรมกัน เป็นต้นว่า วันสงกรานต์ ชาวบางนางลี่จะ “ปลดตาลหยุดกันเลยแหละ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เพราะวัดต่างๆ จะ “จัดบ่อน” หลังเสร็จสิ้นพิธีกรรมทางศาสนาในช่วงเช้า อาทิ สะบ้า เสือกินวัว มอญซ่อนผ้า ชักเย่อ แล่งรู ปิดตาตีหม้อ แก้อัดดนตรี ชวงรำ ฝึกลา ฯลฯ (ประชุมกลุ่มผู้ถือศีลอุโบสถวัดวรภูมิ, 26 เมษายน 2545) ซึ่ง “สุดท้ายใครจะชอบเล่นอะไร บ่อนนี่ไม่สนุกก็ไปบ่อนอื่นต่อ” (ประสงค์ สุทธิมิตร, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) โดยเฉพาะอย่างยิ่งคืองานประเพณีชักพระที่วัดบางนางลี่ใหญ่ที่นอกจากชาวบางนางลี่แล้วชาวอัมพวาทั้งอำเภอยังนิยมไปเที่ยวกัน เพราะนอกจากจะมีการทอดกฐินและชักพระ ทางวัดยังจัดให้มีการแข่งเรือ ทั้งเรือมาด เรือบด เรือสำปั้น เรือสำปะนี้ และเรือกระทะ ซึ่งมีทั้งประเพณีสวยงามและแข่งขันความเร็ว นอกจากนี้ก็มีงานวันลอยกระทงที่วัดบางแคใหญ่ งานสลากภัต ฯลฯ ที่ชาวบางนางลี่นิยมไปทำบุญและท่องเที่ยวกัน

ตารางที่ 4 แสดงปฏิทินประเพณีและกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาในรอบปีย่านบางนางลี่ช่วงทศวรรษ 2510

เดือน	ประเพณีและกิจกรรม
เดือน 4	ประเพณีตรุษไทย ช่วงขึ้น 14-15 ค่ำ ชาวบางนางลี่จะกว่นข้าวเหนียวแดงและกาละแม จากนั้นจะนำไปทำบุญตักบาตรที่วัดร่วมกับอาหารคาวหวานอื่นๆ ที่วัดชาวสวนจะฟังพระสวดและให้ศีลให้พร บางคนอาจจะอยู่ถือศีลอุโบสถที่วัด
เดือน 5	เทศกาลสงกรานต์ ชาวบางนางลี่จะกว่นข้าวเหนียวแดงและกาละแม ทำข้าวต้มมัด ทั้งสำหรับไว้ทำบุญใส่บาตรและนำไปแจกจ่ายให้กับญาติผู้ใหญ่และเพื่อนบ้าน มีการรดน้ำดำหัวและขอพรจากผู้สูงอายุ ส่วนที่วัดจะมีการสงฆ์พระพุทธรูปและหลวงพ่อบูชา มีการทำบุญกระดุกและถวายปัจจัยพระภิกษุ สามเณร เด็กๆ และหนุ่มสาวจะเล่นสาดน้ำกันที่วัด มีการเล่นชักเย่อ สะบ้า มอญซ่อนผ้า ช่วงเช้า เสือกินวัว แล้งรู ปิดตาตีหม้อ ผีกะลา แก้วอีตันตรี ปิดตาหาคู่ ก่อเจดีย์ทราย ฯลฯ กลางคืนก็มีมหรสพ เช่น ภาพยนตร์ ลิเก แล้วแต่เจ้าภาพจะจัดหา
เดือน 6	เทศกาลบวชพระ ชาวสวนเริ่มพิมพ์การ์ดบวชบุตรหลาน บางรายอาจจะถือเป็นฤกษ์ปลูกสร้างบ้าน
เดือน 7	บวชพระ (จนถึงก่อนเทศกาลเข้าพรรษา)
เดือน 8	เทศกาลเข้าพรรษา ช่วงขึ้น 15 ค่ำ ชาวสวนจะทำบุญตักบาตร ไปวัดฟังพระเทศน์ และถวายผ้าจำนำพรรษาให้พระ
เดือน 9	งานสลากภัต และช่วงขึ้น 14-15 ค่ำและแรม 1 ค่ำเป็นฤกษ์ปลูกสร้างบ้านเรือน
เดือน 10	งานสลากภัต จากนั้นจะมีงานสาทรไทย ชาวสวนจะกว่นกระยาสาทรแจกจ่ายกันและนำไปทำบุญที่วัด กลางคืนจะมีการลองเรือขทาน ขอเงินซื้อเหล้าดื่มและขอกระยาสาทรรับประทาน
เดือน 11	เทศกาลออกพรรษา ชาวบางนางลี่จะไปทำบุญที่วัดและถวายผ้าเข้าพรรษาโดยการนำเงินและเครื่องอัฐบริขารไปถวายพระ และอาจจัดงานสลากภัต
เดือน 12	เทศกาลทอดกฐิน โดยงานทอดกฐินที่วัดจะมีการแข่งเรือ กรรมการจัดงานจะเรียกรางวัลจากชาวบ้าน ทั้งสุนัข ฟอก เหล้า เสื้อ ผ้าถุง ฯลฯ เพื่อมอบให้กับผู้ชนะ โดยผู้เข้าร่วมแข่งขันก็คือชาวบ้าน เรือที่ใช้แข่งส่วนใหญ่เป็นเรือสำปั้น เรืออับด เรือลำปะนี เรือลำหนึ่งมีผู้เข้าร่วมแข่งขัน 3 คน 5 คน หรือ 10 คน ตามขนาดของเรือ ถ้าเป็นเรือบดจะมีลำละ 1 คน การแข่งจะปล่อยเป็นคู่ๆ ชาวบ้านที่เข้าร่วมแข่งขันจะแต่งกายตลก ขบขัน เพราะนอกจากแข่งขันความเร็วของเรือแล้ว ยังมีการประกวดประเภทอื่นๆ อาทิ ประกอยสวยงาม ประกอยขบขัน และบางครั้งก็มีการนำกระทะเคียวน้ำตาลปีบมาพายแทนเรือแข่งกัน รวมทั้งมีการดำนน้ำ แข่งกันบริเวณท่าน้ำหน้าวัด หากใครดำได้นานที่สุดจะเป็นผู้ชนะ นอกจากนี้ ในช่วงนี้บางวัดจะจัดงานประจำปี เช่น วัดบางนางลี่จัดงานประจำปีในวันแรม 3 ค่ำ เป็นงานใหญ่มาก มีผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอมาร่วมด้วย โดยชาวสวนจะพากันตื่นแต่เช้ามีด ปลดตาล แล้วพากันไปชมการแข่งขันเรือ ซึ่งมีจากทั่วสารทิศ มีทั้งเรือยาวและเรือ 2 ตอน ตกกลางคืนจะมีมหรสพ เช่น ภาพยนตร์ ลิเก ลำตัด ฯลฯ
อ้าย, ยี่	-
เดือน 3	งานประจำปีวัดปากน้ำ ชาวสวนนิยมไปปิดทองพระพุทธรูปจำลอง และในช่วงนี้วัดบางแคใหญ่ก็จัดงานประจำปี ซึ่งนอกจากจะมีงานปิดทองแล้ว กลางวันยังมีการแข่งเรือแบบชาวบ้าน ส่วนกลางคืนก็มีมหรสพ เช่น หนัง ลิเก

นอกจากเป็นพื้นที่สาธารณะให้ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงได้มีโอกาสประกอบกิจกรรมร่วมกันเนื่องในงานประเพณีต่างๆ ดังกล่าว วัดยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการชักจูงหรือจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างสำคัญ ดังกรณีกลุ่มผู้ถือศีลอุโบสถของวัดต่างๆ ซึ่งเป็นเครือข่ายหรือการจัดรูปความสัมพันธ์ของผู้นำนางลี่และบริเวณใกล้เคียงที่มำบำเพ็ญกุศลที่วัดซึ่งมีขอบเขตครอบคลุมหลายหมู่บ้านและหลายตำบล อาทิ กลุ่มผู้ถือศีลอุโบสถวัดธรรมิหรือวัดยายพุ่ม ซึ่งแม้ตัววัดตั้งอยู่ในเขต หมู่ 14 บ้านวัดยายพุ่ม ต.สวนหลวง ทว่าสมาชิกของกลุ่มฯ รวมทั้งผู้ที่มาทำบุญที่วัดนี้ส่วนใหญ่มาจาก ต.บางนางลี่ บางรายมาจาก ต.ปลายโพรงพาง และหากเป็นช่วงเทศกาลเข้าพรรษาก็จะคนจาก ต.สวนหลวง มาร่วมด้วย โดยการถือศีลอุโบสถที่วัดเป็นกิจกรรมทางศาสนาที่ดำเนินสืบเนื่องมาตั้งแต่อดีต กระทำทุกวันพระ ช่วงออกพรรษาก็มีสมาชิกไม่มาก ประมาณ 10 คนเศษ แต่หากเป็นช่วงเข้าพรรษาจะมีสมาชิกเข้าร่วมถึง 30-40 คน การถือศีลใช้เวลา 1 วันกับ 1 คืน กลุ่มผู้ถือศีลอุโบสถจะมีความสนิทสนมกันหรือบางครั้งก็เป็นญาติกัน และถึงแม้ว่านอกจากการถือศีลอุโบสถรวมถึงการประกอบกิจกรรมทางศาสนาอื่นๆ ร่วมกันที่วัดแล้ว สมาชิกกลุ่มจะไม่มีโอกาสพบปะหรือประกอบกิจกรรมอื่นๆ ร่วมกันอีก แต่หาก “ใครมีงานบวชลูกบวชหลานก็ไปรวมกัน ใครตายก็ไปศพกัน ที่นี้เขามีอย่างหนึ่งคือพวกอุโบสถตาย คนอื่นๆ จะร่วมเป็นเจ้าภาพให้ 1 คืน สวดให้ 1 คืน เพราะว่าเคยถือศีลร่วมกันมาประจำ” (สุเทพ ไตรักษา, ประชุมกลุ่มผู้ถือศีลอุโบสถวัดธรรมิ 26 เมษายน 2545)⁵⁷

เช่นเดียวกับกรณีการมีพระอุปัชฌาย์ร่วมกันที่ถือว่เป็นการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีศูนย์กลางอยู่ที่วัด กล่าวคือ ในช่วงประมาณ 40-50 ปีที่ผ่านมา แม้นางลี่และบริเวณใกล้เคียงจะมีวัดอยู่เป็นจำนวนมาก แต่วัดที่มีพระอุปัชฌาย์มีเพียงไม่กี่วัด ได้แก่ วัดบางแคใหญ่ วัดบางนางลี่ใหญ่ นอกจากนี้ แม้วัดบางนางลี่ใหญ่มีพระอุปัชฌาย์หลายรูป แต่ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงไม่นิยมไปบวชกัน พระอุปัชฌาย์ที่ชาวบางนางลี่นิยมไปบวชคือหลวงพ่อกวัดบางแคใหญ่ เพราะ “หลวงพ่อกไม่ดุ ท่องไม่ได้แกล้งสอนให้ แก่ถือว่าตั้งใจมาบวชแล้วบวชให้ มีเมตตา แต่มีข้ออย่างเดียวคือถ้าใครมาร้องเรียนอยู่หน้าโบสถ์แกล้งจะไม่บวชให้” (บุญส่ง เตียรรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เพราะเหตุนี้ หลวงพ่อกจึงมีลูกศิษย์ค่อนข้างมาก “เท่าสังเกตมาลูกศิษย์พ่อกเยอะมาก เป็นอุปัชฌาย์ที่บวชพระมากที่สุดของจังหวัดก็ว่าได้ คลองบางแคนี้ลูกศิษย์หลวงพ่อกทั้งนั้นเลย ผู้ชายบางนางลี่คนที่อายุ 50 ขึ้นไปมักจะเป็นลูกศิษย์หลวงพ่อก อย่างผมก็ศิษย์หลวงพ่อก” (เพ็งอ้ง) ซึ่งการที่ผู้ชายบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงส่วนใหญ่มีพระอุปัชฌาย์รูปเดียวกันไม่เพียงแต่จะสร้างสำนักหรืออัตลักษณ์ของการเป็น

⁵⁷ การถือศีลอุโบสถประกอบด้วยขั้นตอนต่างๆ ดังนี้ “ประมาณโมงกว่ามาทำบุญเอาข้าวถวายพระ ประมาณ 2 โมงกว่าฉันเสร็จ เราก็เริ่มทำวัตรเช้า จากนั้นมาพระมาให้ศีล 8 ซึ่งเราจะต้องถือจนถึงวันนี้ ให้เสร็จแก่ที่เทศน์ให้ฟัง แล้วติดกันที่เทศน์ แล้วแต่ศักราช 20 บาท 5 บาท ตามศักราช แล้วจะนั่งสมาธิกรรมฐาน แล้วแต่ว่าจะนั่งถึงตอนไหน นานแค่ไหนสุดแท้แต่ นั่งให้จิตมันวางให้จิตมันสงบ ถ้าเมื่อยก็นอนได้ พอเพลก็กินข้าว เป็นข้าวที่เราเหลือจากถวายพระ กินข้าวเสร็จก็นอนพักผ่อน ที่นี้ก็สี่โมงเย็นนะแหละตื่น แล้วทำวัตรเย็นต่อ เราสวดกันเอง มีคนนำสวด สวดนานหน่อย เลิก 5 โมงกว่า แต่ถ้าเข้าพรรษาจะมีเทศน์กันที่เข้ากันที่บ้าย ทำวัตรเย็นเสร็จแล้วกลับบ้านอาบน้ำอาบท่าแล้วกลับมาค้างวัด กินข้าวเย็นไม่ได้ ศีลแปดกินได้ 2 หน เข้ากับเพล เลยเที่ยงก็กินไม่ได้แล้ว ราวทุ่มก็กลับมาวัด คนที่บ้านไกลก็ไม่กลับ คนที่ไม่ค้างก็กลับไปเลย พอมาถึงวัดก็สวดมนตร์ นั่งทำสมาธิหรืออาจจะไม่ทำ กลางคืนคนมันจะน้อย แล้วนอน ตื่นมาที่สี่สวดมนตร์ เสร็จก็เริ่มกลับบ้าน” (ประชุมกลุ่มผู้ถือศีลอุโบสถวัดธรรมิ, 26 เมษายน 2545)

“ลูกศิษย์หลวงพ่อกะ” ที่ช่วยสร้างความสมานสามัคคีในการทำกิจกรรมต่างๆ ให้กับวัด หากขณะเดียวกันก็ทำให้วัดมีอำนาจในการจัดการเรื่องราวต่างๆ ภายในชุมชนด้วย เป็นต้นว่า “สะพานข้ามวัดบางแคกลางวัดเรียไรเงินสร้าง วัดจะเป็นศูนย์กลางในการเรียไรสร้างทางเข้าวัด สมัยก่อนวัดมีอำนาจ จะช่วยทางการเงิน” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545)

บทบาทของวัดในฐานะพื้นที่ทางสังคมสำหรับการประกอบกิจกรรมรวมหมู่ย่านบางนางลี่อีกประการคือการเป็นแหล่งพบปะและศูนย์กลางการคมนาคม เพราะวัดย่านบางนางลี่ส่วนใหญ่มีลักษณะคล้ายตลาดขนาดเล็ก ย่อมประกอบด้วยร้านขายของชำ ร้านขายก๋วยเตี๋ยว รวมทั้งมีศาลาท่าน้ำอย่างน้อย 2 ศาลา นอกจากเป็นจุดขึ้นลงเรือแล้ว ยังเป็นที่สำหรับให้ชาวสวนได้มานั่งพักผ่อนพูดคุยกัน หรือที่เรียกว่า “ศาลาไถ่ไม้” ขณะเดียวกันวัดมักเป็นสถานีปลายทางของรถยนต์โดยสารจากแม่กลองหรือตัวเมือง จ.สมุทรสงคราม โดยในจำนวนสายรถยนต์โดยสารสองแถวที่วิ่งจากแม่กลองจำนวนกว่า 20 สาย กว่าร้อยละ 80 มีสถานีปลายทางอยู่ที่วัดต่างๆ เฉพาะที่วิ่งมาตามถนนสายปากท่อ-แม่กลอง ซึ่งเป็นเส้นทางที่ผ่านย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ได้แก่ สายแม่กลอง-วัดคูฯ แม่กลอง-วัดประชาฯ แม่กลอง-วัดวรภูมิฯ แม่กลอง-วัดปรกฯ แม่กลอง-วัดสาธุฯ แม่กลอง-วัดโคกเกตุฯลฯ ซึ่งนอกจากเป็นเพราะ “สภาพคลองเชื่อมหรือมุ่งไปหาวัดอยู่ก่อนแล้ว และวัดเป็นศูนย์กลางที่จะถามหาใครก็ได้ แล้ววัดมีห้องน้ำเพียบ สบาย มีหลายห้อง” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ยังเป็นเพราะที่ดินแถบนี้มีจำกัด ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นสวนยกทรงที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ไม่มีพื้นที่สาธารณะให้สามารถใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ จะมีก็แต่วัดเท่านั้นที่เป็นพื้นที่สาธารณะที่ชาวบางนางลี่สามารถใช้ประโยชน์ในลักษณะต่างๆ ร่วมกันได้ ฉะนั้น นอกจากเป็นแหล่งพบปะและศูนย์กลางการคมนาคมดังกล่าวแล้ว บริเวณวัดจึงมักเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการต่างๆ อาทิ วัดวรภูมิ ด้านหนึ่งเป็นที่ตั้งโรงเรียนวัดวรภูมิ ขณะที่อีกด้านเป็นที่ตั้งสถานีอนามัยวัดวรภูมิ เช่นเดียวกับวัดบางแคกลางที่มีโรงเรียนตั้งอยู่ในบริเวณวัด เหล่านี้เป็นต้น

ภาพที่ 34 แสดงศาลาท่าน้ำบริเวณหน้าวัดและท่ารถยนต์โดยสารวัดบางแคกลาง

ภาพที่ 35 แสดงส่วนหนึ่งของห้องน้ำในบริเวณวัดบางแคกลาง

ภาพที่ 36 แสดงท่ารถโดยสารบริเวณตลาดแม่กลอง

3.2 อัตลักษณ์คนทำตาล: เจือนไขและคุณลักษณะ

นอกจากเป็นเงื่อนไขสำคัญของการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือลักษณะความเป็นชุมชนของย่านบางนางลี่ ระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าวเป็นแหล่งที่ชาวบางนางลี่บึ่งซื้อตัวเองเข้าด้วย หรือเป็นฐานในการสร้างอัตลักษณ์ของชาวบางนางลี่ ทั้งนี้ก็เพราะว่าในช่วงก่อนที่จะปรับเปลี่ยนระบบการผลิตเป็นการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยว ชาวบางนางลี่ไม่มีแหล่งอ้างอิงที่มีความโดดเด่นมากพอในการบ่งชี้ตัวเองหรือเป็นฐานในการสร้างอัตลักษณ์ อัตลักษณ์ของชาวบางนางลี่เป็นคล้ายชาวสวนริมน้ำโดยทั่วไป ไม่แตกต่างจากชาวสวนแถบดำเนินสะดวกหรือชาวสวนแถบนนทบุรีหรือที่อื่นๆ ซึ่งปลูกพืชผักผลไม้ชนิดต่างๆ จำหน่ายในตลาดน้ำรวมทั้งตลาดบก ขณะเดียวกันความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ไม่มีพลังพอที่จะก่อให้เกิดอัตลักษณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอัตลักษณ์ของบางกลุ่มชาติพันธุ์บางถูกชาวบางนางลี่ปฏิเสธความเชื่อมโยงหรือแหล่งที่มาดังที่กล่าวไว้ในบทก่อนหน้านี้ ทว่าหลังจากที่

ชาวบางนางลี่หันมาทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวแทบทุกครัวเรือนส่งผลให้ชาวบางนางลี่มีลักษณะเฉพาะหรือแตกต่างจากชาวสวนในย่านอื่นๆ ที่ยังคงปลูกผลไม้ชนิดต่างๆ จำหน่ายในตลาดน้ำเป็นหลักเช่นเดิม สิ่งนี้เป็นเงื่อนไขประการสำคัญที่ส่งผลให้ชาวบางนางลี่บ่งชี้ตัวเองเข้ากับการเป็นคนทำตาล

อย่างไรก็ดี นอกจากเป็นเพราะความที่ชาวบางนางลี่แทบทุกครัวเรือนทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวซึ่งส่งผลให้ชาวบางนางลี่และย่านบางนางลี่แตกต่างจากชุมชนชาวสวนริมน้ำทั่วไป สาเหตุที่ชาวบางนางลี่เลือกที่จะบ่งชี้ตัวเองเข้ากับการเป็นคนทำตาลยังสืบเนื่องมาจากคุณสมบัติที่พึงประสงค์ของการทำน้ำตาลมะพร้าวอย่างสำคัญประการแรก การทำน้ำตาลมะพร้าวสร้างรายได้ให้กับชาวบางนางลี่ค่อนข้างดี โดยการทำน้ำตาลมะพร้าวย่านบางนางลี่ในช่วงทศวรรษ 2510 มีต้นทุนการผลิตประมาณกึ่งหนึ่งของราคาผลผลิต ดังครัวเรือนหนึ่งซึ่งมีสวนมะพร้าวตาล 11 ไร่ มีต้นทุนการผลิตในปี พ.ศ. 2517 ประมาณ 150 บาทต่อปีบน้ำตาลแห้ง ซึ่งเป็นต้นทุนที่ไม่รวมค่าจ้างขึ้นเพราะใช้แรงงานในครัวเรือน ขณะที่น้ำตาลแห้งในช่วงนี้ราคาปีบละประมาณ 200-250 บาท สามีภรรยาคุณนี้สามารถเคี่ยวน้ำตาลแห้งได้วันละประมาณ 1 ปีบกว่า จึงมีรายได้เฉลี่ยวันละประมาณ 100 บาทเศษ หรือประมาณเดือนละ 3,000 – 4,000 บาท (จก สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) กระนั้นผลผลิตน้ำตาลแห้งของครัวเรือนนี้ค่อนข้างต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับครัวเรือนบางนางลี่ครัวเรือนอื่นๆ ที่มีสวนมะพร้าวในจำนวนใกล้เคียงกัน เพราะแม้จะมีสวนมะพร้าวตาลเนื้อที่ 11 ไร่แต่สามีภรรยาคุณนี้ไม่ได้ใช้มะพร้าวทุกต้นในสวนทำน้ำตาล เนื่องจาก “ต้นไหนไม่ค่อยออกงวงก็ไม่ทำ ต้นสูงก็ขายเป็นลูก แล้วอีกอย่างลูกจ้ำงก็หายากด้วย เลยทำไม่ครบ” (เพ็งอ้อ) เปรียบเทียบกับครัวเรือนบางนางลี่อีกครัวเรือนซึ่งมีเนื้อที่สวนมะพร้าวใกล้เคียงกันแต่จ้างลูกจ้างขึ้นตาลสามารถผลิตน้ำตาลแห้งได้ในปริมาณมากกว่าถึง 1 เท่าตัว ดังที่ว่า “ตอนปี 2511 น้ำตาลปีบละ 57 บาท ต้นทุนประมาณครึ่งหนึ่ง ตอนนั้นได้วันละ 3 ปีบ 7 ปีบตาลใสได้ 1 ปีบ จากสวนตาล 10 ไร่ แต่ไม่ได้ทำทุกต้น เอาลูกมั่ง แต่ก็ไม่สม่ำเสมอ 3 คุณ 57 ได้ 171 คุณ 30 ได้ 5,130 บาทต่อเดือน ต้นทุนประมาณครึ่ง” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546)

ทั้งนี้ หากนำรายได้จากการทำน้ำตาลมะพร้าวของชาวบางนางลี่ดังกล่าวไปเปรียบเทียบกับรายได้เฉลี่ยของชาวไทยโดยทั่วไปในทศวรรษ 2510 หรือแม้แต่เปรียบเทียบกับเงินเดือนข้าราชการและโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพนักงานบริษัทเอกชนเช่นธนาคาร รายได้จากการทำน้ำตาลมะพร้าวย่านบางนางลี่ในช่วงนี้ยังคงสูงกว่า ดังที่อดีตรองผู้จัดการธนาคารกรุงไทยสาขาจังหวัดสมุทรสงครามกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า “ทำสวน 3 ไร่เศษปลูกมะพร้าวได้ 80-100 ต้นจะได้น้ำตาลวันละ 8 ปีบน้ำตาลใส หรือ 7 ปีบในหน้าแล้ง ได้ตาลแห้งวันละปีบ ซึ่งตอนปี 2517-2518 หน้าฝนปีบละ 180 หน้าแล้ง 200 ต้นทุนอยู่ปีบละ 50 บาท...ราชการปริญญาตรีเดือนละ 1,300 บาท ธนาคารเดือนละ 2,000 บาท เทียบกับทำตาลได้วันละ 150 เดือนหนึ่งได้ 4,500 มีรายได้ดีกว่ามาก” (สุรจิต ชिरเวทย์, สัมภาษณ์ 12 มีนาคม 2546) เหล่านี้จึงส่งผลให้ข้าราชการบางรายลาออกมาซื้อที่ดินทำสวนมะพร้าวน้ำตาล ดัง “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เป็นคนดำเนินฯ แม่คนหมู่ 1 เตี้ยตอนแรกเป็นทหารแล้วมาเป็นครู แล้วเลิกจากครูมาทำสวน เพราะว่าเงินเดือนครูน้อย ทำตาลได้ดีกว่า” (หวล เต็งสกุล, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) และส่งผลให้ชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจในการประกอบอาชีพทำน้ำตาลมะพร้าวค่อนข้างมาก โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับชาวนาชาวไร่ซึ่งเป็นเกษตรกรเหมือนกัน ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “ชีวิตช่วงทำตาลสบาย เสีย

แต่ค่าซื้อกระบอกรวม ช่อมเตา ดายหญ้า แต่ก็ไม่มาก อยู่ได้สบาย หรือถึงไม่มีเงิน เข้าสวนก็อยู่ได้ เพราะว่าของในสวนมีอยู่ ไม่เหมือนชาวนา" (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546)

ฐานะทางเศรษฐกิจที่ค่อนข้างดีของชาวบางนางลี่จากการทำน้ำตาลมะพร้าวสามารถพิจารณาได้ในหลายลักษณะ นับตั้งแต่การที่ชาวบางนางลี่ "ไปวัดกันที่ใส่ทองกันเพียบ" (ประชุมกลุ่มย่อยวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544) ขณะเดียวกันชาวบางนางลี่มักว่าจ้างวงดนตรีและภาพยนตร์มาแสดงและมาฉายในงานบุญประเพณีต่างๆ เป็นที่แรกๆ ในเขต อ.อัมพวา ดังที่ว่า "วัดยายพุ่มปี 2499 วงดนตรีพยงค์ มุกดา มาเล่นแล้ว ปี 2497-2498 มีหนังกุหลาบทิพย์มาฉายแล้ว เครื่องอาร์ค ที่วัดอื่นไม่เคยมีเลย กุหลาบทิพย์อยู่ฝั่งธน ทำพระ เขาสร้างหนังเองด้วย ไม่ได้ลื้อมผ้า มาฉายงานศพ งานวัด เจ้าภาพเขาจ้างมา แสดงให้เห็นว่าคนแถวนี้มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดี" (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากพิจารณาจากสถิติการปล้นของ "โจรบ้านกอไผ่" จะยังเห็นฐานะทางเศรษฐกิจที่ค่อนข้างดีของชาวบางนางลี่ที่วางอยู่บนการทำน้ำตาลมะพร้าวชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะแม้พื้นที่ก่อกติของโจรบ้านกอไผ่จะครอบคลุมหลายจังหวัดทางภาคตะวันตก อาทิ ราชบุรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี สมุทรสาคร ทว่าพื้นที่เป้าหมายหลักของการปล้นสะดมและเรียกค่าไถ่ของโจรกลุ่มนี้อยู่ในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ดังสถิติการปล้นของโจรบ้านกอไผ่ในปี พ.ศ. 2489 จำนวน 6 ครั้ง ล้วนแต่เป็นการปล้นในเขต ต.ปลายโพรงพาง ต.สวนหลวง ต.บางช้าง และ ต.บางนางลี่ ซึ่งเป็นย่านของคนทำน้ำตาลมะพร้าวทั้งสิ้น⁵⁸

ประการสำคัญ ในช่วงทศวรรษ 2510 น้ำตาลมะพร้าวเป็นผลิตภัณฑ์ที่สร้างรายได้ให้กับ จ.สมุทรสงคราม ในสัดส่วนที่สูงที่สุด เป็นต้นว่า ในปี พ.ศ. 2516 ผลิตภัณฑ์ที่สร้างรายได้ให้กับ จ.สมุทรสงคราม สูงสุดคือการทำน้ำตาลมะพร้าว มีมูลค่า 341,718,750 บาท หรือคิดเป็นร้อยละ 54.78 ของมูลค่าผลิตภัณฑ์รวมของจังหวัดซึ่งมีจำนวน 623,847,904 บาท สูงกว่าสาขาประมงที่มีจำนวนรองลงมาคือ 169,568,712 บาท ขณะที่ผลิตภัณฑ์ที่สร้างรายได้ให้กับจังหวัดเป็นลำดับสามคือมะพร้าวผล มูลค่า 31,560,000 บาท และลำดับสี่คือผลไม้ยืนต้น มูลค่า 25,535,420 บาท นอกจากนี้ ในจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมของจังหวัดจำนวน 68 โรง มีโรงงานที่เกี่ยวข้องกับการทำน้ำตาลมะพร้าวรวมอยู่ด้วย อาทิ โรงงานสับเปลือกไม้พยอมจำนวน 6 โรง (เอกสารบรรยายสรุปจังหวัดสมุทรสงคราม พ.ศ. 2516 หน้า 10-1) เหล่านี้ส่งผลให้ "จังหวัดสมุทรสงครามมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมอยู่ในขั้นดี" (เพ็ญอ้าง: 3) กล่าวกันว่า หากไม่นับรวมกรุงเทพฯ "เมื่อประมาณ 30 ปีที่แล้ว [สมุทรสงคราม] เป็นจังหวัดที่ประชาชนเสียรายได้ต่อหัวสูงเป็นอันดับ 1 ของประเทศ" (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 23) ฉะนั้น แม้ "คอมมิวนิสต์

⁵⁸ วิธีการปล้นของโจรบ้านกอไผ่จะเริ่มต้นจากการให้ลูกน้องนำจดหมายไปปักไว้บริเวณหน้าบ้านที่จะปล้น ดังกรณีการปล้น "บ้านตาขึ้น" ที่ "พวกโจรเขาเอาแผ่นกระดาษไปปักไว้หน้าบ้านแก บอกว่าให้เอาเงินไปให้" (ชิน สุวรรณชลธาร, สัมภาษณ์ 30 มกราคม 2545) และเมื่อถึงคราวมาปล้น โจรบ้านกอไผ่จะ "ยิงปืนขึ้นมาก่อน เจ้าของบ้านก็ต้องยอมให้มาค้นเอา ส่วนใหญ่จะปล้นบ้านที่มีทรัพย์สินสมบัติ มรดกตกทอดมา ตัวอย่างคือถ้าเจ้าของบ้านไม่สู้เขาก็ไม่ทำอะไร แต่ถ้าสู้มันก็ยิ่งตายเหมือนกัน" (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) โดยบ้านเรือนที่ถูกปล้นส่วนใหญ่จะเป็นเจ้าของสวนรายที่มีฐานะ ไม่ว่าจะเป็น "บ้านป่าเปี่ยม" หรือ "ยายแดงไทย" (ชิน สุวรรณชลธาร, สัมภาษณ์ 30 มกราคม 2545) และเจ้าของสวนที่ถูกปล้นส่วนใหญ่จะไม่ต่อสู้ขัดขืน เพราะ "สู้เขาไม่ไหวมากันเป็นร้อย เข้ามาก็ให้เขาไป" (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544) การปล้นของโจรบ้านกอไผ่จึงไม่ก่อให้เกิดการบาดเจ็บล้มตายกันมากนัก

พยายามจัดตั้งพรรคและปลุกระดมมวลชน แต่ไม่สามารถจะดำเนินการให้สำเร็จตามความมุ่งหมายได้ เนื่องจากจังหวัดสมุทรสงครามมีลักษณะหลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นอุปสรรคสำคัญในการปฏิบัติการของคอมมิวนิสต์ อาทิ ระดับเศรษฐกิจและสังคม” (เอกสารบรรยายสรุปจังหวัดสมุทรสงคราม พ.ศ. 2516 หน้า 4)

นอกจากมิติทางเศรษฐกิจที่สร้างคึกคักและหน้าตาให้อย่างมาก เหตุผลที่ทำให้ชาวบางนางลี่เลือกที่จะบ่งชี้ตัวเองเข้ากับการทำน้ำตาลมะพร้าวยังประกอบด้วยมิติอื่นซึ่งเกี่ยวเนื่องกัน กล่าวคือ การทำน้ำตาลมะพร้าวไม่เพียงแต่ส่งผลให้ย่านบางนางลี่คึกคัก เพราะมีทั้งชาวบางนางลี่ที่ “ออกตาล” พ่อค้าชาวจีนที่พายเรือเข้ามาขาย “ของสารพัด” บรรดาเรือขายวัสดุอุปกรณ์ในการทำตาล รวมทั้งพ่อค้าคนกลางที่เข้ามาซื้อน้ำตาลมะพร้าวถึงในสวน ฯลฯ ดังกรณีบริเวณคลองลำประโดงลึกที่ “เมื่อก่อนแถวนี้คึกคักตลอดไปจนถึงเส้นถนน คือเจ้าของสวนเขามาทำตาลกัน แล้วก็มีคนเข้ามาค้าขายกันคึกคัก” (สมาน บุญพยนต์, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) หากยังส่งผลให้ย่านบางนางลี่เป็นที่เลื่องลือและรู้จักไปทั่ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเป็นที่ดึงดูดใจให้ผู้คนจากท้องถิ่นใกล้เคียงเดินทางมาเที่ยวชมและนอนค้างอ้างแรมอยู่เนืองๆ ดังกรณีของ “เสื่อชิต” หัวหน้า “โจรบ้านกอไผ่” ซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในเขต จ.ราชบุรี ก่อนเป็นโจรมักติดตาม “ทิดอึ้ง” ผู้เป็นญาติมาเที่ยวแถบหน้าวัดธรรมิหรือวัดยายพุ่ม และได้สนิทสนมกับบ้านหลังหนึ่งเป็นพิเศษถึงกับเรียกเจ้าของบ้านว่าแม่ และมักจะมากินข้าวกินปลาและนอนค้างที่บ้านหลังนี้ และหลังเป็นโจรแล้ว “เสื่อชิต” ก็ยังแวะมาพักผอนหลังนอนที่บ้านหลังนี้อยู่เสมอๆ ขณะที่เจ้าของบ้านก็ยังให้การต้อนรับขับสู้เช่นเดิม เพราะเห็นว่า “ก็ไม่มีอะไร เขาก็คนดีนี่แหละ” (ชิน สุวรรณชลธาร, สัมภาษณ์ 30 มกราคม 2545) ซึ่งความมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักและดึงดูดใจผู้คนต่างถิ่นดังกล่าวนี้สร้างความภาคภูมิใจให้กับชาวบางนางลี่อย่างมาก ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “สิ่งที่ภูมิใจมากที่สุดก็คือบางนางลี่...ทำน้ำตาลมะพร้าว คนที่อื่นเขาก็รู้จัก” (ประดิษฐ์ จันทร์รอด, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545)

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ ขณะที่อัตลักษณ์โดยเฉพาะของกลุ่มชาติพันธุ์หรือชนกลุ่มน้อยซึ่งถูกนำเสนอหรือถูกทำให้เป็นที่รับรู้ในวงกว้าง ส่วนใหญ่ก่อตัวขึ้นท่ามกลางความขัดแย้งในประเด็นเกี่ยวกับสิทธิในที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน หรือความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร โดยอัตลักษณ์เหล่านี้มักถูกใช้ในการเจรจาต่อรองหรือต่อสู้ช่วงชิงพื้นที่ทางสังคม อาทิ ประกาศนียบัตรผู้พิทักษ์รักษาป่า ไม่ได้เป็นผู้ทำลายป่าดังที่มักถูกเข้าใจ (รายละเอียดดูศยามล ไกยูรวงศ์ และคณะ 2543: 241-91) จึงเป็นอัตลักษณ์ที่ลื่นไหลและปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของการเจรจาต่อรอง ทว่าอัตลักษณ์ “คนทำตาล” ของชาวบางนางลี่ก่อตัวขึ้นภายใต้ระบบการผลิตและวิถีชีวิตภายในท้องถิ่น ไม่ได้เกิดขึ้นท่ามกลางการเจรจาต่อรองหรือต่อสู้ช่วงชิงพื้นที่ทางสังคมใดๆ เป็นอัตลักษณ์ที่ชาวบางนางลี่ “รู้สึก” อยู่ภายใน แม้ไม่ได้ถูกนำเสนอหรือถูกทำให้เป็นที่รับรู้ในวงกว้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเป็นอัตลักษณ์ที่ “ฝังลึก” และค่อนข้างมีเสถียรภาพ ไม่ได้ลื่นไหลหรือปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขหรือสิ่งกระตุ้นจากภายนอก เพราะแม้ปัจจุบันชาวบางนางลี่ไม่ได้ทำน้ำตาลมะพร้าวแล้ว ทว่าการทำน้ำตาลมะพร้าวไม่เพียงแต่เป็นเรื่องราวหรือสิ่งที่ชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจมากที่สุดและสามารถนำมาพูดคุยกันได้ไม่รู้เบื่อ หากแต่ความเป็น “คนทำตาล” ยังเป็นสิ่งที่ชาวบางนางลี่กลุ่มวัยกลางคนขึ้นไปบ่งชี้ตัวเองเข้าด้วยเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน แม้จะต่างพากันทำสวนผลไม้เป็นส่วนใหญ่ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

นอกจากนี้ เพราะเหตุที่อัตลักษณ์คนทำตาลวางอยู่บนการประกอบอาชีพเป็นหลัก คุณลักษณะของคนทำตาลจึงมักเกี่ยวเนื่องกับการให้ความสำคัญกับความเป็นจริงในโลกนี้ มากกว่าความเชื่อหรือความคาดหวังในโลกหน้า เป็นอัตลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับระบบคุณค่าและคติความเชื่อค่อนข้างน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับชาวนา หรือเป็นอัตลักษณ์ที่ไม่ได้วางอยู่บนฐานของความเป็นชาติพันธุ์เหมือนกรณีอัตลักษณ์ของชนกลุ่มน้อยกลุ่มต่างๆ สามารถพิจารณาได้จากการประกอบพิธีกรรมของชาวบางนางลี่ได้อย่างสำคัญ กล่าวคือ แม้ชาวบางนางลี่จะจัดพิธีทำบุญสวนทั้งในช่วงเดือน 5 หรือช่วงปีใหม่ไทย⁵⁹ รวมทั้งเนื่องในโอกาสที่เกิดสิ่งอัปมงคลกับสวน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการนำศพผ่านสวน⁶⁰ ทว่าการทำบุญสวนของชาวบางนางลี่ต่างจากการประกอบพิธีกรรมของชาวนา โดยเฉพาะการทำขวัญข้าว⁶¹ เพราะขณะที่การทำขวัญข้าวกระทำไปเพื่อแม่โพสพหรือต้นข้าว การทำบุญสวนของชาวบางนางลี่ “ไม่ได้ทำบุญให้ต้นมะพร้าว แต่เราทำให้เจ้าของที่” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ซึ่งมักจะเป็นปู่ย่าตายาย โดยเป้าหมายของพิธีทำบุญสวนคือการขอให้เจ้าของที่หรือบรรพบุรุษช่วยปกป้องรักษาและบันดาล

⁵⁹ การทำบุญสวนย่านบางนางลี่สามารถทำในช่วงใดของปีก็ได้ แต่ส่วนใหญ่จะนิยมทำในช่วงเดือน 5 หรือปีใหม่ไทย โดยหากเป็นชาวสวนที่มีฐานะจะนิมนต์พระ 9 รูปมาฉันภัตตาหารพร้อมกับถวายดอกไม้ธูปเทียน บัจจย และเครื่องอัฐบริขาร จากนั้นพระจะให้ศีลให้พรและพรมน้ำมนต์ทั้งคนและสวน หากเป็นรายที่ร่ำรวยมากก็อาจจะจัดหาละครรำนมาแสดงให้เจ้าของที่ดู ขณะที่การทำบุญสวนของชาวสวนรายที่ยากจนจะเรียบง่ายกว่า ไม่ต้องนิมนต์พระ ใช้แต่เครื่องเซ่นซึ่งประกอบด้วยหัวหมู 1 หัว เหล้า 1 ขวด ดอกไม้ธูป เทียน ใส่ถาดที่รองด้วยผ้าขาวบางหรือใบตอง นำถาดเครื่องเซ่นไปวางกลางแจ้งในสวน จุดธูป 1 ดอก เทียน 1 เล่ม พร้อมกับวางดอกไม้ 1 กำมือลงกับพื้น อัญเชิญเจ้าของที่ให้มารับเครื่องเซ่น พร้อมกับอธิษฐานขอให้ผลผลิตในสวนอุดมสมบูรณ์ จากนั้นก็เทเหล้าใส่แก้ว อัญเชิญเจ้าของที่ให้มาดื่ม “กินกันให้เมาแอ๋น ตกน้ำตกท่า” ชาวสวนจะคอยเฝ้าจนกระทั่งธูปหมด จากนั้นจึงไหว้ 3 ครั้งเป็นการขอลาเครื่องเซ่นสวนที่เหลือกลับมา ก่อนจะเหล้าเทใส่หัวหมูที่เจียนใส่ใบตองแล้วไปวางไว้บริเวณที่ทำพิธี เป็นอันเสร็จสิ้น (สุณีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545)

⁶⁰ ปกติชาวบางนางลี่ไม่ยินยอมให้มีการนำศพผ่านสวนของตน อย่างเช่น “ตาใบตายเขาไม่ให้เอาศพข้าม เขาถือ โบราณเขาว่าศพข้ามที่ไม่ดี แล้วป้าป้าเยี่ยมตายที่บ้าน ที่นี้จะเอาศพไปวัด ต้องผ่านที่คนอื่น เขาไม่ให้ผ่าน พี่น้องก็มาประชุมกันว่ามีเป็นใคร โหญ่แค่ไหน โกรธ จะไปล่อละ พี่หยาดซึ่งเป็นพี่คนใหญ่เป็นคนใจเย็น ว่าให้แห่เรือไปดีกว่า นิมนต์พระถือตาลบิรณาน้ำไป 1 องค์ ที่ไม่ให้ผ่านก็คนดี ๆ กันนี่แหละ เป็นญาติต่าง ๆ เขาถือว่าศพผ่านที่ไม่ดี ทำมาหากินไม่ขึ้น” (ทุเรียน ดวงกุ่มเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) แต่หากมีการละเมิด ผู้ที่นำศพผ่านสวนจะต้องทำบุญสวนให้โดยเร็ว ดังกรณีหนึ่งที่ “แม่ตาย น้องรักแม่มาก ไม่ยอมเอาศพไปวัด จะเอาศพมาสวนที่บ้าน แต่ว่านั่นต้องผ่านที่คนอื่นเขา พอมาถึงก็จอดรถอ้อมแม่ข้ามมาเลย ผ่านที่คนอื่นเขา ไม่ได้บอกเขา พอเอาขึ้นบ้านเจ้าของที่ก็มาโวยวายว่าเอาศพผ่านที่เขา จะต้องทำบุญสวนให้เขา และให้ทำจตุรให้ด้วย ทำจตุร 4 ต้น รอบที่ 4 มุม...แล้วตอนเอาศพใส่เรือไปวัด ไม่ได้ผ่านที่เขา กลัวเขาว่าอีก เผาศพเสร็จก็เอากระดูกแม่มาไว้บ้านก็ไม่ได้เข้าทางสวนเขา พอรุ่งเช้านิมนต์พระมา 9 องค์ ทำสาธุสัญญาตั้งไปสวนเขา ตั้งให้ถึงจตุรต้นใดต้นหนึ่ง หลังจากสวดกระดูกเสร็จ พระก็สวดให้สวนให้เจ้าของที่เขาด้วย” (สุณีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545)

⁶¹ อย่างไรก็ดี สมัยที่ทนายคู่กับการทำสวนผลไม้และการทำน้ำตาลมะพร้าว ชาวบางนางลี่ประกอบพิธีทำขวัญข้าวเหมือนชาวนาโดยทั่วไป โดยเมื่อข้าวออกรวงชาวนาจะไปทำขวัญข้าวที่ทุ่งนา เครื่องเซ่นประกอบด้วยกล้วยสุกและมะพร้าว ไปทำการเรียกขวัญข้าวคล้ายๆ กับเรียกแม่โพสพให้รวงดีข้าวงอกงามดี และเมื่อเชิญข้าวเข้าลานเพื่อนวดก็จะทำการเรียกขวัญข้าวอีกครั้ง เครื่องเซ่นประกอบด้วย กล้วยสุก มะพร้าวอ่อน ขนมัดมัดแดงมัดขาว อ้อย 1 ต้น แล้วมะพร้าวแห้ง 1 คู่ ทำพิธีคล้ายๆ กับครั้งแรก และก่อนจะนำข้าวเปลือกเก็บเข้ายุ้งก็ทำการเรียกขวัญข้าวเข้ายุ้ง เครื่องเซ่นประกอบด้วยอ้อย ต้นกล้วย มะพร้าว จากนั้นเป็นอันเสร็จพิธี (เจือ อยู่คู่ล้า, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545)

ให้ผลผลิตในสวนอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่ไม่ได้ทำบุญสวนทุกปี อาจจะเว้นบ้างตามเงื่อนไขและความจำเป็น หรืออาจจะทำขึ้นเนื่องในโอกาสพิเศษต่างๆ เป็นต้นว่า “บางคนเชื่อว่าปีนี้ลูกตกต้นตาลเป็นเพราะผีทักท้วง ไม่ได้ทำบุญ ก็ว่าปีหน้าพอมีกะตังค์ก็ให้เจ้าของที่กินเถอะ” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวบางนางลี่ไม่ได้ “ใส่” ระบบคุณค่าที่สูงส่งและสลับซับซ้อนในการทำน้ำตาลมะพร้าวเหมือนกรณีชาวนากะทำการปลุกข้าว และการทำบุญสวนมะพร้าวน้ำตาลมีเป้าหมายที่บรรพบุรุษ ไม่ใช่ต้นไม้ ฉะนั้นแม้จะเปลี่ยนชนิดพืชเป็นชนิดใดก็ไม่ส่งผลกระทบต่อรูปแบบและหลักการการทำบุญสวน ซึ่งแตกต่างจากการทำขวัญข้าวของชาวนาซึ่งมีเป้าหมายที่ต้นข้าวหรือแม่โพสพ หากเปลี่ยนชนิดพืชที่ปลูกในนา เช่น ถั่วเหลือง ถั่วเขียว ซึ่งนิยมปลูกเป็นพืชหลังนา ก็ไม่สามารถประกอบพิธีกรรมในลักษณะเดียวกันนี้ได้ และในทางปฏิบัติชาวนาก็ไม่ได้ประกอบพิธีกรรมให้กับพืชหลังนาเหล่านี้

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากพิจารณาเฉพาะการทำน้ำตาลมะพร้าวจะพบว่าชาวบางนางลี่ไม่มีคติความเชื่อหรือพิธีกรรมใดเกี่ยวข้องกับการทำน้ำตาลมะพร้าวโดยตรง ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “ไม่เห็นมีข้อห้ามหรือความเชื่อเกี่ยวกับต้นมะพร้าว ไม่เหมือนต้นข้าวที่ชาวนาเขาเคารพ เขามีการทำขวัญข้าว แต่ว่าเราต้นมะพร้าวนี้ไม่มี บางทีบางคนเขียรรดโคนเขาก็ไม่เห็นว่าจะทำให้เป็นอะไร” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) เช่นเดียวกับอีกรายที่กล่าวว่า “ผู้หญิงท้องก็ไม่ห้ามขึ้น เขาว่าปีนตาลแล้วจะคลอดง่าย เขาว่าท้องมันคลอน บางคนน้ำคร่ำไหล หนีบขาลงมา อาบน้ำ ลูกก็ไหลออกมาเลย” (เยี่ยม หาดสมบัติ, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) ฉะนั้น อัตลักษณ์คนทำตาลของชาวบางนางลี่จึงเป็นบุคลิกลักษณะของผู้ที่อยู่กับความเป็นจริงในปัจจุบันขณะ และคาดหวังผลตอบแทนเชิงรูปธรรม มากกว่าจะเชื่อมโยงสิ่งที่ตนเองทำเข้ากับมิติที่ลึกลับซับซ้อนหรือคาดหวังผลการกระทำในเชิงนามธรรม ซึ่งเป็นกรณีที่มักพบในชุมชนหรือท้องถิ่นชนบทไทยหรือกลุ่มชาติพันธุ์โดยทั่วไป

นอกจากนี้ เพราะเหตุที่สามารถปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาและภาวะความผันผวนทางการเมืองและเศรษฐกิจอันได้ลุล่วงด้วยตนเองมาตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาต่อเนื่องสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นประสบการณ์ร่วมของชาวบางนางลี่ในปัจจุบันหลายราย ส่งผลให้ชาวบางนางลี่มีความเป็นตัวของตัวเองสูงจนจนกระทั่งบางครั้งอาจดูหยิ่งและทะนงตน เมื่อประสบปัญหาชาวบางนางลี่เลือกที่จะปรับเปลี่ยนเรียนรู้ด้วยตนเอง มากกว่าจะร้องขอความช่วยเหลือหรือกระทำตามคำแนะนำจากบุคคลภายนอก โดยเฉพาะข้าราชการ ดังเมื่อคราวที่น้ำตาลมะพร้าวราคาตกต่ำอย่างมาก นายอำเภออัมพวาแนะนำให้ชาวบางนางลี่หันไปปลูกพืชชนิดอื่น เช่น พริก แทน ทว่า “ไม่มีใครเชื่อ หว่านนายอำเภอบ้า จะให้โคนมะพร้าวไปปลูกพริก” (บุญส่ง เดียวรัตนวรกร, สัมภาษณ์ 29 มีนาคม 2546) ซึ่งประเด็นการปรับเปลี่ยนเรียนรู้บนฐานของการพึ่งตนเองของชาวบางนางลี่จะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทที่ 4 และบทที่ 5

อย่างไรก็ดี แม้จะมีลักษณะเป็นผู้อยู่กับความเป็นจริงในปัจจุบันขณะโดยเปรียบเทียบ ชาวบางนางลี่มีคติความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเร้นลับรวมทั้งมีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติเช่นเดียวกับชาวไทยโดยทั่วไป ลำคัญแต่ว่าพิธีกรรมความเชื่อเหล่านี้ไม่เกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพน้ำตาลมะพร้าวโดยตรง เป็นต้นว่า ชาวบางนางลี่มีพิธีกรรมความเชื่อเกี่ยวกับ “ปู่ขุน” ซึ่งเป็นปลัดขลิขขนาดเขื่อง ปิดทองเหลืองอร่าม เล่ากันว่าชาวสวน

คนหนึ่งพายเรือไปค้าขายที่ตลาดน้ำท่าคา “แล้วปู่แกลอยมาชนเรือ แม่คุณ [ยาย] พิ่วแกว่าอะไร ไปดูก็เจอ เลยเอาขึ้นเรือกลับบ้านมาด้วย พอมาถึงบ้านแกก็สร้างศาลให้อยู่ ปู่แกมี 3 คน มีปู่ขุน ปู่กลาง ปู่ล่ง” (เข้ม สมใจเจริญ, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) ทั้งนี้ เป็นที่เลื่องลือว่าปู่ขุนมีอิทธิฤทธิ์ในการช่วยให้ผู้ที่ทำของมีค่าสูญหายได้พบหรือได้ของสิ่งนั้นกลับคืนมา “ถ้าใครของหาย ถ้าบนหลวงปู่ให้ช่วยหาจะเจอ อย่างตอนนั้นแวนป่าไผ่ตกน้ำหายที่เขาส่งเรือที่วัด งามหากัน 5 รอบไม่เจอ เราก็เลยกระซิบกันว่าให้บนบานปู่ ปรากฏว่าม่ออีกครึ่งก็เจอ อย่างรถยนต์ลูกจอดไว้โดนขโมย เขากอดขึ้นสวนออกไปตั้งเยอะแล้ว แต่ว่าบนบานหลวงปู่ก็เจอ พุดถึงยังชนลูกเลย” (เพ็งอ้อ) นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่เชื่อกันว่าปู่ขุนสามารถช่วยให้หายจากโรคภัยได้อีกด้วย ดังกรณีหนึ่งที่ “ตอนนั้นลูกรัตนไปตรวจหมอบว่าหัวใจรั่ว ไม่มีทางรักษา จริงๆ รัตนมันก็ไม่เชื่อเรื่องอย่างนี้ เพราะเขาเป็นทหาร แต่ว่าเขาไปบนบานปู่ว่าจะสร้างศาลา หลังคาให้ใหม่ คือตอนนั้นหลังเก่าถูกไฟไหม้ ปรากฏว่าหลังสร้างเสร็จไม่กี่วันไปหาหมอ หมอตรวจไม่เจอ เขากถามว่าไปรักษาที่ไหนมา รัตนบอกว่าไม่ได้ไปรักษาที่ไหน แล้วเด็กก็หายไม่เป็นอะไรอยู่มาจนถึงตอนนี้” (เพ็งอ้อ)

การบนบานปู่ขุนสามารถกระทำได้หลายวิธี อาจจะเดินทางมาบนบานที่ศาลปู่ขุนซึ่งตั้งอยู่ริมคลองโพธิ์ หมู่ 1 ต.บางนางลี่ หรืออาจจะบนบานที่ใดก็ได้ กลางแจ้งหรือที่บ้าน เพียงแต่จุดธูป 1 ดอกแล้วอธิษฐาน อย่างเช่น “ไปบนบานว่าปู่ขุนขอให้ได้ของสิ่งนี้ แล้วจะให้ไข่มุก 10 ฟอง เหล้า 1 ขวด อยู่มาตกเย็นๆ เอ๊ะของสิ่งนั้นก็หาได้ ก็แก้เขา เราก็เตรียมของ ธูป 1 ดอก เทียน 1 เล่ม แล้วก็บอกว่าขอได้แล้วและที่บนบานก็ได้ทำมาแล้ว” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ปัจจุบันมีการทำบุญให้ปู่ขุนที่บริเวณศาลในวันที่ 14 เมษายนของทุกปี ผู้ที่มาร่วมงานส่วนใหญ่จะเป็นเครือญาติของผู้นำปู่ขุนมาประดิษฐานรวมทั้งผู้ที่เคารพนับถือ ส่วนผู้ที่ไม่ได้มาร่วมงานซึ่งเป็นส่วนใหญ่นั้น “เขาก็แค่นึกถึงในใจ เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนแถวนี้ เวลามีปัญหาอะไรก็นึกถึงแก” (เข้ม สมใจเจริญ, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545)

นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่มีความเชื่อเกี่ยวกับ “โคกกะโล่” ซึ่งเป็นพื้นที่บริเวณหนึ่งในเขตหมู่ 1 ต.บางนางลี่ โดยมีเรื่องเล่าสืบทอดกันมาว่าบริเวณโคกกะโล่ “เป็นเมืองลับแล แม่ค้ามาขายของ แกล้งไป แก้วที่บ้านปลายสวนยังซื้อของเลย มาเล่าคนไม่เชื่อ เขาวามีแต่ป่า แก้วป่าอะไรบ้านไม้กระดานทั้งนั้นเลย แล้วในนั้นเขาวามีทรัพย์แผ่นดิน มีเงินทองอยู่ใต้ดิน ตอนที่ฉันโตแล้วคนที่มาถือสวนแบบกินเปล่าเขานั่งอยู่แล้วเห็นตุ่มมีรูปิดอยู่ พอเอาออกก็เห็นเหรียญบาทขาวไปเลย พอเอื้อมไปหยิบมันก็เลื่อนไปจับ หยิบไม่ได้ เขว่าเป็นทรัพย์แผ่นดินหยิบไม่ได้ เขาก็เพ้อบ้าบอไปเลย แล้วประมาณปี 2534 เจ้าของที่มาเข้าฝันคนขับรถร้านอุดมชัยให้มาขุดเอา แต่เขาไม่กล้ามาขุด เขาวาตรงรกรๆ มีต้นกล้วย เข้ามาดูก็มีจริง แต่เขาก็ไม่กล้าขุด กลัวตาย คนที่เข้าฝันเป็นผู้ชายแก่ๆ ไม่มีใครรู้ว่า เป็นมาอย่างไร คือมีคนเคยขุดเจอเศียรพระ เหมือนกับเคยเป็นวัดมาก่อน เมื่อก่อนเขาเล่าว่าใครผ่านไปผ่านมาจะเป็นไข้ไม่สบาย ต้องขอขมาลาโทษ ไปเก็บอะไรกินจะไม่สบาย ในนั้นคนเข้ามาปักเบ็ดก็หลง” (หวล เต็งสกุล, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) นอกจากนี้ ในบริเวณโคกกะโล่ยังมีบริเวณที่เรียกว่า “หนองมังกร” หรือ “หนองเหี้ย” โดยมีเรื่องเล่ากันว่า “หนองเหี้ยมีตัวมังกรหรือเหี้ยตัวใหญ่ ไม่มีใครจับได้ ยายคนนั้นแกมีบุญก็เลยได้ มังกรกลายเป็นทองเป็นดินเลย แก่แก่ปรีศนาได้ คือแกปลดกระเบนรับก็เลยได้เลย ที่นั้นเขาวาเป็นวัดเก่า ไปขุดเจอเศียรพระเจออิฐก้อนใหญ่ ถ้าเขาไม่ให้อย่าไปเอาเลย ถ้าเขาให้ก็ได้ พวกสุพรรณฯ มาได้ไป เพราะเขาแก่ปรีศนาได้” (อินทร์ ทรัพย์ล้น, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) เหล่านี้เป็นต้น

4. สรุปท้ายบท

บทนี้กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่ซึ่งตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงประมาณกลางทศวรรษ 2520 ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตแบบผสมผสาน คือทั้งทำน้ำตาลมะพร้าว ปลูกไม้ผล และทำนา เป็นการผลิตเชิงเดี่ยว คือทำน้ำตาลมะพร้าวเพื่อขายเพียงอย่างเดียวและอย่างเข้มข้น โดยเงื่อนไขสำคัญที่ส่งผลให้ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวคือภาวะขาดแคลนน้ำตาลทรายในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ส่งผลให้ราคาน้ำตาลปีบขยับตัวขึ้นตาม และก่อให้เกิดการขยายตัวของระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือก่อให้เกิดระบบ “เจ้าภาษี” ซึ่งเป็นระบบที่พ่อค้าคนกลางไม่เพียงแต่เป็นผู้รับซื้อผลผลิตน้ำตาลมะพร้าว หากยังจัดสรรเงินทุนและปัจจัยการผลิตการทำน้ำตาลมะพร้าวให้กับชาวบางนางลี่ที่เป็น “ลูกเตา” ล่วงหน้าด้วย โดยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงเกิดขึ้นทั้งในลักษณะของการปลูกมะพร้าวน้ำตาลเพิ่มในสวนเดิม และในลักษณะของการ “เบิก” พื้นที่นาเป็นพื้นที่สวนมะพร้าว ซึ่งมักอาศัยการว่าจ้างชาวจีนอพยพ ก่อให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่การปลูกมะพร้าวน้ำตาลทั่วทั้ง จ.สมุทรสงคราม กระทั่งเป็นแบบแผนการใช้ที่ดินการเกษตรที่มีสัดส่วนสูงสุดหรือครอบคลุมพื้นที่การเกษตรของจังหวัดเกือบทั้งหมด ทั้งนี้ ในการทำน้ำตาลมะพร้าว ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ทำในที่ดินของตนเอง ยกเว้นรายที่อพยพมารุ่นหลังที่เช่าหรือถือสวนผู้ที่มาอยู่ก่อน และใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก ยกเว้นครัวเรือนที่มีสวนมาก แรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอ จึงต้องจ้างแรงงานในขั้นตอนการเก็บน้ำตาลมะพร้าวจากต้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในท้องถิ่นหรือญาติ ส่วนปัจจัยการผลิตมีทั้งที่ไปซื้อเองที่ตลาดนัดทางน้ำและตลาดอัมพวา ซื้อจากเรือที่บรรทุกมาขายถึงเตา และที่ “เจ้าภาษี” เป็นผู้นำมาให้ล่วงหน้า โดยผลผลิตน้ำตาลมะพร้าวที่ “เจ้าภาษี” และพ่อค้าคนกลางรับซื้อส่วนใหญ่จะถูกขนส่งไปยังกรุงเทพฯ ก่อนจะถูกระบายไปยังแหล่งต่างๆ ทั่วประเทศ ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลางและ “เจ้าภาษี” กับคนทำตาลและ “ลูกเตา” รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของสวนกับ แรงงานรับจ้าง “ป็นตาล” มีลักษณะพึ่งพามากกว่ากดขี่ขูดรีด และมีลักษณะการเจรจาต่อรองมากกว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งครอบงำโดยเบ็ดเสร็จ

ทั้งนี้ เพราะเหตุที่ระบบการผลิตมะพร้าวใช้น้ำตาลใช้แรงงานอย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง ประกอบกับลักษณะการตั้งถิ่นฐานซึ่งขนานไปตามลำคลองสายต่างๆ รวมทั้งการไม่มีพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่กรรมสิทธิ์ร่วมสำหรับประกอบกิจกรรมรวมหมู่ ส่งผลให้การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือ “ความเป็นชุมชน” ในย่านบางนางลี่ที่มีลักษณะจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ซึ่งมักมี “วัด” เป็นศูนย์กลาง ไม่ว่าจะเป็นในรูปของกลุ่มผู้ถือศีลอุสธ กลุ่มผู้มีพระอุปถัมภ์ร่วมกัน การพบปะในงานประเพณี หรือการคมนาคมซึ่งมีจุดศูนย์กลางที่วัด นอกจากนี้ การที่ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกี่ยวเนื่องกับการทำน้ำตาลมะพร้าว ขณะที่การทำน้ำตาลมะพร้าวสร้างรายได้ให้ชาวบางนางลี่ค่อนข้างดีและส่งผลให้ย่านบางนางลี่เป็นที่รู้จักไปทั่ว ส่งผลให้ชาวบางนางลี่บ่งชี้ตัวเองเข้ากับอัตลักษณ์ “คนทำตาล” ซึ่งเป็นบุคลิกลักษณะของผู้ที่อยู่กับความเป็นจริงในปัจจุบันขณะ และคาดหวังผลตอบแทนเชิงรูปธรรม มากกว่าจะเชื่อมโยงสิ่งที่ตนเองทำเข้ากับมิติที่ลึกกลับซับซ้อน หรือคาดหวังผลการกระทำในเชิงนามธรรม เหมือนเช่นที่มักพบในชุมชนชาวนาหรือกลุ่มชาติพันธุ์โดยทั่วไป อีกทั้งยังเป็นอัตลักษณ์ที่ฝังลึกและค่อนข้างมีเสถียรภาพ ไม่ได้เลื่อนไหลหรือปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขและสิ่งกระตุ้นภายนอกมากนัก เมื่อเปรียบเทียบกับอัตลักษณ์ที่ก่อตัวขึ้นท่ามกลางความขัดแย้งและถูกใช้ในการเจรจาต่อรองหรือต่อสู้ช่วงชิงพื้นที่ทางสังคม นอกจากนี้

การที่การปรับเปลี่ยนสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวจนประสบความสำเร็จเกิดจากการปรับเปลี่ยนเรียนรู้ของชาวบ้านบางลี่แต่ลำพัง ไม่ได้เกิดจากการส่งเสริมสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ไม่ว่าหน่วยงานรัฐหรือองค์กรเอกชน จึงส่งผลให้บุคลิกของชาวบ้านบางลี่เป็นผู้ที่มีความเป็นตัวของตัวเองสูงจนกระทั่งบางครั้งอาจดูหยิ่งและทะนงตน

อย่างไรก็ดี ชุมชน “คนทำตาล” ย่านบางนางลี่ซึ่งก่อตัวขึ้นอย่างเด่นชัดตั้งแต่สมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญหลังจากที่รัฐดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศด้วยการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานจำพวกเขื่อนและถนนเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจและอำนวยความสะดวกในการขนส่งพืชเศรษฐกิจเหล่านี้สู่ตลาด เพราะการพัฒนาโครงข่ายถนนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการคมนาคม ศูนย์กลางการค้า และลักษณะการตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่ ขณะที่การกักเก็บน้ำของเขื่อนศรีนครินทร์ก่อให้เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนสูงเป็นเวลานานจนมะพร้าวน้ำตาลล้มตายหรือไม่ให้น้ำตาลดังปกติ ประกอบกับการที่รัฐส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องได้ดูดซับแรงงานหนุ่มสาวย่านบางนางลี่ไปเป็นจำนวนมาก เหล่านี้ส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวที่เคยรุ่งเรืองเป็นเวลากว่า 4 ทศวรรษต้องปิดฉากลง พร้อมกับความคึกคักของย่านบางนางลี่ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

บทที่ 4

บางนางลี่ช่วงทศวรรษ 2520-2530: 2 ทศวรรษแห่งการเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา

บทนี้กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่ช่วงระหว่างทศวรรษ 2520 ถึงทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นช่วงที่ย่านบางนางลี่เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยสำคัญ เพราะแม้ไม่ได้เป็นพื้นที่เป้าหมายในการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศของรัฐบาลที่เริ่มต้นอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรมตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นสาเหตุและเงื่อนไขสำคัญของการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตและวิถีชีวิตในชุมชนชนบทไทยจำนวนมาก ทว่าย่านบางนางลี่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศของรัฐในระดับที่เข้มข้นไม่ต่างจากชุมชนพื้นที่เป้าหมาย ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการประกอบอาชีพ การตั้งถิ่นฐาน รวมทั้งสภาพสังคมวัฒนธรรม เพราะการพัฒนาโครงข่ายถนน การพัฒนาและการจัดการแหล่งน้ำ รวมทั้งการส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงและอุตสาหกรรมต่อเนื่องได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพ นิเวศวิทยา และระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่อย่างมาก จนกระทั่งชาวบางนางลี่ไม่สามารถประกอบอาชีพหรือดำรงชีวิตในลักษณะเดิมได้อีกต่อไป ทว่าในทางกลับกัน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้มีนัยเพียงการเป็นเหยื่อการพัฒนา การเป็นผู้ถูกกระทำ หรือการจำนนโดยดุษณี หากแต่ยังแฝงนัยของการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างและนิเวศวิทยาเหมือนเช่นที่บรรพบุรุษชาวบางนางลี่เคยกระทำมาแต่สมัยบุกเบิก กล่าวอีกนัยหนึ่ง แม้จะถูกจัดวางให้เป็นชุมชนชายขอบการพัฒนาจากเดิมที่เป็นย่านที่มีเศรษฐกิจคึกคักและเฟื่องฟู ชาวบางนางลี่ได้พยายามปรับตัวต่อผลกระทบและความเปลี่ยนแปลงที่มาพร้อมกับสถานะการเป็นชุมชนชายขอบดังกล่าวในลักษณะต่างๆ ซึ่งส่งผลให้ย่านบางนางลี่มีสภาพต่างจากช่วงก่อนหน้านี้อย่างสำคัญ

เนื้อหาบทนี้แบ่งเป็น 5 ส่วน ส่วนที่ 1) กล่าวถึงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐตามนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศ นอกจากประกอบด้วยการพัฒนาโครงข่ายถนนที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเส้นทางการคมนาคม ศูนย์กลางธุรกิจและการค้า และรูปแบบการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ยังประกอบด้วยการพัฒนาและการจัดการแหล่งน้ำ เช่น โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ซึ่งเขื่อนศรีนครินทร์ที่เริ่มกักเก็บน้ำในต้นทศวรรษ 2520 ก่อให้เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนขึ้นสูงและส่งผลให้มะพร้าว น้ำตาลล้มตายจำนวนมากหรือให้น้ำตาลน้อยลง จนชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงต้องหันไปประกอบอาชีพอื่น ขณะเดียวกันโครงการป้องกันน้ำเค็มที่มีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ปัญหา น้ำเค็มหนุนสูงข้างต้นยังทำให้ปัญหาระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองซับซ้อนยิ่งขึ้น ทั้งนี้ยังไม่แนบบรวมโครงการผันน้ำประปาที่มีเป้าหมายรองรับการขยายตัวชุมชนเมืองและภาคอุตสาหกรรมและบริการในกรุงเทพฯ และปริมณฑล ซึ่งส่งผลกระทบต่อปริมาณและระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลอง ส่วนที่ 2) กล่าวถึงการขยายตัวของอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องในเขต จ.สมุทรสงคราม และจังหวัดใกล้เคียง ภายใต้การส่งเสริมและสนับสนุนของรัฐ ซึ่งได้ดูดซับแรงงานหนุ่มสาวย่านบางนางลี่ออกจากระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าวและการทำสวนไปเป็นจำนวนมาก ส่วนที่ 3) กล่าวถึงการดำเนินนโยบายพัฒนาด้านการเกษตรของรัฐ โดยชี้ให้เห็นว่าแม้ไม่ได้เป็นพื้นที่เป้าหมายในการดำเนินนโยบายพัฒนาด้านการเกษตรของรัฐ ย่านบางนางลี่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินนโยบายเหล่านี้บางส่วน โดยเฉพาะหลังจากที่มีการดำเนินโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ซึ่งมะพร้าวถูกจัดให้เป็นพืชที่ต้องปรับเปลี่ยนไปสู่พืชชนิดอื่น ส่วนที่ 4) กล่าวถึงการปรับตัวและสนองตอบของชาว

บางนางลีต่อการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ทั้งในแง่ของการย้ายมาปลูกสร้างบ้านเรือนริมถนนเพื่อตอบสนองต่อเส้นทางคมนาคมและเส้นทางการค้าเส้นใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวไปสู่การปลูกไม้ผลเพื่อตอบสนองต่อภาวะน้ำเค็ม การเป็นพนักงานโรงงานเพื่อตอบสนองต่อภาวะแรงงานส่วนเกินในครัวเรือน รวมทั้งการพัฒนาวिकासกิจครัวเรือนที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตมะพร้าวทดแทนวิสาหกิจน้ำตาลมะพร้าวที่หุดตัวลงโดยอาศัย “ทุน” ในด้านต่างๆ ที่สั่งสมมาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบในรูปแบบต่างๆ ดังกล่าวนี้อาจให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในย่านบางนางลีไปในเวลาเดียวกัน และส่วนที่ 5) เป็นสรุปท้ายบท ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐและผลกระทบ

1.1 การพัฒนาโครงข่ายถนนและผลกระทบ

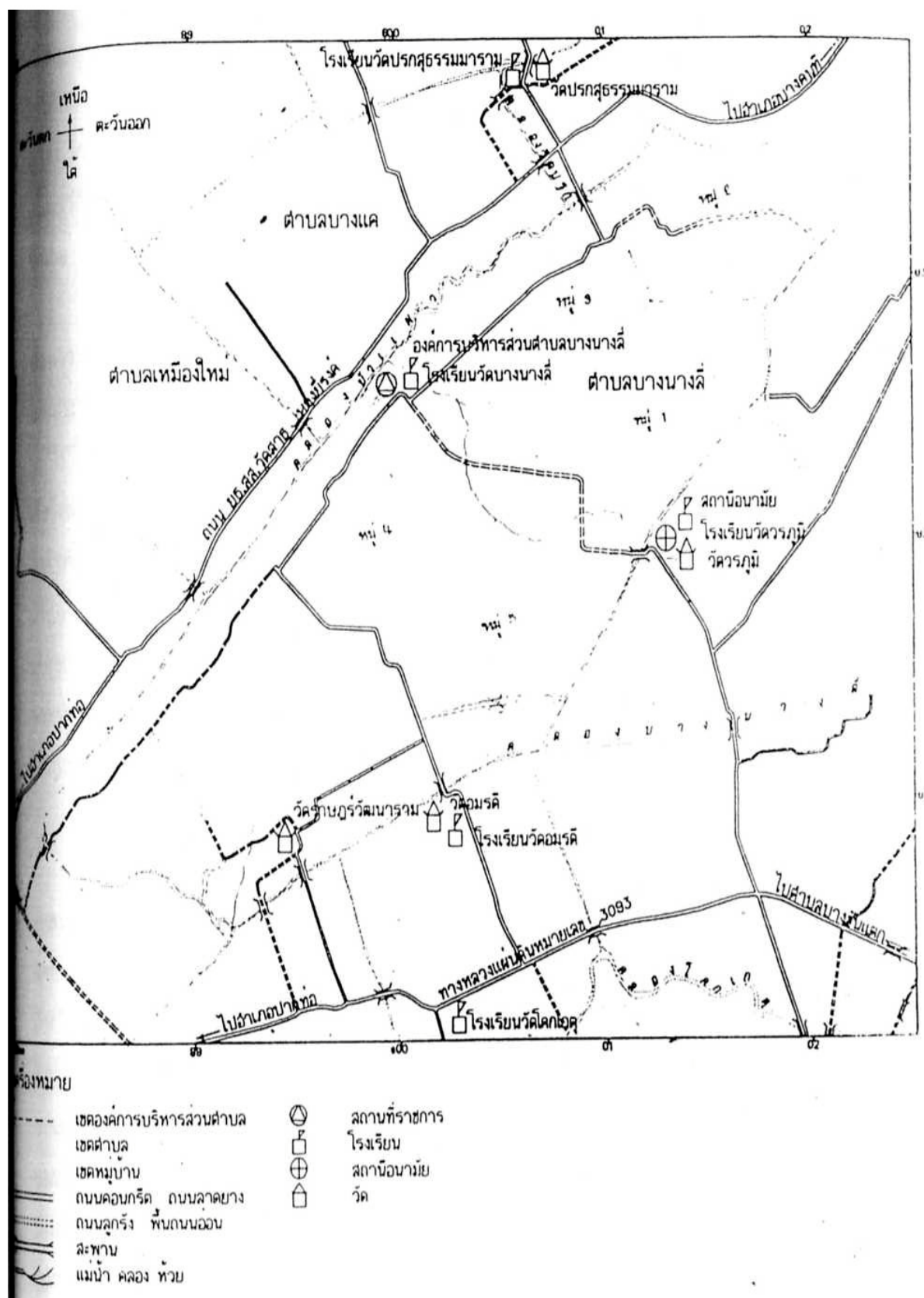
การที่ย่านบางนางลีอยู่ในเขตเกษตรเศรษฐกิจการตลาดมาแต่สมัยอยุธยา จึงเป็นเขตที่รัฐบาลให้ความสำคัญในการดำเนินโครงการพัฒนาโครงข่ายการคมนาคมมาแต่อดีต โดยหลังจากยุคการพัฒนาเครือข่ายแม่น้ำลำคลองในกลุ่มน้ำแม่กลองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเพื่อการคมนาคมและลำเลียงผลผลิตทางการเกษตรดังที่กล่าวแล้วในบทที่ 2 ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 25 รัฐบาลได้เริ่มดำเนินโครงการพัฒนาโครงข่ายการคมนาคมทางบก ในย่านนี้เพื่อการลำเลียงผลผลิตการเกษตรเข้าสู่กรุงเทพฯ โดยในปี พ.ศ. 2448 บริษัทรถไฟแม่กลองทุนจำกัดได้ทำการก่อสร้างทางรถไฟสายแม่กลอง ระยะทาง 33.8 กิโลเมตร ไปเชื่อมต่อกับทางรถไฟสายปากคลองสาน-ท่าจีน (สมุทรสาคร)⁶² เพื่อขนส่งผลผลิตจากทะเลและสวนแถบแม่กลองเข้าสู่ส่วนกลาง ซึ่งนอกจากเป็นการบุกเบิกยุคของการคมนาคมทางบกของแม่กลอง (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2539: 127-8) การขยายเส้นทางการคมนาคมทางรถไฟดังกล่าวยังเป็นรากฐานให้เมืองสมุทรสงครามกลายเป็นศูนย์กลางทั้งด้านการบริหาร การปกครอง การค้า และการบริการในช่วงระยะเวลาหนึ่ง (อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 81)

อย่างไรก็ดี การพัฒนาเส้นทางรถไฟเพื่อลำเลียงผลผลิตสู่เมืองหลวงยังไม่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อย่านบางนางลีรวมทั้งเมืองแม่กลองโดยรวมมากนัก จนกระทั่งตั้งแต่ทศวรรษ 2500 หรือตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ซึ่งรัฐบาลได้เร่งพัฒนาโครงข่ายถนนเพื่ออำนวยความสะดวกให้การขนถ่ายผลผลิตทางการเกษตรสู่ตลาดเป็นไปโดยสะดวกและรวดเร็ว (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ, สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ และสุพล มุละดา อ้างใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 57) ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อย่านบางนางลีและบริเวณใกล้เคียงอย่างสำคัญ กล่าวในระดับภูมิภาคและระดับจังหวัด การพัฒนาโครงข่ายถนนเริ่มจากการก่อสร้างถนนสายบางแพ-ดำเนินสะดวกเชื่อมต่อกับถนนเพชรเกษม ส่งผลให้พื้นที่บริเวณตอนบนของ จ.สมุทรสงคราม เจริญเติบโตขึ้นอย่างมาก เพราะอยู่ใกล้ศูนย์กลางความเจริญเช่น อ.ดำเนินสะดวก ซึ่งเป็นย่านการเพาะปลูกและค้าขายพืชผลการเกษตร รวมทั้งปัจจัยการผลิตที่รุ่งเรืองมาก่อน ต่อมาในปี พ.ศ. 2508 การคมนาคมจาก อ.ดำเนินสะดวก ถึง จ.สมุทรสงคราม เชื่อมต่อถึงกันหมดด้วยทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 305 (บางแพ-สมุทรสงคราม) ส่งผลให้ชาวแม่กลองหันมาสัญจรกันทางบก

⁶² ทางรถไฟสายแม่กลอง-วงเวียนใหญ่ แบ่งเป็น 2 ตอน ตอนที่ 1 จากสถานีวงเวียนใหญ่ ธนบุรี ถึงสถานีมหาชัย สมุทรสาคร จากนั้นต้องลงเรือข้ามแม่น้ำท่าจีนไปขึ้นรถไฟตอนที่ 2 ที่สถานีบ้านแหลม โดยตอนที่ 2 เริ่มจากสถานีบ้านแหลม สมุทรสาคร ถึงสถานีแม่กลอง สมุทรสงคราม (เอกสารบรรยายสรุปจังหวัดสมุทรสงคราม พ.ศ. 2516 หน้า 14)

มากกว่าทางน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถนนสายธนบุรี-ปากท่อที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2516 ส่งผลให้แม่กลองกลายเป็นเมืองเปิด และเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับจังหวัดทางภาคใต้รวมทั้งภาคตะวันตกอีกทางหนึ่ง (รายละเอียดดู อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 81-2)

ขณะที่ในระดับพื้นที่ การตัดถนนสายแม่กลอง-ปากท่อในปี พ.ศ. 2499 ส่งผลให้ชาวบ้านบางลี่สามารถเดินทางไปตัวเมืองแม่กลองและจังหวัดอื่นๆ อาทิ ราชบุรี เพชรบุรี กรุงเทพฯ ได้สะดวกขึ้น แต่ระหว่างชุมชนมายังถนนสายนี้ยังลำบากอยู่ จนกระทั่งเมื่อรัฐบาลคึกฤทธิ์ ปราโมช ดำเนินนโยบายการสร้างงานในชนบท หรือ “เงินผัน” ได้มีการก่อสร้างถนนตัดผ่านย่านบางลี่และบริเวณใกล้เคียงอย่างขนานใหญ่ โดยในปี พ.ศ. 2518 ได้มีการตัดถนนจากวัดอมรวดีไปเชื่อมกับถนนสายแม่กลอง-ปากท่อ และต่อมาในปี พ.ศ. 2519 ได้มีการตัดถนนเชื่อมต่อจากวัดอมรวดีเข้ามายังตำบลบางลี่ไปจนถึงที่ตั้งของโรงเรียนบางลี่และสถานีนามัยตำบลบางลี่ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2520 โดย “ตอนสร้างสะพานช่วงเงินผันใช้แรงงานชาวบ้าน ตัดถนนก็แรงงานชาวบ้าน แล้วต้องเดินไปขอที่ดินเขาทำถนน เขาวานี้ถ้าไม่ใช่กำนันกมลมาขอเขาไม่ให้” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) หลังจากจากนั้นได้มีการสร้างถนนตลอดจนสะพานเชื่อมต่อกันภายในมาเป็นระยะๆ และเสร็จสิ้นเป็นเครือข่ายถนนที่ครอบคลุมพื้นที่ย่านบางลี่ทั้งหมดเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2539 โดยถนนเหล่านี้ตัดทาบรอยทางเดินเท้าที่มีแต่เดิมเป็นส่วนใหญ่ (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545)

การพัฒนาโครงข่ายถนนข้างต้นก่อให้เกิดผลกระทบและความเปลี่ยนแปลงในย่านบางนางลี่บางประการ ประการแรก ถนนได้เข้ามาทำหน้าที่แทนคลองในการติดต่อคมนาคมของชาวบางนางลี่ ส่งผลให้คลองลดความสำคัญลงโดยเฉพาะนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 เป็นต้นมา โดยนอกจากใช้ยานพาหนะส่วนตัว ชาวบางนางลี่ได้หันไปใช้บริการรถยนต์โดยสารสองแถวซึ่งมีอยู่หลายสาย และส่วนใหญ่จะมีปลายทางที่แม่กลอง ไม่ว่าจะเป็นสายแม่กลอง-วัดปรกฯ สายแม่กลอง-วัดประสาธน์ สายแม่กลอง-วัดวรภูมิฯ สายแม่กลอง-วัดสาธุฯ ฯลฯ โดยหากต้องการไปอัมพวาก็จะขึ้นรถสายวัดสาธุฯ-แม่กลองแล้วไปลงที่วัดบางนางลี่ใหญ่ก่อนจะนั่งเรือข้ามฟากไปขึ้นบริเวณที่ว่าการอำเภอ

อย่างไรก็ดี การเกิดขึ้นของรถยนต์โดยสารไม่ส่งผลกระทบต่อกิจการเดินเรือรับจ้างเส้นที่วิ่งจากแถบนี้ไปอัมพวามากนัก เพราะยังคงมีผู้โดยสารที่นิยมเดินทางทางเรืออยู่เช่นเดิม ทว่าหลังจากที่สะพานวัดนางวังสร้างเสร็จเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2542 ก็ส่งผลให้กิจการเดินเรือรับจ้างสายดังกล่าวซบเซาลงในทันที เนื่องจาก “คนจะไปอัมพวาก็ไปขึ้นรถหมด ไม่มีคนลงเรือ หหมดเรียบเลย” (สุวิทย์ จุ้ยจิต, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) ส่งผลให้ควเรือซึ่งมีเรือวิ่งอยู่ประมาณ 10 ลำต้องเลิกไปเมื่อปี พ.ศ. 2544 และผู้ที่ประกอบอาชีพวิ่งเรือรับจ้างก็ต้องหันไปประกอบอาชีพอื่น โดยปัจจุบันมีอยู่ 3 รายที่หันมาวิ่งรับส่งนักเรียนและครู เก็บค่าโดยสารเป็นรายเดือน รายละ 140 บาท หรืออาจจะเหมาจ่ายเป็นรายโรงเรียนตามจำนวนคน นอกจากนี้ เจ้าของเรืออาจมีรายได้จากการวิ่งรับส่งนักท่องเที่ยวเป็นคราวๆ ไป แต่รายได้จากการวิ่งรับส่งนักเรียนค่อนข้างน้อย หรือแม้แต่การวิ่งรับส่งนักท่องเที่ยวเมื่อรับเงินและนำเงินมาเติมน้ำมันไว้ก็จะเหลือเพียงคราวละไม่กี่ร้อยบาท แต่ที่ยัง “ทุชิ” หรือผืนถนนประกอบอาชีพนี้อยู่ส่วนใหญ่เป็นเพราะไม่สามารถไปประกอบอาชีพอื่นได้ และ “เรือก็จอดเฉยไม่ได้ เปรี้ยงมันกิน” (เพ็งอ้ง)

ผลกระทบประการที่สองคือการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งของศูนย์กลางการค้าขายและย่านธุรกิจ กล่าวคือในสมัยที่การคมนาคมอาศัยแม่น้ำลำคลองเป็นหลัก ศูนย์กลางการค้าขายและย่านธุรกิจมักตั้งอยู่บริเวณปากคลองสายใหญ่สบแม่น้ำแม่กลอง แต่หลังจากมีการพัฒนาโครงข่ายถนนศูนย์กลางการค้าขายและย่านธุรกิจได้เคลื่อนย้ายไปยังบริเวณจุดตัดถนนหรือเขตเมือง ขณะที่ศูนย์กลางการค้าและย่านธุรกิจมีน้ำค่อยๆ ซบเซาลงและเสื่อมสภาพไปในที่สุด ดังกรณีของปากคลองบางแคสบแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเดิมเป็นศูนย์กลางความเจริญด้านเศรษฐกิจของพื้นที่แถบนี้ ปัจจุบันแทบไม่หลงเหลือสภาพดังกล่าวให้เห็น ทั้งโรงเลื่อย โรงงานน้ำตาล โรงงานน้ำส้มสายชู และล้างมะพร้าว ซึ่งเป็นของชาวจีนต่างพากันปิดกิจการไปจนหมด “เหลือเฉพาะร้านที่ขายน้ำมัน” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) หรือ “นอกนั้นก็มีย่านท่ามะพร้าว แต่แค่ทิมมะพร้าว ไม่ได้รับซื้อเหมือนเมื่อก่อน” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เช่นเดียวกับบริเวณปากคลองบางนางลี่สบแม่น้ำแม่กลองที่เคยเป็นชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่ มีทั้งโรงเลื่อย อู่ต่อเรือ คานเรือ ห้องแถวค้าขาย และเป็นที่จอดเรือต่อใหญ่บรรทุกน้ำตาล ปัจจุบันคนกลุ่มนี้ได้เลิกกิจการและย้ายไปอยู่ที่อื่นกันหมดแล้ว หรือบริเวณปากคลองประชาชื่นแยกจากคลองบางลี่ที่เคยมีห้องแถวและโรงฟืนของชาวจีนปัจจุบันก็ไม่มีสภาพดังกล่าวให้เห็น (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) โดยเฉพาะบริเวณหน้าวัดนางพิมจุดตัดระหว่างคลองประชาชื่นกับคลองโพงพางที่เคยเป็นตลาดนัดทางน้ำและย่านธุรกิจปัจจุบันไม่หลงเหลือสภาพเดิม โดยตลาดนัดวัดนางพิมได้ถูกยกเลิกไปเมื่อ

ประมาณ 30 ปีที่ผ่านมา เช่นเดียวกับห้องแถวร้านค้าชาวจีนที่หายไปในเวลาไล่เลี่ยกัน จนปัจจุบันบริเวณหน้าวัดนางพิมพ์ "ไม่เหลือคนจีนเลยสักราย" (บุญส่ง เดี่ยวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545)

ภาพที่ 37 แสดงที่ตั้งชุมชนชาวจีนบริเวณปากคลองบางนางลิ้นปัจจุบัน

ภาพที่ 38 แสดงที่ตั้งชุมชนชาวจีนบริเวณปากคลองบางแคในปัจจุบัน

โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือตลาดอัมพวา ปัจจุบันอยู่ในสภาพซบเซามาก จาก “เมื่อก่อนที่นี้กว่าจะปิดร้าน 4 หุ่ม ลูกค้าในสวนกว่าจะเลิกตาลกลับบ้าน 2 หุ่มกว่าๆ แล้วเขาจะออกมาหาซื้อของกินของใช้” (อุไร เรื่องสุวรรณ, สัมภาษณ์ 6 ตุลาคม 2545) ทว่าปัจจุบัน “คนบางนางลีเกิน 60 เปอร์เซ็นต์ไม่ไปจับจ่ายใช้สอยที่ตลาดอัมพวา จะไปที่จังหวัดเลย” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) ส่งผลให้ร้านรวงต่างๆ ปิดไปเป็นจำนวนมาก อาทิ “โรงตีเหล็ก จย. ตล. พี่ชายแล้วก็มีเล็ก 4 ร้านเลิกหมดเลย ร้านทอง 2 ร้านย้ายไปแม่กลอง ที่ร้านตอนนี้ขายของ กอกแกก ไม่พอกิน อาศัยลูกส่งมาให้” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 6 ตุลาคม 2545) ขณะที่ลูกหลานชาวตลาด อัมพวาส่วนใหญ่หลังสำเร็จการศึกษาก็ประกอบอาชีพอยู่ในกรุงเทพฯ หรือเมืองใหญ่ ไม่ได้กลับมาอาศัยและ ประกอบอาชีพที่บ้านแต่อย่างใด⁶³ โดยตลาดอัมพวาเริ่มซบเซาตั้งแต่ถนนสายดำเนิน-แม่กลองสร้างเสร็จ โดยเฉพาะตั้งแต่สะพานวัดนางวังสร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2541 ก็ส่งผลให้ตลาดอัมพวา “ตายสนิทเลย” (วัฒนา สิทธิวีร กุล, สัมภาษณ์ 6 ตุลาคม 2545)⁶⁴ นอกจากนี้ ที่ผ่านมาทางอำเภอเคยคิดที่จะย้ายที่ว่าการอำเภอไปตั้งใหม่บริเวณ วัดลังกา แต่ถูกชาวตลาดอัมพวาคัดค้าน เพราะ “ถ้าย้ายไปที่นี้ก็ตายสนิท จะทำอะไรกิน คนที่นี้ไม่มีที่ไม่มีสวน” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 6 ตุลาคม 2545)⁶⁵

⁶³ ดังชาวตลาดอัมพวาครอบครัวหนึ่งที่ “มีลูก 5 คน คนโตจบคณะจิตรกรรม ศิลปากร คนที่สองจบเศรษฐศาสตร์ เกษตร คนหนึ่งจบ วิศวกรรมเครื่องกล คนสุดท้ายจบเรียนอยู่รามฯ คนที่จบทำงานกันหมดแล้ว แต่อยู่ที่อื่น” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 6 ตุลาคม 2545) เช่นเดียวกับอีกครอบครัวที่ “มีลูก 4 คน จบปริญญาตรี 2 คน เทคนิค 1 คน อีกคนจบ ม.6 คนจบปริญญาตรีคนหนึ่งแต่งงานกับทหาร เป็นแม่บ้าน อีกคนเป็นสรรพากรอยู่กรุงเทพฯ คนจบ ม.6 ค้าขายอยู่แม่กลอง ขายรถมอเตอร์ไซด์ มีที่มหาชัยที่หนึ่งแล้วก็อยู่อีก” (อุไร เรื่องสุวรรณ, สัมภาษณ์ 6 ตุลาคม 2545)

⁶⁴ ถึงแม้ทั้งชาวบางนางลี่และชาวตลาดอัมพวาส่วนใหญ่เห็นว่าตลาดอัมพวาซบเซาลงเนื่องจากการขยายตัวของถนน แต่ชาวแม่กลองบางรายเห็นว่าตลาดอัมพวาซบเซาลงก่อนหน้านั้น คือซบเซาลงหลังจากที่การคมนาคมทางน้ำสะดวกขึ้น มีเรืออูฐหรือเรือหางยาววิ่งรับส่งคนในคลองแม่กลอง อีกทั้งชาวสวนบางรายยังสามารถนำผลผลิตไปแม่กลองได้โดยตรง ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจึงนิยมไปตลาดแม่กลองมากกว่า และส่งผลให้ตลาดอัมพวาค่อยๆ ซบเซาลงในที่สุด (เสมอชัย พูลสุวรรณ, สนทนาส่วนตัว 26 กุมภาพันธ์ 2545)

⁶⁵ เช่นเดียวกับบริเวณหน้าว่าการอำเภออัมพวาที่เดิมเป็นตลาดน้ำและศูนย์กลางการค้าในย่านนี้ ปัจจุบันอยู่ในสภาพเงียบเหงา ถึงแม้จะมีเรือโดยสารสัญจรผ่านแต่ไม่คึกคักเหมือนอดีต หรือบางครั้งแม้มีเรือสินค้าผ่านมาก็เป็นเส้นทางผ่านมากกว่าจะเป็นเส้นทางหรือปลายทางของการขนส่งสินค้า ซึ่งการหายไปของตลาดน้ำหน้าอำเภอและเรือนแพนอกจากจะเป็นผลกระทบจากการพัฒนาโครงข่ายถนนแทนแม่น้ำลำคลอง ยังเป็นเพราะตลาดน้ำและเรือนแพไม่ได้รับอนุญาตให้ดำเนินการและปลูกสร้างจากกรมเจ้าท่า ซึ่งเป็นหน่วยงานรัฐที่มีอำนาจหน้าที่ในการดูแลแม่น้ำลำคลองทั่วประเทศ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 143-4)

ภาพที่ 39 แสดงย่านตลาดอัมพวาในปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี นอกจากจะเป็นเพราะการพัฒนาโครงข่ายถนนแล้ว สาเหตุที่ชุมชนชาวจีนบริเวณปากคลองสายใหญ่สูญหายไปยังเป็นเพราะลูกหลานชาวจีนเหล่านี้ซึ่งมักได้รับการศึกษาสูงมักจะไปทำงานอยู่ในกรุงเทพฯ หรือเมืองใหญ่ ไม่ได้กลับมาสืบทอดกิจการของบิดามารดา หรือบางรายก็แต่งงานกับคนไทยแล้วย้ายไปอยู่ที่อื่น (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) ขณะที่บางรายซึ่งอพยพตามญาติมา เมื่อมีช่องทางการประกอบอาชีพอื่นที่ดีกว่าก็จะโยกย้ายไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือช่วงหลัง “เริ่มมีการพายเรือขายของตามคลอง เรียกว่าเรือสารพัด มีสับ ยาสีฟัน มีของสารพัดขาย คือเมื่อก่อนมีแต่น้อย พอตอนหลังมีเยอะขึ้น เจ็กทั้งนั้น แล้วต่อมาเกิดร้านค้าตั้งตามคลองเป็นจุดๆ อย่างบ้านผมก็ตั้งร้านโชห่วยในคลองบางแค” (บุญส่ง เต๋ยวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545)⁶⁶ เหล่านี้ส่งผลให้ร้านค้าชาวจีนบริเวณปากคลองสายใหญ่ปิดกิจการไปในที่สุด

ผลกระทบจากการพัฒนาโครงข่ายถนนประการที่สามเป็นในด้านอาชีพ ซึ่งเกิดขึ้นใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรกคือการพัฒนาโครงการข่ายถนนส่งผลกระทบต่ออาชีพเดิมและทำให้ต้องเปลี่ยนอาชีพใหม่ ดังกรณี “ล้งมะพร้าว” ซึ่งเป็นวิสาหกิจหรืออุตสาหกรรมในครัวเรือน รับซื้อมะพร้าวผลแล้วนำไปส่งขายกรุงเทพฯ ทางเรือ ต้องเลิกกิจการ เพราะ “พอทางรถเข้าทางเรือก็จอด มันเดินทางช้า แล้วไต่ราคาไม่ทัน พอมีถนนพระราม 2 ประมาณปี 2515 ก็เริ่มซบเซาแล้ว แพ้รถเลยเลิก” (บุญส่ง เต๋ยวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เช่นเดียวกับผู้ประกอบการอาชีพค้าขายริมคลอง ส่วนใหญ่ต้องเลิกกิจการ เพราะไม่มีผู้คนสัญจรไปมาทางน้ำกันอย่างคึกคักเหมือนเก่า หากเป็นรายที่ต้องการประกอบอาชีพค้าขายต่อก็ต้องย้ายบ้านเรือนหรือร้านค้ามาปลูกสร้างริมถนน ดังอดีตเจ้าของร้านค้าริมน้ำรายหนึ่งที่ “เมื่อก่อนแม่บ้านปลูกร้านขายของโชห่วย ต่อมาเกิดถนน เรือวิ่งหมด ขายของไม่ได้

⁶⁶ อย่างไรก็ดี ขณะที่ชาวจีนบริเวณปากคลองสายใหญ่ย้ายไปอยู่ที่อื่นแทบหมด ชาวจีนที่เข้ามาค้าขายและทำสวนในคลองด้านในไม่ได้โยกย้ายไปไหน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะ “ได้เมียเป็นไทย มีลูกหลานเป็นไทย ปลูกหลักฐานอยู่ที่นั่นเลย มีที่อยู่ที่กินที่นี่ ไม่ไปไหนแล้ว” (บุญส่ง เต๋ยวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวจีนเหล่านี้ได้หลอมรวมหรือกลายเป็น “คนท่าตาล” ย่านบางลี่เหมือนเช่นกลุ่มคนอื่นๆ ที่ทำน้ำตาลมะพร้าวในย่านบางนางลี่

เลยย้ายมาปลูกบ้านริมถนน แล้วก็เปิดเป็นร้านขายของด้วย” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในหัวข้อที่ 4 ของบทนี้

ส่วนผลกระทบต่อด้านอาชีพอีกลักษณะเป็นในแง่ของการที่โครงข่ายถนนช่วยให้ชาวบางนางลี่สามารถปรับเปลี่ยนระบบการผลิตได้สะดวกขึ้น นับตั้งแต่ในส่วนของ การหันมาปลูกส้มโอ ซึ่งโครงข่ายถนนเอื้ออำนวยให้พ่อค้าคนกลางสามารถขั้บรถยนต์เข้ามารับซื้อผลผลิตถึงที่ เป็นอีกสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวบางนางลี่โค่นต้นมะพร้าวทิ้งแล้วหันมาปลูกส้มโอ เพราะว่า “พ่อค้าขั้บรถมาซื้อถึงสวน แล้วเขาก็ให้ราคาดีขึ้น” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544) เช่นเดียวกับในส่วนของ การเป็นพนักงานโรงงาน ซึ่งโครงข่ายถนนช่วยให้รถโรงงานหรือรถรับจ้างประจำสามารถวิ่งเข้ามารับส่งถึงที่ทุกเช้าเย็น คนรุ่นหนุ่มสาวจึงพากันไปทำงานในโรงงานกันเป็นส่วนใหญ่ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวว่า “พอมีโรงงานคนก็เข้าโรงงานเพราะว่าสบายกว่า มีทางไปแล้ว มีรถโรงงานมารับมาส่ง” (สมาน บุญพยนต์, สัมภาษณ์ 22 กันยายน 2545) ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตหรือการประกอบอาชีพเหล่านี้จะได้กล่าวถึงในหัวข้อที่ 4 ของบทนี้เช่นกัน

ผลกระทบจากการพัฒนาโครงข่ายถนนอีกประการคือการสูญหายไปของวัฒนธรรมและประเพณีทางน้ำ เช่น การพายเรือขอรับการบริจาคสิ่งของรางวัลสำหรับงานประกวดแข่งขันต่างๆ ทั้งนี้ก็เพราะว่าวัฒนธรรมและประเพณีเหล่านี้พัฒนาขึ้นจากการที่มีแม่น้ำลำคลองเป็นศูนย์กลางทั้งในแง่ของการคมนาคม การซื้อขาย และการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน การพัฒนาโครงข่ายถนนจึงไม่เพียงแต่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางการดำเนินกิจกรรมหลักๆ เหล่านี้ หากยังเป็นอีกปัจจัยสำคัญทำให้ประเพณีเช่นการพายเรือขอทานและการพายเรือขอรับบริจาคสิ่งของซึ่งผูกอยู่กับกิจกรรมหลักเหล่านี้เปลี่ยนแปลงหรือสูญหายไปด้วย นอกเหนือจากปัจจัยด้านอื่นๆ เช่น สภาพสังคมและวัฒนธรรมรวมถึงระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไป

1.2 โครงการพัฒนาและจัดการแหล่งน้ำและผลกระทบ

1.2.1 โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่

เพราะเหตุที่เป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจมาแต่สมัยอยุธยา ลุ่มน้ำแม่กลองจึงเป็นพื้นที่ที่ได้รับการพัฒนาด้านแหล่งน้ำมาอย่างต่อเนื่อง โดยนอกจากการขุดคลองดำเนินสะดวกในปี พ.ศ. 2410 เพื่อเชื่อมแม่น้ำแม่กลองเข้ากับแม่น้ำท่าจีน และเชื่อมต่อกับคลองภาษีเจริญไปยังแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่ออำนวยความสะดวกในการขนส่งข้าว เกลือ น้ำตาล อ้อย และผลิตภัณฑ์อื่นๆ จากลุ่มน้ำแม่กลองไปกรุงเทพฯ ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2440 เป็นต้นมารัฐบาลได้ดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองอย่างเป็นระบบ เนื่องจากพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำแม่กลองมักประสบปัญหาน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากรวมทั้งฤดูฝน ขณะเดียวกันก็ประสบปัญหาขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูแล้ง โดยเฉพาะในเขตอำเภอที่อยู่ในพื้นที่สูงของ จ.กาญจนบุรี โดยในปี พ.ศ. 2446 รัฐบาลได้ดำเนินโครงการพัฒนาและจัดการแหล่งน้ำบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองจำนวน 4 โครงการเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว ประกอบด้วย 1) โครงการขุดลอกคลองดำเนินสะดวก 2) โครงการนครปฐม ซึ่งเป็นการขุดลอกคลองท่าผาตอนต้นตั้งแต่ทางรถไฟสายใต้ลงมาถึงคลองดำเนินสะดวก เพื่อรับน้ำจากแม่น้ำแม่กลองเข้ามาช่วยการเพาะปลูกในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำแม่กลองกับแม่น้ำท่าจีน 3) โครงการก่อสร้างคันกันน้ำและประตูระบายน้ำตามคลองต่างๆ

ซึ่งแยกจากแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำท่าจีน และ 4) โครงการทำล้อ ซึ่งเป็นการติดตั้งเครื่องสูบน้ำและชุดลอกคลองส่งน้ำเพื่อส่งน้ำไปยังพื้นที่ราบสูงในเขต จ.กาญจนบุรี ซึ่งมักประสบปัญหาขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูกในช่วงฤดูแล้ง (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (2-1))

อย่างไรก็ดี โครงการชุดคลองและพัฒนาแหล่งน้ำข้างต้นไม่ก่อให้เกิดการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากนัก เพราะการชุดคลองดำเนินสะดวกมีวัตถุประสงค์หลักเพื่ออำนวยความสะดวกในการขนส่งผลผลิตการเกษตรจากท้องถิ่นไปยังกรุงเทพฯ ขณะที่การพัฒนาการเกษตรเป็นวัตถุประสงค์รองลงมา แม้ว่าโดยอ้อมจะก่อให้เกิดการขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจย่านดำเนินสะดวก (Brown, Zimmerman อ้างใน Cheyroux 2003: 160) เช่นเดียวกับโครงการพัฒนาและจัดการแหล่งน้ำทั้ง 4 โครงการมีลักษณะเป็นโครงการขนาดย่อมและเป็นโครงการชุดลอกคลองซึ่งมีอยู่เดิมเป็นส่วนใหญ่ จึงไม่ก่อให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกหรือก่อให้เกิดผลกระทบหรือความเปลี่ยนแปลงต่อชุมชนลุ่มน้ำแม่กลอง กระทั่งหลังจากที่รัฐบาลดำเนินนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อส่งออกตลาดโลก โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ 2500 หรือตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา นอกจากการพัฒนาโครงข่ายถนนที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ การก่อสร้างเขื่อนรวมทั้งฝายเก็บน้ำหรือการพัฒนาระบบชลประทานเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจดังกล่าว (Government of Thailand อ้างใน ดำรงค์ สุานดี 2538: 159; ธันวา จิตต์สงวน และคณะ, สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ และสุพล มุละดา อ้างใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546ก: 57) ส่งผลกระทบและก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในชุมชนลุ่มน้ำแม่กลองซึ่งรวมถึงย่านบางนางลี่อย่างสำคัญ

การดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2506 ภายใต้ชื่อ โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ซึ่งนอกจากมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อทดน้ำสำหรับแจกจ่ายให้พื้นที่เพาะปลูกบริเวณสองฝั่งลุ่มน้ำแม่กลองในพื้นที่ประมาณ 3 ล้านไร่ การดำเนินโครงการฯ ยังประกอบด้วยวัตถุประสงค์ด้านอื่นๆ เหมือนเช่นโครงการ “เขื่อนอเนกประสงค์” ทั่วไป ได้แก่ การจัดหาน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค การบรรเทาอุทกภัย การผลิตไฟฟ้า การประมง การคมนาคม การพักผ่อนหย่อนใจ ฯลฯ การดำเนินโครงการฯ แบ่งเป็น 4 ระยะ หรือประกอบด้วย 4 โครงการย่อย คือ 1) เขื่อนวชิราลงกรณ์ ทำหน้าที่ทดน้ำแม่น้ำแม่กลองที่ อ.ท่าม่วง จ.กาญจนบุรี เพื่อแจกจ่ายน้ำให้เขตลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่างฝั่งซ้าย เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2512 2) เขื่อนศรีนครินทร์ ทำหน้าที่กั้นแม่น้ำแควใหญ่เพื่อกักเก็บน้ำสำหรับการเกษตรรวมทั้งเพื่อผลิตไฟฟ้า เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2521 3) เขื่อนเขาแหลม ทำหน้าที่กั้นลำน้ำแควน้อยเพื่อกักเก็บน้ำสำหรับการเกษตรและเพื่อผลิตไฟฟ้า เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2528 และ 4) เขื่อนน้ำโจน ทำหน้าที่กั้นลำน้ำแควใหญ่ตอนบนให้เป็นที่ยกเก็บน้ำขนาดใหญ่ เริ่มศึกษาดำเนินงานมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2513 แต่ต่อมาต้องหยุดชะงักลงเพราะถูกคัดค้านจากกลุ่มอนุรักษ์กลุ่มต่างๆ (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (2-1)-(2-2)) ปัจจุบันโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่จึงประกอบด้วย 3 เขื่อนหรือ 3 โครงการย่อย

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ แม้โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่จะก่อให้เกิดระบบชลประทานที่กว้างขวางและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านในภาคกลางเป็นอย่างมาก เนื่องจากสามารถเพิ่มผลผลิตต่อพื้นที่เก็บเกี่ยว เพราะสามารถขยายพื้นที่ทำนาได้ปีละ 2-3 ครั้ง (พอฟันธุ์ อุทยานนท์ 2546: 125-6) ทว่าผลประโยชน์จากระบบชลประทานเหล่านี้แทบไม่ได้ตกแก่ชาวสมุทรสงคราม โดยเฉพาะชาวบางนางลี่ไม่ได้รับประโยชน์แต่อย่างใด ทั้งนี้ก็เพราะว่าโครงการส่งน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองจำนวน 10 โครงการซึ่งครอบคลุมพื้นที่

2,791,700 ไร่⁶⁷ ไม่มีโครงการใดดำเนินการในเขต จ.สมุทรสงคราม ขณะเดียวกันแม้เขตชลประทานในเขตชลประทานของ จ.สมุทรสงคราม มีจำนวน 168,845 ไร่ จากเนื้อที่จังหวัด 260,442 ไร่ ทว่าระบบคลองส่งน้ำจากโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ในเขตจังหวัดมีพื้นที่ส่งน้ำเพียง 5,500 ไร่ ในเขต ต.วัดประดู่ และ ต.แพรทนามแดง อีกทั้งยังเป็นระบบที่ไม่สมบูรณ์ ต้องอาศัยเครือข่ายลำคลองเดิมช่วยในการส่งน้ำ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2537: 14; เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 82, 88)

ประการสำคัญ นอกจากไม่ได้รับประโยชน์ ชาวแม่กลองและชาวบางนางลี่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่อย่างสำคัญ เพราะโครงการฯ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศลุ่มน้ำแม่กลอง กล่าวคือ เดิมในช่วงฤดูแล้งจะเกิดน้ำทะเลหนุน ทำให้แม่น้ำลำคลองใน จ.สมุทรสงคราม ประสบปัญหาน้ำเค็ม น้ำกร่อย ซึ่งมีพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากน้ำเค็มเช่นที่ว้านี้ประมาณ 123,134 ไร่ หรือประมาณกึ่งหนึ่งของพื้นที่จังหวัด (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 95) โดยปัญหาน้ำเค็มและน้ำกร่อยที่ว่านี้ถูกคลี่คลายด้วยน้ำจืดที่ไหลมาจากต้นน้ำในเขต จ.กาญจนบุรี ทว่าหลังจากเขื่อนศรีนครินทร์สร้างเสร็จและเริ่มทำการกักเก็บน้ำสำหรับผลิตกระแสไฟฟ้า ทำให้ปริมาณน้ำไม่มากพอสำหรับการหนุนน้ำเค็ม เพราะเขื่อนจำเป็นต้องระบายน้ำในอัตรา 40 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที จึงจะควบคุมความเค็มของน้ำได้ (สถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย อ้างใน ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (3-3)) ทว่าในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2521-2523 ซึ่งเป็นช่วงที่เขื่อนศรีนครินทร์เริ่มเก็บกักน้ำ ประกอบกับเป็นช่วงที่ฝนตกน้อยติดต่อกัน 3 ปี ทำให้อัตราการไหลท้ายเขื่อนศรีนครินทร์ลดลงเหลือเพียง 20-38 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที ส่งผลให้แม่น้ำแม่กลองในเขต จ.สมุทรสงคราม มีความเค็มจัด โดยเฉพาะในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนพฤษภาคมในช่วง 3 ปีดังกล่าว ความเค็มของน้ำที่ปากคลองดำเนินสะดวกมีค่ามากกว่า 2 กรัมต่อลิตร ซึ่งถือว่ามีความเค็มมาก (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (3-3)-(3-4)) ขณะที่ถนนสายธนบุรี-ปากท่อรวมทั้งถนนในพื้นที่อีกหลายสายไม่สามารถทำหน้าที่ช่วยเป็นพนักกันน้ำเค็มได้ (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 83)

ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว น้ำเค็มจึงหนุนเข้าท่วมพื้นที่สวนในเขต จ.สมุทรสงคราม ในรัศมี 30 กิโลเมตรจากแม่น้ำแม่กลอง กล่าวกันว่าน้ำในคลองย่านบางนางลี่มีความเค็มจัดกระทั่ง “กลางคืนวันน้ำในคลองเป็นประกายวับๆ เลยนะ ประกายเกลือ” (เรื่อน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) และส่งผลให้มะพร้าวน้ำตาลล้มตายหลายหมื่นไร่ เพราะแม้มะพร้าวจะเป็นพืชที่สามารถขึ้นได้ดีแม้ในดินชั้นล่างซึ่งลึกกว่า 50 เซนติเมตรและมีค่าความเค็มสูงกว่า 2 มิลลิโม แต่จะตายเมื่อดินมีความเค็มมากกว่า 16 มิลลิโม (กรมวิชาการเกษตร และคณะ 2525: 167) ขณะที่มะพร้าวน้ำตาลส่วนที่เหลือก็ให้น้ำตาลในปริมาณที่ลดลงอย่างมาก และมีขนาดเล็กและลีบแบน ส่วนไม้ผลชนิดต่างๆ เช่น ทุเรียน ละมุด มังคุด ลำไย ฯลฯ รวมทั้งพริกมันหรือที่เรียกว่าพริกบางช้างแทบจะสูญพันธุ์เช่นเดียวกับการทำนาในร่องสวนที่ไม่สามารถทำได้อีกต่อไป เป็นการสูญเสียความหลากหลายของชุมชนชาวสวนอย่างไม่สามารถกลับคืนมาได้ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 142; สุรจิต ชีรเวทย์

⁶⁷ โครงการส่งน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองประกอบด้วย 1) โครงการกำแพงแสน พื้นที่ 284,300 ไร่ 2) โครงการนครปฐม พื้นที่ 377,800 ไร่ 3) โครงการนครชุม พื้นที่ 259,900 ไร่ 4) โครงการราชบุรีฝั่งซ้าย พื้นที่ 191,900 ไร่ 5) โครงการดำเนินสะดวก พื้นที่ 130,000 ไร่ 6) โครงการพนมทวน พื้นที่ 332,300 ไร่ 7) โครงการสองพี่น้อง พื้นที่ 311,750 ไร่ 8) โครงการบางเลน พื้นที่ 316,350 ไร่ 9) โครงการท่ามะกา พื้นที่ 283,800 ไร่ และ 10) โครงการราชบุรีฝั่งขวา พื้นที่ 303,600 ไร่ (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (2-7))

2545ก: 59) ซึ่งความเดือดร้อนดังกล่าวเป็นที่รับรู้ไปทั่วประเทศ หนังสือพิมพ์ฉบับต่างๆ ทั้งระดับประเทศและระดับท้องถิ่นพากันลงข่าวหน้า 1 กันอย่างครึกโครม เช่น ในปี พ.ศ. 2523 หนังสือพิมพ์ยุคใหม่พาดหัวข่าวหน้า 1 ว่า “น้ำเค็มทะลักเข้าไร่นาเสียหายยับ ชาวแม่กลองขาดน้ำจืดบริโภค หวังในหลวงโปรด” เช่นเดียวกับหนังสือพิมพ์ศรีเมืองที่พาดว่า “แม่กลองวิปโยค น้ำเค็มหนุนหนัก ชลประทานเข้าช่วยแต่ราษฎรขัดขวาง” (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 23) ขณะที่หนังสือพิมพ์สยามรัฐพาดหัวข่าวว่า “ใครจะชับน้ำตาชาวอัมพวา” (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 141-2)⁶⁸

กล่าวเฉพาะในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ก่อให้เกิดปัญหาและผลกระทบหลายประการ ประการแรกคือการที่ต้นมะพร้าวล้มตายจำนวนหนึ่ง เพราะว่า “รากมันเน่า น้ำมันเค็มเกิน แล้วก็แซ้งด้วย ถ้าไม่แซ้งก็งอโหวนนะ แต่ต้นที่แซ้งนานๆ นี่ตายหมดเลย” (หยาด ศิริสวัสดิ์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ส่วนผลกระทบประการที่สองคือการที่มะพร้าวที่ยังหลงเหลืออยู่ให้ผลผลิตลดลง โดยหากเป็นกรณีมะพร้าวน้ำตาล งวงจะให้น้ำตาลน้อยลง จาก “ที่เคยได้ 3 ปีบเหลือแค่ครึ่งปีบ” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) หรือจาก “ต้นที่ได้เต็มกระบอกจะเหลือครึ่งบ้าง ไม่ถึงครึ่งบ้าง” (หยาด ศิริสวัสดิ์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) ส่วนกรณีมะพร้าวผล ผลจะเล็กลงอย่างมาก และมีลักษณะลิบแบน โดยพื้นที่ย่านนี้ที่ได้รับผลกระทบในทั้งสองลักษณะนี้มากที่สุดคือ แถบ ต.ปลายโพรงพาง เนื่องจาก “ที่ปลายโพรงพางโดนหมดทุกเจ้า” (เพ็ง อ่าง) ขณะที่แถบ ต.บางแค และ ต.บางนางลี่ ได้รับผลกระทบบางส่วน โดยพื้นที่ในเขต ต.บางนางลี่ ที่ได้รับผลกระทบมากที่สุดคือหมู่ 5 เนื่องจากอยู่ติดกับ ต.ปลายโพรงพาง (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) โดยได้รับผลกระทบในลักษณะที่งวงมะพร้าวให้น้ำตาลน้อยลง จาก “ธรรมชาติเต็มกระบอกก็เหลือแค่ครึ่ง” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) และแม้ต้นมะพร้าวจะไม่ถึงกับตาย แต่น้ำเค็มก็ทำให้ “กล้วยเฉา” (เรือน พุ่มคชา สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) เหล่านี้ส่งผลให้ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงต้องหันไปประกอบอาชีพอื่น หรือเริ่มต้นที่จะนำไม้ผลชนิดอื่นมาปลูกแทน ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตหรือการประกอบอาชีพที่ว่าจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

ผลกระทบประการที่สามคือการสูญเสียวิธีการปรับปรุงบำรุงดินโดยธรรมชาติ หรือการที่ดินลดความอุดมสมบูรณ์ลง ทั้งนี้ก็เพราะว่าน้ำเหนือที่หลากมาท่วมเป็นประจำทุกปีก่อนสร้างเขื่อนจะพัดพาดินตะกอนซึ่งอุดมด้วยอินทรีย์วัตถุมาทับถม การทำสวนย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจึงมักไม่ได้ใส่ปุ๋ย การปรับปรุงบำรุงดินที่ทำส่วนใหญ่คือการไถยั่วเลนจากท้องร่องไปกลบโคนต้นไม้ แต่หลังจากสร้างเขื่อน น้ำไม่หลาก อินทรีย์วัตถุที่จะไหลหลากมาทับถมจึงน้อยลง เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจำนวนหนึ่งจำเป็นต้องหันมา

⁶⁸ ปัญหาและผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ยังคงดำรงอยู่แม้ในปัจจุบัน โดยชาวสวนในบริเวณพื้นที่ อ.บางคนที ทั้งสองฝั่งแม่น้ำประสบปัญหาไม่มีน้ำเข้าร่องสวนตามฤดูกาล ขณะที่ชาวสวนบริเวณเขตติดต่อกับ จ.ราชบุรี ทางด้านตะวันตกตามแนวคลองวัดประดู่และคลองต่างๆ ที่เชื่อมโยงกันในบริเวณ อ.อัมพวา ฝั่งตะวันตกประสบปัญหาน้ำแช้งและน้ำเสียซ้ำซาก ขณะที่พื้นที่ อ.เมือง ตอนล่าง จะมีภาวะน้ำท่วมทุกๆ ช่วงน้ำเกิดตั้งแต่ปลายเดือนกันยายนถึงเดือนเมษายน ซึ่งสาเหตุที่ไม่มีน้ำเข้าร่องสวนตามฤดูกาลและเกิดภาวะน้ำแช้งเช่นนี้เกิดจากการที่ระดับน้ำในแม่น้ำแม่กลองในเขต จ.ราชบุรี มีระดับต่ำเกินไปจากการดูดทรายท้องน้ำในอดีตและปริมาณการปล่อยน้ำท้ายเขื่อนมีน้อย ทำให้คลองแควอ้อมมีระดับน้ำต่ำ ไม่มีกระแสไหล (ผลการประชุม กรอ.จังหวัดสมุทรสงคราม ครั้งที่ 2/2545 วันที่ 23 พฤศจิกายน 2544)

ใช้ปุ๋ยเคมีในการบำรุงดิน นอกจากนี้ การที่น้ำไม่ไหลหลากยังส่งผลให้สูญเสียการควบคุมแมลงศัตรูพืชโดยชีววิธี เพราะเมื่อน้ำเหนือหลากมา ปลวก มดแดง และแมลงส่วนหนึ่งจะถูกพัดพาไป และตัวอ่อนที่อาศัยอยู่ในดินจะเสียชีวิต ส่วนที่รอดคือพวกที่หนีขึ้นขึ้นต้นไม้ ส่งผลให้วงจรชีวิตของพืชและสัตว์มีความสมดุล และมักไม่เกิดปัญหาโรคแมลงระบาด แต่หลังจากเขื่อนกักเก็บน้ำและน้ำไม่ไหลหลากเหมือนเก่า ส่งผลให้บางพื้นที่ โดยเฉพาะพื้นที่ปลูกพืชผักและผลไม้หนาแน่น เช่น แอป อ.ดำเนินสะดวก และริมแควอ้อมแถบ อ.บางคนที เริ่มประสบปัญหาโรคแมลงและชาวสวนจำเป็นต้องใช้สารเคมีกำจัดแมลงชนิดต่างๆ (อดีตกำนันตำบลจอมปลวก อ.บางคนที, สัมภาษณ์ในอาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 82; สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ก: 59; Cheyroux 2003: 164) ส่วนแถบ ต.บางนางลี่ ซึ่งปลูกมะพร้าวเป็นส่วนใหญ่ไม่ได้รับผลกระทบจากแมลงมากนัก เพราะ “แมลงทำอะไรมะพร้าวไม่ค่อยได้ เพราะมะพร้าวมันแข็ง ไม่ใช่ผักหรือว่าผลไม้แมลงถึงทำลายได้” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)⁶⁹ ผลกระทบจากการที่มีแมลงเพิ่มขึ้นจากการที่น้ำไม่หลากส่วนใหญ่เกิดขึ้นในกรณีปลวกกัดกินบ้านเรือน ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งเล่าว่า “เมื่อก่อนไม่ค่อยมีปลวก เพราะพอน้ำท่วมปีปลวกมันก็จะไม่มี มันถูกน้ำท่วมตายหมด แต่พอไม่มีน้ำมีปลวกเยอะ มันจะขึ้นไปทำลายบ้าน ข้างบนบ้านนี่มันกินหมดแหละ” (เพ็งอ้ง)

ผลกระทบจากโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่อีกประการคือสูญหายไปของวิถีชีวิตและประเพณีบางประการ เป็นต้นว่า เดิมเมื่อถึงฤดูน้ำหลากจะเป็นเวลาที่ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงขึ้นชობกันมาก เพราะสิ่งที่มากับน้ำหลากคือความอุดมสมบูรณ์ของพืชผักในลำน้ำ กุ้ง ปลาในแม่น้ำมากมายหลายชนิด ทั้งสดและรสชาติอร่อยกว่าฤดูกาลไหนๆ บางรายอาจพายเรือเที่ยวชมทุ่ง ขณะที่บางรายห่อข้าวและน้ำพริกติดเรือไปกินกลางลำน้ำ พร้อมกับเด็ดยอดผักบุ้งจิ้มน้ำพริกกินกัน แต่หลังจากเขื่อนกักเก็บน้ำ ไม่มีน้ำหลาก วิถีชีวิตในลักษณะเช่นนี้ได้พลอยสูญหายไปด้วย (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) เช่นเดียวกับประเพณีที่เกี่ยวข้องกับฤดูน้ำหลากที่สูญหายไป เป็นต้นว่า ประเพณีการทอดกฐินทางน้ำ ซึ่งแต่เดิมหลังออกพรรษาซึ่งเป็นช่วงน้ำหลาก ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงทั้งคนหนุ่มสาวและคนเฒ่าคนแก่จะช่วยกันตกแต่งเรือขนาดใหญ่ที่จะใช้ตั้งองค์กฐินไปทอดตามแม่น้ำ ขบวนเรือที่ใช้มักเป็นเรือมาดหรือเรือพายขนาด 2 แฉกหรือ 4 แฉก ไม่มีประทุน ตกแต่งอย่างสวยงาม เรือขนาดรองลงมาใช้พายนำหรือพายติดตามเรือที่ตั้งองค์กฐิน และในขบวนแห่เรือกฐินจะมีพิณพาทย์และแตรวงบรรเลงอย่างสนุกสนาน นอกจากนี้ ในงานยังจัดให้มีการแข่งเรือประเภทต่างๆ ซึ่งกรรมการจัดงานจะเรียกราววัลจากชาวบ้าน ทั้งสุนัข ฟอก เหล้า เสื้อ ผ้าถุง ฯลฯ เพื่อมอบให้กับผู้ชนะ โดย “ป้าวินกับป้าเทพจะเป็นแกนนำในการเรียไร” (ทวีป สุริยะ, สัมภาษณ์ 25 พฤษภาคม 2544) อย่างไรก็ตาม ประเพณีทอดกฐินทางน้ำและการแข่งเรือไม่ได้จัดมาประมาณ 20 ปีแล้ว ซึ่งนอกจากเป็นเพราะสภาพสังคมและวัฒนธรรมรวมทั้งระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไป ยังเป็นเพราะไม่มีฤดูน้ำหลากซึ่งเกิดจากการกักเก็บน้ำของเขื่อนในโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่เป็นสำคัญ

⁶⁹ อย่างไรก็ตาม มะพร้าวมักถูกทำลายจากแมลงจำพวกด้วงไฟ ซึ่งไม่ได้มีวงจรชีวิตสัมพันธ์กับพื้นดิน การไหลหลากหรือไม่ไหลหลากของน้ำจึงไม่มีผลต่อการเพิ่มขึ้นหรือลดจำนวนของด้วงไฟ และชาวบางนางลี่ยังประสบปัญหาดังไฟทำลายมะพร้าวเช่นเดิม โดย “ด้วงไฟไม่ได้อยู่บนดิน มันอาศัยอยู่ตามคอกมะพร้าว มันกินคอด่วนเลย บางคนก็เอายาไปหยอด ให้มันตาย หรือบางทีเขาก็จับมาทุบมาบีบ เพราะว่าถ้ามันตายมันก็ไปต้นต่อๆ ไปอีก โดยมากด้วงไฟจะกินต้นที่ออกที่สุดในสวน จากวันได้กระบอก ค่อนกระบอก พอมันกัดบีบเหลือแค่ครึ่งกระบอก” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

1.2.2 โครงการป้องกันน้ำเค็มพื้นที่เพาะปลูกจังหวัดสมุทรสงครามและจังหวัดสมุทรสาคร

โครงการป้องกันน้ำเค็มพื้นที่เพาะปลูกจังหวัดสมุทรสงครามและจังหวัดสมุทรสาครเกิดขึ้นเพื่อแก้ไขปัญหา น้ำเค็มซึ่งเป็นผลกระทบจากโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ข้างต้น เริ่มต้นขึ้นเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเททองหล่อพระพุทธรูปที่วัดประชาโฆษิตารามในปี พ.ศ. 2523 ซึ่งในโอกาสนี้ ชาวสมุทรสงครามได้ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาปัญหาน้ำเค็มหนุนสูง หลังทรงรับทราบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้เจ้าหน้าที่กรมชลประทานเข้าเฝ้า พร้อมกับมีพระราชดำริให้หาหนทางแก้ปัญหา จากนั้นกรมชลประทาน โดยโครงการแม่กลองใหญ่จึงได้วางโครงการป้องกันน้ำเค็มให้แก่พื้นที่เขต จ.สมุทรสงคราม รวมทั้ง จ.สมุทรสาคร เพื่อป้องกันน้ำเค็มอย่างถาวร ประกอบด้วยโครงการก่อสร้างคันป้องกันน้ำเค็มในเขตจังหวัดสมุทรสงครามจำนวน 3 โครงการ และงานก่อสร้างคันป้องกันน้ำเค็มฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลองจำนวน 2 งาน⁷⁰ พร้อมกับจัดแบ่งพื้นที่ จ.สมุทรสงคราม เป็นเขตนํ้าเค็ม เขตน้ำกร่อย และเขตนํ้าจืด โดยโครงการฯ เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2525 ปัจจุบันสามารถดำเนินการไปได้ประมาณร้อยละ 80 หรือสามารถสร้างประตูกันน้ำได้ 130 กว่าประตูจากจำนวนทั้งสิ้น 191 ประตู (รายละเอียดดู กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2529: 14; เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 86-8; สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 20-1)

อย่างไรก็ดี การดำเนินโครงการป้องกันน้ำเค็มพื้นที่เพาะปลูกข้างต้นไม่สู้จะมีความจำเป็นนัก เพราะภาวะ น้ำเค็มหนุนสูงเป็นเพียงภาวะชั่วคราว คือเพียงในช่วง 2-3 ปีแรกหลังจากที่เขื่อนศรีนครินทร์เริ่มกักเก็บน้ำ แต่เมื่อเขื่อนสามารถกักเก็บน้ำได้เพียงพอแล้วก็สามารถปล่อยน้ำจืดลงมาดันน้ำเค็มได้ ดังที่การศึกษาของภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาล คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล พบว่าค่าความเค็มของน้ำที่เป็นปัญหาและสร้างความเดือดร้อนให้แก่พื้นที่เพาะปลูกในลุ่มน้ำแม่กลองอันเนื่องมาจากการดำเนินโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ มีเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2521-2523 ซึ่งเป็นช่วงที่เขื่อนศรีนครินทร์เริ่มกักเก็บน้ำเท่านั้น (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (3-4)) ทว่าโครงการป้องกันน้ำเค็มดังกล่าว ซึ่งประกอบด้วยการก่อสร้างประตูน้ำปิดปากคลองแม่กลองมูลค่า 196 ล้านบาท รวมทั้งประตูหรือทำนบดินปิดคลองอัมพวาและประตูอื่นๆ ยังคงดำเนินต่อไป ทั้งที่หลังจากปี พ.ศ. 2523-2534 หรือกว่า 20 ปีมาแล้วไม่เคยเกิดภาวะน้ำเค็มหนุนสูงในเขต จ.สมุทรสงคราม อีกแต่อย่างใด (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 20, 26)⁷¹

⁷⁰ หรือจำแนกเป็นการก่อสร้างคันกันน้ำเค็มเลาะริมแม่น้ำแม่กลองฝั่งตะวันตก จากปากคลองแควอ้อมลงมาถึงทางหลวงปากท่อสายเก่า ลงมาทางหลวงธนบุรี-ปากท่อ (พระราม 2) จากคลองตรงไปจนถึงคลองผีหลอก และทำถนนและประตูแบ่งเขตนํ้าจืด-นํ้าเค็มถึงสถานีรถไฟบางเค็ม กับประตูน้ำตามคลองต่างๆ 88 บาน และแม่น้ำแม่กลองฝั่งตะวันออก เริ่มจากประตูน้ำบางนกแขวก แล้วใช้ถนนบางนกแขวก-อัมพวาเป็นคันกันน้ำแยกไปตัดกับทางหลวงสายบางแพ-สมุทรสงคราม เข้าไปวัดลังกา ผ่านทำนบดินที่จะสร้างปิดคลองอัมพวา ตรงไปยังประตูน้ำที่กำลังสร้างปิดปากคลองแม่กลอง (คลองสุนัขหอน) ไปตัดถนนเอกชัยตรงข้ามสำนักงานเกษตรจังหวัด แล้วใช้ถนนเอกชัยเป็นแนวกันน้ำเค็มไปจนถึงเขตจังหวัดที่คลองพรมแดนแล้วต่อเข้าเขตสมุทรสาครไป กับจะมีประตูปิดคลองต่างๆ ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ 103 บาน รวมประตูปิดคลองต่างๆ 191 ประตู (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 20-1)

⁷¹ ทั้งนี้ สาเหตุที่โครงการป้องกันน้ำเค็มยังดำเนินการต่อแม้ในช่วงกว่า 20 ปีที่ผ่านมาไม่เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนสูงใน จ.สมุทรสงคราม อีก ส่วนหนึ่งเป็นเพราะ “ตามแผนเดิมของกรมชลฯ ก็คือจะปล่อยให้นํ้าเค็มขึ้นไปถึงปากคลองดำเนินสะดวก ก็คือสุดเขตสมุทรสงคราม สมุทรสงครามทั้งจังหวัดเป็นจังหวัดนํ้าเค็ม...ที่ปล่อยให้นํ้าเค็มขึ้นไปถึงจุดนั้นการแก้ไขได้เตรียมการไว้แล้ว คือการทำ

ประการสำคัญ โครงการป้องกันน้ำเค็มพื้นที่เพาะปลูกจังหวัดสมุทรสงครามและจังหวัดสมุทรสาครที่ต้องการแบ่งพื้นที่เขตน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็มอย่างถาวร โดยอาศัยประตู 191 ประตูและคันน้ำเค็ม ได้ก่อให้เกิดปัญหาและผลกระทบหลายประการ ได้แก่ 1) ปัญหาระบบการไหลเวียนขึ้นลงของน้ำ เพราะบานประตูแคบกว่าคลองมาก และเวลาเปิดต้องเปิดจากข้างล่างขึ้นมา จึงไม่สามารถระบายน้ำได้ทันเวลาน้ำมา โดยเฉพาะประตูที่มีเหล็กเล็กๆ ระหว่างกลาง ทำให้น้ำไหลผ่านไม่สะดวก ถ้าฝนชุกน้ำมาก ประตูจะระบายไม่ทัน ก่อให้เกิดภาวะน้ำแช่ขังและเน่าเสีย โดยเฉพาะที่ ต.แพรกหนามแดง ประตูทำให้น้ำเสียจากฟาร์มหมูและชุมชนระบายไปไม่ได้ ก่อให้เกิดความขัดแย้งและฟ้องร้องกัน ปัจจุบันประตูหลายแห่งที่สร้างเสร็จต้องเปิดทิ้งไว้เพราะเมื่อน้ำเสียชาวบ้านต้องเปิดบานประตูเพื่อระบายน้ำออก นอกจากนี้ ประตูน้ำ 191 ประตูแม้สามารถเปิดปิดได้แต่กรมชลประทานไม่มีเจ้าหน้าที่ เมื่อทำเสร็จแล้วจะต้องให้ชาวบ้านจัดเป็นกลุ่มดูแลประตูน้ำกันเอง ขณะเดียวกันเขต จ.สมุทรสงคราม มีการตกตะกอนสูงเพราะมีโคลนเลนมาก การที่ประตูน้ำไว้ส่งผลให้คูคลองตื้นเขินเร็วยิ่งขึ้น และเมื่อเวลาน้ำน้อยน้ำเสียหากเปิดประตูในลักษณะจากข้างล่างขึ้นมา ของเสียก้นคลองจะถูกดึงขึ้น ทำให้น้ำขุ่นดำเหม็น 2) พื้นที่แม่น้ำในเวลาน้ำขึ้นหายไปประมาณ 2 ใน 3 จากการปิดกั้นของประตู 191 ประตู เพราะประตูเหล่านี้ทำให้คลองต่างๆ เป็นคอขวดสกัดกระแสไหลของคลองต่างๆ จากชายทะเล ก่อให้เกิดปัญหาน้ำท่วมเมืองตอนล่างในช่วงน้ำเกิด ซึ่งในช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมา 5 ตำบลชายทะเลของจังหวัดถูกน้ำท่วมช่วงน้ำเกิดตั้งแต่ปลายเดือนกันยายนถึงเดือนเมษายน และ 3) การเกษตรและประมงที่พัฒนาขึ้นจนมีแบบแผนสอดคล้องกับระบบน้ำได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง จนต้องเปลี่ยนแปลงแบบแผนการประกอบอาชีพนั้นๆ เช่น พื้นที่ตอนบนในเขต อ.บางคนที ไม่มีน้ำเข้าร่องสวน ส่วนพื้นที่ฝั่งตะวันตกติดเขตราชบุรีน้ำเสียปีละ 5-6 เดือน ส่งผลให้ชาวสวนไม่สามารถประกอบอาชีพเดิมได้ (รายละเอียดดูสรุปจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 23-6; ผลการประชุม กรอ.จังหวัดสมุทรสงคราม ครั้งที่ 2/2545 วันที่ 23 พฤศจิกายน 2544) เหล่านี้เป็นต้น

1.2.3 โครงการผันน้ำประปา

นอกเหนือจากเป็นแหล่งน้ำสำหรับพื้นที่ชลประทาน แม่น้ำแม่กลองยังเป็นแหล่งน้ำดิบสำหรับสนับสนุนการผลิตน้ำประปาของการประปาส่วนภูมิภาคและประปาส่วนท้องถิ่นของกรมโยธาธิการในจังหวัดต่างๆ ในลุ่มน้ำท่าจีนและแม่กลอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเป็นแหล่งน้ำดิบสำหรับสนับสนุนการผลิตน้ำประปาของการประปานครหลวงซึ่งมีหน้าที่ผลิตน้ำประปาแจกจ่ายในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล โดยคณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติมีมติอนุมัติให้ผันน้ำจากเขื่อนวชิราลงกรณ์ให้การประปานครหลวงในอัตราสูงสุดประมาณ 50 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที ตั้งแต่เมื่อเริ่มดำเนินโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ (ผลการประชุม กรอ.จังหวัดสมุทรสงคราม ครั้งที่ 3/2545 วันที่ 20 ธันวาคม 2544 เรื่องปริมาณการผันน้ำเหนือเขื่อนแม่กลอง) เนื่องจากปริมาณน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยามีไม่เพียงพอสำหรับการผลิตน้ำประปารองรับความเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ และปริมณฑล⁷² การ

ประตูกันน้ำเค็มตามคลองหลักๆ 4-5 คลอง ฉะนั้น พอลดปริมาณน้ำท้ายเขื่อนน้ำเค็มขึ้นสูงก็จริง แต่น้ำเค็มจะไม่เข้าคลองไปตามสวน” (มนตรี เล็กวิจิตรธาดา ใน โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 35)

⁷² ประมาณการว่าความต้องการใช้น้ำสำหรับการผลิตน้ำประปาในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลในปี พ.ศ. 2540, 2550 และ 2560 มีปริมาณ 1482.2, 2649.0 และ 3311.3 ล้าน ลูกบาศก์เมตรต่อปี หรือ 47, 84 และ 105 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที ตามลำดับ ทว่ากรม

ประปานครหลวงจึง “มองลุ่มน้ำอื่นในภาคกลาง คือ ท่าจีน แมกกลอง และบางปะกง แต่ลุ่มน้ำบางปะกงยังไม่มี การสร้างเขื่อน ถึงมีความเป็นไปได้ที่จะมีการสร้างเขื่อนขึ้นมาแต่ก็มีความต้องการอยู่มาก เช่น อีสเทิร์นซีบอร์ด ซึ่งจะไม่ มีน้ำเหลือให้ กปน. จึงไปดูที่ลุ่มน้ำแมกกลองพบว่ายังมีน้ำเพียงพอ มีส่วนเกิน...ลุ่มน้ำแมกกลองมีศักยภาพมากกว่า เมื่อเทียบกับลุ่มน้ำเจ้าพระยา ขณะที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยามีเขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์กักเก็บน้ำได้ 16,000 ล้านคิว แต่มีผู้ใช้น้ำในส่วนนี้ถึง 11 จังหวัด ส่วนลุ่มน้ำแมกกลองมีเขื่อนใหญ่ 2 เขื่อนคือเขื่อนศรีนครินทร์และเขื่อนเขาแหลม มีน้ำต้นทุนรวม 13,000 ล้านคิว มีผู้ใช้น้ำเพียง 3 จังหวัด...โดยจะมีการขุดคลองส่งน้ำใหม่จากแม่น้ำแมกกลอง-แม่น้ำท่าจีน เพื่อให้สามารถควบคุมทั้งปริมาณและคุณภาพของน้ำดิบได้ และจะควบคุมได้ว่าเดือนไหนที่ควรจ่าย เดือนไหนที่ไม่จำเป็นต้องใช้น้ำส่วนนี้” (รตนะ ไม่ทราบนามสกุล ใน โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 10 และดู 1-2 ประกอบ)

อย่างไรก็ดี แม้รายงาน การจัดการทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำท่าจีนและแมกกลอง ของภาควิชาวิศวกรรม สุขาภิบาล คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ระบุว่า การผันน้ำจากแม่น้ำแมกกลองให้การประปานคร หลวงผลิตน้ำประปาแจกจ่ายในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล จะไม่ส่งผลกระทบต่อระบบการไหลเวียนของน้ำและ การใช้น้ำของชาวลุ่มน้ำแมกกลองรวมทั้งลุ่มน้ำท่าจีน ดังที่ว่า “เมื่อได้ศึกษาแหล่งต้นทุนการใช้น้ำ การพัฒนาและ การจัดสรรน้ำของลุ่มแม่น้ำแล้ว พบว่าสามารถใช้น้ำจากลุ่มน้ำแมกกลองซึ่งมีศักยภาพสูงเป็นแหล่งน้ำดิบเพิ่มเติมได้ โดยผันน้ำจากแม่น้ำแมกกลอง โดยเริ่มจากปี พ.ศ. 2540 จำนวน 157.7 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี และเพิ่มขึ้นตาม ลำดับจนถึงปี พ.ศ. 2560 ต้องการน้ำจำนวน 1,419.1 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี (คิดเป็นร้อยละ 42.86 ของปริมาณ ความต้องการน้ำในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลในปี พ.ศ. 2560) ไม่มีผลกระทบต่อการชลประทานแมกกลองใหญ่ ไม่มีผลกระทบต่อการผลิตน้ำเค็มของแม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแมกกลอง และไม่มีผลกระทบต่อการใช้น้ำเพื่อการ อุปโภคบริโภคในพื้นที่ลุ่มน้ำแมกกลองและท่าจีน” (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (3-5)) ทว่าหากดำเนินการ ตามที่วางแผนไว้ทุกประการ โครงการผันน้ำประปาที่ว่าจะส่งผลกระทบต่อระบบการไหลของน้ำและการใช้น้ำ ของชาวลุ่มน้ำแมกกลองรวมทั้งชาวบางนางลี่อย่างสำคัญ

ประการแรก น้ำในแม่น้ำแมกกลองมีไม่เพียงพอสำหรับการผันให้การประปานครหลวงในอัตราที่กำหนดไว้ สูงสุด คือ 45 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อวินาที เพราะการศึกษาจำนวนหนึ่งชี้ว่าจะเกิดการขาดแคลนน้ำในลุ่มน้ำแม กกลองในบางช่วงของปีแม้ไม่รวมการผันน้ำให้การประปานครหลวง (เดชรัตน์ สุขกำเนิด ใน โครงการฟื้นฟูชีวิตและ ธรรมชาติ 2539: 18) เนื่องจากปัจจุบันเกิดการขยายตัวของ การใช้น้ำในทุกภาคการผลิตในเขตลุ่มน้ำแมกกลอง โดย การผลิตภาคเกษตร การใช้น้ำของภาคเมือง และการชลประทาน มีปริมาณการใช้น้ำรวม 1,300 ล้านลูกบาศก์ เมตรต่อปี ขณะที่การผลิตน้ำประปาแจกจ่ายในเขตจังหวัดลุ่มน้ำแมกกลองมีปริมาณ 8.83 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี ซึ่งหากรวมการผันน้ำข้ามลุ่มน้ำโดยโครงการผันน้ำแมกกลองของการประปานครหลวงในปริมาณ 109.5 ล้านลูก บาศก์เมตรต่อปี (มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2546: 6) ปริมาณน้ำในแม่น้ำแมกกลองจะมีไม่เพียงพอ นอกจากนี้ แม้จะยังไม่มี การผันน้ำให้การประปานครหลวง ในเขต จ.สมุทรสงคราม มีปัญหาน้ำเค็มขึ้นสูงทุกปีและสร้างความ

ชลประทานสามารถจัดสรรน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาให้การประปานครหลวงเพิ่มจากปัจจุบันได้ไม่เกิน 60 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาทีในปี พ.ศ. 2560 (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (3-5))

เสียหายต่อสวนผลไม้ ส่วนพื้นที่ชลประทานของลุ่มน้ำแม่กลองทำได้ปีเว้นปี เพราะมีน้ำไม่เพียงพอ โดยเฉพาะในพื้นที่ฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง หากมีการผันน้ำซึ่งจะทำให้ปริมาณน้ำลดลงอีก ทั้งพื้นที่นาปรังและสวนผลไม้จะประสบปัญหาขาดน้ำยิ่งขึ้น เนื่องจากไม่ผลต้องใช้น้ำทั้งปี และต้องมีระบบน้ำขึ้นน้ำลงหรือการไหลเวียนของน้ำ หากน้ำหยุดนิ่งต้นไม้จะเหี่ยวเฉาและไม่ให้ผลผลิตสมบูรณ์เท่าที่ควร (โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 5)

ประการที่สอง แม้ผู้ช่วยผู้ว่าการการประปานครหลวงจะกล่าวว่า “กปน. ขอเจียดน้ำส่วนเกินนี้ ที่เหลือจากการผลิตประปา อุปโภคบริโภค จากการทำไร่นาของท่านไปเพียงส่วนหนึ่ง...เราจะขอน้ำจากท่านในช่วงที่มีน้ำเหลือเพื่อ ถ้าเอาน้ำไปแล้วสร้างความเดือดร้อนให้ชาวแม่กลอง เราจะไม่ทำเด็ดขาด” (รัตน์ ไม่ทราบนามสกุล ใน โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 10) โดยระบุว่าช่วงเวลาที่มีการประปานครหลวงจะผันน้ำจากแม่น้ำแม่กลองคือ “ในฤดูแล้งประมาณ 5 เดือน ปริมาณรวม 600 ล้านคิว” (เพ็งอ้ง) ทว่าช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้เป็นช่วงเวลาที่ยานการศึกษาฉบับข้างต้นระบุว่า เป็นเวลาที่แม่น้ำแม่กลองขาดแคลนน้ำมากที่สุด โดยรายงานเสนอให้ผันน้ำในช่วงฤดูฝนซึ่งจะไม่ส่งผลกระทบต่อปริมาณน้ำในแม่น้ำแม่กลอง ดังที่ว่า “การผันน้ำจากแม่น้ำแม่กลองในช่วงฤดูฝนระหว่างเดือนมิถุนายนถึงตุลาคมไม่มีปัญหา จะเกิดผลกระทบเฉพาะการผันน้ำจากแม่น้ำแม่กลองในช่วงฤดูแล้งระหว่างเดือนพฤศจิกายนถึงพฤษภาคม รวม 7 เดือน” (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (3-6)) การที่การประปานครหลวงเลือกที่จะผันน้ำจากแม่น้ำแม่กลองในช่วงฤดูแล้งจึงส่งผลให้ปริมาณน้ำในแม่น้ำแม่กลองในช่วงฤดูแล้งลดลงอีก และก่อให้เกิดปัญหาแก่ชาวลุ่มน้ำแม่กลองในที่สุด ดังที่นักเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากรรายหนึ่งเห็นว่า “น้ำในแม่น้ำแม่กลองจะมีเหลือในหน้าฝนเท่านั้น แต่กปน. จะดึงน้ำในหน้าแล้ง ซึ่งเป็นช่วงที่ขาดแคลนน้ำ จึงเกิดปัญหาอย่างแน่นอน” (เดชรัตน์ สุขกำเนิด ใน โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 4) ฉะนั้น การที่ผู้ช่วยผู้ว่าการการประปานครหลวงกล่าวต่อผู้เข้าร่วมการสัมมนาหัวข้อ แคว้น้อย แควใหญ่และแม่กลองจะมีน้ำพอให้ กทม. หรือไม่ ความเป็นจริงว่า “ขอเจียดน้ำส่วนเกินนี้” หรือ “จะขอน้ำจากท่านในช่วงที่มีน้ำเหลือเพื่อ” ดังข้างต้นหรือการให้คำมั่นสัญญาว่า “เราขอยืนยันให้ชาวแม่กลองมั่นใจได้ว่าเราจะไม่สร้างความเดือดร้อนให้ชาวแม่กลองคนในลุ่มน้ำแม่กลองต้องได้ประโยชน์ก่อน” (รัตน์ ไม่ทราบนามสกุล ใน โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 10) จึงไม่เป็นความจริงแต่ประการใด ทั้งนี้ยังไม่รวมกรณีที่มีการประปานครหลวงยังไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจนว่าจะมีมาตรการหรือกลไกใดในการควบคุมไม่ให้โครงการผันน้ำประปាក่อปัญหาและผลกระทบต่อชาวลุ่มน้ำแม่กลอง (โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 2)

ประการที่สาม เช่นเดียวกับกรณีชลประทาน ชาวลุ่มน้ำแม่กลองในเขต จ.สมุทรสงคราม ไม่ได้รับประโยชน์จากแม่น้ำแม่กลองในด้านการผลิตน้ำประปา เพราะขณะที่มีโครงการจะผันน้ำให้การประปานครหลวงผลิตน้ำประปาแจกจ่ายในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือโครงการผลิตน้ำประปาซึ่งสัมพันธ์กับโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ในเขต 5 จังหวัดลุ่มน้ำแม่กลองและลุ่มน้ำท่าจีนไม่มี จ.สมุทรสงคราม รวมด้วยแต่อย่างใด⁷³ นอกจากส่งผลให้แม่น้ำแม่กลองในเขต อ.อัมพวา และ อ.บางคนที่ ลดปริมาณลง จนกระทั่งในบาง

⁷³ โดย 5 จังหวัดในลุ่มน้ำแม่กลองประกอบด้วย 1) จ.กาญจนบุรี ปริมาณ 4.75 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี 2) จ.ราชบุรี ปริมาณ 8.04 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี 3) จ.นครปฐม ปริมาณ 13.14 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี 4) จ.สมุทรสาคร ปริมาณ 0.13 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี และ 5) จ.สุพรรณบุรี ปริมาณ 1.68 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี รวมปริมาณน้ำในแม่น้ำแม่กลองที่ถูกใช้สำหรับการผลิตน้ำประปาในเขตจังหวัดลุ่มน้ำแม่กลองและลุ่มน้ำท่าจีนประมาณ 27.74 ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี (ภาควิชาวิศวกรรมสุขาภิบาลฯ 2537: (3-2))

พื้นที่ขาดแคลนน้ำจัดสำหรับการอุปโภคบริโภค ดังที่หนังสือพิมพ์มติชนลงข่าวว่า “ชาวอัมพวาในพื้นที่ตำบลวัดประดู่ ปลายโพรงพง แพรกหนามแดง และตำบลยี่สาร ได้รับความเดือดร้อนจากภาวะขาดแคลนน้ำจัดอย่างมาก และมี 2 หมู่บ้านที่ไม่มีน้ำจัดใช้ ระดับน้ำในคลองชลประทานแม่กลองแห้งติดคลอง ชาวบ้านต้องซื้อน้ำกินน้ำใช้” (มติชน, 13 มกราคม 2542) การไม่ได้รับการจัดสรรน้ำสำหรับการผลิตน้ำประปาเหมือนเช่นจังหวัดอื่นๆ ในลุ่มน้ำแม่กลองส่งผลให้น้ำประปาในเขต จ.สมุทรสงคราม มี “คุณภาพเลวที่สุดในประเทศ นี่เป็นการยอมรับของการประปาเองว่าคุณภาพของน้ำประปาที่นั่นแย่มากๆ สิ่งปนเปื้อนเกือบ 1,000 ส่วนในล้านส่วน...การเรียกร้องในการสัมมนา 2-3 ครั้งที่ผ่านมา กปน. ให้ความหวังว่าจะเอาน้ำจากคลองที่ทำใหม่ส่งไปช่วยสมุทรสงคราม แต่เขาบอกว่าโครงการนี้คงอีก 4-5 ช้างหน้ากว่าจะได้ริเริ่ม ตอนนี้อาปัญหาเฉพาะหน้าไปก่อน ให้เงินมากกว่า 30 ล้านบาท ให้ไปเจาะบ่อบาดาล 5-6 บ่อที่บางคนที่ บางพรม เอาน้ำบาดาลมาทำน้ำประปาได้เพิ่มอีกหน่อย คือบ่อนไว้ไม่ให้ตาย” (มนตรี เล็กวิจิตรธาดา ใน โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 37-8) ทว่า “คุณภาพน้ำบาดาลในสมุทรสงครามก็แย่มาก เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่อาศัยน้ำบาดาล พอใช้มากการกรองน้ำตามระบบธรณีวิทยาก็ไม่ดี” (เพ็งอ้ง) ฉะนั้น การที่การประปานครหลวงจะผันน้ำจากแม่น้ำแม่กลองไปผลิตน้ำประปาแจกจ่ายในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล ขณะที่คุณภาพน้ำประปาในเขต จ.สมุทรสงคราม อยู่ในระดับต่ำและยังไม่ได้มีการแก้ไขเท่าที่ควร จะยิ่งส่งผลให้คุณภาพน้ำประปาในเขต จ.สมุทรสงคราม ต่ำลงอีก

ทั้งนี้ แม้ปัจจุบันจะยังไม่มีการณ์น้ำให้การประปานครหลวง เนื่องจากคลองส่งน้ำยังก่อสร้างไม่แล้วเสร็จ (ผลการประชุม กรอ.จังหวัดสมุทรสงคราม ครั้งที่ 3/2545 วันที่ 20 ธันวาคม 2544 เรื่องปริมาณการผันน้ำเหนือเขื่อนแม่กลอง) แต่การที่มีกราดำเนินการสูบน้ำสำหรับผลิตน้ำประปาใน 5 จังหวัดลุ่มน้ำแม่กลองและลุ่มน้ำท่าจีน รวมทั้งการใช้น้ำสำหรับผลิตกระแสไฟฟ้าในเขื่อนต่างๆ ส่งผลให้ปริมาณน้ำในแม่น้ำแม่กลองและลำคลองสายต่างๆ ลดลง ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งสังเกตพบว่า “ปกติเดือน 7 เดือน 8 น้ำจะไม่ขาดคลอง น้ำทรง นี่น้ำไม่ทรง น้ำแห้ง ขนาดเดือน 11 น้ำยังแห้งขาดคลอง คลองบางลี่น้ำบ้านนี้แห้งไปเลย สัก 5 ปีได้มั้งที่เป็นอย่างนี้ ” (เรือนพุ่มชชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) เช่นเดียวกับอีกรายที่เห็นว่า “น้ำในคลองหายไปมาก น้ำมันเคยปริ่ม แต่หายไปมาก ถึงเทศกาลน้ำมี น้ำไม่มี แห้งไปเลย เมื่อก่อนไม่แห้งขนาดนั้น” (ประดิษฐ์ จันทรรอด สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) พร้อมกับเรียกพฤติกรรมการผันน้ำจากแม่น้ำแม่กลองไปผลิตน้ำประปาแจกจ่ายพื้นที่กรุงเทพฯ และปริมณฑลของการประปานครหลวงว่าเป็นการ “ขโมยน้ำแม่น้ำแม่กลองไปทำประปาที่กรุงเทพฯ” (เพ็งอ้ง) ซึ่งการที่ปริมาณน้ำในคลองลดลงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวบางนางลี่หันไปใช้น้ำประปาบาดาลแทนน้ำคลองในการอุปโภคบริโภคมากขึ้น และทำให้วิถีชีวิตของชาวบางนางลี่อยู่ห่างออกจากแม่น้ำลำคลองเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

2. การขยายตัวของอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องและผลกระทบ

นอกจากการดำเนินโครงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานด้านต่างๆ ของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาโครงข่ายการคมนาคมหรือการพัฒนาแหล่งน้ำหรือการจัดการแหล่งน้ำข้างต้น การดำเนินนโยบายสนับสนุนอุตสาหกรรม

ประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องของรัฐส่งผลกระทบต่อย่านบางนางลี่และ จ.สมุทรสงคราม โดยรวมอย่างสำคัญ กล่าวคือ หลังจากที่มีรัฐบาลส่งเสริมให้มีการใช้เครื่องมือประมงอวนลากและการสำรวจค้นหาแหล่งประมงเพื่อจูงใจให้เกิดการทำประมงมากขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2503 การสนับสนุนอุตสาหกรรมต่อเนื่องประมงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2505 (รายละเอียดดู บุญเลิศ ผาสุก อ่างใน ชลิตา บัณทิววงศ์ 2543: 30-1) รวมทั้งการสนับสนุนทางวิชาการ เช่น การทดลองปรับปรุงวิธีการเก็บรักษาสัตว์น้ำ การทดลองส่งเสริมอุตสาหกรรมแปรรูปสัตว์น้ำ ฯลฯ ส่งผลให้การทำประมงพาณิชย์ในประเทศขยายตัวอย่างมาก โดยชาวประมงบางรายได้นำเรือโป๊ะและเรือตังเกมาดัดแปลงใส่เครื่องมือประมงอวนลาก ขณะที่บางรายได้ต่อเรือขนาดใหญ่เพื่อให้สามารถบรรทุกปลาได้มากขึ้น ทำการได้ไกลและนานขึ้น (ชลิตา บัณทิววงศ์ 2543: 30-1) เรือเหล่านี้มีขนาดตั้งแต่ 5-6 วาไปจนถึง 20 วา ใช้เครื่องยนต์ขนาด 100 แรงม้าถึง 1,250 แรงม้า (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 103) พร้อมกับติดตั้งเครื่องมือทันสมัย เช่น ห้องเย็นขนาดใหญ่สามารถบรรจุได้ 150 ตัน เครื่องทุนแรงเช่นสายพานลำเลียงปลา เรดาร์ เครื่องรับส่งวิทยุ เครื่องหยั่งความลึก เครื่องหาฝูงปลา ฯลฯ (ชลิตา บัณทิววงศ์ 2543: 30) และมีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว จาก 5,136 ลำในปี พ.ศ. 2500 เพิ่มขึ้นเป็น 19,047 ลำในปี พ.ศ. 2510 (สุมน เสวกสุวรรณ อ่างใน ชลิตา บัณทิววงศ์ 2543: 29) กระทั่งกล่าวกันว่าเรือประมงไทยที่เพิ่มขึ้นนี้มีจำนวนมาก “เป็นกองเรือประมงอันดับ 7 ของโลก ผู้เป็นเจ้าของอ่าวไทย ทะเลจีนใต้ ทะเลอันดามัน อ่าวเบงกอล” (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 103) เช่นเดียวกับอุตสาหกรรมต่อเนื่องการประมงประเภทต่างๆ เช่น โรงงานปลาป่น โรงน้ำแข็ง ห้องเย็น การผลิตอวน การต่อเรือ การผลิตภาชนะและบรรจุภัณฑ์ การผลิตอาหารจำพวกลูกชิ้นปลา ฯลฯ ที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา (ทศพร วงศ์รัตน์ อ่างใน ชลิตา บัณทิววงศ์ 2543: 32)

ทั้งนี้ การขยายตัวของประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องส่วนใหญ่เกิดขึ้นแถบ “สามสมุทร” คือ แม่กลอง (สมุทรสงคราม) มหาชัย (สมุทรสาคร) และปากน้ำ (สมุทรปราการ) เพราะอยู่ใกล้สะพานปลากรุงเทพฯ และการคมนาคมสะดวก (ชลิตา บัณทิววงศ์ 2543: 30) โดยเฉพาะเมืองแม่กลองไม่เพียงแต่เป็นเมืองที่ต่อเรือประมงได้สวยและทนทานที่สุดเมืองหนึ่งจากจำนวนหัวเมืองชายทะเลทั้งสิ้น 22 หัวเมือง หากแต่ยังเป็นเมืองที่มีเรือประมงอวนลากคู่มาที่สุดในประเทศไทย โดยในช่วงปี พ.ศ. 2516-2521 “เรือรุ่นใหม่ทุกขนาดทุกลำถูกลากลงน้ำลำแล้วลำเล่า มีรูปทรงอ้วนขึ้น จุน้ำแข็งหรือมีระวางบรรทุกมากขึ้น ใช้เครื่องยนต์กำลังสูงขึ้น กินน้ำมันมากขึ้น ไม่ผอมเพรียวหรือรูปหล่อเหมือนเรือรุ่นก่อน แต่ละคนต่างพยายามแข่งขัน พยายามเพิ่มจำนวนเรือของตนให้มากขึ้น เพราะเรือหรือจำนวนเรือคือศักดิ์ศรีของพวกเขา เรือขนาด 13 วาขึ้นไปเรียงหน้ากันออกสู่น่านน้ำสากล มันเป็นยุคทองของการก้าวกระโดดครั้งใหญ่ และออกเดินทางหาถิ่นไกลบ้านออกไปทุกที...พวกที่ไม่ได้ต่อเรือใหม่ก็เปลี่ยนเครื่อง เปลี่ยนเกียร์ ติดเรดาร์ชาวเดอร์...พวกเขาขยายกองเรือกันเป็นพายุบูแคม ขยายวงเงินกู้ ตั้งวงแชร์ใหม่ๆ เขาใจร้อนกล้าได้กล้าเสีย” (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 104-5) กล่าวกันว่าผู้ประกอบการเรือประมงร่ำรวยขึ้นอย่างมาก นอกจากสามารถอาศัยเรือเป็นหลักทรัพย์สินค้ำประกันเงินกู้จากธนาคารได้โดยง่าย “เถ้าแก่เรือ” เหล่านี้เป็นผู้ที่ “นายธนาคารหลายคนแทบจะต้องแย่งกันไปจับตูด...มีเรือหลายลำและต้องใช้เวลาบ่นฝึ่ในการพบปะพูดคุยกับนายธนาคาร ไปกินข้าวฟังเพลงกับนายธนาคาร ไปทอยโบว์ลิ่งหรือ去打ตีกอล์ฟกับนายธนาคาร” (เพ็ญอึ้ง: 105) และนอกจากจำนวนเรือประมงที่เพิ่มขึ้นและมีความทันสมัยมากขึ้น ขณะเดียวกันอุตสาหกรรมต่อเนื่องในเมืองแม่กลองได้ขยายตัวอย่างมากเช่นกัน เช่น โรงเลื่อยจักร โรงกลิ้ง คานเรือ บริษัทขายเครื่องยนต์ ร้านค้าอุปกรณ์ประมง

ปื้มน้ำมัน โรงน้ำแข็ง สะพานปลา แพลลา สหกรณ์ วังกุ้ง โรงปลาป่น ห้องเย็น โรงเค็ม โรงน้ำปลา โรงงานปลากระป๋อง ฯลฯ (เพ็ญอ้าง)⁷⁴

นอกจากนี้ แม้ตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาการประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องโดยรวมจะขยายตัวช้าลงเพราะปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรสัตว์น้ำ ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงนโยบายด้านประมงของรัฐจากการเร่งขยายกำลังการผลิตเป็นการเพิ่มประสิทธิภาพการใช้ประโยชน์จากสัตว์น้ำ เช่น การอนุรักษ์และฟื้นฟูแหล่งประมง การเพิ่มประสิทธิภาพ การควบคุมการจับสัตว์น้ำ การควบคุมจำนวนเรือประมง การแบ่งโซนเครื่องมือประมงต่างชนิด (ถาวร ทองย้อย อ้างใน ชลิตา บัณฑุวงศ์ 2543: 51-2) แต่การประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องใน จ.สมุทรสงคราม ไม่ได้ถดถอยเสียทีเดียว ยังคงทำหน้าที่เป็นสาขาการผลิตหลักของจังหวัด แม้อัตราการขยายตัวจะไม่สูงอย่างมากเหมือนในอดีตก็ตาม เช่น ในฤดูการผลิต 2532/33 ภาคอุตสาหกรรมยังคงมีปริมาณผลผลิตเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ 5 จากอุตสาหกรรมแปรรูปอาหารทะเล เช่น เนื้อปูเทียม กุ้งหมึกแช่เย็น โรงน้ำปลา ฯลฯ ขณะเดียวกันอุตสาหกรรมต่อเนื่องการประมงยังคงเป็นอุตสาหกรรมหลักของจังหวัด เช่น เช่น โรงงานผลิตซีอิ๊ว โรงงานผลิตเต้าเจี้ยว อุตสาหกรรมโรงงานห้องเย็น โดยเฉพาะอุตสาหกรรมโรงงานผลิตน้ำปลา ซึ่งเป็นอุตสาหกรรมที่สำคัญต่อเศรษฐกิจของจังหวัดและเป็นอุตสาหกรรมหลัก เพราะวัตถุดิบมีมาก รวมทั้งอุตสาหกรรมโรงงานปลาป่น ซึ่งเป็นอุตสาหกรรมที่เป็นผลต่อเนื่องมาจากที่จังหวัดได้มีโรงงานผลิตอาหารสัตว์น้ำเกิดขึ้น และจังหวัดมีการคมนาคมสะดวกและพื้นที่ราคาถูกกว่าจังหวัดใกล้เคียง ส่วนอุตสาหกรรมการเกษตรที่มีบทบาทสำคัญได้แก่อุตสาหกรรมน้ำมันมะพร้าวและอุตสาหกรรมน้ำตาลมะพร้าว⁷⁵ (สุรจิต ชีรเวทย์ 2535: 117, 119-20) นอกจากนี้ แม้ช่วงกลางทศวรรษ 2530 การประมงทะเลยังคงมีส่วนสูงสุดของจังหวัดผลิตภัณฑ์จังหวัดสาขาเกษตร โดยในปี พ.ศ. 2534 ผลิตภัณฑ์สาขาประมงมีส่วนร้อยละ 52.6 ของผลิตภัณฑ์จังหวัดสาขาเกษตร เช่นเดียวกับในปี พ.ศ. 2536 ที่ผลิตภัณฑ์สาขาประมงมีส่วนร้อยละ 52.63 ของผลิตภัณฑ์จังหวัดสาขาเกษตร และคาดการณ์ว่าการผลิตสาขาประมงมีแนวโน้มสูงขึ้น (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 30, 33, 42-3)⁷⁶

⁷⁴ ในช่วงต้นทศวรรษ 2530 การประมงยังคงเป็นสาขาเกษตรกรรมที่ทำรายได้ให้กับ จ.สมุทรสงคราม เป็นอันดับหนึ่ง ประกอบด้วย 1) การประมงทะเล มีเรือประมงทั้งขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่ออกทำการประมงทั้งบริเวณน้ำลึกและบริเวณชายฝั่ง ส่วนใหญ่ใช้เครื่องมือประมงอวนลาก อวนลอย และอวนติดตาชนิดต่างๆ นอกนั้นยังมีการจับปลาจากโป๊ะ ทั้งที่เป็นชนิดน้ำลึกและชนิดน้ำตื้น 2) การเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำชายฝั่ง เป็นการเพาะเลี้ยงกุ้งกุลาดำและกุ้งแชบ๊วย และ 3) การประมงน้ำจืด เป็นการจับสัตว์น้ำตามแหล่งน้ำจืดธรรมชาติโดยใช้เครื่องมือเช่นโพงพางหรือเรือประมงขนาดเล็ก นอกนั้นยังมีการเลี้ยงปลาในบ่อขุดและในกระชัง (สุรจิต ชีรเวทย์ 2535: 112, 118)

⁷⁵ ในปี พ.ศ. 2531 ประกอบด้วยอุตสาหกรรมหีบน้ำมันมะพร้าว 2 แห่ง อุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลด้วย (ปีก) 2 แห่ง อุตสาหกรรมทำเส้นใยจากกบมะพร้าว 1 แห่ง อุตสาหกรรมสาบโยมะพร้าว 1 แห่ง อุตสาหกรรมสับไม้พยอและไม้เคี่ยม 6 แห่ง และอุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลหวานบรรจุขวด 1 แห่ง (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2532: 74) เช่นเดียวกับในปี พ.ศ. 2536 ที่ประกอบด้วยอุตสาหกรรมน้ำตาลสดสเตอริไลซ์ 4 แห่ง อุตสาหกรรมน้ำตาลมะพร้าว 1 แห่ง อุตสาหกรรมน้ำตาลสดสเตอริไลซ์บรรจุขวด 1 แห่ง อุตสาหกรรมสับไม้พยอและไม้เคี่ยม 1 แห่ง อุตสาหกรรมหีบน้ำมันจากมะพร้าว 1 แห่ง อุตสาหกรรมสาบเส้นโยมะพร้าว 1 แห่ง อุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลด้วย 1 แห่ง (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2537: 42-3)

⁷⁶ นอกจากนี้ จ.สมุทรสงคราม เป็นพื้นที่หนึ่งในนโยบายการพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันตก โดยได้ถูกกำหนดให้เป็นเขตการค้าเสรีและการประมงเพาะเลี้ยง ทำหน้าที่สนับสนุนสิ่งอำนวยความสะดวกและบริการพื้นฐานในเขตเมือง เช่น เป็นท่าเรือขนถ่ายสินค้า

ขณะเดียวกันช่วงต้นทศวรรษ 2530 ได้เกิดการลงทุนด้านอุตสาหกรรมใหม่ๆ ในเขต จ.สมุทรสงคราม ส่วนใหญ่เป็นอุตสาหกรรมแปรรูปสินค้าเกษตรที่ผลิตได้ในท้องถิ่น เช่น อุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลสดบรรจุขวด อุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลสดสเตอริไลส์ อุตสาหกรรมผลิตน้ำผลไม้กระป๋อง อุตสาหกรรมผลิตอาหารกึ่ง รวมทั้งอุตสาหกรรมเฟอร์นิเจอร์จากไม้ยางพารา ซึ่งแม้จะไม่ได้ใช้ผลผลิตท้องถิ่น แต่ความที่มีทำเลเหมาะสม ไม่ว่าการขนส่งไม้ยางพาราจากใต้หรือการขนส่งผลิตภัณฑ์เข้ากรุงเทพฯ ส่งผลให้อุตสาหกรรมแปรรูปไม้ยางพาราในเขต จ.สมุทรสงคราม ขยายตัว เช่นเดียวกับในสวนภาคบริการที่ยังคงขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นธุรกิจโรงแรม ร้านอาหาร รวมทั้งบริการขนส่ง เนื่องจากรัฐบาลได้กำหนดให้ จ.สมุทรสงคราม เป็นแหล่งท่องเที่ยว นอกจากจะส่งผลให้นักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและต่างชาติเดินทางมาท่องเที่ยว จ.สมุทรสงคราม มากขึ้น ยังส่งผลให้กิจการร้านอาหารทะเลขยายตัวประมาณร้อยละ 10 (สุรจิต ชีรเวทย์ 2535: 117, 119-20)

โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม้การขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรมใน จ.สมุทรสงคราม จะค่อนข้างต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับจังหวัดอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียง โดยในปี พ.ศ. 2536 จ.สมุทรสงคราม มีโรงงาน 173 แห่ง คนงาน 2,650 คน (สุพรชัย มั่งมีสิทธิ์ 2538: 9-10, 29) อีกทั้งร้อยละ 85 เป็นโรงงานขนาดเล็ก มีลูกจ้างประมาณ 1-9 คน (สำนักงานพาณิชย์จังหวัดสมุทรสงคราม อ้างใน อารมณ์ จันทรมวงค์ 2541: 95)⁷⁷ เนื่องจากมีพื้นที่ขนาดเล็ก สภาพพื้นที่ทั่วไปเป็นที่ราบฝั่งทะเลและสองฝั่งปากแม่น้ำแม่กลอง และมีลำคลองน้อยใหญ่กว่า 300 สายกระจายอยู่ทั่ว แต่ก็ยังเป็นจังหวัดในภาคตะวันตกซึ่งเป็นภูมิภาคหนึ่งของประเทศไทยที่มีบทบาทสำคัญต่อการรองรับการขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรมที่กำลังย้ายออกจากกรุงเทพฯ และการตั้งโรงงานขึ้นใหม่ เพราะมีปัจจัยเอื้อหลายประการ เช่น อยู่ใกล้ตลาดใหญ่ที่สุดคือกรุงเทพฯ และปริมณฑล มีการคมนาคมขนส่งทันสมัย มีวัตถุดิบเพียงพอ มีแรงงานจำนวนมาก และประชากรมีฐานะทางเศรษฐกิจดี ขณะเดียวกันปัจจุบันภูมิภาคนี้ก็ประกอบด้วยอุตสาหกรรมอยู่แล้วไม่น้อย โดยส่วนใหญ่จะเป็นอุตสาหกรรมเกษตรที่อาศัยวัตถุดิบในท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นอุตสาหกรรมน้ำตาล อุตสาหกรรมสับปะรดกระป๋อง อุตสาหกรรมกระดาษ อุตสาหกรรมปูนซีเมนต์ อุตสาหกรรมต่อเนื่องประมง ฯลฯ ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ จึงเป็นอีกภูมิภาคที่จะก้าวไปเป็นอย่างภาคมหานครและภาคตะวันออกในไม่ช้า (สุพรชัย มั่งมีสิทธิ์ 2538: 1-2, 9) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จ.สมุทรสงคราม ถูกแวดล้อมไปด้วยจังหวัดที่พัฒนาไปสู่การเป็นเมืองอุตสาหกรรม เช่น จ.ราชบุรี และ จ.สมุทรสาคร ซึ่งเป็นจังหวัดที่จัดไว้ในเขตที่ได้รับการส่งเสริมการลงทุนมากที่สุด (สำนักงานพาณิชย์จังหวัดสมุทรสงคราม อ้างใน อารมณ์ จันทรมวงค์ 2541: 4)

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ การขยายตัวของอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องรวมทั้งอุตสาหกรรมประเภทอื่นๆ ใน จ.สมุทรสงคราม และจังหวัดใกล้เคียงส่งผลกระทบต่อย่านบางนางลี่บางประการ ประการแรก ภาคอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้ดูดซับแรงงานท้องถิ่นไปเป็นจำนวนมาก ช่วงแรกเป็นแรงงานชายที่ต้องการไปแสวงโชคภายนอกด้วยการเป็นลูกเรือประมง ดังมารดา รายหนึ่งซึ่งบุตรชาย 2 คนพากันไปเป็น “ลูกเรือ

คำ และเป็นก่อตั้งเก็บสินค้าปลอดภาษี ทว่าทิศทางการพัฒนาโครงการนี้ในระดับจังหวัดยังไม่มีความชัดเจน ที่ผ่านมามีเพียงการตั้งคณะกรรมการขึ้นมาดูแลเรื่องการจัดที่ดิน (อารมณ์ จันทรมวงค์ 2541: 99)

⁷⁷ ส่วนปี พ.ศ. 2540 มีจำนวน 268 โรง (สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดสมุทรสงคราม อ้างใน อารมณ์ จันทรมวงค์ 2541: 95) ซึ่งเพิ่มขึ้นไม่มาก ขณะที่ปี พ.ศ. 2541 ลดจำนวนลงเหลือ 254 โรง (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2541: 2)

ดังก่” หลังสำเร็จการศึกษาระดับประถมศึกษา ดังที่ว่า “ลูกคนแรกจบ ป.6 ก็ออกมาเป็นตาล เขาช่วยอยู่ 3 ปี แล้วตอนหลังเขาร่ำลือเรื่องดังก่ เขาเลยไม่อยากทำแล้ว เขาเป็นคนยุคใหม่แล้ว เขาเลยไปรับจ้าง ไปลงเรือดังก่ แล้วลูกคนที่ 4 จบป.6 แล้วหนีลงทะเลเลย” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2545) นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่บางรายโดยเฉพาะรายที่มีฝีมือทางช่างไม้ช่างต่อเรือก็เลิกทำน้ำตาลมะพร้าวแล้วหันไปเป็นช่างต่อเรือดังก่ ดังสามีของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เลิกตาลปี 25 ก็มาเป็นช่างต่อเรือดังก่ คือพี่น้องที่เป็นช่างต่อเรืออยู่ข้างลงไป ตอนทำตาลก็ไปต่อเรือบ้าง พอเลิกก็ไปต่อเติมที่” (สุกัญญา ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2546)

ขณะที่ตั้งแต่กลางทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาเกิดโรงงานอุตสาหกรรมประเภทต่างๆ ในจังหวัดใกล้เคียงจำนวนมาก โดยเฉพาะแถบมหาชัย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นอุตสาหกรรมต่อเนื่องการประมง เช่น โรงงานทำปลากระป๋อง โรงงานปลาป่น โรงงานลูกชิ้นปลา โรงงานกุ้งสดแช่แข็ง โรงงานน้ำปลา ห้องเย็น ฯลฯ ประกอบกับถนนหนทางที่สะดวกขึ้น มีรถรับส่งเข้าเย็น ชาวบางนางลี่โดยเฉพาะกลุ่มหญิงแรกรุ่นได้พากันไปทำงานเป็นพนักงานโรงงานกันเป็นจำนวนมาก เป็นอีกสาเหตุสำคัญที่ทำให้การทำน้ำตาลมะพร้าวที่เคยเฟื่องฟูมาประมาณ 4 ทศวรรษต้องปิดฉากลงในที่สุด ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวว่า “เมื่อเกิดโรงงานแถวมหาชัย เขาก็จ้างคนมาหาคนที่สวนตาลไปทำโรงงาน ให้ค่าหัว ใครหาได้คนได้ 30 บาท บางเจ้าเขาก็ให้ร้อย แล้วแต่ ชักชวนพวกที่ขึ้นตาลเข้าไป ที่แรกก็ไปไม่มาก แต่พอพวกที่ไปแล้วมันสบายกว่า ขึ้นตาลฝนตกฟ้าร้องต้องทำ พวกนี้ตกเย็นก็เลิก พวกที่เข้าไปก็มาชวนว่าไปทำงานโรงงานเถอะ สบายกว่า พวกนี้ก็เลยไปกันหมด น้ำเค็มยังพอแก้ไขไปได้ แต่ว่าโรงงานเกิด สวนตาลหมดเลย” (หยาด ศิริสวัสดิ์, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545)⁷⁸ เช่นเดียวกับเจ้าของสวนอีกรายที่ “เลิกตาลเพราะคนงานเลิก เขาไปเข้าโรงงานกันหมด เขาได้ค่าแรงสูงกว่านิดหน่อย แล้วไปทำงานเขาได้เจอสิ่งแปลกใหม่ อยู่ที่นี่เห็นแต่ต้นตาล พอสะพานข้ามแม่กลองสร้างเสร็จก็ไปหมด ตอนนั้นคนพม่าคนอีสานไม่มี เลียหลูกจ้างไม่ได้ ยุคชาติชายก็ออกไปหมดเลย” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546) ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตไปสู่การเป็นพนักงานโรงงานของแรงงานหนุ่มสาวบางนางลี่จะได้กล่าวถึงในหัวข้อที่ 4 ของบทนี้

ส่วนผลกระทบจากการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมต่อย่านบางนางลี่และลุ่มน้ำแม่กลองโดยรวมอีกประการคือผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม เนื่องจากโรงงานอุตสาหกรรม เช่น โรงงานน้ำตาล โรงสีข้าว โรงงานทำกระดาษ โรงงานทอผ้า ฯลฯ ซึ่งขยายตัวจากกรุงเทพฯ มาตั้งริมสองฝั่งแม่น้ำแม่กลองเพื่อความสะดวกในการใช้น้ำ บางแห่งได้ลักลอบทิ้งน้ำเสียลงในแม่น้ำแม่กลองจนเกิดภาวะน้ำเสียอย่างรุนแรง เป็นต้นว่าในปี พ.ศ. 2512 เกิดภาวะน้ำเสียในแม่น้ำแม่กลองอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้ปลาตายจำนวนมาก และชาวแม่กลองไม่สามารถใช้น้ำได้ตามปกติ โดยเฉพาะในเดือนเมษายน 2513 ปัญหาน้ำเสียทวีความรุนแรงขึ้นอย่างมาก เนื่องจากโรงงานน้ำตาลในเขต อ.บ้านโป่ง ได้ปล่อยน้ำเหลืองอ้อยลงแม่น้ำแม่กลอง เป็นเหตุให้น้ำเสียตลอดสายตั้งแต่ จ.ราชบุรี ไปจนถึง จ.สมุทรสงคราม สร้างความเสียหายให้กับสวนผัก สวนผลไม้ นาข้าว และพืชไร่ริมสองฝั่งแม่น้ำแม่กลอง รวมทั้งส่งผล

⁷⁸ ปัจจุบันปัญหาการขาดแคลนแรงงานในการทำสวนเกิดขึ้นโดยทั่วไป อาทิ การทำสวนแถบ จ.นนทบุรี ในปัจจุบันมีแต่ผู้สูงอายุและวัยกลางคนที่ทำสวน และเป็นผู้หญิงเสียมาก เพราะผู้ชายหางานอื่นได้ง่ายจึงไปประกอบอาชีพอื่น ขณะที่ลูกหลานชาวสวนนิยมเรียนหนังสือ เมื่อจบการศึกษาก็ไปประกอบอาชีพอื่น และการแต่งงานไม่ได้จำกัดอยู่ในแวดวงชาวสวน เหล่านี้เป็นสาเหตุที่ทำให้ขาดแคลนแรงงาน แม้ค่าจ้างคนทำสวนสูงถึงวันละ 200 บาท แต่ก็สามารถหาคนรับจ้างได้ยากกว่าเมื่อก่อน (ญาณิ์ สรประไพ 2538: 96)

ให้ความหลากหลายของพันธุ์สัตว์น้ำลดน้อยลงและบางชนิดถึงกับสูญพันธุ์ (อาภรณ์ จันทน์สมวงศ์ 2541: 82-3) อาทิ “ปลาตาเหลือกหายไปตั้งแต่ตอนนั้น หายไปจนไม่มีทุกวันนี้ ปูแสมก็หายไปเลย กุ้งปลาเริ่มน้อยลง พอบวกกับ ถนนก็หมดเลย” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2545) เหล่านี้เป็นต้น

3. การดำเนินนโยบายส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่และผลกระทบ

ย่านบางนางลี่และ จ.สมุทรสงคราม โดยรวมไม่ได้เป็นพื้นที่ที่รัฐบาลให้ความสำคัญในการดำเนินนโยบายส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่ เพราะตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง และปลูกพืชชนิดที่ไม่ได้ส่งออกหรือแปรรูปคราวละมากๆ เมื่อเปรียบเทียบกับข้าวและพืชไร่ ดังจะเห็นได้จากช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ต่อเนื่องถึงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 2 ที่นโยบายพัฒนาการเกษตรของประเทศส่งเสริมและสนับสนุนให้เกิดการขยายตัวในภาคเกษตรเพื่อสนองตอบตลาดโลกผ่านการดำเนินโครงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ต่างๆ เช่น การสร้างเขื่อนและฝายเก็บน้ำเพื่อขยายพื้นที่การเกษตร การสร้างถนนเพื่ออำนวยความสะดวกผลผลิตทางการเกษตรสู่ตลาดเป็นไปได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543: 48) ทว่าการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเหล่านี้มีวัตถุประสงค์เพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวและพืชไร่ ดังกรณีโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ที่มีวัตถุประสงค์เพื่อจัดสรรแหล่งน้ำสำหรับการขยายพื้นที่ปลูกข้าวในเขตภาคกลางเป็นหลัก ไม่มีส่วนใดเกี่ยวข้องกับการส่งเสริม พัฒนา หรือขยายพื้นที่สวนไม้ผลหรือแม้แต่นาปรังในเขต จ.สมุทรสงคราม ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้

เช่นเดียวกับในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515-2519) ซึ่งรัฐบาลได้ปรับทิศทางการพัฒนาการเกษตรเป็นการเร่งรัดการผลิต ปรับปรุงคุณภาพผลผลิต และเพิ่มจำนวนชนิดพืชมากขึ้น โดยเฉพาะพืชไร่จำพวกอ้อย ข้าวโพด ปอ และมันสำปะหลัง เพื่อส่งออกและเป็นวัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรมผลิตอาหารสัตว์ (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543: 49) รวมทั้งส่งเสริมการกลั่นกรองแปลงใหญ่และอุตสาหกรรมเกษตรเพื่อการส่งออกมากขึ้น (อำพล เสนาณรงค์ 2536: 12) แต่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาสวนไม้ผลหรือการส่งเสริมการปลูกพืชสวนชนิดต่างๆ ขณะที่ในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520-2524) แม้รัฐบาลจะให้การส่งเสริมการส่งออกไม้ผลชนิดต่างๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2521 เป็นต้นมา โดยเฉพาะส้มโอ (กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2535: 48) นอกเหนือจากการให้ความสำคัญกับสนับสนุนการปฏิรูปที่ดิน แหล่งน้ำ และป่าไม้ ให้สามารถสร้างประโยชน์ทางเศรษฐกิจต่อส่วนรวมได้อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543: 49) ทว่าการส่งเสริมการปลูกส้มโอเพื่อการส่งออกดังกล่าวไม่ได้ดำเนินการในย่านบางนางลี่รวมทั้ง จ.สมุทรสงคราม โดยรวม

นอกจากนี้ แม้ในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับ 4 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สถาบันวิชาการเกษตรเริ่มศึกษาวิจัยด้านเทคนิคการผลิตในไร่นามากขึ้น (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543: 49) และได้คิดค้นทดลองพืชพันธุ์ใหม่ให้เกษตรกรนำไปปลูกจำนวนมาก อาทิ ข้าวพันธุ์ กข.1 กข.2 กข.3 ฯลฯ รวมทั้งพืชผักและไม้ผลชนิดต่างๆ เช่น โครงการส่งเสริมการปลูกมะพร้าวพันธุ์มาว่า ซึ่งเป็นพันธุ์ที่พัฒนาขึ้นให้มีความทนทาน เนื้อหนา เหมาะสำหรับทำมะพร้าวแห้งมากกว่ามะพร้าวแฉก ขณะที่ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2535-2538 สถาบันเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อ กรมส่งเสริมการเกษตร ได้เพาะพันธุ์เนื้อเยื่อกล้วยหอมทองและแจกจ่ายต้นพันธุ์ให้เกษตรกรนำไปปลูก เพราะกล้วยหอมไทยมีชื่อเสียงและเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศโดยเฉพาะประเทศญี่ปุ่น ฯลฯ (อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 65) แต่การ

ดำเนินโครงการและมาตรการส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่เหล่านี้แทบไม่เกี่ยวข้องกับการทำสวนมะพร้าวน้ำตาลและไม้ผลอื่นๆ ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง

ทั้งนี้ การดำเนินโครงการและมาตรการส่งเสริมการเกษตรของรัฐย่านบางนางลี่รวมทั้ง จ.สมุทรสงคราม ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของนโยบายขยายพื้นที่เพาะปลูกหรือขยายกำลังการผลิตเหมือนเช่นข้าวและพืชไร่ แต่เป็นเพราะการทำเกษตรแถบนี้ได้รับผลกระทบจากโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ซึ่งส่งผลให้น้ำเค็มหนุนสูงจนกระทั่งไม้ผลและไม้ยืนต้นชนิดต่างๆ ล้มตายไปเป็นจำนวนมากดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ หน่วยงานด้านการเกษตรจึงเริ่มเข้ามาส่งเสริมสนับสนุน โดยเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2525 เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรได้เข้ามาให้คำปรึกษาแนะนำและส่งเสริมให้ปลูกโกโก้แซมในสวนมะพร้าว (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) ตามแนวทางการทดลองและส่งเสริมการปลูกพืชแซมสวนมะพร้าวของกรมวิชาการเกษตรและกรมส่งเสริมการเกษตร โดยพันธุ์โกโก้ที่ปลูกเป็นของบริษัทอุตสาหกรรมไทยโกโก้ จำกัด จ.ภูเก็ต (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2537: 8) ราคาต้นละ 5 บาท หลังจากโกโก้ให้ผลผลิตบริษัทจะรับซื้อ ส่งผลให้ชาวบางนางลี่จำนวนหนึ่งปลูกโกโก้แซมในสวนมะพร้าว ซึ่งโครงการส่งเสริมการปลูกโกโก้แซมในสวนมะพร้าวดำเนินต่อเนื่องมาอีกหลายปี เช่น ในปี พ.ศ. 2529 ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องยังดำเนินโครงการส่งเสริมการปลูกโกโก้แซมสวนมะพร้าวและปรับปรุงสวนมะพร้าวเก่าให้กับชาวสวนที่ประสบปัญหา (แนวทางการพัฒนาเกษตรตามคำสั่งฯ. 754/2529 อ้างใน สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2529: 60-1)

อย่างไรก็ดี แม้โกโก้จะเป็นพืชที่สามารถเติบโตได้ดีในที่ร่ม แต่ผลผลิตยังมีลักษณะไม่ดีเท่าที่ควร เพราะพันธุ์ที่นำมาส่งเสริมให้ชาวบางนางลี่ปลูกไม่เหมาะกับสภาพพื้นที่ จ.สมุทรสงคราม (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2537: 8) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บริษัทอุตสาหกรรมไทยโกโก้ที่จำหน่ายต้นพันธุ์ไม่ได้เข้ามารับซื้อผลผลิตตามสัญญา ส่งผลให้ชาวบางนางลี่โค่นต้นลิ้นจี่ทิ้งแล้วหันไปปลูกพืชชนิดอื่นแทน ดังครอบครัวหนึ่งที่ “มีบริษัทเอาโกโก้มาให้ปลูกต้นละ 5 บาท ใจคิดว่าน่าจะได้ผล แต่ว่าไม่ได้ผลกระรอกกินหมด เอามาปลูก 400 ต้นแต่ไม่สำเร็จ จ่ายเขาไป 400 แต่ไม่ครบ คือถ้าโกโก้ออกเขาจะมาซื้อ แต่ว่าเขาหายไปเลย ไม่มาซื้อ เราก็พินิจ ปลูกกล้วยต่อ” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546)

เช่นเดียวกับกรณีการส่งเสริมการปลูกลิ้นจี่ย่านบางนางลี่ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการดำเนินโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ทั้งนี้ ชาวสวนใน จ.สมุทรสงคราม ปลูกลิ้นจี่มาเป็นเวลากว่า 100 ปี แต่เป็นการปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือนและเป็นของกำนัลญาติมิตร จึงปลูกครอบครัวละไม่กี่ต้นและไม่ได้เอาใจใส่ดูแลมากนัก ขณะเดียวกันลิ้นจี่ยังมักได้รับผลกระทบจากแม่น้ำแม่กลองซึ่งจะเอ่อล้นท่วมพื้นที่เพาะปลูกในปลายฤดูฝนระหว่างเดือนกันยายนถึงเดือนพฤศจิกายนของทุกปี อย่างไรก็ตาม การสร้างเขื่อนในโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ส่งผลให้น้ำไม่ไหลหลากท่วมพื้นที่ปลูกลิ้นจี่ นอกจากส่งผลให้ชาวสวนสมุทรสงครามจำนวนหนึ่งหันมาปลูกลิ้นจี่อย่างจริงจังทดแทนพื้นที่ปลูกมะพร้าวที่สูญเสียไป รวมทั้งได้มีการพัฒนาพันธุ์ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของจังหวัด ประการสำคัญ ยังเป็นเงื่อนไขให้เจ้าหน้าที่และหน่วยงานรัฐเข้ามาดำเนินการส่งเสริมขยายพื้นที่เพาะปลูกลิ้นจี่ในเขต จ.สมุทรสงคราม เพื่อบรรเทาปัญหาและผลกระทบจากการดำเนินโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ส่งผลให้พื้นที่การปลูกลิ้นจี่ใน จ.สมุทรสงคราม ขยายตัวในเวลาอันรวดเร็ว จาก 2,200 ไร่ในปี พ.ศ. 2522 เพิ่มขึ้นเป็น

2,500 ไร่ในปี พ.ศ. 2523 และ 4,000 ไร่ในปี พ.ศ. 2525 ก่อนจะเพิ่มเป็น 6,188 ไร่ ในปี พ.ศ. 2528 (บังอร ศศิธร 2538: 2-5)

อย่างไรก็ดี การส่งเสริมการขยายพื้นที่เพาะปลูกลันจีในเขต จ.สมุทรสงคราม ทำได้ค่อนข้างจำกัด นอกจากเป็นเพราะข้อจำกัดด้านขนาดพื้นที่ถือครองการเกษตร ยังเป็นเพราะสภาพดินไม่เหมาะสม เพราะดินใน จ.สมุทรสงคราม มี 6 ชุด แต่ละชุดเหมาะสำหรับการปลูกพืชแต่ละชนิดต่างกันออกไป และดินชุดเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นดินเค็ม ไม่เหมาะสำหรับการปลูกลันจี ดังที่ในปี พ.ศ. 2530 พื้นที่การปลูกลันจีลดลงเหลือ 6,180 ไร่ เนื่องจากบางตำบลเลิกปลูก เพราะสภาพดินเป็นดินชุดดำนินสะดวกซึ่งไม่เหมาะสำหรับการปลูกลันจี เช่นเดียวกับที่ระหว่างปี พ.ศ. 2530-2534 พื้นที่การปลูกลันจีไม่ได้เพิ่มขึ้น เพราะมีข้อจำกัดด้านขนาดพื้นที่การถือครองทางการเกษตร และปัญหาการออกดอกปีเว้นปีของลันจี ชาวสวนสมุทรสงครามจึงมักสงวนพื้นที่สำหรับปลูกพืชอื่นหรือปลูกพืชผสมผสาน (บังอร ศศิธร 2538: 25, 29)

นอกจากนี้ เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรไม่สามารถดำเนินการส่งเสริมได้มากนัก โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับ การส่งเสริมการเกษตรแก่ชาวนาชาวไร่ โดยการส่งเสริมเกษตรส่วนใหญ่เป็นการให้คำแนะนำด้านการตลาด กิ่งส้มโอ ลันจี รวมทั้งการทำปุ๋ยหมักปุ๋ยชีวภาพในระยะหลังๆ (จก สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ทว่าด้านการปรับปรุงบำรุงพันธุ์เจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรรวมทั้งนักวิชาการการเกษตรมีบทบาทน้อยมาก ทั้งนี้ก็เพราะว่าชาวสวนส่วนใหญ่เป็นนักปรับปรุงบำรุงพันธุ์ ไม่ผลส่วนใหญ่ในประเทศไทยซึ่งเป็นพันธุ์ที่ดีที่สุดของโลก เป็นผลงานที่ชาวสวนมีบทบาทสำคัญในการคัดพันธุ์ ปรับปรุงพันธุ์ โดยเฉพาะกับไม้ผลหลายชนิดที่ไม่ได้มีถิ่นกำเนิดในประเทศไทย เช่น ทูเรียน เงาะ ลำไย ลองกอง ลำไย ลันจี ส้มตรา ส้มจีน ฯลฯ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเดิมชาวสวนนิยมขยายพันธุ์ด้วยวิธีเพาะเมล็ด ทำให้พันธุ์ไม้ผลที่ปลูกกลายเป็นพันธุ์หมัก และชาวสวนได้พยายามคัดต้นที่ให้ผลดีมีคุณภาพไว้ และขยายพันธุ์ด้วยเมล็ดจากต้นพันธุ์ที่อยู่เรื่อยๆ จึงทำให้มีผลไม้พันธุ์ดีพันธุ์ใหม่ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก (สุธรรม อารีกุล อ้างใน อารมย์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 29) เช่น ทูเรียนมีเกือบ 200 พันธุ์ หรือพันธุ์มะม่วงของไทยแท้ๆ มีมากกว่า 170 พันธุ์ (ประพันธ์ นันทะไชย, วิจิตร วังใน อ้างใน อารมย์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 29) ฉะนั้น จึงไม่พบพันธุ์ผลไม้ที่ได้จากการผสมพันธุ์ใหม่ๆ ออกมาเผยแพร่ในชื่อของหน่วยราชการ เนื่องจากหน่วยราชการขาดนักปรับปรุงพันธุ์ไม้ผลที่มีความชำนาญ ประกอบกับไม้ผลเป็นพืชที่ต้องใช้เวลานานกว่าจะให้ผล การปรับปรุงพันธุ์จึงเป็นการลงทุนค่อนข้างสูง งานด้านนี้ในส่วนของราชการจึงไม่ก้าวหน้าเหมือนกับข้าวและพืชไร่ชนิดต่างๆ (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ อ้างใน อารมย์ จันทร์สมวงศ์ 2541: 29) เหล่านี้ส่งผลให้เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรมักประสบปัญหาการไม่ได้รับการยอมรับจากชาวสวนบางนางลีและย่านอื่นๆ ในเขต อ.อัมพวา เมื่อคราวไปแนะนำส่งเสริมการเกษตร ดังที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรอำเภออัมพวาปรารภว่า “คนอัมพวาเขาหยิ่ง เราไปแนะนำอะไรเขาก็ไม่ค่อยสนใจหรอก” (เจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรอำเภออัมพวา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) เช่นเดียวกับนักวิชาการการเกษตรที่มักประสบปัญหาการไม่ค่อยได้รับการยอมรับจากชาวสวน ดังที่นักวิชาการพืชสวนรายหนึ่งปรารภว่า “ชาวสวนเขาไม่ค่อยฟังใครหรอก นักวิชาการพูดเขาก็ยังไม่ฟัง เขาว่าเขารู้ดีกว่า อันนี้ไม่รู้ว่าเป็นข้อดีหรือข้อเสียนะ” (ระวี เศรษฐภักดี, สัมภาษณ์ 25 สิงหาคม 2546)

การปลูกไม้ผลของชาวบางนางลี่รวมทั้งชาว จ.สมุทรสงคราม โดยรวมเริ่มได้รับผลกระทบจากการดำเนินนโยบายปรับโครงสร้างการผลิตการเกษตรซึ่งเริ่มตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) และได้รับการดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรมในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) หลังจากที่มีรัฐบาลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องตระหนักว่าแนวทางการพัฒนาเกษตรกระแสหลักที่ได้ดำเนินการมาตลอด ไม่ว่าจะเป็นการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตโดยสนับสนุนปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์ ชลประทาน สินเชื่อ เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ หรือการยกระดับรายได้โดยใช้นโยบายรักษาระดับราคาสินค้าเกษตรสำคัญๆ ไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะผลผลิตที่เพิ่มขึ้นมาจากการเอื้ออำนวยของทรัพยากรธรรมชาติมากกว่าการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิต ขณะที่นโยบายด้านราคาและตลาดขาดความต่อเนื่องและผลประโยชน์ไม่ตกถึงเกษตรกรเท่าที่ควร (พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ 2536: 30) โดยนอกจากปรับเปลี่ยนนโยบายจากการเร่งรัดการขยายตัวของภาคเกษตรกรรม มาเป็นการรักษาอัตราการขยายตัวของภาคเกษตรให้อยู่ในระดับที่เหมาะสม หรืออีกนัยหนึ่งคือลดกิจกรรมการผลิตในภาคเกษตรลงและมุ่งพัฒนาภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น (ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543: 50) แผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ยังเน้นการ “ปรับโครงสร้างการผลิตทางการเกษตรให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่และความต้องการของตลาด ด้วยการปรับระบบการเพาะปลูกและระบบไถนาเป็นแบบผสมผสาน” (สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ้างใน พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ 2536: 35) และให้สาขาประมง ปศุสัตว์ และป่าเศรษฐกิจเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาการเกษตรมากขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-3)) กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากที่เคยปลูกข้าวหรือพืชไร่ชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียวมาเป็นการปลูกพืชหลายชนิดร่วมกับการทำประมง ปศุสัตว์ ไม้ผลหรือไม้ยืนต้น หรือเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากไร่-นามาเป็นไร่นาสวนผสม โดยคำนึงถึงความต้องการของตลาดและความสอดคล้องกับสภาพทรัพยากรธรรมชาติของพื้นที่ (พูนศิริ วัจนะภูมิ และคณะ 2536: 32-3)

ในการดำเนินนโยบายดังกล่าว แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 กำหนดให้มีโครงการปรับระบบการเกษตรในเขตชลประทานลุ่มเจ้าพระยา ซึ่งเน้นการปรับเปลี่ยนการปลูกข้าวนาปรังในเขตชลประทาน 20 จังหวัดไปสู่พืชเศรษฐกิจที่ใช้น้ำน้อย หรือไม้ผล ไม้ยืนต้น อันเนื่องมาจากข้อจำกัดของทรัพยากรน้ำในฤดูแล้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการดำเนินโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร (คปร.) ซึ่งระยะแรก (พ.ศ. 2537-2539) เน้นการปรับเปลี่ยนพืชที่มีปัญหา เช่น ข้าว กาแฟ มันสำปะหลัง ไปสู่การผลิตพืชอื่นและปศุสัตว์ที่มีโอกาสทางการตลาดสูงกว่า ส่วนระยะที่ 2 (พ.ศ. 2540-2544) เน้นการสนับสนุนการเกษตรแบบผสมผสาน (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2542: (1-3)-(1-4)) กำหนดเป้าหมายการดำเนินการโดยเน้นหนักในพื้นที่ยากจนและพื้นที่ที่มีปัญหาด้านดินเค็ม ดินแห้งแล้ง และได้กำหนดพื้นที่ดำเนินการระยะแรกใน 42 จังหวัด โดยเน้นการพัฒนาที่เกษตรกรเป็นผู้ริเริ่มและกำหนดแผนการผลิตเอง เจ้าหน้าที่เกษตรทำหน้าที่ให้ความรู้และให้การสนับสนุนตามที่จำเป็น (ฐิรุฒธิ เสนาคำ มปป.: 9-10)

จ.สมุทรสงคราม เป็นพื้นที่หนึ่งซึ่งมีการดำเนินโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร เนื่องจากมะพร้าวซึ่งเป็นพืชหลักของจังหวัดถูกจัดให้เป็นสินค้าในกลุ่มสินค้าที่เสียเปรียบการแข่งขันกับต่างประเทศ ที่ผ่านมามีสามารถส่งออกมะพร้าวผลและน้ำมันมะพร้าวได้ค่อนข้างน้อย และประสบปัญหาราคาตกต่ำ ขณะเดียวกันมะพร้าวให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำ โดยหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องเห็นว่าเป็นเพราะเกษตรกรส่วนใหญ่ปลูกมะพร้าวพันธุ์ที่ให้

ผลผลิตต่ำและขาดการดูแลรักษา โดยเฉพาะเห็นว่าเกษตรกรส่วนใหญ่เข้าใจว่ามะพร้าวเป็นพืชที่ไม่ต้องดูแลรักษา นอกจากนี้ การปลูกมะพร้าวมีต้นทุนการผลิตสูง ทำให้ไม่สามารถแข่งขันด้านราคากับต่างประเทศ ประกอบกับพื้นที่ปลูกมะพร้าวประสบปัญหาน้ำเค็มในบางพื้นที่ ส่วนตลาดมะพร้าวน้ำตาลเป็นตลาดภายในประเทศและจังหวัดใกล้เคียง เพราะเสื่อมสลายง่าย จึงต้องรีบทำการผลิตและจำหน่ายให้เร็วที่สุด รวมทั้งมีปัญหาเรื่องการขนส่งและการเก็บรักษา ประกอบกับความต้องการในการบริโภคมีไม่สม่ำเสมอ มีความต้องการมากเฉพาะช่วงเทศกาลต่างๆ เท่านั้น ทำให้ตลาดน้ำตาลมะพร้าวแคบ แนวทางการพัฒนามะพร้าวของรัฐจึงเน้นการผลิตมะพร้าวให้เพียงพอับความต้องการใช้ภายในประเทศ แต่ไม่ส่งเสริมขยายพื้นที่เพาะปลูก โดยในช่วงปี พ.ศ. 2539-2540 ได้มีการดำเนินโครงการสนับสนุนการปลูกมะพร้าวพันธุ์ดีทดแทนสวนเก่าอายุมากกว่า 60 ปี และฟื้นฟูสวนเก่าอายุน้อยกว่า 60 ปี ส่งเสริมการปลูกพืชแซมในสวนมะพร้าวเพื่อเสริมรายได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการสนับสนุนให้เปลี่ยนการปลูกมะพร้าวไปสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ อาทิ ลิ้นจี่ ลำไยทวาย ส้มโอ ที่ให้ผลตอบแทนสูงกว่าจำนวน 250,000 ไร่ในระยะเวลา 5 ปี โดยเฉพาะส้มโอได้รับการส่งเสริมค่อนข้างมาก เพราะให้ผลผลิตตลอดปีและรายได้ต่อไร่สูง โดยภาครัฐสนับสนุนด้านปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์พืช เงินกู้ โดยมีเป้าหมายการปรับเปลี่ยนสำหรับปี พ.ศ. 2540-2541 ในพื้นที่ประมาณ 15,000 ไร่ ขณะที่แผนพัฒนา ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) กำหนดพื้นที่เพาะปลูกมะพร้าวไม่ให้เกิน 2.4 ล้านไร่ ส่วนที่เหลือให้ดำเนินโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตทางการเกษตร (รายละเอียดดูกองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2536: 8; สำนักวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2539: 1-5; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2540: 9; เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2541: 4; อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 163) พื้นที่การปลูกมะพร้าวย่านบางนางลี่และ จ.สมุทรสงคราม โดยรวมจึงลดลง ขณะที่พื้นที่ปลูกมะพร้าวที่เหลือมักถูกทิ้งเปล่าประโยชน์ รอวันถูกโค่นเพื่อปลูกไม้ผลเศรษฐกิจชนิดอื่น ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

เช่นเดียวกับกรณีพื้นที่นาซึ่งมีจำนวนน้อยชนิดซึ่งจะถูกปรับเปลี่ยนภายใต้โครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตรเช่นกัน กล่าวคือ แม้ปัจจุบันการทํานาใน จ.สมุทรสงคราม สามารถทำได้เฉพาะในเขตพื้นที่ ต.แพรงหนามแดง อ.อัมพวา เท่านั้น เพราะเป็นพื้นที่ที่มีการสร้างคันดินกั้นน้ำเค็ม (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 82, 84) ทว่าโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตสินค้าเกษตรจังหวัดสมุทรสงคราม ระบุว่ากิจกรรมที่ได้รับการพิจารณาแล้วว่าสมควรลดพื้นที่การผลิตลง ได้แก่ พื้นที่ปลูกข้าวที่ไม่เหมาะสม และพื้นที่ปลูกข้าวนาปรัง โดยพื้นที่ปลูกข้าวนาปรังในจังหวัดซึ่งมีประมาณ 500 ไร่ ในพื้นที่ ต.แพรงหนามแดง ถูกเห็นสมควรให้ปรับเปลี่ยนเป็นกิจกรรมการผลิตประเภทอื่น โดยกิจกรรมการผลิตทดแทนที่เหมาะสม ได้แก่ การปลูกไม้ผล พืชผัก และการทำไร่นาสวนผสม (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2537: 45-6) ส่งผลให้ปัจจุบันพื้นที่การทํานาปรังในเขต ต.แพรงหนามแดง มีจำนวนน้อยมากและจะหมดไปในที่สุด

นอกจากส่งเสริมให้มีการปรับเปลี่ยนพื้นที่ปลูกมะพร้าวรวมทั้งพื้นที่นาเป็นไม้ผลและพืชผักชนิดอื่นที่ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงกว่าตามแผนปรับโครงสร้างและระบบการผลิตระดับประเทศ แผนพัฒนาจังหวัดสมุทรสงครามยังกำหนดให้มีการลดพื้นที่เกษตรลง โดยการศึกษาศักยภาพของ จ.สมุทรสงคราม ในแผนลงทุนจังหวัดระบุว่า จ.สมุทรสงคราม มีข้อจำกัดในตัวเอง ทำให้คุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติลดลงหรือทำให้จังหวัดไม่สามารถพึ่งพาทรัพยากรที่มีอยู่ได้อย่างสมบูรณ์ อีกทั้งยังถูกล้อมไปด้วยจังหวัดที่พัฒนาไปสู่การเป็นเมืองอุตสาหกรรม เช่น ราชบุรี และสมุทรสาคร จึงต้องเผชิญกับการแข่งขันด้านการลงทุนสูง หากจังหวัดยังคงเน้นการ

พัฒนาการเกษตรเพียงสาขาเดียวเหมือนที่ผ่านมา จะเผชิญกับปัญหาการอพยพออกของประชากรไปทำงานจังหวัดอื่น ประกอบกับในภาคเกษตรกรรมเกิดปัญหาหลายประการ เช่น การขาดแคลนแรงงาน ผลผลิตต่อไร่ต่ำ ชาวสวนเอาใจใส่ในการปรับปรุงพันธุ์พืชน้อยหรือไม่คิดพัฒนาพันธุ์ รายงานการศึกษาฉบับดังกล่าวจึงสรุปว่าสาขาเกษตรกรรมไม่เหมาะที่จะใช้เป็นกลยุทธ์ในการพัฒนาเศรษฐกิจจังหวัดให้เป็นแบบยั่งยืน ขณะที่การพัฒนาจังหวัดด้วยกลยุทธ์ด้านอุตสาหกรรมก็ประสบกับปัญหาจากการที่อุตสาหกรรมไม่ขยายตัวเท่าที่ควร เพราะนโยบายของจังหวัดในด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม (บริษัทบริการข้อมูลผู้จัดการ, สถาบันนโยบายศึกษา, สำนักงานพาณิชย์จังหวัดสมุทรสงคราม อ้างใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 3-4) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ภาคเอกชนกับจังหวัด กรอ. ได้วางไว้แล้วว่าจะจัดโซน อุตสาหกรรมก็จะกันไปซีกหนึ่ง ส่วน 7 ตำบล มีลาดใหญ่ บางแก้ว แหลมใหญ่ บางขันแตก คลองโคน แพรกนามแดง ปลายโพรงพาง โซนพวกนี้จะอยู่ริมทะเล เราจะกันไม่ให้อุตสาหกรรมที่มีมลภาวะมากมาลง ส่วนพื้นที่สวนก็จะให้คงไว้ไม่ให้พัฒนา จะให้เป็นสวนกับที่อยู่อาศัย” (ประธานหอการค้าจังหวัดสมุทรสงคราม, สัมภาษณ์ใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 99)

นอกจากไม่ได้รับการส่งเสริมสนับสนุนทั้งในด้านการพัฒนาประเทศและแผนพัฒนาจังหวัด พื้นที่การเกษตรของ จ.สมุทรสงคราม ก็มีแนวโน้มลดลงด้วยตนเองภายใต้เงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ อาทิ พื้นที่บางพื้นที่มีสภาพไม่เหมาะสำหรับการทำเกษตร เพราะดินมีสภาพเค็มจากอิทธิพลระดับน้ำทะเล และที่ดินมีราคาสูงขึ้นจากการขยายตัวของโรงงาน การทำนาทำได้เพียงเล็กน้อยในบางพื้นที่ ไม้ผลไม่ยืนต้นส่วนใหญ่อยู่ในลักษณะไร่นาสวนผสม แนวโน้มการผลิตพืชจึงลดน้อยลง ขณะเดียวกันก็เกิดการเปลี่ยนการใช้ประโยชน์ที่ดินจากภาคเกษตรไปสู่ภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น เช่น ในปี พ.ศ. 2537 จ.สมุทรสงคราม มีพื้นที่เพาะปลูกประมาณ 137,643 ไร่⁷⁹ ลดลงจากปี พ.ศ. 2536 ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกประมาณ 144,143 ไร่ จำนวน 6,500 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 4.72 ขณะที่ในปี พ.ศ. 2540 พื้นที่เพาะปลูกลดลงเหลือประมาณ 134,425 ไร่ เช่นเดียวกับมูลค่าผลิตภัณฑ์จังหวัดสาขาเกษตรที่ลดลงอย่างต่อเนื่อง (รายละเอียดดู เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 30, 33, 35, 42, 43-4; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2540: 9; เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2541: 4; สำนักงานเกษตรจังหวัดสมุทรสงคราม, สำนักงานพาณิชย์จังหวัดสมุทรสงคราม อ้างใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 3) ขณะที่พื้นที่ปลูกไม้ผลบางส่วนถูกปรับเปลี่ยนเป็นสวนผักแทน เพราะความต้องการในการบริโภคผักมีมากขึ้นและราคาพืชผักต่างๆ อยู่ในเกณฑ์ดี (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2541: 9)

นอกจากนี้ ผลิตภัณฑ์จังหวัดสาขาเกษตรกรรมสาขาการแปรรูปด้านเกษตร เช่น รุ้งนํ้ามะพร้าว น้ำตาลมะพร้าว ลดลงตลอดช่วงปี พ.ศ. 2535-2539 โดยปี พ.ศ. 2535 มีมูลค่า 179.652 ล้านบาท ปี พ.ศ. 2536 มีมูลค่า 79.562 ล้านบาท ปี พ.ศ. 2537 มีมูลค่า 94.264 ล้านบาท ปี พ.ศ. 2538 มีมูลค่า 132.776 ล้านบาท และปี พ.ศ. 2539 มีมูลค่า 126.636 ล้านบาท (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2541: 6) ซึ่งแนวโน้มดังกล่าวยังคงสืบเนื่องถึงปี พ.ศ. 2541 ที่มูลค่ายังคงที่ เพราะเกษตรกรลดการแปรรูปเอง แต่จำหน่ายผลผลิตให้พ่อค้าท้องถิ่นซึ่งนำไปจำหน่ายต่อหรือนำไปแปรรูปเพื่อจำหน่าย เพราะขาดแคลนแรงงานภาคเกษตร ซึ่งเคลื่อนย้ายสู่ภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น

⁷⁹ โดยประกอบด้วยที่นา 6,248 ไร่ (ร้อยละ 4.54) ปลูกพืชสวน 126,034 ไร่ (ร้อยละ 91.57) พืชผัก 4,223 ไร่ (ร้อยละ 3.07) ไม้ดอก ไม้ประดับ 1,147 ไร่ (ร้อยละ 0.82) (สำนักงานสถิติแห่งชาติ อ้างใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 93)

ประกอบกับต้นทุนการแปรรูปค่อนข้างสูง และไม่มีเวลาพอ (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 44; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2540: 9, 10; เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2541: 4, 8) ฉะนั้น การผลิตภาคเกษตรในเขต จ.สมุทรสงคราม ซึ่งรวมถึงย่านบางนางลี่จึงมีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง

4. การปรับตัวต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบ

ถึงแม้การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ เช่น ถนน และเขื่อน เพื่อส่งเสริมการขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ การส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่อง รวมทั้งการดำเนินนโยบายปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร จะส่งผลกระทบต่อย่านบางนางลี่และชาวลุ่มน้ำแม่กลองโดยรวมอย่างสำคัญดังข้างต้น แต่ชาวบางนางลี่ไม่ได้อยู่ในสถานะของผู้ยอมจำนนโดยดุษณี หรือตกเป็น “เหยื่อการพัฒนา” หรือเป็นผู้ถูกกระทำอย่างไรทางผู้ เพราะภายใต้กระบวนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวซึ่งส่งผลให้ย่านบางนางลี่มีสภาพเป็น “ชุมชนชายขอบการพัฒนา” จากเดิมที่เป็นย่านที่มีบทบาททางเศรษฐกิจอย่างมาก ชาวบางนางลี่ได้ปรับตัวตอบสนองทั้งในแง่ของการประกอบอาชีพและการตั้งถิ่นฐาน โดยในด้านการประกอบอาชีพ ชาวบางนางลี่ได้ปรับเปลี่ยนไปปลูกไม้ผลจำพวกส้มโอรวมทั้งลิ้นจี่ในบางพื้นที่แทนการทำมะพร้าวน้ำตาล ขณะที่แรงงานหนุ่มสาวซึ่งได้กลายเป็นแรงงานส่วนเกินของระบบการผลิตสวนไม้ผลได้ถูกจัดสรรไปสู่การผลิตนอกภาคเกษตร เช่น การเป็นพนักงานโรงงาน ส่วนในด้านการตั้งถิ่นฐาน ชาวบางนางลี่จำนวนหนึ่งได้ย้ายมาปลูกสร้างบ้านเรือนริมถนนจากเดิมที่ปลูกสร้างบ้านเรือนริมแม่น้ำลำคลอง เพื่อตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงด้านเส้นทางการคมนาคมและเส้นทางการค้า แม้จะยังมีบางส่วนที่ยังคงปลูกสร้างบ้านเรือนริมน้ำเช่นเดิม โดยมีถนนสายย่อยหรือซอยเชื่อมต่อกับถนนหลักอีกทอดหนึ่ง เนื้อหาหัวข้อนี้แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงการปรับตัวของชาวบางนางลี่ต่อผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงในด้านอาชีพ ทั้งในส่วนของ การปลูกไม้ผลเศรษฐกิจชนิดอื่น การเป็นพนักงานโรงงาน รวมทั้งการทำล้งมะพร้าว ขณะที่อีกส่วนกล่าวถึงการปรับตัวของชาวบางนางลี่ต่อการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการคมนาคมและเส้นทางการค้าด้วยการปรับเปลี่ยนรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

4.1 การปรับเปลี่ยนระบบการผลิต

4.1.1 การทำสวนผลไม้: การปรับตัวต่อปัญหาน้ำเค็มและปัญหาการทำน้ำตาลมะพร้าว

นอกเหนือจากการอพยพไปทำงานที่อื่น ซึ่งส่วนใหญ่จะไป “เผาถ่าน ทำไร่ รับจ้าง บางนางลี่หมู่ 5 เขาก็ไปรับจ้างข้างบนกัน ไประเบิดหินที่เขาสูงกันเป็นส่วนใหญ่”⁸⁰ ทั้งที่สวนไปเหลือแต่คนแก่ คนที่ไม่มีที่ไม้กลับเลย แต่คนที่มีที่จะกลับมา” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) โดยเฉพาะครอบครัวที่มีขนาดเล็กจะโยกย้ายไปทำมาหากินที่จังหวัดใกล้เคียงเป็นการถาวร เช่น จ.กาญจนบุรี และ จ.ราชบุรี ชาวบางนางลี่บางส่วนปรับตัวต่อปัญหาน้ำ

⁸⁰ การระเบิดหินที่เขาสูงเป็นอาชีพที่ดำเนินมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ดังที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงบันทึกไว้เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลราชบุรี ความว่า “พวกที่อยู่ในบริเวณเขานี้ทำมาหากินหลายอย่าง คือทำนาเป็นพื้นและทำไร่น้อยหน่าด้วย เวลาสิ้นการนาต่อยหินขายไปเผาปูน การทำหินในเวลานี้ราคาขึ้นมีคนทำมากไม่ทันขาย เพราะมีคนมาตั้งเตาเผาปูนมากขึ้น... คนหนึ่งทำไม่ใคร่จะได้มากเหมือนเมื่อก่อน พวกพระยาสมุหราชโกษาตั้งระเบิดในการทำถาวรวัตถุ เมื่อวันไปถึงเขาสูงได้ยินเสียงหลายตุ้ม” (สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ 2515: 29-30)

เค็มหนุนสูงจากการที่เขื่อนศรีนครินทร์เริ่มกักเก็บน้ำด้วยการนำผลไม้ชนิดใหม่มาปลูกแทนมะพร้าว ได้แก่ ส้มโอ เพราะเป็นพืชที่ทนสภาพน้ำกร่อยได้ดีกว่า (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 142) ดังที่ ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวว่า “เริ่มมีการหันมาปลูกส้มโอช่วงปี 2525 เพราะว่ามะพร้าวโดนน้ำเค็มไม่ให้น้ำตาล ตอนแรกมีคนละต้น 2 ต้น แต่ปลูกมากเมื่อปี 2535 ที่สวนต้องมียางน้อย 10 ต้น [เพราะ] ส้มโอราคาดี ดินก็ เหมาะด้วย” (จ. สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่บางรายได้ทดลองนำลิ้นจี่มา ปลูกแทนมะพร้าวน้ำตาล ซึ่งส่วนใหญ่เป็น “คนหมู่ 2 บางนางลี่เอาลิ้นจี่มาปลูก เพราะว่าดินเขาดี ติดแม่น้ำ” (เพ็ง อ่าง)

นอกจากปัญหาน้ำเค็มแล้ว การหันมาปลูกไม้ผลจำพวกส้มโอและลิ้นจี่ของชาวบางนางลี่ยังเป็นการปรับตัวต่อปัญหาและความเปลี่ยนแปลงด้านอื่นๆ อีก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือปัญหาในการทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งมีหลาย ลักษณะ ประการแรกคือปัญหาด้านอายุของชาวสวนที่นับวันมีแต่จะมากขึ้น ดังรายหนึ่งที่ “ทำสวนตั้งแต่อายุ 14 ปี เพิ่งเลิกเมื่อมาอยู่ที่นี้ตั้งแต่อายุ 50 ปี เลิกเพราะว่าป็นไม่ไหว” (อินทร์ ทรัพย์สัน, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “ขึ้นตาลตั้งแต่อายุ 12 ปี รับจ้างขึ้น แต่พออายุมาก หัวเข้าไม่ดี ขาไม่ดี เลยเลิกขึ้น” (ลิ้นจี่ หอม สุคนธ์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ชาวบางนางลี่ที่สูงวัยเหล่านี้จึงหันมาปลูกไม้ผลจำพวกส้มโอแทน ดังที่ชาว บางนางลี่รายหนึ่งกล่าวว่า “เจ้าของสวนแก่ขึ้นตาลไม่ไหว เลยเพิ่มส้มโอ” (จ. สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ปัญหาประการถัดมาคือความเหนื่อยยากลำบาก กล่าวคือ “ทำตาลเหนื่อยทั้งปี ไม่มีพัก ชาวนายังมีเวลาพัก ทำแค่ 3 เดือน ฝนตกเป็นเดือนๆ ก็ยังทิ้งไม่ได้ มันทุเรศมากคนตาลนะ วันเดียวก็เสียแล้ว ฝากลูกอ่อนกับใครก็ได้ ทำอะไรไม่ได้เลย สวนส้มสบายกว่า ยังมีเวลาว่าง” (ทุเรียน ดวงฤๅมเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) ปัญหา ประการที่สามคืออันตรายในการขึ้นต้นตาล เพราะนอกจากอาจประสบกับสัตว์มีพิษเช่นตะขาบและงูบนต้น มะพร้าวแล้ว โอกาสที่จะพลัดตกต้นมะพร้าวสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ชาวบางนางลี่แทบทุกคนล้วนแต่มี ประสบการณ์ “ตกตาล” กันทั้งสิ้น ดังรายหนึ่งที่ “เคยตก 3 ครั้ง ครั้งแรกอายุ 16 ปี ลงมาแขนหักหลังเดาะ สูง 4 วา รักษาหมอชาวบ้านด้วยการเข้าเฝือก แขนยังเปื่อยอยู่เลย ตกเพราะเผลอ ไปคว่ำทางเหลือง เลยหลุดลงมาติดมือ ตก ลงมาสลบ เขาไปอุ้มกลับมาบ้านก็ยังไม่รู้สึกตัว แต่ไม่เข็ด ขึ้นอีก ต่อมาอายุประมาณ 30 ปี มีลูก 3 คนแล้ว พะอง ล้มหายหลังลงมา 3 วา แขนที่มลงมาเดาะ ขึ้นตาลไม่ได้เป็นเดือน หนที่ 3 ครูดลงมาตั้งแต่บนยอด ตีนหลุด ประสานมือครูดลงมาจนเหลืออีก 1 วาจึงหลุดหายหลังลงมา ท้องได้ 7 เดือน ถ้าคว่ำหน้าลงมาลูกตายแน่ พวก เห็นแล้วก็วิ่งมาห้ามกัน เพราะเขาถือว่าไม่ให้ผีทับ แล้วเขาก็เรียกให้เรากลับบ้าน ไม่กลับ พอหายจุกก็ขึ้นตาลจน แล้ว” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 25 เมษายน 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “เคยตก พะองหักมันตีหัวด้วย สลบไป เลย ตื่นขึ้นมาเอ๊ะอะไรกันนี้ เราอยู่ที่ไหน เสร็จแล้วแกะมีดออกเดินกลับบ้าน ถึงกินนอนเลย ตอนหลังเขารู้เลยไปต้ม ยามาให้กิน” (ทุเรียน ดวงฤๅมเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) กล่าวกันว่าในปี พ.ศ. 2512 ชาวบางนางลี่ตก ต้นมะพร้าวตาลกันมาก บางบ้านมีผู้เสียชีวิตเพราะตกต้นมะพร้าวตาลถึง 4 ศพ (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2545)

ปัญหาในการทำน้ำตาลมะพร้าวประการที่สี่คือการที่วงมะพร้าวเริ่มให้น้ำตาลน้อยลง ขณะที่อุปสรรคในการ ทำน้ำตาลปีบกลับมีราคาสูงขึ้น จึงไม่คุ้มทุนที่จะทำน้ำตาลมะพร้าวอีกต่อไป ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เลิก ตาลเพราะน้ำตาลถูก น้ำตาลหมดงวง เพราะหมดอายุมะพร้าว เหลือแค่ 18 ต้นที่ออกงวงจาก 70 ต้น ค่าใช้จ่ายสูง

รายได้น้อย” (สุกัญญา ท่วมศิริ, สัมภาษณ์ 22 พฤศจิกายน 2544) ปัญหาประการที่ห้าเป็นปัญหาการขาดแคลนแรงงาน ซึ่งส่วนใหญ่ถูกดูดซับไปโดยภาคอุตสาหกรรมดังจะได้กล่าวถึงต่อไป ส่วนปัญหาอีกประการเกี่ยวข้องกับเชื้อเพลิง เพราะพื้นเริ่มหายากขึ้น อีกทั้งเมื่อฝนตก พื้นเปียก ไม่สามารถใส่ไฟได้ (ลีนี่ หอมสุคนธ์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ฯลฯ

ฉะนั้น เมื่อผนวกกับปัญหาน้ำเค็มข้างต้นจึงส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวอย่างนางงลีลดลงจนแทบหมด จาก “เมื่อก่อนขึ้นตาลร้องเพลง หนุ่มสาวขึ้นไปจับกันไป เดียวนี้ไปสวนเงียบ ที่เหงาๆ ก็เลิกกันไปหมด” (สุรีย จันทรรอด, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2545) โดยการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้านของสำนักงานสถิติแห่งชาติในปี พ.ศ. 2545 พบว่าในเขต ต.บางนางลี่ มีครัวเรือนที่ยังคงทำน้ำตาลมะพร้าว 14 ครัวเรือน แบ่งเป็นหมู่ 1 จำนวน 2 ครัวเรือน หมู่ 4 จำนวน 10 ครัวเรือน และหมู่ 5 จำนวน 2 ครัวเรือน ขณะที่ตำบลใกล้เคียงไม่ว่าจะเป็น ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง หรือ ต.สวนหลวง การสำรวจไม่พบว่ามีครัวเรือนใดยังคงทำน้ำตาลมะพร้าว (http://203.151.44.69/web_vill/base_table_1.asp 8/5/46)

ทั้งนี้ การที่ชาวบางนางลี่นำส้มโอและลิ้นจี่มาปลูกแทนมะพร้าวน้ำตาลเป็นการปรับเปลี่ยนตามรูปแบบการเพาะปลูกของย่านใกล้เคียง โดยเฉพาะ ต.แควอ้อม⁸¹ ซึ่งมีชื่อเสียงในด้านการทำสวนผลไม้มาแต่อดีต ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ปลูกส้มโอมากกว่า 20 ปีแล้ว ไปเห็นที่คลองแควอ้อม” (ทวีป สุริยะ, สัมภาษณ์ 20 ตุลาคม 2544) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “เรารู้จักคนเยอะ เจอหน้าก็ทักทายกัน เข่าว่าบ้านเขา [ต.แควอ้อม] ไม่ได้ทำตาล ลงส้มลงลิ้นจี่ เราเลยลองมาปลูกดูมั่ง” (จ. สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) โดยชาวบางนางลี่ที่ปรับเปลี่ยนมาปลูกส้มโอหรือลิ้นจี่เป็นรายแรกๆ มักได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากชาวบางนางลี่รายอื่นๆ ในทางลบ แต่เมื่อประสบความสำเร็จ ชาวบางนางลี่รายอื่นๆ ก็พากันปลูกตาม⁸² ดังรายหนึ่งที่ “พื้นดินมะพร้าวหมด ลงส้ม เขาว่าไอ้ช่วยบ้า ผมปลูกคนแรกได้ผลดี พอเขารู้ว่าเรามีส้มเขาก็มาติดต่อซื้อหน้าบ้าน คนอื่นเห็นก็เลยปลูกตามๆ กันมา” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “ตอนเราลงส้มโค่นมะพร้าวเขาว่าตาจะท่าจะบ้า แต่ว่าพอส้มออกเขาก็ทำตามกัน เรียกว่าหมู่ 5 ผมเป็นคนทำคนแรก ตอนลงลิ้นจี่เข่าว่านายท่าจะบ้า ผมก็ลองปลูกดูอีก” (จ. สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) เป็นอาทิ

ส้มโอที่ชาวบางนางลี่นำมาปลูกเป็นพันธุ์ขาวใหญ่ ซึ่ง “บ้านตามีมีเงินไปซื้อที่ตลาดพลู วงเวียนใหญ่ แล้วเอาพันธุ์มาปลูก” (บุญส่ง เดี่ยวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) ผลมีขนาดใหญ่ ค่อนข้างแบน น้ำหนักประมาณ 1,200–2,300 กรัม ถ้าปลูกในดินที่อุดมสมบูรณ์หรือดูแลรักษาดีผลจะมีขนาดใหญ่ น้ำหนักประมาณ 3-4 กิโลกรัม มีก้านประมาณ 12-16 ก้านต่อผล ผงในก้านมีสีชมพูเรื่อๆ ผงนอกก้านมีสีชมพู กุ้ง (ก้านเนื้อในแต่ละก้านที่รวมเป็นก้านใหญ่) มีสีขาวอมเหลืองจนถึงน้ำตาลอ่อนอมชมพูเล็กน้อย ขนาดของก้านค่อนข้างใหญ่ เกาะตัวกันแน่นไม่หลุดร่วงง่าย มีน้ำมากแต่ไม่แฉะ รสหวานอมเปรี้ยวเล็กน้อย มีกลิ่นหอมเฉพาะตัว เมล็ดใหญ่และมี

⁸¹ ขณะที่ชาวสวนแควอ้อมรายที่เคยเปลี่ยนจากการทำสวนผลไม้มาเป็นมะพร้าวตาล “ตอนหลังสวนมะพร้าวกลับไปทำสวนลิ้นจี่กัน” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

⁸² ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ปลูกส้มเพราะว่าบ้านอื่นเขาปลูก แล้วเดิมมีส้ม 2-3 ต้น ขายดีไม่พอขาย ก็เลยคิดว่าปลูกส้มดีกว่า แต่ก็ไม่เสียนะ ค่อยๆ ปลูกไป ตอนนั้นส้มเป็นหลัก กล้วยปน” (โสภณ พุ่มชา, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546)

จำนวนน้อย เกะออกจากเปลือกง่าย ช่วงสัมป้อออกดอกในช่วงเดือนมกราคม-กุมภาพันธ์ ตัดขายได้ในเดือนสิงหาคม-กันยายน รองลงมาออกในช่วงเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน ตัดขายได้ในเดือนธันวาคม-มกราคม (สมคิด เทียมรัมย์ 2544: 17-8; สุพัฒน์ ระบุพิษ 2545ข: 199) ทั้งนี้ สัมป้อพันธุ์ขาวใหญ่เป็นพืชเศรษฐกิจที่สร้างรายได้และชื่อเสียงให้กับชาวบางนางลี่และชาวสวนอัมพวาโดยรวมอย่างมาก (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 142)⁸³

ส่วนลิ้นจี่ที่ชาวบางนางลี่นำมาปลูกเป็นพันธุ์คอมพิวเตอร์ หรือคอมพิวเตอร์ หรือหอมลำเจียก ซึ่งมีลำต้นเตี้ย รสชาติหวาน หอม กรอบ เกิดจากการที่นายติ ชาวบ้านหมู่ 5 ต.แควอ้อม ซึ่งเคยบวชพระหลายพรรษาที่วัดบางเกาะเทพศักดิ์ ได้นำเมล็ดลิ้นจี่มาเพาะหลายเมล็ด แต่มี 3 เมล็ดที่งอกจึงนำไปปลูกไว้ในสวนในปี พ.ศ. 2397 เรียกว่าพันธุ์ไทย ต่อมานายเปื้อง ขจรผล พี่ชายอดีตเจ้าอาวาสวัดบางเกาะฯ ได้นำกิ่งพันธุ์จากบุตรเขยของนายติไปปลูกจนเติบโต มีทรงพุ่มเตี้ยผิดปกติ เมื่อถึงคราวตกผล ติดผลดก มีผลใหญ่ สีสวย เนื้อแห้ง รสหอมหวาน จึงหารีกับเพื่อนฝูงว่าควรตั้งชื่อว่าอ้อม ต่อมาชาวบ้านแถบนี้ได้ใช้ชื่อนี้เรียกลิ้นจี่พันธุ์นี้ด้วย ต่อมาปี พ.ศ. 2509 กำนัน ต.แควอ้อม ร่วมกับชาวสวนลิ้นจี่แถบแควอ้อมจัดงานประกวดลิ้นจี่ขึ้นเป็นครั้งแรกที่บริเวณต้นสายพันธุ์ หมู่ 5 ต.แควอ้อม หลังวัดบางเกาะฯ มีการส่งลิ้นจี่เข้าประกวดหลายพันธุ์ คณะกรรมการตัดสินจากกรมส่งเสริมการเกษตรใช้วิธีการชิมแต่ละพันธุ์ แล้วตัดสินให้ลิ้นจี่พันธุ์อ้อมได้รับรางวัลที่ 1 เพราะมีรสหวาน หอม เนื้อแห้ง หนา และมีสีส้มสวยงาม ส่งผลให้ชาวแควอ้อมและบริเวณใกล้เคียงหันมาปลูกลิ้นจี่พันธุ์นี้มากกว่าพันธุ์อื่นๆ และอีก 2 ปีต่อมาครูใหญ่โรงเรียนวัดบางเกาะฯ ได้จัดงานประกวดลิ้นจี่เป็นครั้งที่ 2 บริเวณสนามหน้าโรงเรียน คณะกรรมการตัดสินจากกรมส่งเสริมการเกษตรเห็นว่าชื่อสายพันธุ์อ้อมเป็นชื่อที่ไม่สุภาพ จึงมีมติให้ตัดคำว่าอ้อม คงเหลือแต่คอมพิวเตอร์ และใช้เรียกชื่อลิ้นจี่พันธุ์นี้ตั้งแต่นั้นมา (สุพัฒน์ ระบุพิษ 2545ก: 189-90)⁸⁴

สัมป้อเป็นผลไม้เขตร้อนหรือกึ่งร้อนที่ต้องการน้ำมาก ปริมาณครั้งละน้อยๆ แต่บ่อยครั้ง ทนแล้งไม่ได้นานสามารถปลูกได้ได้ดีในดินเกือบทุกชนิด ไม่ว่าจะเป็นดินทราย ดินร่วน ดินปนทราย ดินเหนียว หรือดินลูกรัง แต่จะเจริญงอกงาม ผลดกและคุณภาพดีในพื้นที่ดินโปร่ง ร่วนซุยกึ่งเหนียว มีอินทรีย์วัตถุอยู่มาก ระบายน้ำได้ดี ระดับหน้าดินควรลึกอย่างน้อย 1 เมตร เพราะรากสัมป้อโดยทั่วไปสามารถหยั่งลึกลงในดินได้ถึง 5 เมตร การปลูกในที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึงจะได้ต้นสัมป้อที่ใหญ่และอายุยืน เพราะรากสามารถเจริญได้เต็มที่และแผ่ขยายออกไปหาอาหาร

⁸³ ทั้งนี้ หากพิจารณาสภาพธรรมชาติของภาคต่างๆ สัมป้อซึ่งเป็นพืชสกุลส้มไม่น่าเป็นพืชดั้งเดิมของไทย สันนิษฐานว่าอาจมาจากดินแดนจีนตอนใต้โดยทางบก จากหมู่เกาะมลายูโดยทางทะเล หรือจากประเทศจีนโดยทางทะเล (สมคิด เทียมรัมย์ 2544: 9-10) โดยแหล่งปลูกสัมป้อที่สำคัญในอดีตอยู่บริเวณปากน้ำเจ้าพระยา คือ นครชัยศรีและบางปะกอก ซึ่งมีระบบชลประทานดีและมีการปลูกแบบยกร่องพร้อมกับการปลูกพืชแซมและให้ร่มเงา (กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2535: 13-4)

⁸⁴ สันนิษฐานว่าลิ้นจี่สมุทรสงครามเป็นลิ้นจี่ที่มาจากเมืองจีน โดยพ่อค้าชาวจีนได้นำเมล็ดลิ้นจี่เข้ามาขายหรือนำมาฝากญาติที่อาศัยอยู่ตามลุ่มน้ำแม่กลองและแควอ้อมในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ยุคนั้นมีลิ้นจี่หลายพันธุ์ เพราะปลูกด้วยเมล็ด จึงกลายพันธุ์ บางต้นกลายพันธุ์ไปในทางที่ดี สามารถปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม จนยุคต่อมาชาวสวนนิยมปลูกกันมากขึ้น การขยายพันธุ์จึงใช้วิธีตอนกิ่ง ซึ่งจะไม่กลายพันธุ์ ให้ผลเร็ว ต้นเป็นพุ่มสวยงาม ไม่สูง ง่ายต่อการเก็บเกี่ยว เช่น พันธุ์ไทย กะโหลกใบยาว จีน ลำเนาแก้ว สาแหรกทอง ส่วนพันธุ์ที่นิยมปลูกกันมากและสร้างชื่อเสียงให้ จ.สมุทรสงคราม จนพื้นที่ใกล้เคียงหลายแห่งนำไปขยายพื้นที่ปลูกคือพันธุ์คอมพิวเตอร์ (สุพัฒน์ ระบุพิษ 2545ก: 189)

ได้ไกลๆ ส้มโอสสามารถปลูกได้ทุกภูมิภาคของประเทศ แต่แหล่งผลิตส้มโอที่มีคุณภาพดีส่วนใหญ่อยู่ในภาคกลาง และภาคตะวันตก (กองวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร 2535: 13-4; สมคิด เทียมวัศมี 2544: 7; สุพัฒน์ รัชปพิช 2545 ข: 200) เช่นเดียวกับลิ้นจี่ที่แม้สามารถเจริญเติบโตได้ดีในดินหลายประเภท แต่เจริญเติบโตได้ดีที่สุดในดินค่อนข้างเหนียว แต่ร่วนซุย หน้าดินดี ผิวดินหนา อุดมด้วยอินทรีย์วัตถุ อยู่ใกล้แม่น้ำลำคลอง และต้องเป็นดินที่ระบายน้ำได้ดี ไม่แฉะ เมื่ออายุ 4-5 ปีลิ้นจี่จะออกดอกให้ผล ส่วนใหญ่จะให้ผลปีเว้นปี ลิ้นจี่ต้องการอากาศหนาวเย็นประมาณ 18 องศาเซลเซียส ในช่วงพักตัวก่อนออกดอกติดต่อกันประมาณ 100 ชั่วโมง ถ้าอุณหภูมิต่ำแต่ฝนตกมาก ลิ้นจี่จะไม่ได้พักตัว แทนที่จะออกดอกจะแตกใบอ่อนแทน ตำบลที่ปลูกลิ้นจี่มากในเขต อ.อัมพวา ได้แก่ ต.แควอ้อม ต.เหมืองใหม่ และ ต.บางแค (สุพัฒน์ รัชปพิช 2545ก: 191-3)

เพราะเหตุที่ส้มโอและลิ้นจี่สามารถเจริญเติบโตได้ดีในดินที่มีคุณสมบัติเฉพาะดังกล่าว การกระจายตัวของพื้นที่ปลูกไม้ผลทั้งสองชนิดในเขต ต.บางนางลี่ จึงไม่สม่ำเสมอ ขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของดินรวมทั้งน้ำในแต่ละบริเวณ ดังรายละเอียดแสดงในตารางที่ 5

ตารางที่ 5 แสดงจำนวนครัวเรือนและพื้นที่ปลูกส้มโอและลิ้นจี่ในหมู่บ้านต่างๆ ใน ต.บางนางลี่ ปี พ.ศ. 2545

ไม้ผล	หมู่ 1		หมู่ 2		หมู่ 3		หมู่ 4		หมู่ 5	
	ครัว	ไร่	ครัว	ไร่	ครัว	ไร่	ครัว	ไร่	ครัว	ไร่
ส้มโอ	30	150	85	400	10	50	70	400	20	210
ลิ้นจี่	20	65	85	400	10	60	-	-	18	80

(ที่มา: ปรับปรุงจาก http://203.151.44.69/web_vill/base_table_1.asp 8/5/46)

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่าส้มโอสสามารถปลูกได้ในทุกหมู่บ้านของ ต.บางนางลี่ โดยเฉพาะบริเวณหมู่ 4 และหมู่ 5 ที่อยู่ปลายคลอง น้ำกร่อย และดินค่อนข้างเค็ม จำนวนครัวเรือนและพื้นที่ปลูกส้มโอก่อนข้างมาก โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับลิ้นจี่ที่หมู่ 4 ไม่มีครัวเรือนใดปลูก ขณะที่หมู่ 5 แม้จะมีครัวเรือนจำนวน 18 ครัวเรือนปลูกลิ้นจี่ ซึ่งใกล้เคียงกับจำนวนครัวเรือนที่ปลูกส้มโอมาก ทว่าเนื้อที่การปลูกลิ้นจี่กลับมีเพียง 80 ไร่ ขณะที่เนื้อที่ปลูกส้มโอมีมากถึง 210 ไร่ ทั้งนี้ก็เพราะว่าพื้นที่เขตหมู่ 4 และหมู่ 5 ไม่เหมาะสำหรับการปลูกลิ้นจี่ เปรียบเทียบกับพื้นที่ในเขตหมู่ 2 และหมู่ 3 ซึ่งอยู่ใกล้คลองสายใหญ่และแม่น้ำแม่กลองมากกว่า สามารถปลูกลิ้นจี่ได้ค่อนข้างดี โดยหมู่ 2 มีจำนวนครัวเรือนและพื้นที่ปลูกลิ้นจี่มากที่สุด คือ 85 ครัวเรือน 400 ไร่ ซึ่งเท่ากับจำนวนครัวเรือนและพื้นที่ปลูกส้มโอ กล่าวกันว่าพื้นที่การปลูกลิ้นจี่ในเขตหมู่ 2 มีจำนวนมากกว่าหมู่บ้านใดๆ ในเขต อ.อัมพวา ขณะที่หมู่ 3 แม้จะมีจำนวนครัวเรือนและพื้นที่ปลูกลิ้นจี่น้อยกว่าหมู่ 2 แต่ก็มีจำนวนพื้นที่ปลูกลิ้นจี่มากกว่าส้มโอทั้งที่มีจำนวนครัวเรือนที่ปลูกไม้ผลทั้งสองชนิดนี้เท่ากัน⁸⁵

⁸⁵ ทั้งนี้ แม้ชาวบ้านบางลี่จะหันมาปลูกส้มโอกันมาก ทว่าในเชิงวิทยาศาสตร์การเกษตร การปลูกส้มโอในย่านบางลี่ด้วยระบบยกร่องไม่ใช่สภาพที่เหมาะสม เพราะการปลูกส้มโอในที่ลุ่มหรือแบบยกร่องระบบรากจะถูกจำกัดอยู่ในพื้นที่แคบๆ ทำให้ต้นมีขนาดเล็ก ไม่แข็งแรง อ่อนแอต่อโรคและแมลง ให้ผลผลิตต่ำและมีอายุสั้น ขณะเดียวกันน้ำที่ส้มโอต้องการคือน้ำจืด ไม่ใช่ น้ำกร่อยหรือน้ำเค็ม

ภาพที่ 40 แสดงสวนส้มโอใน ต.บางนางลี่

ภาพที่ 41 แสดงสวนลิ้นจี่ใน ต.บางนางลี่

นอกจากนี้ ในการปลูกส้มโอและลิ้นจี่ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงมักโค่นต้นมะพร้าว น้ำตาลทิ้งจนหมดแล้วจึงปลูกส้มโอและลิ้นจี่⁸⁶ ดังรายหนึ่งที่ “โค่นมะพร้าวลงส้มแทน เพราะมะพร้าวไร่หนึ่งได้ 32 ต้นเต็มที แล้วที่น้อย แค่นี้เดียว ลงทุนจ้างโค่นมะพร้าวต้นละ 20 บาท จากนั้นก็ขุดหลุมด้วยตัวเอง แล้วไปซื้อกิ่งส้มของพี่เมีย กิ่งละ 10 บาท 60 กิ่ง 600 บาท มาลงเอง” (สุนทร อ้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “ตอน

(สมคิด เทียมรัตน์ 2544: 28-9) ฉะนั้น การที่ชาวบางนางลี่เลือกปลูกส้มโอและให้ผลดีจนมีชื่อเสียงไปทั่ว จึงเป็นประเด็นที่ต้องตั้งคำถามและแสวงหาคำตอบร่วมกันอยู่มาก ว่าเป็นเพราะเหตุใด มีเงื่อนไขหรือปัจจัยเฉพาะอะไร ฯลฯ

⁸⁶ แต่ก็มีบางรายที่ไม่ได้โค่นต้นมะพร้าวเพื่อปลูกส้มโอ เพราะเห็นว่า “สวนส้มต้องลงทุน ต้องใส่ปุ๋ย มะพร้าวไม่ต้องลงทุนอะไร ปีหนึ่งไม่ต้องรดน้ำก็ไม่ตาย” (หวล เต็งสกุล, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) ซึ่งกรณีเช่นนี้มีจำนวนไม่มาก

แรกแม่บ้านเขาหวังไม่ให้โคน แล้วที่โคนหมดก็เมื่อเขาเสียแล้ว ตอนนั้นมะพร้าวลูกละ 6 สลึง” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ขณะที่บางรายยังคงรักษาต้นมะพร้าวไว้บางส่วน “ไม่โค่นทิ้ง เพราะคิดว่าปู่ย่าตายายเราอยู่ได้ด้วยมะพร้าว” (สุกัญญา ท่วมศิริ, สัมภาษณ์ 22 พฤศจิกายน 2544) โดยต้นมะพร้าวที่ไม่ได้โค่นทิ้งชาวบางนางลี่จะเก็บผลขาย หรืออาจจะ “จ้างเขาเก็บลูก แล้วเรามาทิวขาย พอเย็นเขาก็มาซังก็โลไป” (หวล เต็งสกุล, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) แต่ใน 2 กรณีหลังนี้มีจำนวนไม่มาก ซึ่งการที่ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงส่วนใหญ่เลิกทำน้ำตาลมะพร้าวแล้วหันมาปลูกผลไม้ชนิดต่างๆ ดังกล่าวส่งผลให้แบบแผนการใช้ที่ดินแถบนี้เปลี่ยนแปลงไปค่อนข้างมาก ดังรายละเอียดแสดงในตารางที่ 6

ตารางที่ 6 แสดงการใช้ที่ดินย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงในปี พ.ศ. 2535 และปี พ.ศ. 2545 (หน่วย: ไร่)

ไม้ผล	ต.บางแค		ต.บางนางลี่		ต.ปลายโพรงพาง	
	พ.ศ. 2535	พ.ศ. 2545	พ.ศ. 2535	พ.ศ. 2545	พ.ศ. 2535	พ.ศ. 2545
มะพร้าวตาล	1,404	55	2,235	41	7,822	1,032
มะพร้าวผล	952	840	1,501	2,413	1,432	3,697
ส้มโอ	189	659	67	451	20	222
ลิ้นจี่	173	225	50	120	20	-
โกโก้	77	-	27	-	10	-
มะม่วง	73	73	14	2	41	25

(ที่มา: ปรับปรุงจากกรมส่งเสริมการเกษตร 2535ก: 19; 2535ข: 16; 2535ค: 15; สำนักงานเกษตรจังหวัดสมุทรสงคราม 2545: 28-9)

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2535 พื้นที่การเกษตรส่วนใหญ่ในทั้ง 3 ตำบลคือพื้นที่ปลูกมะพร้าวตาล รองลงมาคือมะพร้าวผล นอกนั้นเป็นส้มโอและลิ้นจี่ตามลำดับ ยกเว้น ต.ปลายโพรงพาง ที่พื้นที่ปลูกมะม่วงสูงเป็นลำดับสาม ทว่าในปี พ.ศ. 2545 สัดส่วนของพื้นที่การปลูกพืชดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไป โดยนอกจากพื้นที่การปลูกมะพร้าวตาลจะลดลงอย่างมาก ขณะที่พื้นที่ปลูกมะพร้าวผลเพิ่มขึ้นมามีสัดส่วนสูงสุด ที่สำคัญพื้นที่ปลูกมะพร้าวโดยรวมก็ลดลงอย่างมากเช่นกัน โดยพื้นที่การปลูกส้มโอและลิ้นจี่ขยายตัวเพิ่มขึ้นในทุกตำบล ขณะที่พื้นที่การปลูกโกโก้แม้จะไม่มีข้อมูลในปี พ.ศ. 2545 แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่าลดลงไปจนหมด หรือถึงแม้จะยังหลงเหลืออยู่ก็ไม่ได้มีฐานะเป็นพืชเศรษฐกิจ คงถูกปล่อยทิ้งไว้ให้เหี่ยวเฉาตายเอง ซึ่งการปล่อยไม้ผลทิ้งไว้โดยไม่แสวงหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจเช่นที่ว่านี้เกิดขึ้นในกรณีของมะพร้าวผลอย่างสำคัญ เพราะแม้พื้นที่ปลูกมะพร้าวผลเพิ่มขึ้นจนมีสัดส่วนสูงสุดในปี พ.ศ. 2545 แต่ไม่ได้หมายความว่าชาวบางนางลี่ขยายพื้นที่เพาะปลูกมะพร้าวผลตรงกันข้าม พื้นที่การปลูกมะพร้าวผลที่เพิ่มขึ้นเป็นผลมาจากการที่ชาวบางนางลี่เลิกทำน้ำตาลมะพร้าว มะพร้าวที่เคยถูกใช้ทำน้ำตาลมะพร้าวที่ยังไม่ถูกโค่นทิ้งจึงถูกนับเป็นมะพร้าวผลในการสำรวจ ทั้งที่ในความเป็นจริงชาวบาง

นางสีส่วนใหญ่ไม่ได้เก็บผลมะพร้าวขาย เพราะไม่คุ้มกับค่าจ้างป็นและเก็บ คงปล่อยให้ทิ้งไว้ให้รกร้าง รอวันที่จะโค่นทิ้งเพื่อปลูกไม้ผลชนิดอื่นหรือเพื่อใช้ประโยชน์ที่ดินในลักษณะอื่นต่อไป⁸⁷

ภาพที่ 42 และ 43 แสดงสวนมะพร้าวที่กำลังถูกโค่นเพื่อปลูกส้มโอ

ภาพที่ 44 แสดงสวนมะพร้าวในสภาพรกร้าง

⁸⁷ เช่นเดียวกับแถบ ต.บางน้อย อ.บางคนที ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา แม้พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นสวนมะพร้าว แต่ไม่ใช่มะพร้าวสำหรับทำน้ำตาล แต่ไว้เก็บผลขาย ขณะที่บางส่วนถูกโค่นทิ้งเพื่อปลูกพืชอื่นแซม เช่น ส้มโอ ลิ้นจี่ มะม่วง กัลย (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 119)

ทั้งนี้ ชาวบางนางลี่ที่หันมาทำสวนผลไม้ส่วนใหญ่เห็นว่า “ปลูกส้มสบายกว่ามะพร้าวเยอะ” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) เนื่องจากไม่ต้องใช้แรงงานจำนวนมากและอย่างเข้มข้นและต่อเนื่องตลอดเวลา อาศัยแรงงานในครัวเรือนเพียง 1 คนก็สามารถดูแลและจัดการสวนส้มของครอบครัวได้ ซึ่ง “ต่างจากการทำน้ำตาลมะพร้าวที่ต้องทำกันทั้งครอบครัว แต่สวนไม่ต้องทำทุกคนก็ได้” (ประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้ารอบ 1 ปี, 21 กรกฎาคม 2545) ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ตอนนี้ปลูกส้ม 3-4 พันต้น ทำอยู่คนเดียว ดายหญารดน้ำ ไปตี 5 ข้ามดัม 1 หม้อ กลับเที่ยง” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่ยังสามารถขายผลผลิตได้สะดวก เนื่องจากมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงที่ “แล้วแต่ใครเวียนมาซื้อก็ขาย ให้อาการก็ตัดขาย ไม่มีเจ้าประจำ เมื่อคืนเจ้าที่ขายอยู่ที่อุทยาน ร.2 เขามาเรียกมิด เราว่าไม่มีเลย พูดง่าย ๆ ว่าส้มออกไม่ทัน” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) หรือบางรายอาจจะบรรทุกถยนต์ไปขายเองที่ตลาด ไม่จำกัดว่าจะต้องขายให้เฉพาะ “เจ้าภาษี” เหมือนเมื่อคราวทำน้ำตาลปีบ อีกทั้งยังสามารถต่อรองราคาได้ ไม่เหมือนการขายน้ำตาลมะพร้าวให้ “เจ้าภาษี” ซึ่งชาวบางนางลี่ไม่สามารถต่อรองราคาขายผลผลิตได้ (ประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้ารอบ 1 ปี, 21 กรกฎาคม 2545) ซึ่งประเด็นด้านเศรษฐกิจของการทำสวนผลไม้ดังกล่าวนี้จะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

4.1.2 พนักงานโรงงาน: การปรับตัวต่อการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและภาวะแรงงานส่วนเกิน

ปัจจุบันแรงงานหนุ่มสาวย่านบางนางลี่จำนวนมากประกอบอาชีพพนักงานโรงงาน⁸⁸ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นการสนองต่อการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในเขต จ.สมุทรสงคราม และจังหวัดใกล้เคียงดังที่กล่าวแล้วก่อน

⁸⁸ อย่างไรก็ดี ในขั้นนี้ยังไม่สามารถระบุจำนวนที่แน่ชัดของชาวบางนางลี่ที่ประกอบอาชีพพนักงานโรงงาน เนื่องจากการสำรวจข้อมูลระดับหมู่บ้านในเขต ต.บางนางลี่ ในปี พ.ศ. 2545 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ในหัวข้อเกี่ยวกับอาชีพหลัก 3 ลำดับแรก ไม่พบหมวดอาชีพพนักงานโรงงาน พบแต่หมวดอาชีพรับจ้าง ซึ่งอาจหมายรวมถึงอาชีพพนักงานโรงงานด้วย ทั้งนี้ ครัวเรือนใน ต.บางนางลี่ ที่ประกอบอาชีพรับจ้างมีจำนวนและสัดส่วนหรืออยู่ในลำดับที่แตกต่างกันในแต่ละหมู่บ้าน โดยหมู่ 1 มีครัวเรือนประกอบอาชีพรับจ้าง

หน้า กับอีกส่วนเป็นการพยายามจัดสรรแรงงานส่วนเกินซึ่งสืบเนื่องมาจากการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากมะพร้าวน้ำตาลเป็นส่วนไม่ผล ทั้งนี้ก็เพราะว่า “พอมารู้ผลไม่เช่นส้มโอขึ้นก็ไม่ต้องใช้แรงงานมาก ไม่ต้องดูแลทุกวัน แค่คนแก่คนเดียวก็ดูแลได้” (ประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้า 1 ปี, 21 กรกฎาคม 2545) จึงทำให้ครัวเรือนมีแรงงานส่วนเกินหรือเกิดภาวะการว่างงานขึ้นในครัวเรือน การทำงานโรงงานจึงเป็นทางเลือกหนึ่งของการผ่องถ่ายแรงงานส่วนเกินของครอบครัว โดยเฉพาะในส่วนที่ระดับการศึกษาไม่สูงมากนัก

ขณะเดียวกันการทำงานโรงงานได้รับการพิจารณาจากชาวบางนางลี่บางรายว่าเป็นระบบการผลิตที่มีความเสี่ยงเชิงเศรษฐกิจน้อยกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับการทำงานสวนผลไม้ เพราะขณะที่การทำสวนผลไม้มีต้นทุนการผลิตจำนวนหนึ่งแม้ในปริมาณไม่มาก รวมทั้งอาจประสบภาวะราคาผลผลิตผันผวนในบางช่วง ทว่า “ทำงานโรงงานไม่ได้ลงทุนอะไร แคล้งแรง แต่ทำสวนต้องใช้เงิน” (วันสารท แก้วทิพย์, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) จึงเป็นเหตุผลสำคัญอีกประการที่ทำให้หญิงสาวบางนางลี่รายนี้เลือกที่จะทำงานโรงงานแทนการทำสวนผลไม้ นอกเหนือจากสถานะการเป็นแรงงานส่วนเกินในครัวเรือนของเธอ

นอกจากนี้ สาเหตุที่แรงงานหนุ่มสาวบางนางลี่เลือกที่จะประกอบอาชีพเป็นพนักงานโรงงานมากกว่าทำสวนผลไม้หรือน้ำตาลมะพร้าวยังประกอบด้วยเหตุผลเชิงวัฒนธรรมหรือระบบคุณค่าที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย เป็นระบบคุณค่าที่ให้ความสำคัญกับระบบการผลิตที่ใช้ “สมอง” หรือ “ความรู้” มากกว่าการใช้แรงงาน ให้ความสำคัญกับเครื่องแต่งกายที่ดูงามสะอาดสะอ้านมากกว่าเสื้อผ้าที่เปรอะเปื้อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือให้ความสำคัญกับงานที่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตในเมืองซึ่งมีแสงสีตระการตามากกว่างานที่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตชนบทที่สงบเงียบ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งตั้งข้อสังเกตว่า “เด็กรุ่นนี้ไปติดใจโรงงานกัน งานมันสบาย ตื่นเช้าขึ้นรถ ทานข้าวฯ ได้เจอเพื่อนฝูง เห็นเมือง แสงสี” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545)

การออกไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมของหนุ่มสาวบางนางลี่เริ่มขึ้นตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2520 ซึ่งเป็นช่วงที่ภาคอุตสาหกรรมในเขต จ.สมุทรสงคราม และจังหวัดใกล้เคียงยังขยายตัวไม่มาก ส่วนใหญ่จึงเป็นการไปทำงานในโรงงานแถบกรุงเทพฯ ซึ่งภาคอุตสาหกรรมขยายตัวมากแล้ว ดังหญิงสาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ตอนแรกไปอยู่บางนา เพราะว่าตอนนั้นโรงงานแถวมหาชัยยังไม่ค่อยมี” (วันสารท แก้วทิพย์, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) จนกระทั่งเมื่อภาคอุตสาหกรรมแถบภูมิภาคตะวันตกขยายตัว ประกอบกับการพัฒนาโครงข่ายถนนที่ช่วยให้รถยนต์สามารถวิ่งมารับส่งถึงที่ หนุ่มสาวบางนางลี่จึงหันไปทำงานโรงงานกันเป็นจำนวนมาก ดังรายหนึ่งที่ “ตอนอายุ 13 ปีไปช่วยอาที่บางกะปิ ช่วยขายอยู่ไม่กี่เดือนก็กลับบ้าน แล้วพอติดตอนนั้นมีรถอีแต่นมาจากบ้านกล้วยเพชรบุรี วิ่งรับส่งคนงาน คือมีคนเข้ามาหาคนงาน สมัยก่อนมีใบสุทธิก็ไปทำงานได้ สมัยนี้เขาเรียกใบ ป.5 เมื่อก่อนไม่ต้องมีบัตรประชาชน ใช้แต่ใบสุทธิ ไปถึงก็ขอเบอร์เขา เลขตัวเราที่โรงงาน ก็ทำได้แล้ว เราก็เลยนั่งรถอีแต่นไปทำงานมหาชัย ตอนนั้นพวกบางนางลี่หรือพวกอยู่ฝั่งบางแคไปกันเยอะ” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

35 ครัวเรือน หมู่ 2 มี 15 ครัวเรือน หมู่ 3 ไม่ได้จัดอยู่ในอาชีพหลัก 3 ลำดับแรก หมู่ 4 มี 50 ครัวเรือน ขณะที่หมู่ 5 มี 60 ครัวเรือน (รายละเอียดดู http://203.151.44.69/web_vill/base_table_1.asp 8/5/46)

โรงงานที่หนุ่มสาวชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ไปทำไม่ได้อยู่ในเขต จ.สมุทรสงคราม แต่อยู่ในเขตจังหวัดใกล้เคียงซึ่งเป็นแหล่งการจ้างงานขนาดใหญ่ เช่น ราชบุรี นครปฐม โดยเฉพาะแถบมหาชัย จ.สมุทรสาคร (สำนักงานพาณิชย์จังหวัดสมุทรสงคราม อ้างใน อารณ จันทรสมวงศ์ 2541: 95) ซึ่งมีการจ้างงานสูงกว่าจังหวัดอื่นๆ ในภูมิภาคเดียวกัน โดยในปี พ.ศ. 2536 จ.สมุทรสาคร มีสถานประกอบการรวมทั้งสิ้น 2,979 แห่ง มีการจ้างงานประมาณ 162,375 คน นอกจากอุตสาหกรรมต่อเนื่องประมงทะเลแล้วยังมีอุตสาหกรรมทอผ้าและอุตสาหกรรมอื่นๆ อีกมาก (สุพรชัย มั่งมีสิทธิ์ 2538: 6) โดยโรงงานที่หนุ่มสาวบางนางลี่นิยมไปทำงานส่วนใหญ่เป็น “โรงงานปลาหมึก” ดังรายหนึ่งที่ “ไปโรงงานปลาหมึกมหาชัยชื่ออภิทุน เป็นโรงงานทำปลาลูกชิ้น อยู่แผนกตัดหัวปลา แต่ว่าเขามีหลายแผนก แล้วแต่ใครสมัครใจชอบแผนกไหน ถ้าอยากทำรายวันเขาก็กำหนดแผนกให้ ถ้าทำเหมาเขาก็จัดแผนกให้อีกแบบ” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) ขณะที่บางรายโดยเฉพาะผู้ชายไปทำงานที่นิคมอุตสาหกรรมราชบุรีในส่วนที่เกี่ยวข้องกับช่างอิเล็กทรอนิกส์

อย่างไรก็ดี แม้ส่วนใหญ่จะทำงานโรงงานต่างจังหวัด แต่ก็ยังเป็นจังหวัดใกล้เคียงที่ไม่ไกลจากย่านบางนางลี่มากนัก อีกทั้งการคมนาคมก็สะดวก หนุ่มสาวชาวบางนางลี่ที่ทำงานโรงงานส่วนใหญ่จึงยังพักอาศัยอยู่กับบิดามารดา หรือปลูกสร้างบ้านหลังใหม่ใกล้กับบ้านบิดามารดากรณีที่มีครอบครัวและต้องการแยกเรือนออกไป มีเพียงน้อยรายที่จะโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานในเมืองหรือเช่าหอพัก ในแต่ละวันจะมีรถบริการรับส่งจากบ้านถึงโรงงาน โดย “รถมารับตอนหกโมง แล้วแต่โรงงาน บางโรงเข้าเจ็ดโมงครึ่ง บางโรงเข้าแปด แต่ส่วนใหญ่เข้าแปดโมง รถจะมาถึงประมาณหกโมงครึ่ง ตอนนี้อยู่ค่ารถวันละ 16 บาท เสียเป็นวัน 10 วันก็เสีย 160 บาท จ่ายให้เจ้าของรถ คือเขาได้ 2 ต่อ จากเราและโรงงานด้วย แล้วเขาก็หาคนให้โรงงานด้วย แล้วได้ค่าหัวคิว” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) หรือแม้จะเป็นรายที่ไปทำงานโรงงานในจังหวัดใกล้เคียง อาทิ จ.สมุทรปราการ ยังมักเดินทางกลับมาเยี่ยมบ้านเสมอๆ ดังหญิงสาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “ทำงานกลับบ้านเดือนละครั้ง” (วันสารท แก้วทิพย์, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ การทำงานโรงงานของหนุ่มสาวชาวบางนางลี่ต่างจากการอพยพมาขายแรงงานในกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่ของชาวอีสาน เพราะขณะที่การอพยพขายแรงงานของชาวอีสานส่วนหนึ่งสืบเนื่องมาจากความล้มเหลวในภาคเกษตร หรือเป็นการหารายได้เสริมนอกฤดูกาลผลิต และการขายแรงงานมีเป้าหมายเพื่อนำรายได้ไปจุนเจือครอบครัวในชนบทซึ่งการผลิตภาคเกษตรไม่สามารถหล่อเลี้ยงได้ ทว่าการทำงานโรงงานของหนุ่มสาวชาวบางนางลี่เป็นการผ่องถ่ายแรงงานส่วนเกินออกนอกภาคเกษตรหลังจากที่ครัวเรือนสามารถจัดสรรแรงงานในภาคเกษตรได้สมดุล และการทำงานโรงงานไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อนำรายได้มาจุนเจือครอบครัวซึ่งล้มเหลวจากภาคเกษตร เพราะการผลิตภาคเกษตรย่านบางนางลี่สามารถหล่อเลี้ยงแรงงานและสมาชิกครัวเรือนส่วนที่อยู่ในภาคเกษตรได้ ไม่จำเป็นต้องอาศัยการอุดหนุนจุนเจือจากรายได้นอกภาคเกษตร หากหนุ่มสาวบางนางลี่จะนำรายได้จากการทำงานโรงงานมามอบให้แก่บิดามารดาที่เป็นเหตุผลของการแสดงความกตัญญูรู้คุณมากกว่าเป็นเพราะเห็นว่าบิดามารดาไม่สามารถเลี้ยงชีพด้วยการผลิตในภาคเกษตรได้ ดังหญิงสาวบางนางลี่ที่ทำงานโรงงานรายหนึ่งที่ “แบ่งเงินเดือนให้แม่ใช้ทุกเดือน เพราะว่าอยากตอบแทนแม่ที่เลี้ยงเรามา” (วันสารท แก้วทิพย์, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

นอกจากนี้ แม่หนุ่มสาวชาวบางนางลี่บางรายจะเห็นว่า “ชีวิตคนในโรงงานก็เหมือนคนอยู่ในกรง ทำงาน 8 ชั่วโมง ถ้ามีไอทีก็ 12 ชั่วโมง ทนทำ ไม่ใช่ทำทน” (วันสารท แก้วทิพย์, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) หรือเห็นว่าเป็นงานที่น่าเบื่อ “ข้าฯจำใจ ต้องตื่นแต่เช้า” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) แต่ขณะเดียวกันก็เห็นว่าการเป็นพนักงานโรงงาน “มันก็สนุกดี ชีวิตโรงงาน มีเพื่อน ได้เวลาก็กินข้าว ชื่นรต เวลามีเทศกาลสงกรานต์ เป็นชีวิตที่สนุกดี ขึ้นตาลหยุดไม่ได้ บูด เน่า โรงงานพอหยุดได้” (เพ็งอ้ง) และนอกจากส่วนใหญ่คิดว่าคงจะทำงานโรงงานต่อไปเรื่อยๆ ถ้าบุตรหลานต้องการทำโรงงาน ชาวบางนางลี่เห็นว่า “ก็ตามใจมัน แล้วแต่ว่าเขาจะใช้ชีวิตแบบไหน บางคนมีความรู้ยังตัดหัวปลา บางคนจบเทคนิค อย่างลูกสาวฉันจบ ม.6 ยังเข้าโรงงานกินรายวัน” (ผู้รับจ้างในล้งมะพร้าว, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) ฉะนั้น แรงงานหนุ่มสาวบางนางลี่ที่ทำงานโรงงานจึงมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น

ส่วนชาวบางนางลี่รายที่ลาออกจากการเป็นพนักงานโรงงานมักเป็นเพราะมีอาชีพที่ดีกว่า อาทิ การประกอบกิจการของตนเองหรือญาติ ขณะที่หลายรายเป็นเพราะประสบอุบัติเหตุทางรถยนต์ขณะเดินทางไปกลับโรงงานจนกระทั่งเป็นอุปสรรคต่อการทำงาน และกลัวว่าอาจเป็นอันตรายถึงชีวิตได้ในคราวหน้า ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่เลิกทำงานโรงงานเพราะ “รถคว่ำบอย 4 คน กลัว แล้วหลังเดาะ ทำไม่ไหว ก็เลยต้องออก” (ผู้รับจ้างในล้งมะพร้าว, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “รถจมน้ำต้ง 2-3 รอบ แขนเดาะยังไม่หาย มีครั้งหนึ่งมอไซค์วิ่งตัดหน้า รถจมน้ำ เด็กท้ายรถช่วยดึงขึ้นมาเลยรอดตาย ใจอยากจะออกตั้งนานตอนรถคว่ำ แต่ว่าไม่มีงาน” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) ในทางกลับกัน ชาวบางนางลี่บางรายจำเป็นต้องเลิกทำงานโรงงานแม้ยังมีความต้องการทำอยู่ เพราะไม่มีรถวิ่งเข้ามารับส่ง เนื่องจากพักอาศัยอยู่ในเส้นทางที่มีพนักงานน้อย ดังรายหนึ่งที่ “เลิกทำโรงงานเพราะว่าช่วงนั้นรถไม่วิ่งเข้ามารับเพราะว่ามีคนงานแค่คนเดียว เขาจะวิ่งเข้ามารับเฉพาะเส้นทางที่มีคนเยอะ ถ้าน้อยเขาไม่เข้า ไม่คุ้ม” (ผู้รับจ้างในล้งมะพร้าว, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

ทั้งนี้ การที่หนุ่มสาวย่านบางนางลี่หันไปประกอบอาชีพพนักงานโรงงานเป็นจำนวนมากก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านสังคมและวัฒนธรรมในย่านนี้บางประการ เพราะนอกจากส่วนใหญ่จะแต่งงานกับคนนอกชุมชนซึ่งส่วนใหญ่มักจะพบเจอกันที่โรงงาน ดังรายหนึ่งที่ “แฟนเราคนนี้นั้นคนประจวบฯ เจอตอนที่เราย้ายไปอยู่โรงงานซีพีเดี๋ยวนี้เจอกันที่โรงงานมาก ส่วนมากได้กับคนไกลๆ กันทั้งนั้น” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “แฟนเป็นคนโรงงานใกล้เคียงกัน เป็นคนพระโขนง” (วันสารท แก้วทิพย์, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)⁸⁹ ขณะที่มารดารายหนึ่ง “ลูกแต่งงานกับคนพะเยา 2 คน จันทบุรี 1 คน ลำปาง 1 คน” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2545) การแต่งงานของชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่จะเป็นในลักษณะ “แต่งเข้ามาอยู่ด้วย ได้ผัวก็พามาอยู่ ได้เมียก็พามาอยู่ เพราะว่าบ้านเราสบาย ทำมาหากินสะดวกกว่า” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) ส่งผลให้ปัจจุบัน “ที่นี้ตอนนี้มีคนข้างนอกเข้ามาเยอะมากผ่านการแต่งงาน เวลาถึงงานบวชหรือ

⁸⁹ อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาภาพรวมในโรงงานกลับพบว่าพนักงานส่วนใหญ่เป็นโสดมากกว่าแต่งงาน เนื่องจากต่างมุ่งแต่ทำงานจนไม่มีโอกาสพบปะกับเพศตรงข้ามบ่อยนัก หรือไม่ก็เป็นหม้ายเพราะสามีนอกใจหรือประพฤติดันล้ำละเลยเธอ ดังโรงงานแห่งหนึ่งที่ “ในไลน์ 65 คน ยังไม่แต่ง 30 กว่าคน อายุก็มาก คือทำงานตลอด เก็บเงินกับส่งบ้าน เลยไม่ค่อยมีเวลาเจอใคร แล้วคนโรงงานส่วนใหญ่เป็นแม่หม้าย ส่วนใหญ่คือแฟนมีเมียน้อย กินเหล้ามั่ง ดิดม้ามั่ง” (วันสารท แก้วทิพย์, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

งานวัดเขาก็จะได้ไปเจอกัน แล้วเขาก็จะแนะนำตัว มาไหว้กันบ้านนี้ลุง เขมรมาอยู่ที่นี่ก็มี ฟังออกมั่งไม่ออกมั่ง อยู่ๆ กันไปก็ฟังออกเอง พม่าก็มี” (เฟิ่งอ้าง) กระนั้นการเข้ามาของบุคคลเหล่านี้ก็ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งหรือความตึงเครียดทางวัฒนธรรม เพราะ “เขาเข้ากันได้กับคนในหมู่บ้าน คนอื่นๆ เขาก็รับกันหมด จะเอาอะไรมาก็รับหมด ไม่มีการแยกแยะเป็นชนชั้นนี้ ช้าเป็นชนชั้นนี้ ไม่มีปัญหาเรื่องชนชั้น เรื่องอยู่รวมกันไม่มีปัญหา มีอะไรก็คุยกัน” (เฟิ่งอ้าง)

ขณะที่บริเวณชุมชนหรือที่พักอาศัยเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ จากเดิมเป็นท้องถิ่นที่มีความคึกคักและเป็นที่ยึดดูใจให้ผู้คนจากอำเภอและจังหวัดใกล้เคียงเดินทางมาท่องเที่ยวและนอนค้างอ้างแรมดังที่กล่าวในบทก่อนหน้านี้ หลังจากที่เขาบางส่วนปรับเปลี่ยนไปทำสวนผลไม้และหนุ่มสาวไปทำงานโรงงานกันมาก ปัจจุบันย่านบางนางลี่ “กลางวันเจียบ จะไปครีกครื้นวันอาทิตย์ เพราะว่าส่วนใหญ่หยุดวันอาทิตย์ วันธรรมดาเจียบหมดกว่าจะกลับก็ตึก แต่ละโรงงานเล็กไม่เหมือนกัน บางวันมีโอกากลับมีดหนอย” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) และตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 เป็นต้นมาชาวบางนางลี่นิยมมาทำบุญวันเสาร์อาทิตย์มากกว่าวันพระเนื่องจากเป็นวันหยุดงาน ส่งผลให้ “พระของ 3-4 วัดนี้วันเสาร์อาทิตย์จะไม่ค่อยว่าง เวลาชาวบ้านจะมีงานอะไรก็ต้องให้ลงเสาร์อาทิตย์ แม้กระทั่งตายแล้วเขาก็ต้องตรงเสาร์อาทิตย์ เพราะว่าคนไม่อยู่ ไปโรงงานกันบ้าง ไปอยู่ต่างจังหวัดกันบ้าง” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) นอกจากนี้ ตั้งแต่ผู้ชายบางนางลี่ออกไปทำงานกันด้านนอกมากขึ้น เมื่อถึงคราวอุปสมบท “รู้สึกว่าจะบวชไม่ครบพรรษา 10 วัน 15 วัน” (เฟิ่งอ้าง) ขณะเดียวกันวันสำคัญทางศาสนาที่ยังคงเหลืออยู่ “คนน้อยลง งานวัดตอนนี้เหลือแต่คนโบราณจริงๆ ที่ไปกัน ไม่ค่อยมีคนไปทำบุญตักบาตรมากเหมือนเก่า” (สุรีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 16 สิงหาคม 2545)

อย่างไรก็ดี แม้การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำน้ำตาลมะพร้าวเป็นการทำสวนผลไม้และการทำงานโรงงานจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในย่านบางนางลี่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือทำให้ย่านบางนางลี่มีความเจียบเหงาจากแต่เดิมมาก ทว่าชาวบางนางลี่ได้พยายามประคองท้องถิ่นของตนเอาไว้ด้วยการธำรงรักษาและพัฒนาการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมและการเมืองในลักษณะต่างๆ ซึ่งเป็นพลังที่ช่วยเหนี่ยวรั้งไม่ให้ท้องถิ่นบางนางลี่สูญสลายไปท่ามกลางการตกอยู่ในสถานะการเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับประเด็นนี้จะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

4.1.3 ลังมะพร้าว: การปรับตัวของวิสาหกิจครัวเรือน

ขณะที่การทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งเป็น “วิสาหกิจครัวเรือน” สำคัญย่านบางนางลี่สูญสลายไป วิสาหกิจครัวเรือนย่านบางนางลี่ที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตมะพร้าวอีกประเภทคือ “ลังมะพร้าว” ไม่เพียงแต่ยังคงเหลืออยู่ หากแต่ยังเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ ลังมะพร้าวมีลักษณะเป็นกิจการรับซื้อมะพร้าวผล แล้วนำมาปอกเปลือก กระเทาะ และทิวผิวจำหน่าย ซึ่งเดิมมีจำนวนไม่มาก ทว่าหลังจากเลิกทำมะพร้าวตาล ชาวบางนางลี่โดยเฉพาะรายที่พอมีเงินทุนสั่งสมได้ปรับเปลี่ยนมาทำลังมะพร้าว หรือบางครั้งบุตรหลานซึ่งไปประกอบอาชีพภายนอกประสบความล้มเหลวก็กลับมาลงทุนทำกิจการลังมะพร้าว โดยให้บิดามารดา รวมทั้งพี่น้องช่วยกันดูแลกิจการในลักษณะวิสาหกิจครัวเรือน ดังกรณีลังมะพร้าวย่านหมู่ 5 ต.บางนางลี่ แห่งหนึ่ง ซึ่ง “ลูกชายคนที่ขายหมูที่บางนาเขามาซื้อที่

แล้วก็สร้างโรงขึ้นใหม่ 2-3 แสน แต่ว่าเขาไม่ได้ดูแล เขาให้พี่สาวเขาดูแล แล้วฉันก็ช่วยเขาดูแลด้วย” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 22 เมษายน 2545)

การขยายตัวของล้งมะพร้าวย่านบางนางลี่ถือเป็นการปรับตัวของวิสาหกิจครัวเรือนย่านบางนางลี่อย่างสำคัญ เพราะมะพร้าวที่ล้งเหล่านี้นำมาแปรรูปไม่ได้มาจากสวนแถบนี้ที่ยังหลงเหลือจำนวนมากแต่อย่างใด หากแต่เป็นมะพร้าวที่มาจากจังหวัดทางภาคใต้ อาทิ ชุมพร นครศรีธรรมราช สุราษฎร์ธานี ซึ่งนอกจากจะเป็นเพราะการเก็บผลมะพร้าวจากสวนย่านนี้มีต้นทุนค่อนข้างสูง ยังเป็นเพราะ “มะพร้าวบ้านเราเนื้อกึ่ง หวาน บาง ไม่มัน” (บุญส่ง เตียรรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เปรียบเทียบกับมะพร้าวทางภาคใต้ซึ่งมีเนื้อหนาและให้กระติรสชาติดม่นกว่า ล้งมะพร้าวย่านบางนางลี่จึงสั่งซื้อมะพร้าวจากภาคใต้มาทำการแปรรูปแทน ในการสั่งซื้อมะพร้าวเจ้าของล้งมะพร้าวจะโทรศัพท์ไปสั่งยังตัวแทนจำหน่ายมะพร้าวในภาคใต้ จากนั้นตัวแทนจำหน่ายจะจัดส่งมะพร้าวมาให้ถึงที่โดยรถบรรทุก ค่ารถบางครั้งล้งมะพร้าวเป็นผู้จ่าย หรือบางครั้งตัวแทนจำหน่ายก็คิดรวมมาในราคามะพร้าวแล้ว โดยหลังจากแปรรูป ล้งมะพร้าวจะนำมะพร้าวไปส่งยังตลาดทั้งจังหวัดใกล้เคียงและกรุงเทพฯ หรืออาจจะมีพ่อค้าแม่ค้าจากภายนอกขับรถมาตระเวนรับซื้อ หรืออาจจะเป็น “คนในกลุ่มคนสวนตาลนี้แหละ ถอยรถมารับซื้อมะพร้าวขาวไปส่งโรงงาน แถววัดสาธุ เยอะ” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) นอกจากมะพร้าวที่ผ่านการแปรรูปแล้ว ล้งมะพร้าวยังจำหน่ายส่วนอื่นๆ ของมะพร้าวด้วย อาทิ กะลา น้ำมะพร้าว ฯลฯ ฉะนั้น ท่ามกลางการล่มสลายของวิสาหกิจน้ำตาลมะพร้าว ขณะที่คุณภาพมะพร้าวท้องถิ่นส่วนใหญ่เหมาะสำหรับทำน้ำตาลมะพร้าวมากกว่าคั้นกระติ ชาวบางนางลี่ได้อาศัยระบบการผลิตและระบบตลาดเดิมซึ่งดำเนินมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ช่วงน้ำตาลมะพร้าวเฟื่องฟู ประกอบกับความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบในแง่ที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ และการคมนาคมสะดวก เป็นฐานสำคัญในการปรับตัวและขยายกำลังการผลิตวิสาหกิจล้งมะพร้าว

นอกจากนี้ แม้การปรับตัวของวิสาหกิจล้งมะพร้าวไม่ได้ทำหน้าที่กระจายผลผลิตหรือสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับผลผลิตท้องถิ่น เพราะอาศัยมะพร้าวจากจังหวัดอื่น แต่ล้งมะพร้าวได้ทำหน้าที่ดูดซับแรงงานท้องถิ่นส่วนหนึ่งไว้อย่างสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะว่าแรงงานในล้งมะพร้าวส่วนใหญ่เป็นคนวัยกลางคนกระทั่งสูงวัย ซึ่งเคยทำมะพร้าวน้ำตาลก่อนจะหันมาทำสวนผลไม้เช่นส้มโอซึ่งไม่ได้อาศัยแรงงานต่อเนื่องหรือเข้มข้น จึงมีเวลาว่างมากพอที่จะมารับจ้างปอกเปลือก กระเทาะ หรือทิวมะพร้าวรับจ้างตามล้งมะพร้าว หรือบางรายหลังเลิกทำมะพร้าวตาลก็ไม่ได้ประกอบอาชีพอะไรต่อ มีหน้าที่เลี้ยงหลานให้กับลูกที่ไปทำงานโรงงานเป็นหลัก ทว่า “อยากมีรายได้ แล้วยังมีแรงอยู่ จะให้แบมือขอลูกก็ยังงั้นอยู่ ก็มาทิวมะพร้าวเป็นรายได้เสริม” (ผู้รับจ้างในล้งมะพร้าว, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) โดยมักจะนำหลานมาเที่ยวเล่นบริเวณล้งมะพร้าวขณะที่ตนมาทำงานรับจ้างด้วย ขณะที่บางรายการรับจ้างที่ล้งมะพร้าวเป็นรายได้หลักหลังเลิกถือสวนทำมะพร้าวตาล ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “หลังเลิกสวนก็รับจ้างปอกเปลือก กระเทาะ และทิวมะพร้าวที่ล้ง เขาจ้างโลละบาท ชั่งจากมะพร้าวขาว” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545)

ขณะเดียวกันล้งมะพร้าวยังสามารถดูดซับแรงงานหนุ่มสาวได้จำนวนหนึ่งด้วย โดยหนุ่มสาวเหล่านี้ไม่ได้ทำงานโรงงาน แต่ประกอบอาชีพอื่นซึ่งไม่ได้มีลักษณะเป็นงานประจำหรือมีการใช้แรงงานอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ อาทิ การรับจ้างต่อเรือประมง ซึ่งจะมีผู้ว่าจ้างเป็นคราวๆ ไป เมื่ออยู่ในช่วงว่างงานคนเหล่านี้จะมารับจ้างทำงานในล้งมะพร้าว ยิ่งกว่านี้ ต่อมาคนเหล่านี้ได้แต่งงานกับคนที่อื่นแล้วนำมาพักอาศัยอยู่ที่บ้านด้วย เมื่อว่างงานจึงนำ

ภรรยามาร่วมกันทำงานรับจ้างที่ล้งมะพร้าวด้วย ฉะนั้น ล้งมะพร้าวบางแห่งจึงประกอบด้วยผู้คนจำนวนมาก นับตั้งแต่คนชรา คนวัยกลางคน คนหนุ่มสาว ไปจนกระทั่งเด็กๆ ดังล้งมะพร้าวแห่งหนึ่งในเขตหมู่ 5 ต.บางนางลี่ ซึ่งผู้ที่มาทำงานรับจ้างนอกจากประกอบด้วยคนสูงวัยที่เลิกทำงานจากสวน หรือไม่ได้ทำสวน มีหน้าที่เลี้ยงหลาน ยังประกอบด้วยคนหนุ่มสาวจำนวนมาก อาทิ “เด็กคนนั้นคนที่ไปรับจ้างต่อเรือแล้วได้เมียทางใต้มา แล้วอีกคนเป็นคนเขมร ผู้ชายไปต่อเรือที่เขมรก็ได้เมียมา อีกคนที่มะพร้าวบังก็คนใต้ แฟนเขาไปทำงานต่อเรือแล้วได้มา อาชีพทุกวันนี้คือต่อเรือ แต่ช่วงนี้ไม่มีงาน เขาก็มาทำงานที่ล้ง ช่วงนี้ไม่มีไม้ต่อเรือ ถ้ามีงานเขาก็ไปต่อเรือ เมียเขาก็ทำงาน กอกๆ แกกๆ แกว่นี่ คนภาคเราได้ผ้าฝ้ายแล้วกลับมาอยู่ที่นี้กันหมด น้อยคนที่จะไปข้างนอก แล้วบ้านเราก็รับได้หมด ไม่ว่าจะเป็นมาจากไหน ล้งนี้ไม่ธรรมดา รับได้หมด มีคนมาจากทุกภาค” (ศรีไพร จันทรรอด, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

ภาพที่ 45 แสดงล้งมะพร้าวในเขตหมู่ 5 ต.บางนางลี่

นอกจากล้งมะพร้าว วิสาหกิจครัวเรือนย่านบางนางลี่ที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตมะพร้าวซึ่งเป็นการปรับตัวหลังจากการล่มสลายของการทำน้ำตาลมะพร้าวยังประกอบด้วยประเภทอื่นๆ อีก เช่น กิจการทำวุ้นมะพร้าวซึ่งอาศัยน้ำมะพร้าวจากล้งมะพร้าวเป็นหลัก โดย “พวกเขา [ล้งมะพร้าว] เอาเนื้อมะพร้าวส่งแล้วขายน้ำเราถึงละ 20 บาท เราใช้น้ำมะพร้าวผสมหัวเชื้อและน้ำหวาน ทั้งน้ำไว้ 1 คั้นแล้วหยอดหัวเชื้อทิ้งไว้ 10 วันก็เป็นวุ้น เราส่งไปเป็นวัตถุดิบ เขาเอาไปตัดทำอะไรต่อ ตำบลเรามีที่เดียว แต่ว่าไกลๆ ก็มีเยอะ” (ลูกจ้างร้านทำวุ้นมะพร้าว, สัมภาษณ์ 25 กรกฎาคม 2544) ขณะที่บางครอบครัว “ตอนนี้รับซื้อมะพร้าวแถวนี้แล้วให้ลูกไปขายต่อที่เมืองกาญจน์ 2 คนเป็นร้านซูดมะพร้าวในตลาด” (ทุเรียน ดวงกมลเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544)

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ การที่ล้งมะพร้าวขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ซึ่งไม่ได้มีเฉพาะย่านบางนางลี่ หากยังหมายรวมถึงย่านอื่นๆ ใน จ.สมุทรสงคราม ที่ปลูกมะพร้าว ประกอบกับการขยายตัวของวิสาหกิจหรืออุตสาหกรรมครัวเรือนประเภทอื่นๆ ข้างต้น ส่งผลให้ จ.สมุทรสงคราม เป็นจังหวัดที่มีครัวเรือนและหมู่บ้านประกอบอุตสาหกรรม

ในครัวเรือนจำนวนมากที่สุดในภาคกลางและภาคตะวันตก โดยการสำรวจอุตสาหกรรมในครัวเรือนในหมู่บ้าน 25 จังหวัดในเขตภาคกลางรวมทั้งภาคตะวันตกในปี พ.ศ. 2542 พบว่า จ.สมุทรสงคราม มีหมู่บ้านที่ประกอบอุตสาหกรรมในครัวเรือนในสัดส่วนสูงสุด คือ 117 หมู่บ้านจาก 284 หมู่บ้านของทั้งจังหวัด (สำมะโนหมู่บ้าน อ้างใน พอพันธ์ อุยยานนท์ 2546: 112-3) ซึ่งอุตสาหกรรมในครัวเรือนดังกล่าวนี้สะท้อนลักษณะพิเศษของเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลางที่มีลักษณะตอบโต้การขยายตัวเข้ามาของการผลิตแบบทุนนิยม ด้วยการสืบทอดและพัฒนาระบบการผลิตที่ใช้แรงงานในครัวเรือนรวมถึงแรงงานในท้องถิ่นและทุนขนาดเล็ก ประกอบกับใช้ความรู้ดั้งเดิมเป็นฐานสำคัญในการผลิต ซึ่งมีความยืดหยุ่นทั้งในแง่ของตลาด การใช้แรงงาน และเวลาที่ใช้ในกิจการการผลิต จึงส่งผลให้อัตราการว่างงานของแรงงานในหมู่บ้านภาคกลางอยู่ในระดับต่ำมาก (พอพันธ์ อุยยานนท์ 2546: 196) ดังกรณียานางนางลีซึ่งแทบไม่พบปัญหาการว่างงาน ไม่ว่าจะเป็นแรงงานในช่วงอายุใด เพราะวิสาหกิจครัวเรือนประเภทต่างๆ โดยเฉพาะล้างมะพร้าวสามารถดูดซับแรงงานท้องถิ่นโดยเฉพาะช่วงวัยกลางคนขึ้นไปไว้ได้จำนวนหนึ่งดังที่กล่าวแล้วข้างต้น

4.2 การปรับเปลี่ยนรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน: การปรับตัวต่อเส้นทางการคมนาคมและการค้าสายใหม่

การพัฒนาโครงข่ายถนนส่งผลให้การคมนาคมทางน้ำรวมทั้งศูนย์กลางการค้าและธุรกิจเดิมซบเซาลง ขณะที่การคมนาคมทางบกทวีความคึกคักขึ้นตามลำดับ ชาวบางนางลี่ได้ปรับตัวตอบสนองการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วยการย้ายการปลูกสร้างบ้านเรือนจากริมคลองมาอยู่ริมถนน เพราะการย้ายบ้านเรือนมาอยู่ริมถนนไม่เพียงแต่ส่งผลให้การคมนาคมสะดวกสบายขึ้น หากยังช่วยให้ครัวเรือนที่เดิมประกอบอาชีพค้าขายหรือประกอบธุรกิจต่างๆ ริมคลองสามารถดำเนินธุรกิจต่อไปได้ ดังครัวเรือนหนึ่งซึ่งเดิมประกอบอาชีพค้าขายริมคลองควบคู่กับการทำน้ำตาลมะพร้าว ต่อมาได้ย้ายมาปลูกสร้างบ้านเรือนริมถนน เพราะ “ค้าขายสะดวก เข้าได้ทั้งรถและเรือสมัยนี้อยู่ริมคลองอดตาย ต้องขึ้นถนน” (ทุเรียน ดวงฤกษ์เมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544)

การที่ชาวบางนางลี่ย้ายมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนริมถนนกันเป็นจำนวนมากส่งผลให้บริเวณที่เคยมีบ้านเรือนตั้งอยู่หนาแน่นหรือเป็นชุมชนขนาดใหญ่หลายแห่งอยู่ในสภาพรกร้าง เป็นต้นว่า บริเวณวัดบางแคกลางที่เคยเป็นชุมชนเก่าแก่และมีขนาดใหญ่ ปัจจุบันกลายเป็นสภาพเป็น “อ่าวว่าง” เนื่องจากครัวเรือนส่วนใหญ่ได้ย้ายบ้านเรือนไปตั้งอยู่ริมถนน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะต้องการความสะดวกในการติดต่อคมนาคม กับอีกส่วนเป็นเพราะที่ตั้งบ้านเรือนถูกน้ำกัดเซาะ ประกอบกับเป็นชุมชนดั้งเดิมซึ่งมีที่ดินมากและบางส่วนก็ติดถนน จึงเป็นเหตุให้ชาวบางนางลี่รวมทั้งชาวบางแคแถบวัดบางแคกลางย้ายบ้านเรือนไปตั้งริมถนนกันแทบหมด เช่นเดียวกับบริเวณริมคลองโพรงระหว่างจุดตัดคลองประชาชื่นกับคลองบางนางลี่ที่เคยมีกลุ่มคนไทยฐานะดีตั้งบ้านเรือนอยู่ ปัจจุบันไม่หลงเหลือสภาพบ้านเรือนให้เห็น ห้องแถวชาวจีนปัจจุบันอยู่ในสภาพรกร้างว่างเปล่า ขณะที่บริเวณหน้าวัดวรภูมิหรือวัดยายพุ่มแม้จะยังมีบ้านเรือนตั้งอยู่ แต่ก็ลดความหนาแน่นลงไปมาก กลายเป็นหมู่บ้านที่มีขนาดเล็กที่สุดของต.บางนางลี่ โดยมีครัวเรือนเพียง 65 ครัวเรือน และประชากรจำนวน 540 คน (http://203.151.44.69/web_vill/base_table_1.asp 8/5/46) นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่หน้าวัดวรภูมิดังเดิมได้ย้ายออกไปจำนวนมาก ที่อยู่ในปัจจุบันเป็นคนที่เพิ่งย้ายเข้ามาอยู่ใหม่ในสัดส่วนที่สูงพอสมควร

เช่นเดียวกับบริเวณในอุโมงค์ในสวนหรือริมคลองย่อยสายต่างๆ ซึ่งเดิมเคยมีบ้านเรือนตั้งกระจายอยู่เป็นหย่อมๆ ปัจจุบันส่วนใหญ่อยู่ในสภาพรกร้างว่างเปล่า มีต้นไม้และวัชพืชขึ้นปกคลุมหนาแน่นจนไม่หลงเหลือร่องรอยการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนให้เห็น ดังกรณีคลองโพธิ์ที่แต่เดิมมีชาวไทยสร้างบ้านเรือนทำสวนมะพร้าวน้ำตาล ปัจจุบันได้ย้ายไปอยู่ถนนเกือบทั้งหมด พื้นที่ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นสวนมะพร้าวร้างและมีพืชอื่นขึ้นปะปนหนาแน่น เช่นเดียวกับคลองหน้าวัดที่ชาวบ้านย้ายไปอยู่ริมถนนกันแทบหมด (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) ขณะที่ในคลองลำประโดงลึกปัจจุบันเหลือบ้านเรือนอยู่เพียง 2-3 หลัง จากเดิมที่อยู่กันหนาแน่น โดยรายที่ไม่ย้ายบ้านเรือนไปอยู่ริมถนนให้เหตุผลว่าเป็นเพราะ “ต้องซื้อที่อีก” (สมาน บุญพยนต์, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544)⁹⁰

ภาพที่ 46 แสดงบริเวณอดีตที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนริมคลองลำประโดงลึก

ขณะที่แหล่งชุมชนดั้งเดิมมีสภาพชบเซาหรือรกร้าง บริเวณที่เคยเป็นทุ่งนาไร่บ้านเรือนผู้คนแต่เดิมบริเวณที่ถนนตัดผ่านกลับมีผู้คนพากันมาตั้งบ้านเรือนหนาแน่นเพิ่มขึ้นตามลำดับ จนกระทั่งบางแห่งเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนหนาแน่นที่สุด ดังกรณีหมู่ 5 ต.บางนางลี่ ซึ่งแต่เดิมส่วนใหญ่มีสภาพเป็นทุ่งนาและเพิ่งถูกเปลี่ยนสภาพเป็นสวนมะพร้าวน้ำตาลในภายหลัง โดยเฉพาะหลังจากที่มีการตัดถนนผ่านก็ทำให้ทั้งคนภายในและภายนอกเข้ามาปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมถนนกันเป็นจำนวนมาก ดังรายหนึ่งที่ “สมัยก่อนอยู่ริมน้ำ สบาย แล้วยังไม่มีถนน พอถนนตัดเราก็ย้ายมาอยู่ริมถนน” (ทุเรียน ดวงกุ่มเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) ส่งผลให้ปัจจุบันหมู่บ้านแห่งนี้เป็นหมู่บ้านที่มีครัวเรือนหนาแน่นที่สุดของ ต.บางนางลี่ คือ 210 ครัวเรือน ประชากร 1,118 คน (http://203.151.44.69/web_vill/base_table_1.asp 8/5/46)

⁹⁰ นอกจากลักษณะการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนแล้ว การพัฒนาโครงข่ายถนนแทนลำคลองส่งผลต่อการจัดวางตำแหน่งหลวงพ่อโตวัดบางจากด้วย เพราะเดิมหลวงพ่อโตหันหน้าออกแม่น้ำ เนื่องจากเป็นเส้นทางสัญจรหลัก แต่ปัจจุบันเปลี่ยนมาหันหลังให้แม่น้ำ และหันหน้าออกถนนถนน ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมหลักแทน (เสมอชัย พูลสุวรรณ, สนทนาส่วนตัว 26 กุมภาพันธ์ 2545)

ภาพที่ 47 แสดงการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนขนานไปตามแนวถนนบริเวณหมู่ 5 ต.บางนางลี่

อย่างไรก็ดี ชาวบางนางลี่ไม่ได้ย้ายบ้านเรือนไปอยู่ริมถนนจนหมด บางส่วนยังคงตั้งบ้านเรือนอยู่ริมสองฝั่งคลอง อาทิ บริเวณริมคลองประชามซึ่งในปัจจุบันยังมีบ้านเรือนตั้งเรียงรายไปทั้ง 2 ฝั่งคลอง สำคัญแต่ว่ากิจการสำคัญๆ ในอดีตเช่นโรงงานน้ำส้มสายชู โรงฝิ่น รวมถึงห้องแถวได้ปิดตัวลงและไม่เหลือสภาพให้เห็น เช่นเดียวกับบริเวณคู้งจำปี คลองบางนางลี่ ยังคงมีบ้านเรือนตั้งเรียงรายอยู่เช่นเดิม เนื่องจากชาวบางนางลี่ได้ตัดถนนหรือซอยเชื่อมเข้ามายังบ้านเรือนของตน (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) ขณะที่บ้านเรือนส่วนที่ปลูกสร้างขึ้นใหม่ริมสองฝั่งถนน ส่วนใหญ่กระจายอยู่เป็นหย่อมๆ ไม่ได้กระจุกตัวหนาแน่นในบริเวณใดบริเวณหนึ่งเป็นพิเศษ และไม่มีบริเวณใดพัฒนาขึ้นเป็นศูนย์กลางการค้าขายและธุรกิจ ฉะนั้น การตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่ในปัจจุบันจึงประกอบด้วยทั้งการตั้งถิ่นฐานเรียงรายไปตามสองฝั่งคลองและการปลูกสร้างบ้านเรือนเรียงรายไปตามสองฟากถนน ซึ่งยังคงมีลักษณะเป็นหมู่บ้านแถบเหมือนเช่นในอดีต ไม่ได้กลายเป็นหมู่บ้านกระจุกที่มีขอบเขตและศูนย์กลางชุมชนที่ชัดเจน เช่นเดียวกับศูนย์กลางของท้องถิ่นยังคงอยู่ที่บริเวณวัด และไม่ได้จำกัดว่าเป็นศูนย์กลางของชุมชนใดชุมชนหนึ่งเป็นการเฉพาะ หากแต่เป็นจุดตัดของย่านหลายๆ ย่านที่อยู่ในละแวกใกล้เคียงกัน

นอกจากในแง่ของสถานที่ตั้งแล้ว การปรับตัวต่อการพัฒนาโครงข่ายถนนอีกประการคือการปรับเปลี่ยนรูปแบบสถาปัตยกรรมของบ้านเรือนรวมทั้งย่านพาหนะ กล่าวคือ รูปแบบสถาปัตยกรรมบ้านเรือนน้ำคือบ้านไม้เรือนไทยชั้นเดียวยกพื้นสูง มีศาลาท่าน้ำ และอยู่เรือเก็บหน้าด้านหน้าหรือด้านข้างของบ้าน พร้อมกับมีเรือประมาณ 1-2 ลำสำหรับใช้ในการคมนาคม ซึ่งเป็นการพัฒนารูปแบบสถาปัตยกรรมและพาหนะให้สอดคล้องกับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา ขณะที่รูปแบบสถาปัตยกรรมบ้านริมถนนส่วนใหญ่เป็นบ้านครึ่งอิฐครึ่งไม้ 2 ชั้น ไม่มีใต้ถุน ชั้นล่างก่ออิฐถือปูน ชั้นบนเป็นไม้ หรือหากเป็นบ้านชั้นเดียวก็มักเป็นบ้านก่ออิฐถือปูน ขณะที่ย่านพาหนะคือรถจักรยานยนต์และรถยนต์ ส่วนเรือได้ทั้งไปตั้งแต่ย้ายบ้านมา ซึ่งเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่พัฒนาขึ้นบนเงื่อนไขที่ไม่จำเป็นต้องสัมพันธ์กับระบบน้ำหลากและเส้นทางคมนาคมทางน้ำ

5. สรุปท้ายบท

บทนี้กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่ช่วงระหว่างทศวรรษ 2520 ถึงทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นช่วงที่ย่านบางนางลี่เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยสำคัญ เพราะแม้ไม่ได้เป็นพื้นที่เป้าหมายในการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ซึ่งเป็นสาเหตุและเงื่อนไขสำคัญของการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตและวิถีชีวิตในท้องถิ่นชนบทไทยจำนวนมาก ทว่าย่านบางนางลี่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศของรัฐในระดับที่เข้มข้นไม่ต่างจากชุมชนพื้นที่เป้าหมาย เพราะการพัฒนาโครงข่ายถนนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเส้นทางการคมนาคม ศูนย์กลางธุรกิจและการค้า และรูปแบบการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนย่านบางนางลี่ ขณะที่การพัฒนาและการจัดการแหล่งน้ำ เช่น เขื่อนศรีนครินทร์ ซึ่งเริ่มกักเก็บน้ำในต้นทศวรรษ 2520 ก่อให้เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนขึ้นสูงและส่งผลกระทบต่อปริมาณน้ำตาลล้มตายจำนวนมากหรือให้น้ำตาลน้อยลง จนชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงต้องหันไปประกอบอาชีพอื่น ส่วนโครงการป้องกันน้ำเค็มที่มีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ปัญหา น้ำเค็มหนุนสูงข้างต้นยิ่งทำให้ปัญหา ระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองซับซ้อนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการขยายตัวของอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องภายใต้การส่งเสริมของรัฐได้ดูดซับแรงงานหนุ่มสาวย่านบางนางลี่ออกจากการผลิตภาคเกษตรไปเป็นจำนวนมาก ประกอบกับการที่หน่วยงานรัฐดำเนินโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ซึ่งมะพร้าวถูกจัดให้เป็นพืชที่ต้องปรับเปลี่ยนไปสู่พืชชนิดอื่น เหล่านี้ส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวที่เคยเฟื่องฟูในย่านบางนางลี่เป็นเวลากว่า 4 ทศวรรษต้องปิดฉากลง ทั้งนี้ยังไม่แนบวมโครงการผันน้ำประปาที่มีเป้าหมายรองรับการขยายตัวชุมชนเมืองและภาคอุตสาหกรรมและบริการในกรุงเทพฯ และปริมณฑล ซึ่งส่งผลให้ปริมาณน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองลดลง และเป็นอีกเหตุผลที่ทำให้ชาวบางนางลี่หันไปใช้น้ำประปาบาดาลในการอุปโภคบริโภคแทนน้ำคลอง

อย่างไรก็ดี การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้มีนัยเพียงการเป็นเหยื่อการพัฒนา การเป็นผู้ถูกกระทำ หรือการยอมจำนนโดยุษณี หากแต่แฝงนัยของการปรับตัวของชาวบางนางลี่ต่อการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างและนิเวศวิทยาในเวลาเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการย้ายมาปลูกสร้างบ้านเรือนริมถนนเพื่อตอบสนองต่อเส้นทางคมนาคมและเส้นทางการค้าเส้นใหม่ หรือการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต อาทิ การปลูกไม้ผลจำพวกส้มโอและลิ้นจี่แทนการทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งเป็นการปรับตัวต่อปัญหาน้ำเค็มและปัญหาในการทำน้ำตาลมะพร้าว การเป็นพนักงานโรงงานซึ่งเป็นการตอบสนองต่อการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและผ่องถ่ายแรงงานส่วนเกินในครัวเรือนหลังปรับเปลี่ยนสู่ระบบการผลิตสวนผลไม้ รวมทั้งการขยายวิสาหกิจครัวเรือนที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตมะพร้าวประเภทต่างๆ เช่น ลัง โดยอาศัย “ทุน” ในด้านต่างๆ ซึ่งท้องถิ่นบางนางลี่สั่งสมมาอย่างต่อเนื่อง

นอกจากนี้ แม้การปรับตัวต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบในรูปแบบต่างๆ ดังกล่าวก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในย่านบางนางลี่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือทำให้ย่านบางนางลี่มีความเจ็บเหงาจากแต่เดิมมาก ทว่าชาวบางนางลี่ได้ร่วมกันประคองท้องถิ่นของตนเอาไว้ด้วยการธำรงรักษาและพัฒนาการจรรโลงค้ำจุนความร่วมมือทางสังคมและการเมืองในลักษณะต่างๆ รวมทั้งสืบทอดและพัฒนาระบบสวนยกทรง ซึ่งเป็นรากฐานและพลังสำคัญที่ช่วยเหนี่ยวรั้งไม่ให้ท้องถิ่นบางนางลี่สูญสลายไปท่ามกลางการตกอยู่ในสถานะการเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

บทที่ 5

พลังท้องถิ่นบางนางลี่: ระบบการผลิตและสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง

ชาวบางนางลี่ไม่เพียงแต่ปรับตัวตอบสนองต่อเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยาที่เปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นในด้านการประกอบอาชีพ การตั้งถิ่นฐาน หรือว่าการสัญจร ดังที่กล่าวแล้วในบทที่ 2, 3, และ 4 หากแต่ปัจจุบันชาวบางนางลี่ยังคงปรับเปลี่ยนเรียนรู้ที่จะเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงที่ยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา เพื่อดำรงไว้ซึ่งความสามารถในการพึ่งตนเองทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม กล่าวในด้านเศรษฐกิจ ชาวบางนางลี่ได้กระจายการผลิตทั้งภายในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือได้สืบทอดและพัฒนาระบบการเกษตรในแนวทางระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลให้ครัวเรือนสามารถอยู่รอดได้ในทางเศรษฐกิจ หากยังเป็นการทำการเกษตรที่เกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมในขณะเดียวกัน ส่วนในด้านสังคมและการเมือง แม้ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาชาวบางนางลี่ไม่ได้มีปฏิกิริยาตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบในรูปของการชุมนุม เดินขบวนประท้วง การยื่นฎีกา หรือการก่อการกบฏ เหมือนเช่นกรณีของชาวนาชาวไร่ ซึ่งส่งผลให้ดูเหมือนว่าชาวบางนางลี่ไม่มี “จิตสำนึกทางการเมือง” หรือเป็นผู้ที่มี “ความเฉื่อยชาทางการเมือง” แต่หากพิจารณาสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในความหมายกว้าง ปฏิบัติการและการตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบของชาวบางนางลี่ที่ผ่านมาจัดเป็นการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในลักษณะของการต่อต้านในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นอาวุธของผู้ยากไร้หรือผู้อ่อนแอในการเผชิญกับการคุกคามของอำนาจที่เหนือกว่า ขณะที่การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่ต้องประกอบกิจกรรมต่างๆ และองค์กรการตัดสินใจประเด็นสาธารณะซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่จำเป็นต้องตัดสินใจในประเด็นสำคัญร่วมกัน จัดเป็นสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองระดับท้องถิ่นที่มีนัยสำคัญ

เนื้อหาบทนี้แบ่งเป็น 3 ส่วน ส่วนที่ 1) กล่าวถึงลักษณะระบบการผลิตของครัวเรือนย่านบางนางลี่ ประกอบด้วย 1.1) การกระจายการผลิตทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร ซึ่งนอกจากเป็นการจัดสรรแรงงานในครัวเรือนเพื่อรักษาสถานะการเป็นองค์กรการผลิตของครัวเรือน ยังเป็นการกระจายความเสี่ยงกรณีเกิดความล้มเหลวในระบบการผลิตใดระบบการผลิตหนึ่ง และสร้างรายได้หลากหลายช่องทางกรณีที่ประสบความสำเร็จในทุกระบบการผลิต และ 1.2) การเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็นการสืบทอดและพัฒนาระบบสวนยกทรง การปรับปรุงบำรุงดินแบบอินทรีย์และชีวภาพ การใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมีกำจัดแมลง ฯลฯ ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลให้ครัวเรือนย่านบางนางลี่ยังสามารถหล่อเลี้ยงตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ หากแต่รูปแบบและเทคนิคการเกษตรในแนวทางทางเกษตรกรรมยั่งยืนดังกล่าวยังเกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมและผู้อยู่อาศัยอย่างสำคัญ ส่วนที่ 2) กล่าวถึงสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองของชาวบางนางลี่ ประกอบด้วย 2.1) การต่อต้านในชีวิตประจำวัน ซึ่งดำเนินมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ต้นรัตนโกสินทร์ ต่อเนื่องมาจนกระทั่งสมัยเร่งรัดพัฒนาประเทศ ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นการแสวงหาช่องทางหรือทางเลือกที่ “ประหยัด” และ “ปลอดภัย” กว่า มากกว่าจะเผชิญหน้าหรือจัดการกับปัญหาโดยตรงไปตรงมา และ 2.2) การจัดรูปองค์กรทางสังคมและการเมือง ซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่ต้องดำเนินกิจกรรมหรือตัดสินใจในประเด็นสาธารณะร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็น “ชุดทำครัว”

ซึ่งเป็นองค์การความร่วมมือในการประกอบกิจกรรมทางประเพณี หรือ “ประชาคมท้องถิ่นบางนางลี่” ซึ่งเป็นการจัดรูปองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ และส่วนที่ 3) เป็นสรุปท้ายบท ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. ระบบการผลิต

1.1 การกระจายการผลิต

ถึงแม้จะสูญเสียบทบาทและความสำคัญเชิงเศรษฐกิจระดับมหภาคหรือภูมิภาคจากการที่ตกอยู่ในสภาพชุมชนชายขอบการพัฒนา ทว่าท้องถิ่นบางนางลี่ยังคงสามารถรักษาความสามารถในการหล่อเลี้ยงตนเองด้านเศรษฐกิจไว้ได้ เพราะการที่ปัจจุบันชาวบางนางลี่ประกอบอาชีพหลากหลาย ไม่ได้จำกัดเฉพาะการทำน้ำตาลมะพร้าวเหมือนเช่นช่วงก่อนหน้านี้ ในแง่หนึ่งคือการกระจายการผลิต ซึ่งนอกจากเป็นการเพิ่มรายได้จากช่องทางที่หลากหลายแล้วยังเป็นการลดความเสี่ยงจากการพึ่งพาการผลิตใดระบบหนึ่งเป็นการเฉพาะ ขณะเดียวกันยังเป็นการลดแรงกดดันจากแรงงานส่วนเกินดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ หรือหากกล่าวในลีลาหรือสำนวนของ Chayanov เจ้าสำนักทฤษฎีองค์การการผลิตของชาวนา (Theory of Peasant Farm Organization, รายละเอียดเกี่ยวกับทฤษฎีองค์การการผลิตของชาวนา ดู วัชรทิพย์ นาถสุภา และคณะ 2541: 9-87) การประกอบอาชีพที่หลากหลายของชาวบางนางลี่คือการปรับตัวของครัวเรือนเพื่อรักษาสถานะการเป็นองค์การการผลิตของตนไว้ ด้วยการเพิ่มหรือกระจายระบบการผลิตในภาคเกษตร หรือแม้กระทั่งจัดสรรแรงงานส่วนหนึ่งออกไปนอกภาคเกษตร ครัวเรือนบางนางลี่จึงไม่ได้มีระบบการผลิตเพียงระบบเดียว หากแต่ประกอบด้วยระบบการผลิตที่หลากหลาย โดยบิดามารดาอาจดูแลสวนไม้ผลรวมทั้งรับจ้างกระเทาะและทิวผิวมะพร้าวตามล้ง ขณะที่ลูกบางคนอาจเป็นพนักงานโรงงาน ประกอบกิจการส่วนตัว ค้าขาย รับจ้าง ฯลฯ ทว่าสมาชิกส่วนใหญ่ยังคงอาศัยอยู่รวมกันภายในบ้านหรือในอาณาบริเวณเดียวกัน จึงช่วยให้ครัวเรือนยังคงสามารถรักษาสถานะความเป็นองค์การการผลิตของตนไว้ได้

ดังกรณีครอบครัวหนึ่งซึ่ง “อาชีพหลักคือทำสวนส้ม 100 ต้น แล้วเป็นลูกจ้างทำสวนให้ฝรั่งเดือนละ 4 พัน ส่วนแฟนดูแลสวนส้มที่บ้าน กับเหลาไม้กวาดทางมะพร้าวขาย มีลูก 2 คน คนโตขายอาหารอยู่ระยะยง คนเล็กอยู่เฝ้าบ้านฝรั่ง แล้วไปรับจ้างข้างนอก พอญ่ารักก็ให้เขาช่วยตัดหญ้า ก็อยู่รวมกัน 3 คนพ่อแม่ลูก ช่วยกันทำมาหากิน” (สุนทร อื้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับอีกครอบครัวหนึ่งที่ “ลูกมีครอบครัวหมดแล้ว แต่ปลูกบ้านอยู่ติดกันทั้ง 4 คนเลย เงินซื้อที่สร้างบ้านเก็บจากตอนเราทำตาล เราเป็นคนซื้อที่ให้มัน 3-4 แปลง เดี่ยวมันจะไม่มีที่อยู่ ทุกวันนี้หลักๆ ก็เลี้ยงหลาน 4 คนเวลากลับจากโรงเรียน ที่มาทำที่ล้งนี้ก็ทำช่วยเขานิดหน่อย แฟนรับจ้างดูแลสวนหย่อมให้บริษัทโตโยต้าที่แม่กลอง เดือน 4,500 บาท ไปเข้าเย็นกลับ ทุกคนในบ้านก็มีงานทำหมด” (สมบุญ อุรักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

ตารางที่ 7 แสดงอาชีพของชาวบางนางลี่ในปี พ.ศ. 2545 (หน่วย: ครัวเรือน)

อาชีพ	หมู่ 1	หมู่ 2	หมู่ 3	หมู่ 4	หมู่ 5
ทำสวน (ไม้ยืนต้น)	57	85	75	120	120
ทำน้ำตาลมะพร้าว	2	-	-	10	2
รับจ้าง	35	15	na.	50	60
ค้าขาย	na.	na.	4	na.	30
ช่างไม้	10	6	3	na.	na.

(ที่มา: ปรับปรุงจาก http://203.151.44.69/web_vill/base_table_1.asp 8/5/46)

(หมายเหตุ: ครัวเรือนหนึ่งๆ สามารถประกอบอาชีพได้มากกว่า 1 อาชีพ)

การสำรวจอาชีพ 3 ลำดับแรกรวมถึงการสำรวจอุตสาหกรรมในครัวเรือนของสำนักงานสถิติแห่งชาติข้างต้นชี้ให้เห็นว่าแม้ครัวเรือน ต.บางนางลี่ ส่วนใหญ่ระบุว่าประกอบอาชีพทำสวนผลไม้ในจำนวนและสัดส่วนสูงสุด แต่ก็ประกอบอาชีพอื่นควบคู่ไปด้วย โดยเฉพาะอาชีพรับจ้างซึ่งหมายรวมทั้งอาชีพรับจ้างทั่วไปซึ่งส่วนใหญ่เป็นการรับจ้างในภาคเกษตร และการเป็นพนักงานโรงงาน ขณะเดียวกันครัวเรือนจำนวนหนึ่งประกอบอาชีพช่างไม้ซึ่งเป็นการฝีมือและค่าแรงค่อนข้างสูงกว่างานรับจ้างทั่วไป นอกจากนี้ ครัวเรือนโดยเฉพาะในเขตหมู่ 5 ประกอบอาชีพค้าขายหรือที่เรียกกันว่า “แพ” จำนวนมาก ขณะที่อาชีพรับราชการและพนักงานบริษัทเอกชนมีจำนวนน้อยมาก

การกระจายการผลิตไม่เพียงแต่ช่วยให้ครัวเรือนยังคงสามารถรักษาสถานะการเป็นองค์กรการผลิตของตนเองไว้ได้ หรือช่วยแก้ไขปัญหาระหว่างงานของสมาชิก หากขณะเดียวกันยังเป็นการ “กระจายความเสี่ยง” หากเกิดความล้มเหลวในระบบการผลิตใดระบบการผลิตหนึ่ง ในทางกลับกัน หากประสบความสำเร็จในทุกกระบวนการผลิต จะช่วยให้ครัวเรือนมีรายได้จากหลายช่องทาง สามารถประคองครัวเรือนให้สามารถอยู่รอดได้ท่ามกลางการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ดังครอบครัวหนึ่งที่ “ทำส้มมีต้นทุนประมาณ 100 บาท แล้วตอนหลังเปลี่ยนมาทำซี หมู่ปีละหน 100 กระสอบคูณ 20 เท่ากับ 2 พัน ส้ม 4 ปีก็เก็บได้ มีเวลาเก็บ 6 ปี ช่วง 4 ปีก็รดน้ำพรวนดิน ลูก 8 เดือนแก่ ต้นละ 2-3 ลูก ส้มราคาต่ำสุดกิโลละ 15 บาท สูงสุดกิโลละ 20 บาท ลูกละโลครึ่ง ฉะนั้น 8 เดือนเก็บส้ม 450 กิโลฯ หรือ 8 เดือนได้ 7-8 พัน ไม่พอ ต้องหาอาชีพเสริม เพราะที่น้อย ผมก็รับจ้างทำสวนให้เขาเดือน 4 พัน เมื่อกี้ดูแลสวนส้มแล้วก็เหลาไม้กวาดทางมะพร้าวขายเป็นรายได้เสริม ลูกก็ไปรับจ้างช่างนอกมั่ง ก็อยู่ได้ ค่าใช้จ่าย ค่ากับข้าววันไม่เกิน 100 บาท ผักหญ้าหากินตามในสวน” (สุนทร อื้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “เหลือที่ 4 ไร่กว่า เป็นสวนส้มโอ ตอนนี้มี 200 กว่าต้น ต้นทุนใน 1 ปีได้แก่ ค่าปุ๋ย 6 ลูกคูณ 550 ได้ 3,300 บาท ซีหมู่ 1,000 บาท ปุ๋ยหมัก 500 บาท ค่าจ้างเก็บ 500 บาท ค่าเชื้อเพลิงรดน้ำ 500 บาท รวมประมาณ 5,000 บาท ขายส้มถ้าโลละ 20-25 บาทได้ปีละ 2 หมื่นกว่าบาท ก็มีรายได้สุทธิประมาณ 20,000 บาท อยู่กัน 2 คน ก็พออยู่ได้ เมื่อก่อนเคยไปต่อเรือ แต่ตั้งแต่ระยะหลังๆ ขาหักไม่ได้ไปไหน อยู่แต่บ้าน เข้าสวนดายหญ้า กอกๆ แกกๆ แต่เมียบางที่รับจ้างดายหญ้าเป็นรายได้เสริม” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เป็นอาทิ

ขณะที่การสำรวจรายได้ครัวเรือน ต.บางนางลี่ ของสำนักงานสถิติแห่งชาติพบว่าครัวเรือน ต.บางนางลี่ ส่วนใหญ่มีรายได้อยู่ในระดับปานกลางถึงค่อนข้างดี ดังรายละเอียดแสดงในตารางที่ 8

ตารางที่ 8 แสดงรายได้เฉลี่ยต่อปีของครัวเรือน ต.บางนางลี่ ปี พ.ศ. 2545 (หน่วย: ครัวเรือน)

รายได้เฉลี่ยต่อปี	หมู่ 1	หมู่ 2	หมู่ 3	หมู่ 4	หมู่ 5
ต่ำกว่า 10,000 บาท	-	2	30	-	-
10,000-19,999 บาท	27	-	-	5	-
20,000-29,999 บาท	23	12	60	12	-
30,000-49,999 บาท	15	44	-	70	-
50,000-99,999 บาท	-	35	-	70	-
100,000-499,999 บาท	-	5	-	3	-
500,000 บาทขึ้นไป	-	-	-	-	-
ไม่ระบุ	-	-	1	-	210

(ที่มา ปรับปรุงจาก http://203.151.44.69/web_vill/base_table_1.asp 8/5/46)

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่าครัวเรือน ต.บางนางลี่ ส่วนใหญ่มีรายได้เฉลี่ยค่อนข้างดี เพราะขณะที่รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนภาคกลางในปี พ.ศ. 2545 อยู่ที่ปีละ 14,128 บาท ซึ่งสูงกว่าภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคอีสาน ซึ่งอยู่ที่ปีละ 12,847, 9,530 และ 9,279 บาท ตามลำดับ (โสภิต ทอพาน อ่างใน ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ 2546: 112) ครัวเรือนบางนางลี่ส่วนใหญ่ (129 ครัวเรือน หรือร้อยละ 31.23)⁹¹ มีรายได้เฉลี่ยปีละ 30,000-49,999 บาท รองลงมา มีรายได้เฉลี่ยปีละ 20,000-29,999 บาท (107 ครัวเรือน หรือร้อยละ 25.91) และปีละ 50,000-99,999 บาท (105 ครัวเรือน หรือร้อยละ 25.42) ตามลำดับ มีครัวเรือนเพียง 32 ครัวเรือนหรือร้อยละ 7.75 ที่มีรายได้เฉลี่ยปีละ 10,000-19,999 บาท รวมทั้งที่ต่ำกว่าปีละ 10,000 บาทในจำนวนและสัดส่วนที่เท่ากัน ขณะที่มี 8 ครัวเรือนหรือร้อยละ 1.94 ที่มีรายได้เฉลี่ยปีละ 100,000-499,999 โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากพิจารณาจากเส้นความยากจนสัมบูรณ์ซึ่งเป็นเกณฑ์พิจารณา “ความยากจน” ที่หยาบที่สุด ครัวเรือนบางนางลี่มีรายได้ในระดับที่อยู่เหนือเส้นความยากจนสัมบูรณ์มาก เพราะเส้นความยากจนของประเทศไทยในปี พ.ศ. 2544 อยู่ที่เพียง 916 บาทต่อเดือน หรือ 10,992 บาทต่อปี ฉะนั้น ครัวเรือนที่มีรายได้ต่ำกว่าเส้นความยากจนในปีนี้มีจำนวน 8.2 ล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ 13 ของประชากรทั้งประเทศ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อ่างใน ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ 2546: 173) จึงมีครัวเรือนบางนางลี่รวมอยู่ด้วยในสัดส่วนที่ต่ำมาก และอาจจะไม่ได้เป็นครัวเรือนที่ “ยากจน” หากพิจารณาถึง “ทุน” ด้านต่างๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่นประกอบ

นอกจากนี้ แม้ในปี พ.ศ. 2541/2542 ครัวเรือนเกษตรร้อยละ 55 หรือจำนวน 3.05 ล้านครัวเรือนมีหนี้สิน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร อ่างใน ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ 2546: 111) โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือครัวเรือนภาค

⁹¹ การคำนวณร้อยละคำนวณจากผลรวมของครัวเรือนหมู่ที่ 1 ถึงหมู่ที่ 4 ไม่ได้รวมหมู่ที่ 5 ด้วย เนื่องจากผลการสำรวจไม่ระบุ

กลางมีปริมาณหนี้สินเฉลี่ยสูงสุด เช่น ในปี พ.ศ. 2545 ครัวเรือนภาคกลางมีหนี้สินเฉลี่ย 76,278 บาท ขณะที่ภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคอีสาน มีหนี้สินเฉลี่ยครัวเรือนละ 76,124, 57,535 และ 66,034 บาท ตามลำดับ (โสภิน ทองปาน อ้างใน ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ 2546: 112) ทว่าจำนวนครัวเรือนเกษตรกรที่เป็นหนี้สินรวมทั้งปริมาณหนี้สินของครัวเรือนภาคกลางดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับครัวเรือนบางนางลี่ค่อนข้างน้อย เนื่องจากระบบการผลิตสวนไม้ผลย่านบางนางลี่ไม่ได้ลงทุนทุนประกอบการผลิตเหมือนระบบการผลิตข้าวและพืชไร่ ประกอบกับการสืบทอดและพัฒนากระบวนการเพาะปลูกในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืนดังที่จะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไปช่วยลดต้นทุนการผลิตในส่วนปัจจัยการผลิตจำพวกสารเคมีการเกษตรชนิดต่างๆ ได้มาก ครัวเรือนบางนางลี่จึงมีความจำเป็นในการกู้ยืมสำหรับการผลิตน้อยกว่าครัวเรือนชาวนาชาวไร่ในกรณีที่ขาดแคลนเงินทุน ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีที่แรงงานส่วนหนึ่งของครัวเรือนถูกกระจายออกนอกภาคการเกษตร ซึ่งนอกจากไม่มีต้นทุนการผลิตในรูปเงินสด รายได้จากนอกภาคเกษตรยังสามารถนำมาอุดหนุนจนเจือการผลิตในภาคเกษตรในกรณีฉุกเฉินซึ่งมีโอกาสเกิดขึ้นน้อย

ขณะที่ในส่วนของ “กองทุนรัฐบาล” ประเภทต่างๆ ที่ถูกจัดสรรลงสู่ชนบท ครัวเรือนบางนางลี่ตอบสนองค่อนข้างต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับชนบทอื่นๆ ในประเทศไทย ดังกรณีกองทุนหมู่บ้าน 1 ล้านบาทซึ่งในช่วงแรกๆ มีครัวเรือนบางนางลี่เพียงไม่กี่ครัวเรือนที่กู้ยืมเงินกองทุนนี้ นอกจากเป็นเพราะความเขินอายแล้วยังเป็นเพราะการประกอบอาชีพไม่ค่อยขัดสนและไม่มีความจำเป็นเร่งด่วนอะไรมากนัก ดังที่ผู้กู้ยืมเงินกองทุนหมู่บ้านรายหนึ่งกล่าวว่า “เงินทักษิณ [กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง] แรกๆ ไม่ค่อยมีคนไปกู้ เพราะว่าพวกนี้ไม่เคยเป็นหนี้ เลยรู้สึกเขินๆ มีแต่เราหน้าแหลมเดินเข้าไป คนนี้ก็มอง คนโน้นก็มอง แต่ว่าเห็นเรากู้แล้วดีวะ ดอกถูก 50 สตางค์ต่อปี พอ 6 เดือนช่วงหลังเลยไปกัน ครั้งแรกทำเป็นอายไม่อยากเป็นหนี้ ครั้งแรกฉันกู้แค่ 5 พัน มาใช้จ่ายในบ้าน มาซ่อมแซมหลังคา คือรัฐบาลเขาช่วยให้เป็นหนี้ ทักษิณเป็นรัฐบาลเป็นหนี้กันอื้อซ่า ก็สนุกดี บ้านนอกเป็นหนี้ มีเงินมาหมุน” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546) ซึ่งการเป็นหนี้สินในปริมาณและสัดส่วนค่อนข้างต่ำนี้เป็นลักษณะของชาวสวนสมุทรสงครามโดยรวม ดังที่อดีตรองผู้ว่าราชการนครกรุงเทพมหานครสาขาสมาชิกจังหวัดสมุทรสงคราม ระบุอย่างชัดเจนว่า “ที่นี้เงินฝากล้านแบงค์ หาคนกู้ไม่ได้ กู้แต่ประมงที่เอามาลงทุน ชาวสวนเมื่อก่อนอายุ ไปหาเขาต้องแต่งตัวมอมแมม แถบแควอ้อมเศรษฐกิจดีที่สุด มีวัดเยอะมาก...ไม่มีเวลาใช้เงิน มีแต่ส่งภรรยา งานหลวงพ่อบ้านแหลม ที่จะใช้เงินกัน” (สุรจิต ชีรเวทย์, สัมภาษณ์ 12 มีนาคม 2546)⁹² เหล่านี้ชี้ให้เห็นว่าครัวเรือนย่านบางนางลี่มีความ

⁹² นอกจากนี้ สถานะทางเศรษฐกิจที่ค่อนข้างดีของชาวสวนสมุทรสงครามเป็นที่ยอมรับในบรรดาข้าราชการที่มาประจำ ดังที่ผู้ช่วยอุตสาหกรรมจังหวัดสมุทรสงครามเห็นว่า “[จ.สมุทรสงคราม] เป็นจังหวัดที่มีรายได้ประชากรต่อหัวต่ำที่สุดในเขต 7 ตัวชี้วัดนี้มาจากการสำรวจมูลค่าผลผลิตที่ออกมา เนื่องจากโรงงานที่นี่มีน้อย มูลค่าผลผลิตที่ออกมาจากภาคเกษตรเยอะ พวกกุ้ง หอย ปู ปลา ส้มโอ ลิ้นจี่ มะพร้าว มูลค่าไม่สูงเมื่อเทียบกับสินค้าอุตสาหกรรม แต่ในความเป็นจริงเราค่อนข้างจะอยู่สบายกว่าเพื่อน ค่อนข้างจะดี แต่วัดออกมาเป็นรายได้ประชากรต่อหัวต่ำกว่าเพื่อนเลย ต่ำกว่าสุพรรณฯ อีก ทั้งๆ ที่จริงๆ แล้วคุณภาพชีวิตคนสุพรรณฯ กับคนแม่กลองคนละเรื่องเลย ที่นี้อุดมสมบูรณ์กว่า” (ผู้ช่วยอุตสาหกรรมจังหวัดสมุทรสงคราม, สัมภาษณ์ใน อารมณ์ จันทรมวงค์ 2541: 239) เช่นเดียวกับความเห็นของเกษตรจังหวัดสมุทรสงครามที่ว่า “per capita income ของภาคตะวันตกนี้จังหวัดสมุทรสงครามบ๊วย ผมว่ามันผิดพลาด เพราะว่าผมทำงานใช้หลักอย่างเดียวที่วัดความจนความมีของเกษตรกร ดูวัด จะเป็นเครื่องชี้วัดว่าเกษตรกรมีฐานะยากจนหรือร่ำรวย ที่ไหนวัดดี ไหว้โต เกษตรกรร่ำรวย...ในสมุทรสงครามดูแต่ละวัด แสดงว่าชาวบ้านฐานะดี เขาบำรุงวัดได้ขนาดนั้น” (เกษตรจังหวัดสมุทรสงคราม, สัมภาษณ์ใน อารมณ์ จันทรมวงค์ 2541: 239)

สามารถในการพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจค่อนข้างสูง โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับครัวเรือนในชุมชนชนบทไทยทั่วไป

1.2 การสืบทอดและพัฒนาระบบเกษตรกรรม

นอกจากกระจายการผลิตไปสู่ระบบการผลิตนอกภาคเกษตร ในการผลิตภาคเกษตรชาวบางนางลี่บางส่วนได้สืบทอดและพัฒนาการทำเกษตรของตนในทิศทางของ “เกษตรกรรมยั่งยืน”⁹³ นับตั้งแต่การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตให้มีลักษณะผสมผสานมากขึ้น ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “ในสวนมีส้มโอ กัลยัม มะม่วง เตย ข่า กวนอิม ดาหลา พลุ กะเพรา มะเขือ พริก มะนาว มะกรูด ตะไคร้ ฯลฯ ทำกัน 2 คน ปลูกทุกอย่าง หรือบางอย่างมันก็ขึ้นเอง ที่ทำสวนผสมเพราะว่าไม่ต้องถางหญ้า คุลมดิน และได้เงิน” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546)

ภาพที่ 48 แสดงสวนยกร่องแบบผสมผสานของนายโสภณ พุ่มคชา

นอกจากนี้ ชาวบางนางลี่บางรายได้คิดค้นทดลองนำผลไม้ชนิดใหม่ๆ มาปลูก ซึ่งแม้ช่วงแรกประสบความล้มเหลว แต่ต่อมาก็ค้นพบว่าไม้ผลชนิดใดที่เหมาะสมกับระบบนิเวศแถบนี้เนื่องจากส้มโอ ดังรายหนึ่งที่ “เคยปลูกทุเรียนพอโตสักพักดีใจ แต่ว่าอยู่ๆ มันตายหมด น้องผู้ใหญ่จวนเคยลงทุเรียน 50 กว่าต้น ตายเรียบ ตอนแรก

⁹³ “เกษตรกรรมยั่งยืน” (sustainable agriculture) เป็นชื่อรวมๆ สำหรับเรียกระบบการเกษตรที่ต้องการหลุดพ้นไปจากปัญหาและผลกระทบจากระบบการเกษตรแผนใหม่ โดยในระดับสากลได้มีผู้กำหนดหลักการและความหมายของเกษตรกรรมยั่งยืนไว้ค่อนข้างมาก แต่โดยหลักๆ แล้วค่อนข้างคล้ายคลึงกัน ไม่ว่าจะเป็นระบบการเกษตรที่สอดคล้องกับระบบนิเวศ มีความเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจ เป็นธรรม และมีมนุษยธรรม (Gip อ้างใน วิฑูรย์ ปัญญากุล 2539: 78) หรือเป็นระบบเกษตรกรรมที่มีความเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจ เกื้อกูลต่อระบบนิเวศ มีความเป็นธรรม เคารพในความเป็นมนุษย์ และมีระบบวัฒนธรรมที่เหมาะสม หรือเป็นระบบการผลิตที่ทำให้เกิดผลตอบแทนอย่างต่อเนื่องจากการใช้ที่ดิน น้ำ ทรัพยากรพันธุกรรม และอื่นๆ เพื่อนำไปสู่กระแสความต้องการที่กำหนดไว้ โดยปราศจากการทำลายทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญสำหรับคนรุ่นต่อไป รูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่โดดเด่นและเป็นที่ยอมรับของขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทยมี 5 รูปแบบ คือ เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ เกษตรธรรมชาติ ไร่หมุนเวียน และวนเกษตร (รายละเอียดดู วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2539: 87-97; จีรวิมล เสนาคำ 2539: 105-14; เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก 2546: 59-64; อนุสรณ์ อุณโณ 2546ก: 139-43)

งามนะ แต่ว่าพอตกลงไปเจอดินเหนียวดินเค็มตายเลย มะม่วงก็โค่นไปเยอะ มันโกหก มันออกดอกแต่ว่าไม่ติด แล้วมีแก้วมังกรขายได้ปีละครั้ง ก็ได้ผลเหมือนกัน บางคนเขาเอาท่อปูนทำ แต่ว่าผมไม่ชอบ คนผ่านมาเขาถามว่า ทำไมงามกว่าที่อื่นๆ ผมว่าใช้เสาไม้ คนจอต่ายรูป แต่ตาเจ้อเขาใช้เสาปูน แก้วมังกรออกปีละหน ช่วงเมษาฯ ขาย โลละ 30-40 หรือ 3 โลร้อย แต่บางคนก็ให้ 4 โลร้อย 2-3 ลูกโล หรือลูกครึ่งโลกว่าก็มี รู้สึกว่าดีกว่าส้ม ทน ไม้รดน้ำ เป็นอาทิตย์มันก็ไม่เป็นอะไร...ถ้าแม่กลองจัดงานลั่นจี้ก็จะเอาส้มเปลือกบางหรือส้มเขียวหวานมาลง” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) ขณะที่ชาวบางนางลี่บางรายได้ทดลองพัฒนาคุณภาพส้มโอจนประสบความสำเร็จ สามารถให้ผลผลิตจำนวนมากและมีคุณภาพดี จากนั้นจึงนำไปจัดลิขสิทธิ์สายพันธุ์ที่ตนสามารถคิดค้นพัฒนาขึ้นได้ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งเล่าว่า “น้องชายผู้ใหญ่จวนเขาพัฒนาพันธุ์ส้มโอให้มีคุณภาพ ติดลูกตก เขาขายได้ต้นละ 5 พันต่อปี เขาว่าเขาจดบันทึก แต่ว่าได้ไม่ทุกต้น ดูจากต้นที่ตกที่สุด แล้วเขาว่าเขาเอาไปจัดลิขสิทธิ์แล้วนะส้มโอของเขา” (สุนทร อ้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546)⁹⁴

ประการสำคัญ ชาวบางนางลี่ได้เรียนรู้และพัฒนาวิทยาการทดแทนสารเคมีประเภทต่างๆ อาทิ การใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมีกำจัดแมลง ดังรายหนึ่งที่ว่า “ยาฆ่าแมลงก็เคยใช้ แต่น็อค ไปนอนโรงพยาบาล 15 วันเลยเลิก เขาให้ไปดูงานสารสะเดาก็ไป แต่ไม่เอา ผมมาคิดๆ ของผมเอง อย่างส้ม 2 ต้นคู่ ต้นหนึ่งมีมดดำ ต้นหนึ่งมีมดแดง ต้นมดดำผิวกระปุมกระป้า ต้นมดแดงผิวเรียบ ผมไปเอามดแดงไล่แมลง ตอนนั้นแมลงเลยไม่มา ตอนนั้นเลยไม่ต้องใช้ ยาฆ่าแมลง” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “เมื่อก่อนฉีดยาฆ่าแมลง ตอนแรกใช้เรนเนด แต่จืดๆ ไปเราแย้ คือตอนเล็กๆ หนอนกินใบเลยจืด ซ้อมมาแค่กระป๋องเดียว 50 บาท ใช้แค่ครั้งเดียว ไม่ใช้อีกเลย เดียวนี้ทำสมุนไพรกันเยอะ ตอนหลังเกษตรอะไรก็มาอบรมให้บ้าง ก็ทำสมุนไพรกัน ผมเองนี่ฟังวิทยุ แล้วอาศัยจำของบางคน แต่ว่าตอนนั้นเราอายุมากฉีดเคมีจะแย้ เลยมาทำสมุนไพรเอง ก็ฟังวิทยุรายการเกษตร สูตร สะเดาบวกรบกระเพราบวกรต้นหนอนบวกลำข้าวพริก มะเขือ หนอนกินก็เก็บทิ้ง สมุนไพรไม่เสียเงิน เสียแต่ค่าเหล้า ชาวขวดละ 60 บาท นอกนั้นหาตามสวน สะเดา บอระเพ็ดก็ปลูก” (สุนทร อ้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) ขณะที่ในส่วนของปัญหาวัชพืช “ยาฆ่าหญ้าไม่ค่อยเห็นใครใช้ โดยมากใช้เครื่องตัดกัน เห็นมีอยู่สวนเดียว ไม่รู้เขาเอาสูตรมาจากตำราไหน คือสวนเขาเยอะๆ บางที่เขาทำไม่ทัน เขาก็ใช้ยาฆ่าหญ้า เราก็ทำเยอะ แต่ไม่ชอบ” (สุนทร อ้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชาวบางนางลี่บางรายได้พัฒนาวิธีการกำจัดวัชพืชแบบ

⁹⁴ การคิดค้นทดลองและพัฒนาเทคนิควิธีการปลูกผลไม้ในลักษณะต่างๆ ของชาวบางนางลี่ข้างต้นเป็นลักษณะร่วมของ “ชาวสวน” ไทยที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง แม้กระทั่งในส่วนของนักวิชาการการเกษตรหรือนักส่งเสริมการเกษตร ดังที่ตำราหรือคู่มือการปลูกส้มโอเล่มหนึ่งบรรยายความเป็นคนช่างคิดค้นทดลองของชาวสวนส้มโอว่า ชาวสวนส้มโอพัฒนาเทคนิคการดูแลรักษาส้มโอด้วยการเฝ้าสังเกตจดจำการเจริญเติบโต การเปลี่ยนแปลง และความต้องการของส้มโออย่างใกล้ชิด เช่น การให้น้ำเพียงเบาๆ เพื่อช่วยให้ ออกดอกทะวายได้ดีตลอดปี การขอยผลส้มโอให้ติดต้นละ 20-30 ผลเพื่อให้มีดอกทยอยออกทั้งปีและมีผลผลิตเก็บตลอดปี การโรยเกลือเล็กน้อยบริเวณทรงพุ่มเพื่อให้ความเค็มที่เหมาะสมซึมซาบเข้าไปช่วยสร้างความหวานกลมกล่อม การตัดส้มโอที่มีน้ำหนักเบา ผลแป้ว ผลยาวทั้งขณะที่ผลยังเล็ก การตัดแต่งกิ่งแห้ง กิ่งกระโดง กิ่งเบียด กิ่งเป็นโรคทิ้ง เพื่อทำทรงพุ่มให้โปร่ง มีแสงแดดส่องถึงภายในทรงพุ่มได้ การทำความสะอาดบริเวณทรงพุ่มไม่ให้เป็นที่หลบซ่อนของแมลง ฯลฯ ซึ่ง “นับว่าดีกว่าการอ่านตำราหลายสิบเล่ม” (สุพรรณ ระบุว่าปี 2545: 200-1)

ชีวิตวิถีโดยการปลูกพืชอื่นคลุม ดังที่ว่า “ที่นี่ไม่ใช้ยาฆ่าหญ้า เพราะว่าปลูกเตยทับ ถ้าเยอะก็ตายเอาบ้าง (โสมณ พุ่ม
คชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 25)

เช่นเดียวกับการปรับปรุงบำรุงดิน นอกจากชาวบางนางลี่บางรายไม่เคยใช้ปุ๋ยเคมี ดังที่ว่า “ที่สวนไม่เคย
ใช้อะไรเลย ปุ๋ยเคมีก็ไม่ได้ใช้ ใช้แต่ปุ๋ยหมักตอนหลังๆ แล้วก็อาศัยไถดินจากท้องร่องขึ้นมา อันนี้เป็นปุ๋ยอย่างดี
เลย ยาฆ่าหญ้าฆ่าแมลงอะไรก็ไม่เคยใช้ ได้แค่ไหนก็เอานั่น” (หิรัญ ทองน้อย, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม
2546) ปัจจุบันชาวบางนางลี่รายที่เคยใช้ปุ๋ยเคมีได้หันมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์ทดแทนในสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ดังราย
หนึ่งซึ่ง “เมื่อก่อนเคยไปทำสับปะรดที่ประจวบฯ ดินแข็งเป็ก พอฟังเกษตรเขาว่าดินจะแน่น ก็ว่าน่าจะใช่ เลยมาใช้
ปุ๋ยคอก ต้นทุนสูงขึ้นมาก เพราะว่าต้องการอนุรักษ์ ใช้ขี้หมูมา 2 ปี ต้องใช้ปุ๋ยขี้หมูเยอะเพราะต้นใหญ่ ต้องใช้ 1
กระสอบขึ้นใช้ขี้วัวโรยกันหลุม ปุ๋ยเคมีใช้น้อย ปีไหน โดยมากใช้ขี้วัว คือมันถูก แล้วดินไม่แน่น ดินจะฟูดี ตอนนี้นำ
ขี้หมู ในสวนไม่มีสารเคมีเลย” (สุนทร อ้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) หรือบางรายแม้ปัจจุบันยังใช้ปุ๋ยคอก
ผสมกับปุ๋ยเคมี แต่ต่อไปจะลดปริมาณปุ๋ยเคมีลงเรื่อยๆ จนกระทั่งไม่ใช้เลย ดังที่ว่า “ตอนเล็กๆ ใส่ปุ๋ยทุกต้น ให้ใบ
มันเขียว ให้มันลัดเร็ว แล้วใส่ขี้วัวขี้เป็ดขี้หมู ใช้ยาฆ่าหญ้าอยู่พัก แต่ไม่ได้เรื่อง เติบโตแล้วคัน เลยเลิก ตอนนี้นำปุ๋ยยังใช้
สูตร 16: 16: 16 อยู่ แล้วใช้ขี้หมู แล้วปุ๋ยหมักอีก ตอนนี้นำผสมกัน เมื่อก่อนซื้อหัวปลาอินทรีย์มาจากนวดปากโคกมา
หมัก จนหมักกลิ่นค้อยตกรด แล้วเอาน้ำรดอีกที แต่ว่าต่อไปจะเลิกปุ๋ยเคมี จะใช้ปุ๋ยคอกปุ๋ยหมักแล้วก็พรวนน้ำหมัก
อินทรีย์ เพราะว่าถูกกว่า แล้วสุขภาพเราก็ดีด้วย” (จง สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546)

นอกจากนี้ แม้จะเปลี่ยนชนิดพืชที่ปลูกจากมะพร้าวน้ำตาลเป็นส้มโอรวมทั้งลิ้นจี่และผลไม้ชนิดอื่นๆ แต่
ชาวบางนางลี่ยังคงสืบทอดรูปแบบการเพาะปลูกแบบระบบสวนยกร่องไว้ ซึ่งระบบสวนยกร่องได้รับการยอมรับว่า
เป็นรูปแบบการเพาะปลูกที่มีประสิทธิภาพทั้งในแง่ของการจัดการน้ำและการปรับปรุงบำรุงดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
คือได้รับการจัดให้เป็นเกษตรผสมผสานซึ่งเป็นรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนรูปแบบหนึ่งดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้
ปัจจุบันชาวบางนางลี่ยังคงสืบทอดระบบสวนยกร่องไว้ โดยบางรายได้สร้างงานเพิ่มขึ้นสำหรับกักเก็บน้ำไว้ใช้
ช่วงน้ำตายหรือช่วงที่ระดับการขึ้นลงของน้ำแตกต่างกันมากในช่วงเดือน 7 ถึงเดือน 9 ขณะที่บางรายได้พัฒนา
ระบบการให้น้ำด้วยระบบกระจายช่วยเสริมในช่วงฤดูแล้ง แต่มีเพียงไม่กี่ราย ส่วนใหญ่ยังคงอาศัยระบบการจัดการ
น้ำของระบบสวนยกร่องเป็นหลัก ประการสำคัญ แม้ปัจจุบันสวนบางแห่งจะถูกทิ้งให้อยู่ในสภาพรกร้างว่างเปล่า
แต่เจ้าของยังเป็นรายเดิม การเปลี่ยนแปลงสิทธิการถือครองที่ดินในเขต ต.บางนางลี่ รวมทั้งบริเวณใกล้เคียงเกิด
ขึ้นน้อยมาก ซึ่งสภาพเช่นนี้เกิดขึ้นในเขต อ.อัมพวา โดยรวม ซึ่ง “แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงของความเป็นเมืองมาก
ขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงของการถือครองที่ดินของชาวอัมพวาโดยเฉพาะที่เป็นที่สวนจะไม่มีเปลี่ยนแปลงมาก
นัก” (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 145)

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ การสืบทอดและพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนข้างต้นเกิดจากการริเริ่มสร้าง
สรรค์ของชาวบางนางลี่เป็นสำคัญ ไม่ได้เกิดจากการส่งเสริมสนับสนุนของหน่วยงานภายนอกโดยเฉพาะองค์กร
พัฒนาเอกชนที่ดำเนินการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนมาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ
2546: 109-31) ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งซึ่งทำสวนผลไม้ในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืนกล่าวอย่างชัดเจนว่า

“เรื่องไม่ใช้สารเคมีนี้ไม่มีเอ็นจีโอเข้ามาสนับสนุนเลย” (สุนทร อื้อเต็ง, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) ขณะที่หน่วยราชการซึ่งเริ่มดำเนินการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนระดับนโยบายตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) เป็นต้นมา (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อนุโณ 2546ก: 174-87) เข้ามาดำเนินการส่งเสริมหลังจากที่ชาวบางนางลี่ได้ริเริ่มไปก่อนแล้ว โดยเฉพาะบางรายแม้จะเข้าร่วมรับการอบรมเทคนิคเกษตรกรรมยั่งยืนประเภทต่างๆ แต่ในทางปฏิบัติได้เลือกที่จะใช้เทคนิคที่ตนค้นพบเอง ดังรายที่ค้นพบเทคนิคดัดแปลงไล่แมลงที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้

ขณะเดียวกันการสืบทอดและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนไม่เพียงแต่เกื้อกูลต่อระบบนิเวศ หากยังสร้างรายได้ให้ค่อนข้างมาก และหลายกรณีพบว่าสามารถสร้างรายได้สูงกว่าการทำเกษตรแผนใหม่⁹⁵ เนื่องจากมีต้นทุนการผลิตต่ำกว่า ขณะที่มียาได้จากผลผลิตหลากหลายกว่า ดังชาวบางนางลี่ครอบครัวหนึ่งที่ทำเกษตรผสมผสานบนสวนยกร่อง ซึ่ง “ตอนปลูกส้มลงทุนไม่เยอะ พันธุ์ก็ตัวเอง ต้นทุนไม่สูงแต่ต้องใช้แรงงานเยอะ สวนเข้มขึ้น 3 ไร่ ต้นทุนปีละ 2 หมื่น หลักๆ ก็คือปุ๋ย ใช้ปุ๋ยคอกปีละ 2 ตัน ประมาณ 1,800 บาท แล้วมีค่าซีไค ค่าจ้างขึ้นมะพร้าวปีละหมื่นกว่าบาท ปีหนึ่งขึ้น 5 หน ที่ปลูกเยอะๆ ในที่ประมาณ 3 ไร่ ขายได้ปีละแสนกว่าบาท ส้มโอเป็นหลัก เคยขายได้ปีละ 6 หมื่น จาก 10 ไร่ แต่มะพร้าว 7 ไร่ได้แค่ 3 หมื่น เวลาซื้อก็ให้เขามาเหมาเก็บไปเลย เฉพาะมะพร้าว แต่พวกเขาจะอะไรจะเก็บมาให้เขาเรียบร้อย รายได้ก็พออยู่ได้สบาย สวนดูแล 2 คนมันต้องขยัน คล้ายๆ เก็บเบี้ยใต้ถุนร้าน ค่อยๆ ทำไป แต่ครบปีก็ได้เยอะนะ เก็บยอดแค พักทอง ตะไคร้ขาย เงินก็ดี” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546)

เพราะเหตุนี้ ระบบการผลิตการเกษตรย่านบางนางลี่จึงยังคงมีศักยภาพที่จะปรับตัวให้ดำรงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นรอบด้าน ดังที่นักวิชาการด้านพืชสวนรายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “ผมคิดว่าที่สวนแถวอัมพวายังสามารถดำรงอยู่ต่อไปได้ ไม่เหมือนกับสวนแถวอื่น เช่น นนทบุรี ที่หายไปเรื่อยๆ เพราะว่าที่นี่มีลักษณะเฉพาะหลายอย่างที่ไม่เหมือนที่อื่น เพราะระบบนิเวศยังอุดมสมบูรณ์แม้ว่าจะไม่มากเหมือนเมื่อก่อน แล้วปัจจัยด้านอื่นๆ ก็เอื้อ ผมคิดว่าสวนแถวอัมพวาน่าจะกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตรมากที่สุด เพราะระบบเกษตรยังคงมีสภาพเดิมแล้วก็ยังสมบูรณ์เพียงแห่งเดียวในประเทศไทย” (ระวี เศรษฐภักดี, สัมภาษณ์ 25 สิงหาคม 2546) ขณะเดียวกันระบบการผลิตการเกษตรดังกล่าวสามารถเป็นทางเลือกให้กับแรงงานหนุ่มสาวรายที่

⁹⁵ การศึกษาจำนวนมากพบว่าการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในรูปแบบต่างๆ สามารถสร้างรายได้สูงกว่าการทำเกษตรแผนใหม่ อาทิ การวิเคราะห์เกษตรกรรมยั่งยืนด้านเศรษฐศาสตร์ของธันวา จิตต์สงวน และคณะ (รายละเอียดดู ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2543ก: 161-4; 2543ข: 156-8; 2544: (4-7)-(4-9), (5-10)-(5-12), (6-9)-(6-11), (7-9)-(7-11)) พบว่าการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ของประเทศไทย ก่อให้เกิดรายได้และผลประโยชน์มากกว่าการทำเกษตรกระแสหลัก หรือเป็นการลงทุนที่มีความคุ้มค่าทางเศรษฐกิจและให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจดีกว่าการทำเกษตรแผนใหม่ เนื่องจากการทำเกษตรยั่งยืนมีกิจกรรมการผลิตที่หลากหลายและเกื้อกูลกันในแต่ละกิจกรรม ส่งผลให้เกิดการประหยัดทางขนาดและการประหยัดทางขอบข่าย ขณะเดียวกันผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมีหลายลักษณะ เช่น การลดต้นทุน การเพิ่มขึ้นของมูลค่าผลผลิต การเพิ่มขึ้นของรายได้เพราะการเพิ่มของกิจกรรมการผลิต การเพิ่มมูลค่าของทรัพย์สิน การลดค่าใช้จ่ายบริโภคในครัวเรือน รายได้หมุนเวียนดีขึ้น ฯลฯ เช่นเดียวกับการศึกษาของวิศิษฐ์ ลิ้มสมบุญชัย และคณะ (2544: (3-4)-(3-5)) ซึ่งพบว่าส่วนใหญ่แล้วการทำเกษตรยั่งยืนให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงกว่าการทำเกษตรกระแสหลัก หรือการศึกษาของบันเิง มาแสง และเดชารัต สุขกำเนิด (2543: 4) พบว่าการทำเกษตรอินทรีย์กรณีนางเกษร ภักดีสุข ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจดีกว่าการทำเกษตรกระแสหลัก เหล่านี้เป็นต้น

ไม่ต้องการออกนอกภาคเกษตรกรรมที่บิดามารดาไม่สามารถทำสวนต่อไปได้และครัวเรือนยังไม่เผชิญกับแรงกดดันด้านขนาดการถือครองที่ดิน

2. สำนักและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง

ชาวสวนแม่กลอง ซึ่งหมายรวมถึงชาวบางนางลี่ มักถูกประเมินว่าเป็นพลเมืองที่ขาด “สำนักทางการเมือง” หรือมีความ “เฉื่อยชาทางการเมือง” ดังที่ก้านัน ต.บางน้อย อ.บางคนที เห็นว่า “คนแม่กลองไม่ค่อยเหมือนจังหวัดอื่น...พอผลไม้ราคาต่ำเขาก็เดินขบวนประท้วงกัน แต่คนแม่กลองประเภทว่าพออยู่ได้ก็อยู่กันไป” (ก้านัน ประเสริฐ, สัมภาษณ์ใน อารมณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 239) หรือเป็นชาวชนบทที่ขาดศักยภาพในการรวมกลุ่ม ดังที่โครงการพัฒนาชนบทลุ่มน้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นโครงการพัฒนาชนบทในลักษณะองค์กรพัฒนาเอกชนโครงการแรกๆ ของประเทศไทย ภายใต้การนำของ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ระบุว่า “ในเขตโครงการโดยทั่วไปการรวมกลุ่มของเกษตรกรไม่กว้างขวาง และที่มีอยู่ก็เป็นกลุ่มที่ไม่มีประสิทธิภาพ จึงนับเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนา” (อคิน รพีพัฒน์ 2531: 56) พร้อมกับอธิบายสาเหตุของปรากฏการณ์ดังกล่าวว่า “เป็นเพราะลักษณะปัจเจกชนของคนไทย” (เพ็งอ้ง)

นอกจากนี้ หากพิจารณางานเขียนกลุ่มการเคลื่อนไหวของเกษตรกรไทยรวมทั้งกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง ไม่มีงานเขียนชิ้นใดกล่าวถึงสำนักและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองของชาวสวน ตัวละครซึ่งมีบทบาทสำคัญในงานเขียนเหล่านี้คือชาวนาชาวไร่ ไม่ว่าจะเป็นกบฏผีบุญหรือการลุกฮือในเขตชนบทภาคอีสานและภาคเหนือซึ่งขยายตัวอย่างกว้างขวางตั้งแต่สมัยบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นต้นมา หรือสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย ซึ่งจัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2517 จากการรวมตัวของชาวนาชาวไร่จำนวนประมาณ 1.5 ล้านคนจากกว่า 40 จังหวัดทั่วประเทศ เพื่อพิทักษ์สิทธิประโยชน์และแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของชาวนาชาวไร่ในรูปแบบและวิธีการต่างๆ (รายละเอียดดู กนกศักดิ์ แก้วเทพ 2540) โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสมัชชาคนจน ซึ่งเป็น “เครือข่ายของชาวบ้านคนยากจนจากชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐที่เกิดขึ้นท่ามกลางสงครามการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า ระหว่างรัฐและภาคธุรกิจกับชาวบ้านที่อยู่ในชุมชนท้องถิ่นทั้งในชนบทและในเมือง [เพราะ] นโยบายและโครงการพัฒนาของรัฐ กฎหมาย ฯลฯ ได้รุกรานวิถีชีวิตปกติ ละเมิดสิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น ทำลายวัฒนธรรมที่แตกต่างหลากหลาย” (เอกสารเผยแพร่สมัชชาคนจน อ้างใน ประภาส ปิ่นตบแต่ง 2541: 68) ทว่า “เครือข่ายของชาวบ้านคนยากจนจากชุมชนท้องถิ่น” ที่ประกอบขึ้นเป็นสมัชชาคนจนทั้ง 7 กลุ่ม นอกจากกลุ่มผู้ป่วยจากการทำงานฯ กลุ่มปัญหาชุมชนแออัด รวมทั้งกลุ่มประมงขนาดเล็กภาคใต้ ซึ่งผู้เข้าร่วมส่วนใหญ่เป็นแรงงานและคนจนเมืองรวมทั้งชาวประมง เกษตรกรที่เข้าร่วมกลุ่มปัญหาที่เหลือนี้อาจจะเป็นกลุ่มปัญหาเพื่อน กลุ่มปัญหาป่าไม้-ที่ดิน กลุ่มปัญหาจากโครงการรัฐ หรือเครือข่ายเกษตรกรรวมทางเลือก ส่วนใหญ่เป็นชาวนาชาวไร่โดยเฉพาะในเขตภาคอีสาน ไม่ปรากฏชาวสวนเข้าร่วมเคลื่อนไหวเรียกร้องภายใต้สมัชชาคนจนแต่อย่างใด (รายละเอียดดู ประภาส ปิ่นตบแต่ง 2541) ประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองของประเทศไทยจึงขาดตัวละครเช่นชาวสวน เหมือนเช่นที่เกิดขึ้นในกรณีประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้

อย่างไรก็ดี การประเมินสำนักและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองเฉพาะในแง่การเดินขบวนประท้วงและการรวมกลุ่มซึ่งเป็นรูปแบบที่รับรู้กันโดยทั่วไปจนกลายเป็นจารีตอีกลักษณะ อาจมองไม่เห็นหรือทำให้

ไม่เข้าใจสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองของชาวบางนางลี่ในฐานะชาวนา ซึ่งมีความซับซ้อนและแตกต่างจากชุมชนชาวนาชาวไร่ดังที่กล่าวมาแล้วก่อนหน้านี้ การทำความเข้าใจสำนึกและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวบางนางลี่จึงจำเป็นต้องอาศัยการตั้งคำถามรวมถึงแนวทางในการจัดระเบียบและตีความข้อมูลในอีกลักษณะ หัวข้อนี้กล่าวถึงสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองของชาวบางนางลี่เนื้อหาแบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงรูปแบบการต่อต้านในชีวิตประจำวันของชาวบางนางลี่ ซึ่งดำเนินมาตั้งแต่สมัยอยุธยา รัตนโกสินทร์ ต่อเนื่องมาจนกระทั่งสมัยการเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา ขณะที่อีกส่วนกล่าวถึงการจัดรูปองค์กรทางสังคมและการเมืองของชาวบางนางลี่ในการดำเนินกิจกรรมทางสังคมหรือการตัดสินใจประเด็นสาธารณะต่างๆ ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของ “ชุดทำครัว” หรือในรูปแบบที่ชาวบางนางลี่เรียกกันเองว่า “ประชาคม” ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

2.1 การต่อต้านในชีวิตประจำวัน

ถึงแม้ไม่ผู้ปรากฏหลักฐานว่าชาวนาถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์หรือรัฐบาลซึ่งเป็นช่องทางการเคลื่อนไหวทางการเมืองแบบจารีต หรือว่าดำเนินการลุกฮือหรือกบฏ ซึ่งเป็นปฏิกริยาต่อต้านรัฐบาลกลางที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในเขตชนบทตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา เหมือนเช่นกรณีชาวนาชาวไร่ (รายละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ 2546ก: 36-40, 51-3) แต่ไม่ได้หมายความว่าชาวนา ซึ่งหมายรวมถึงชาวบางนางลี่ ไม่ประสบปัญหาในการดำรงชีวิตและไม่มีปฏิกริยาตอบสนองต่อปัญหา สำคัญแต่เพียงว่าปฏิกริยาและการตอบสนองต่อปัญหาของชาวนาส่วนใหญ่อาจจัดอยู่ในจำพวก “รูปแบบการต่อต้านในชีวิตประจำวันของชาวนา” (everyday forms of peasant resistance) ในฐานะที่เป็น “อาวุธของผู้อ่อนแอ” (weapons of the weak, Scott 1987) ในการเผชิญกับการกดขี่ข่มเหงและเอารัดเอาเปรียบโดยอำนาจที่เหนือกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือรัฐบาลกลาง ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของการเที่ยวเล่น กินนอน เล่นการพนัน การฝากความหวังไว้กับชาติหน้า การแสดงความเบื่อหน่าย ไม่กระตือรือร้นที่จะทำงาน รวมทั้งการหนีเข้าป่า การหนีไปเป็นทาส การไปบวชเป็นพระ ฯลฯ (กนกศักดิ์ แก้วเทพ อ่างใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546ก: 39) เพราะไม่สามารถเผชิญหน้าหรือท้าทายอำนาจโดยตรงได้ ขณะเดียวกันยังพอมองโอกาสหรือช่องทางที่ “ประหยัด” และ “ปลอดภัย” กว่า การแก้ไขหรือจัดการปัญหาให้ลุกล่วงอย่างตรงไปตรงมาอาจมีต้นทุนที่สูงและเสี่ยงเกินไป

ทั้งนี้ ปัญหาสำคัญที่ชาวนาสมัยปลายอยุธยาต่อเนื่องต้นรัตนโกสินทร์ประสบคือปัญหาอากรสวนรวมทั้งอากรสมพัศกร เพราะไม่ว่าต้นไม้จะล้มตายจำนวนเท่าใด ให้ผลผลิตหรือไม่ หรือมีการปลูกเพิ่มเติมเท่าใด การเก็บอากรสวนและสมพัศกรจะยึดตามบัญชีเดินสวนและบัญชีเดินทุ่งที่พนักงานเดินสวนทำไว้เป็นหลัก จะเปลี่ยนแปลงก็ต่อเมื่อมีการเดินสวนเดินนาครั้งใหม่ซึ่งมักเป็นในช่วงเปลี่ยนแผ่นดิน ราษฎรที่ไม่ได้รับผลผลิตจากสวนเท่าที่ควรหรือไม่ผลบางต้นล้มตายลงจึงได้รับความเดือดร้อนจากการเก็บอากรด้วยวิธีการเช่นนี้เป็นอย่างมาก ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการเมืองสมุทรสงคราม ความว่า “เมื่อมะเฝ้ายั่วตัวศก พระยาสมบัติยาธิบาลเปนข้าหลวงออกมาเดินรังวัดสวน ทำบาญชีเดินทุ่งมอบไว้แก่นายระวาง บาญชีนั้นเปนแบบพิมพ์ข้างบนบอกชื่อเจ้าของขนาดสวนแลท้องที่สวน ข้างล่างเปนตารางมีชื่อต้นไม้ต่างๆ ที่ต้องอากร มีช่องสำหรับ

กรอกว่ามีต้นอย่างไรเท่าไร และข้างล่างมีที่กรอกเงินอากร รู้ว่าสวนนั้นจะต้องเสียเงินอากรเท่านั้น ตั้งแต่นั้นมาถึงปี
นายระวางก็เก็บอากรตามบาญชีนี้เสมอมาทุกๆ ปี กล่าวคือตั้งแต่ปีมะเมียมา ต้นผลไม้จะเป็นอันตรรายสาบสูญไป
เท่าใดก็ตาม หรือจะปลูกขึ้นอีกเท่าใดก็ตาม รัฐบาลไม่ยอมรู้เห็น หรือรับว่าเป็นจริงทั้ง 2 ฝ่าย คงเก็บแต่เท่าปีมะเมีย
มาจนทุกวันนี้ ดูเป็นการปลาดดี” (สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ 2515: 37) เช่นเดียวกับอากรสมปักสรที่วิธี
การเก็บไม่เป็นธรรมต่อราษฎร เพราะ “ในเรื่องเก็บอากรสมปักสรนั้นพวกกำนันผู้ใหญ่บ้านร้องทุกข์ว่า เจ้าพนักงาน
หาวัดแต่หลังร่อง ซึ่งเป็นที่ปลูกพรรณไม้ ไม้ ไม้ดอกไปจนหลังร่องทั้ง 2 ข้าง ซึ่งไม่ได้ปลูกอันใดรวมคิดเป็นเนื้อที่เก็บ
สมปักสรด้วย ราษฎรเสียเปรียบเป็นความเดือดร้อนอยู่ แลในท้องร่องปลูกเข้าพวกเสนาที่รังวัดเก็บเนื้อนาอีกส่วน
หนึ่ง” (เพ็ญอึ้ง: 23-4)

ราษฎรชาวสวนไม่ได้มีปฏิกิริยาต่อปัญหาอากรสวนในรูปของการถวายฎีกาเพื่อขอลดหย่อนอากรสวน
เหมือนกรณีชาวนาจำนวนมากถวายฎีกาขอลดหย่อนอากรค่านา ซึ่งในทางปฏิบัติไม่ได้รับการตอบสนองจากรัฐ
บาลมากนัก รวมทั้งไม่ได้รวมตัวกันลุกฮือก่อกบฏ ซึ่งสุดท้ายถูกรัฐบาลกลางปราบปรามด้วยความรุนแรง (ฉาย
ละเอียดดู อนุสรณ์ อุณโณ 2546ก: 42-8) หากแต่อาศัยการต่อต้านในชีวิตประจำวันในรูปแบบต่างๆ ในการแก้ไข
ปัญหาดังกล่าว นับตั้งแต่การไม่ไปรับโฉนดที่ทางราชการออกให้ เพราะหากไปรับโฉนด ชาวสวนจะถูกผูกมัดให้
ต้องเสียอากรสวนแก่ราชการ หรือหากเป็นรายที่มีโฉนดและได้รับการเดินสวนขึ้นบัญชีไว้แล้ว เมื่อถึงเวลาต้องชำระ
อากรสวนก็อาจขอคัดผ่อนการชำระออกไปเรื่อยๆ ส่วนรายที่ขอคัดผ่อนเจ้าพนักงานหลายครั้งจนกระทั่งถูกมาตาม
ตัวเพื่อเก็บเงินค่าอากรถึงที่บ้าน ก็อาศัยวิธีการหลบหนีหรือซ่อนตัวไม่ให้เจ้าพนักงานเห็น ขณะที่ชาวสวนจำนวน
มากละทิ้งที่ดินไปตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพในที่ที่ห่างไกลจากการเดินสวนของเจ้าพนักงาน ดังที่พระยาสุร
ศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ มีจดหมายถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เสนาบดี
กระทรวงมณฑล ความว่า “ราษฎรที่ไม่นำข้าหลวงเดินรังวัด แลไม่ชำระเงินอากรละทอดทิ้งสวนเสียก็มีมากมาย
สืบราย” (จดหมายจากพระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น
สมมตอมรพันธุ์ เสนาบดีกระทรวงมณฑล ลงวันที่ 9 กรกฎาคม รตนโกสินทร์ศก 113) ทั้งนี้ยังไม่แนบรวมการโค่นไม้
ผลชนิดนั้นๆ ทั้งกรณีที่รัฐบาลประกาศว่าต้องเสียอากร ดังกรณีมะพร้าว ซึ่งไม่ได้รวมอยู่ในไม้ผล 7 ชนิดที่ต้องเสีย
อากรสวนที่กำหนดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ทว่าต่อมาสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการกำหนดว่ามะพร้าวเป็นไม้ผลอีกชนิดที่
ต้องเสียอากรสวน จึงส่งผลให้ “มีคนตัดฟันต้นมะพร้าวเสียเป็นอันมาก ต้องเลิกภาษีมาจนทุกวันนี้” (สมเด็จพระ
ยามหาราชานุภาพ 2515: 37)

รูปแบบการต่อต้านในชีวิตประจำวันของชาวสวนดังกล่าวส่งผลกระทบต่อการจัดเก็บภาษีของรัฐบาล
อย่างมาก จนกระทั่งรัฐบาลต้องออกประกาศหลายฉบับ กำหนดให้ชาวสวนมารับโฉนดและเสียอากร หากไม่มารับ
ตามกำหนดจะถูกปรับที่สวนเป็นของหลวง หรือหากรายได้ไม่สามารถทำประโยชน์จากสวนได้พอจะเสียอากร ก็ให้
นำโฉนดที่ดินมาคืน ดังที่ประกาศ “แจ้งความให้ชาวสวนมารับโฉนดแลผู้แก่อากร รตนโกสินทร์ศก 108” ระบุว่า

“อธิบดีผู้ว่าการกรมพระคลังสวนให้แจ้งความให้บรรดาชาวสวนที่เป็นเจ้าของสวนก็ดี ผู้ถือผู้กินสวนก็ดี ให้
ทราบทั่วกันว่า โฉนดใหญ่ได้ออกแล้วแต่ปีออกขอศก ชาวสวนหาค่อยจะมารับโฉนดเสียเงินอากรไม่ เงินอากรติด
ค้างมาหลายจำนวน เจ้าพนักงานได้นัดหมายให้มารับโฉนดเสียเงินอากรแลแต่งคนนำไปเสร็จไปเที่ยวเก็บเงินอากร
ก็หาใครจะได้ไม่ เจ้าของสวนผิดเพี้ยนไปและหลบซ่อนเสียบ้าง ไม่พบบ้าง เงินอากรจึงได้ค้างอยู่...ให้ชาวสวนทั้ง

ปวงที่ขึ้นอยู่กรมพระคลังสวนในทั้งซ้ายขวา มารับโฉนดที่ยังไม่ได้ และที่ได้โฉนดไปแล้วก็จงมาเสียเงินอากร...แลสวนนอกนั้นก็ให้ชาวสวนมารับโฉนดแลใบเสร็จ ที่บ้านหลวงแก้ว เจ้ากรมพระคลังสวนนอกให้เสร็จไป ถ้าพ้นเดือนพฤษภาคมคือพ้นเดือน 6 ไปแล้วชาวสวนไม่มารับโฉนดแลเสียเงินอากร เจ้าพนักงานกรมพระคลังสวนจะแต่งนักรไปเกาะตัวให้เสียเงินบาทหนึ่ง มาถามว่าทำไมไม่มาเสียเงินอากรตามประกาศด้วยเหตุใด ถ้าไม่สามารถจะเสียเงินอากรให้ก็จะเรียกเอาโฉนดคืนเอาสวนปนของหลวงตามพระราชบัญญัติ...ถ้าชาวสวนผู้ใดเห็นว่าสวนที่ตัวกินอยู่จะไม่มีผลประโยชน์แก่เงินอากรแล้ว จะนำโฉนดมามอบเวรคืนยังเจ้าพนักงานก็ได้” (แจ้งความให้ชาวสวนมารับโฉนดแลผู้แก้อากร รัตนโกสินทรศก 108)

ทว่าประกาศดังกล่าวไม่ประสบผลสำเร็จ ชาวสวนยังคงไม่มีใครไปเสียอากรสวน รัฐบาลจึงต้องออกประกาศอีกหลายฉบับเพื่อสร้างแรงจูงใจให้ชาวสวนไปเสียอากรสวน ด้วยการลดเงินค่าอากรลงร้อยละ 3 ดังที่ “ประกาศเรื่องส่งเงินอากรสวน 20 พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก 111” ระบุว่า “ตั้งแต่รัตนโกสินทรศก 111 นี้ไป ถ้าผู้ใดนำเงินค่าอากรสวนมาส่งต่อเจ้าพนักงานกรมสรรพากร...กำหนดภายในเดือนเมษายนจนถึงเดือนกันยายนแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าพนักงานกรมสรรพากร ลดเงินค่าอากรสวน...เป็นจำนวนเงินร้อยละ 3 ถ้าพ้นกำหนดเดือนกันยายนไปแล้ว...เจ้าพนักงานก็จะไม่รับ” (ประกาศเรื่องส่งเงินอากรสวน 20 พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก 111)⁹⁶ ซึ่งนอกจากไม่ประสบผลสำเร็จ สวนที่รัฐบาลยึดมาแล้วนำไปขายทอดตลาดตามจำนวนอากรคงค้างรวมทั้งให้เช่าไม่ได้รับความสนใจจากราษฎร เพราะราษฎรเกรงต้องเสียอากรตามจำนวนต้นไม้ในระวาง ขณะที่ต้นไม้ในสวนได้ล้มตายไปแล้วจำนวนมาก รัฐบาลจึงจำเป็นต้องสร้างแรงจูงใจด้วยการลดอากรลงให้เหลือตามจำนวนต้นไม้มืออยู่ในสวน เพื่อจะได้สามารถจำหน่ายหรือให้เช่าสวนได้ มิให้ “พระราชทรัพย์จะตกขาดเสียเปล่าโดยมาก”⁹⁷ ทว่ามาตรการดังกล่าวไม่ได้รับความสนใจจากราษฎรเท่าที่ควร รัฐ

⁹⁶ นอกจากนี้ แม้ชาวสวนไม่ได้ไปเสียอากรภายในระยะเวลาที่กำหนด รัฐบาลยังคงเลื่อนเวลาการเสียเงินอากรสวนให้แก่ชาวสวนอีกด้วย ดังที่ “ประกาศเพิ่มเติมเรื่องลดเงินค่าอากรสวน พระราชทานให้แก่ราษฎรเจ้าของสวน จำนวนรัตนโกสินทรศก 111” ระบุว่า “บัดนี้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ แก่ราษฎรเจ้าของสวน ผู้ที่มีกิจธุระการทำมาหากิน ไม่ใคร่มีโอกาสนำเงินค่าอากรสวนมาส่งต่อเจ้าพนักงานให้เสร็จได้แต่ภายในเดือนกันยายน จึงได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อีก 6 เดือน...ถ้าราษฎรเจ้าของสวนมิได้นำเงินค่าอากรสวนมาส่งภายในเดือนมิถุนายนรัตนโกสินทรศก 111 ทั้งทอดไว้ให้เงินค่าอากรค้างล่วงงวดล่วงไป เจ้าพนักงานก็ต้องเกาะกุมมาเร่งเงินค่าอากรตามสมควร และจะไม่ได้รับพระราชทานลดร้อยละสามด้วย” (ประกาศเพิ่มเติมเรื่องลดเงินค่าอากรสวน พระราชทานให้แก่ราษฎรเจ้าของสวน จำนวนรัตนโกสินทรศก 111)

⁹⁷ ดังที่พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ มีจดหมายถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เสนาบดีกระทรวงมหรธรร ความว่า “ด้วยเจ้าพนักงานกองอากรสวนทำรายงานขัดข้องในเรื่องที่สวนซึ่งเจ้าของไม่นำเงินอากรมาชำระตามประกาศนั้น ได้จัดการขายทอดตลาดไปได้ราคาเกือบเงินอากรซึ่งค้างแล้วหลายสิบราย แต่สวนบางรายจะขายทอดตลาดเพียงเท่าเงินอากรซึ่งค้างก็ไม่ใคร่มีผู้ซื้อ เพราะรังเกียจว่าในโฉนดสวนเดิมมีต้นผลไม้มาก ครั้นภายหลังต้นผลไม้ตายสวนรกร้างซุดซอมเสียมาก ถ้าซื้อไว้ต่อไปจะต้องเสียเงินอากรตามจำนวนต้นผลไม้เดิมด้วย จะจัดให้มีผู้เช่าก็ไม่มีผู้ใดเช่า...แต่เรื่องที่สวนที่ตกเป็นของหลวงอยู่...และที่สวนที่เจ้าพนักงานได้ยึดไว้เป็นหลวงในศก 112 ก็มีมาก เจ้าพนักงานได้จัดการขายทอดตลาดเสมอเท่าเงินอากรซึ่งค้างก็ไม่ใคร่มีผู้ซื้อ จะจัดให้เช่าก็ไม่มีผู้เช่า...พระราชทรัพย์จะตกขาดเสียเปล่าโดยมาก...ขายโดยที่จะต้องลดราคาให้ต่ำกว่าเงินอากรซึ่งค้างอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งผู้ได้รับซื้อสวนที่ตกเป็นหลวงแล้ว ให้เจ้าพนักงานตรวจต้นไม้ลดเงินอากรที่จะต้องเสียต่อไป ให้ตาม

บาลยังคงประสบปัญหาทั้งในการบังคับให้ราษฎรเสียอากรสวนและในการจูงใจให้ราษฎรซื้อสวนที่ถูกยึดขายทอดตลาด ฉะนั้น การต่อต้านในชีวิตประจำวันลักษณะเช่นนี้จึงเห็นว่าการใช้อำนาจของรัฐบาลกลางได้ระดับหนึ่ง และช่วยให้ราษฎรชาวสวนสามารถปรับตัวให้อยู่รอดได้ภายใต้ระบบเศรษฐกิจ การเมือง และทรัพยากรในขณะนั้น

เช่นเดียวกับในสมัยการเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา ชาวสวนแม่กลองยังคงมีปฏิกิริยาตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบในลักษณะของการต่อต้านในชีวิตประจำวัน เพราะชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงไม่ได้แก้ไขหรือจัดการปัญหาน้ำเค็มหนุนสูงจากการกักเก็บน้ำของเขื่อนศรีนครินทร์จนมะพร้าวล้มตายและไม่ให้น้ำตาลด้วยการชุมนุมประท้วงหรือเดินขบวนคัดค้าน นอกจากถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นช่องทางทางการเมืองแบบจารีต ชาวบางนางลี่อาศัยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตหรืออพยพไปประกอบอาชีพที่อื่นทั้งชั่วคราวและถาวรในการแก้ปัญหา ซึ่งจัดเป็นการต่อต้านในชีวิตประจำวันรูปแบบหนึ่ง แม้จะไม่ได้เป็นการแก้ไขปัญหาที่สาเหตุก็ตาม กล่าวเฉพาะในส่วนของชาวบางนางลี่ นอกจากเป็นเพราะผลกระทบจากน้ำเค็มไม่รุนแรงเท่ากับย่านอื่นใน จ.สมุทรสงคราม คือ มะพร้าวเพียงแต่ให้น้ำตาลลดลงแต่ไม่ถึงกับตาย สาเหตุที่ชาวบางนางลี่ไม่รวมตัวกันแสดงความไม่เห็นด้วยหรือคัดค้านการกักเก็บน้ำของเขื่อนศรีนครินทร์เป็นเพราะ “ไม่มีคนคิด ไม่มีผู้นำจะแก้ไขปัญหา อะไรก็ช่าง คนสมุทรสงครามเขาทำแบบพอมีพอกิน” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ช่วงนั้นประชาชนยังหวาดกลัวภาครัฐ จึงไม่กล้าประท้วงเรื่องน้ำเค็ม” (บุญส่ง เตียรรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2542)

หรือกรณีโครงการผันน้ำประปาให้การประปานครหลวง ชาวแม่กลองไม่ได้คัดค้านด้วยการชุมนุมประท้วงเดินขบวน หรือรวมตัวกันดำเนินแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวว่า “ชาวบ้านก็คุยกันนะว่าน้ำในแม่น้ำแม่กลองเขาจุดไปทำน้ำประปา ก็ได้แต่พูดกันเฉยๆ ไม่มีการวิ่งเต้นไปร้องเรียนอะไร ก็คุยกันได้แค่นั้นเอง ก็ยุติไป ก็เราไม่ใช่เจ้าหน้าที่การเมืองการอะไรนี่ ก็ให้เจ้าหน้าที่เขาเป็นคนทำไป” (เรื่อน พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) โดยนอกจากร้องเรียนหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง หลังทราบข่าวว่าจะมีการผันน้ำบริเวณเหนือเขื่อนไปทำน้ำประปาให้ชาวกรุงเทพฯ และปริมณฑล เพราะไม่พอใจต่อระบบการจัดสรรน้ำของราชการที่เอาใจแต่คนเมืองหลวงแต่ทอดทิ้งชาวสวน (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 142) ชาวแม่กลองส่วนที่เป็นชนชั้นกลางในเมืองได้ร่วมกันผลักดันให้มีการจัดตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหามลพิษทางน้ำในลุ่มน้ำแม่กลอง (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 23) รวมทั้งจัดงานสัมมนาร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กลุ่มต่างๆ ในเขต จ. กาญจนบุรี ได้แก่ กลุ่มสตรีกาญจนบุรี เทศบาลเมืองกาญจนบุรี ชมรมธรรมชาติสิ่งแวดล้อมเพื่ออนาคตกาญจนบุรี ชมรมสื่อมวลชน จ.กาญจนบุรี ชมรมอนุรักษ์กาญจนบุรี และกลุ่มชาวไร่อ้อยเขต 7 ได้ร่วมกันจัดสัมมนาหัวข้อ แควน้อย แควใหญ่และแม่กลองจะมีน้ำพอให้ กทม. หรือไม่ ณ ห้องประชุมวิทยาลัยอาชีวศึกษากาญจนบุรี จ.

จำนวนต้นผลไม้ที่ตาย ภาวเป็นเครื่องพื่อน้ำใจ” (จดหมายจากพระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เสนาบดีกระทรวงมหาราชฯ ลงวันที่ 9 กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 113)

กาญจนบุรี วันที่ 6 กรกฎาคม 2539 เพื่อหาแนวทางการแก้ปัญหาการผันน้ำแม่กลองสำหรับผลิตน้ำประปาพร้อมกับการประปานครหลวง (รายละเอียดดู โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539)⁹⁸

อย่างไรก็ดี ภายใต้สถานการณ์ปัจจุบัน รูปแบบการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ไขปัญหาท้องถิ่นในลักษณะต่างๆ ข้างต้นมีข้อจำกัด ดังกรณีปัญหาน้ำเค็ม การถวายฎีกาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่ง ที่ก่อให้เกิดโครงการก่อสร้างเขื่อนป้องกันน้ำเค็ม ทว่าการสร้างเขื่อนดังกล่าวเป็นการแก้ไขปัญหาที่ไม่ตรงจุด และไม่เข้าใจสภาพปัญหา เพราะภาวะน้ำเค็มหนุนสูงจะเกิดขึ้นเพียงในช่วง 2-3 ปีแรกหลังจากที่เขื่อนศรีนครินทร์ เริ่มกักเก็บน้ำ นอกจากไม่สู้มีประโยชน์ โครงการป้องกันน้ำเค็มส่งผลให้ปัญหาน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองทวีความซับซ้อนยิ่งขึ้นดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ซึ่งสาเหตุที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งเป็นเพราะโครงการนี้เป็นการมองปัญหาจากภายนอกและสั่งการลงมาจากด้านบนเป็นลำดับขั้น แต่ขาดการมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์และเสนอแนวทางแก้ปัญหาโดยชาวแม่กลองซึ่งเป็นผู้ที่อยู่กับปัญหาและได้รับผลกระทบโดยตรง

เช่นเดียวกับกรณีโครงการผันน้ำประปาซึ่งจะส่งผลให้ปริมาณน้ำในแม่น้ำแม่กลองลดลง การจัดตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองไม่สามารถคลี่คลายปัญหาได้มากนัก ที่ผ่านมาคณะกรรมการฯ ได้พิจารณาประเด็นปริมาณน้ำว่าพอเพียงหรือไม่ แต่ไม่สามารถหาข้อยุติได้ เพียงแต่มีมติว่าจะต้องมีปริมาณน้ำสำรองไว้ให้เพียงพอที่จะปล่อยลงมาคืนน้ำเค็มไว้ไม่ให้ขึ้นเกิน อ.อัมพวา ขึ้นไป (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545: 23) สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งเป็นเพราะว่าการแก้ไขปัญหาในรูปการจัดตั้ง “คณะกรรมการร่วม” ไม่สามารถแก้ปัญหาก็จริง นอกจากสืบเนื่องมาจากจุดยืนและผลประโยชน์ที่ต่างกันของคณะกรรมการแต่ละฝ่าย คณะกรรมการร่วมที่ตั้งขึ้นมักไม่มีอำนาจในการตัดสินใจดำเนินการ แม้ที่ประชุมมีมติเห็นพ้องต้องกัน ก็ไม่ได้หมายความว่ามติดังกล่าวจะได้รับการนำไปปฏิบัติจริง เพราะต้องขึ้นอยู่กับอำนาจของหน่วยงานต่างๆ อีกมาก กล่าวอีกนัยหนึ่ง คณะกรรมการร่วมมักเป็นยุทธวิธีที่หน่วยงานรัฐนิยมใช้ในการตอบสนองข้อเรียกร้องของกลุ่มต่างๆ เพราะสามารถลดกระแสกดดันและยืดระยะเวลาการตัดสินใจออกไปได้ระยะหนึ่ง และอาศัยเป็นข้ออ้างได้ว่าได้พยายามแก้ไขปัญหาอย่างถึงที่สุดแล้ว นอกนั้นเป็นสิ่งที่สุดวิสัยหรือเกินกำลังที่หน่วยงานนั้นๆ จะปฏิบัติได้ เช่นเดียวกับกรณีการจัดสัมมนาร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องข้างต้น ซึ่งแม้ผู้ช่วยผู้ว่าการการประปานครหลวงจะรับปากชาวแม่กลองในที่สัมมนาว่าจะไม่สร้างความเดือดร้อนให้ แต่ก็เพียงการรับปากอย่างไร้หลักประกันใดๆ เพราะในทางปฏิบัติการประปานครหลวงไม่มีมาตรการหรือกลไกใดในการควบคุมไม่ให้โครงการผันน้ำประปาก่อปัญหาและผลกระทบต่อชาวลุ่มน้ำแม่กลองดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้

ฉะนั้น ท่ามกลางการขยายตัวของอำนาจรัฐรวมทั้งระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่ทวีความซับซ้อนและรุนแรงมากขึ้น “การต่อต้านในชีวิตประจำวัน” ที่ชาวบางนางลิ้นจี่รวมทั้งชาวสวนสมุทรสงครามใช้มาแต่อดีตจึงมีข้อ

⁹⁸ ผู้เข้าร่วมสัมมนาเสนอให้แก้ปัญหาการใช้น้ำของคนกรุงเทพฯ ด้วยการ 1) ให้การประปานครหลวงลดการสูญเสียในระบบจัดส่งน้ำ 2) ให้กรุงเทพฯ ลดปริมาณน้ำดิบที่ใช้ในการได้น้ำเสีย ซึ่งกรุงเทพฯ ใช้ปีละ 600 ล้านลิตรหรือเท่ากับปริมาณน้ำที่คิดจะผันจากแม่กลอง 5 เดือนในช่วงฤดูแล้ง ถ้าสามารถลดน้ำได้น้ำเสียก็จะมีน้ำเหลือสำหรับการทำน้ำประปา โดยไม่ต้องดึงน้ำจากแม่กลอง และ 3) ให้แก้ปัญหการใช้น้ำฟุ่มเฟือยของคนกรุงเทพฯ หรือมีมาตรการเพื่อให้เกิดการประหยัดน้ำ เช่น การใช้มาตรการราคาราคาที่สะท้อนต้นทุนที่แท้จริง ฯลฯ (โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2539: 6)

จำกัดเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ชาวบางนางลี่ไม่สามารถแก้ไขหรือจัดการปัญหาด้วยแนวทางหรือวิธีการที่แต่ละบุคคลนัดหรือได้ประโยชน์เป็นรายบุคคลได้อีกต่อไป เพราะนอกจากส่วนใหญ่ไม่ใช่วิธีการแก้ปัญหาที่สาเหตุและในระยะยาว การแก้ไขปัญหาก็เป็นรายบุคคลไม่มีพลังพอที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการตัดสินใจในระดับนโยบายได้ ประสบการณ์การเคลื่อนไหวในสังคมไทยที่ประสบความสำเร็จส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับประสานความร่วมมือของผู้ประสบปัญหาภายใต้การจัดรูปองค์กรแบบหลวมๆ เพราะไม่เพียงแต่ก่อให้เกิดพลังทบทวีทางการเมือง (political synergy) (สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ อ้างใน ประภาส ปิ่นตบแต่ง 2541: 78) หากยังเป็นการลดต้นทุนของแต่ละกรณี ปัญหาเมื่อพิจารณาจากทฤษฎีการระดมทรัพยากร (resource mobilization, ประภาส ปิ่นตบแต่ง 2541: 78) น่าสนใจที่แม้จะยังไม่ถูกพัฒนาไปสู่ระดับที่ใหญ่หรือกว้างขึ้น การจัดรูปองค์กรทางสังคมและการเมืองแบบหลวมๆ ดังกล่าวนี้อาจเคลื่อนไหวอยู่อย่างมีชีวิตชีวาในท้องถิ่นบางนางลี่ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในหัวข้อถัดไป

2.2 การจัดรูปองค์กรทางสังคมและการเมือง

2.2.1 การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม: ชุดทำครัว

ถึงแม้รูปแบบและวิธีการทำสวนย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงไม่สู้จะมีเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดกิจกรรมรวมหมู่ โดยเฉพาะการใช้แรงงานร่วมกัน เมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนชาวนา เนื่องจากไม่จำเป็นต้องใช้แรงงานคราวละมากๆ เป็นช่วงๆ ขณะเดียวกันก็ไม่มีทรัพยากรร่วมหรือสมบัติสาธารณะ เช่น ที่ดิน และป่า ที่ก่อให้เกิดองค์กรและระเบียบกฎเกณฑ์ในการดูแล จัดสรร และใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แม้อาศัยน้ำในการทำเกษตรอย่างต่อเนื่อง นอกจากระเบียบกฎเกณฑ์อย่างหลวมๆ เช่น การปล่อยให้ทางน้ำหรือลำประโดงต่างๆ เชื่อมโยงต่อเนื่องกัน ห้ามปิดกั้น รวมไปถึงการแบ่งฟากหรือสลับกันลอกหรือไถดินจากท้องร่องหรือลำประโดงระหว่างคนที่มีส่วนติดกัน (สุจิต ชีรเวทย์ 2545: 80) ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงไม่มีระบบการจัดการน้ำและการจัดองค์กรผู้ใช้น้ำเหมือนเช่นระบบเหมืองฝายในภาคเหนือตอนบนและภาคอีสาน ซึ่งมีการจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ พัฒนากฎเกณฑ์การใช้น้ำ กำหนดสิทธิการใช้น้ำ ตลอดจนระบุหน้าที่ของสมาชิกอย่างชัดเจน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะปริมาณน้ำในแม่น้ำบางนางลี่รวมทั้งที่ราบภาคกลางแตกต่างกันมากในแต่ละฤดูกาล โดยฤดูฝนต่อฤดูหนาวจะมีน้ำหลาก ขณะที่ในฤดูแล้งน้ำจะลดลงอย่างมาก ทำให้การควบคุมน้ำในระดับหมู่บ้านเป็นไปได้ (Tanabe 1994: 158)

ทั้งนี้ การใช้แรงงานร่วมกันหรือกิจกรรมรวมหมู่ของชาวบางนางลี่เกิดขึ้นในเงื่อนไขของกิจกรรมทางสังคมมากกว่ากิจกรรมการผลิต ดังจะเห็นจากการที่เมื่อคราวจัดงานบุญงานประเพณีต่างๆ นอกจากเป็นโอกาสของการพบปะสังสรรค์ ขณะเดียวกันยังเป็นโอกาสที่ชาวบางนางลี่ได้ประกอบกิจกรรมรวมหมู่อย่างสำคัญ ดังกรณีพิธีอุปสมบทของนายประภาส หาดสมบัติ เมื่อวันที่ 29-30 มีนาคม 2546 ณ วัดบางแคกลาง ซึ่งมีญาติสนิทมิตรสหายมาร่วมงานจำนวนมาก ทว่าบุคคลเหล่านี้ไม่ได้มาร่วมเพียงในฐานะแขกของงาน หากแต่ประมาณกึ่งหนึ่งมาร่วมในฐานะส่วนหนึ่งของเจ้าภาพ โดยต่างแยกย้ายกันทำหน้าที่ตามที่ตนถนัด รายที่มีความชำนาญด้านพิธีกรรมหรือมีความรู้ด้านพิธีสงฆ์ก็จะทำหน้าที่เป็นโฆษกและเป็นผู้ดำเนินรายการขณะประกอบพิธีสงฆ์ รายที่ถนัดด้านการประกอบอาหารจะดูแลเรื่องการจัดเตรียมและปรุงอาหาร ส่วนรายที่ไม่มีความชำนาญด้านใดเป็นการเฉพาะก็อาจทำหน้าที่เสิร์ฟน้ำและอาหารให้กับแขกหรือ หรืออาจจะเป็นลูกมือให้กับพ่อครัวแม่ครัว ขณะที่องค์การบริหารส่วนตำบลบางนางลี่ซึ่งมีรถยนต์ได้อำนวยความสะดวกในการรับส่งนาและญาติๆ ฯลฯ ซึ่งการจัดสรรบทบาทหน้าที่ใน

งานประเพณีเช่นนี้ไม่ได้ขึ้นอยู่กับสถานะทางสังคม การเมือง หรือเศรษฐกิจ ดังจะเห็นได้จากการที่สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลบางนางลี่ 2 คนทำหน้าที่เป็น “เด็กเสิร์ฟ” คอยเดินเสิร์ฟน้ำดื่มและอาหารให้กับแขกที่มาร่วมงาน เช่นเดียวกับที่หนึ่งในพ่อครัวหรือที่เรียกว่า “หน้าเตา” คือกำนันตำบลบางนางลี่คนปัจจุบัน งานประเพณีย่านบางลี่จึงไม่เพียงแต่เป็นโอกาสของการประกอบกิจกรรมรวมหมู่ หากขณะเดียวกันเป็นการลบความแตกต่างของสถานะทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจลงชั่วคราว แทนที่จะเป็นการตอกย้ำสถานภาพเดิมเหมือนเช่นที่เกิดในงานประเพณีในชนบทไทยโดยทั่วไป

ภาพที่ 49 แสดงกำนัน ต.บางนางลี่ คนปัจจุบัน (ขวาสุด) ขณะปรุงอาหารอยู่หน้าเตาร่วมกับคนอื่นๆ

ภาพที่ 50 แสดงสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลบางนางลี่ขณะเตรียมน้ำไปเสิร์ฟแขก

นอกจากนี้ การจัดสรรบทบาทหน้าที่ในงานประเพณีดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นอย่างไร้ระบบ หากแต่เกิดขึ้นบนฐานของการจัดองค์กรความร่วมมือทางสังคมที่เรียกว่า “ชุดทำครัว” ซึ่งชุดหนึ่งประกอบด้วยสมาชิกประมาณ 10-15 คน แบ่งเป็น “หน้าเตา” ประมาณ 4-5 คนทำหน้าที่ปรุงรสและชิม นอกนั้นแบ่งเป็นลูกมือหรือผู้ช่วยหน้าเตา ทำหน้าที่นำส่วนประกอบสำหรับอาหารแต่ละชนิดที่จัดเตรียมเสร็จแล้วมาให้หน้าเตา มีประมาณ 4-5 คน ส่วนที่เหลือประมาณ 4-5 คนหรืออาจมากกว่ากรณีที่มีแขกหรือรายอื่นมาช่วย ทำหน้าที่จัดเตรียมส่วนประกอบอาหาร เช่น หั่นเนื้อ เด็ดผัก โขลกน้ำพริก ฯลฯ นอกจากนี้ อาจจะมีบางส่วนทำหน้าที่จัดเตรียมอาหารที่ปรุงเสร็จแล้วใส่สำหรับสำหรับนำไปเสิร์ฟแขกที่มาร่วมงาน ทั้งนี้ ชุดครัวมีความสำคัญหรือเป็นกำลังหลักของการจัดงานประเพณีแต่ละครั้ง ย่านบางนางลี่มีชุดครัวประมาณ 4 ชุด ประจำอยู่แต่ละวัด โดย “ที่วัดแคกลางนี้เป็นชุดผม กำนัน ไต้ง ผมเป็นหน้าเตา เติญ คอยชิม ชุดนี้ทำแต่วัดแคกลาง ส่วนวัดยายพุ่มมีชุดแม่ครัวของเขา ชุดยายละมอด ป้าแพ ยายน้อง โดยตั้งแต่ปี 90 ลงมาหัวหน้าแม่ครัวคือน้าม่อม ส่วนปี 85-90 เป็นชุดของป้าเกลียวกับลุงฮ้อ เป็นคนจีนมาจากวัดกุฎีบางเค็ม ส่วนที่วัดใหม่ [วัดใหม่ยายเกลียว] มีชุดหนึ่งของตาอะไรอ้วนๆ ชุดคนที่ทำครัวค่อนข้างจะซ้ำๆ กัน บางคนเห็นเรามีฝีมือดีทำกับข้าวอร่อย เขาจะมาชวนไปทำ แล้วแต่พวกใครพวกมัน ส่วนใหญ่ชาวสวนไม่ค่อยจ้างโต๊ะจีน คือกินไม่อิ่ม ส่วนใหญ่โต๊ะจีนจะมีงานแต่ง แต่ก็ไม่ถึง 10 เปอร์เซนต์ ส่วนมากจะทำกินกันเอง พอเหลือก็เอากลับไปกิน ธรรมเนียมชุดครัวมีมานานแล้ว” (บุญส่ง เดียวรัตนวราร, สัมภาษณ์ 29 มีนาคม 2546)

ภาพที่ 51 แสดงสมาชิกชุดทำครัวส่วนที่จัดเตรียมส่วนประกอบอาหาร

ทั้งนี้ ชุดครัวบางชุดเป็นที่นิยมเนื่องจากปรุงอาหารอร่อย บางครั้งในรอบ 1 เดือนอาจต้องปรุงอาหารให้กับงานต่างๆ ต่อเนื่องกันถึง 4-5 งานโดยไม่ได้หยุดพัก ทั้งๆ ที่การทำเช่นนี้ไม่ได้รับค่าตอบแทนเป็นเงิน อาจจะได้รับของกำนัลเล็กๆ น้อยๆ แต่สาเหตุที่ชุดครัวทำเช่นนี้เป็นเพราะต้องการช่วยเหลือเพื่อนฝูงและสังคม เป็นการคาดหวังน้ำใจมากกว่าผลตอบแทนเป็นเงินสด ดังกรณี “หน้าเตา” ยอดนิยมนายหนึ่งที่ว่า “ผมเดี๋ยวนี้นแทบทั้งเดือนเลยที่ต้องออกทำครัว เมื่องานขยายสาย 6 วัน พักผ่อนวันหนึ่ง แล้วไปงานแต่งอีก 2 แล้วมางานศพนี้อีก 6 วัน แขนจะยกไม่ขึ้นแล้วเนี่ย แล้วต่อไปงานบวชนี้อีก 2 วัน 10 กว่าวัน ก็เหนื่อย อย่างเมื่อคืนก็ตั้งแตดี่สี่...รู้สึกดีใจ ได้ช่วยเหลือพรรคพวกสังคม อย่างก่อนแม่ตายแม่จะไปช่วยทำไมลูกก็ไม่มี พอแม่ตายคนมาช่วยกันเพียบ เราก็หวังอย่างนี้ ค่าตอบแทนอะไรผมไม่สนหรอก กาแฟ กระทั่งแดง เราหวังน้ำใจมากกว่า” (บุญส่ง เดียวรัตนวรกร, สัมภาษณ์ 29 มีนาคม 2546)

ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ แม้ “ชุดทำครัว” มีบทบาทหน้าที่จำกัด ไม่ได้สัมพันธ์กับระบบกรรมสิทธิ์และแบบแผนการจัดการทรัพยากรร่วมหรือสมบัติสาธารณะ (common property) ซึ่งไม่ผู้ปรากฏในย่านบางนางลี่ แต่สามารถอาศัยเป็นฐานในการพัฒนาเป็นพลังของท้องถิ่นในการเผชิญกับปัญหาและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องได้ เพราะ 1) “ชุดทำครัว” เป็นการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมที่มีเป้าหมายเพื่อประโยชน์สาธารณะ ไม่ใช่ประโยชน์ของบุคคลหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง จึงมีศักยภาพสูงที่จะดำเนินกิจกรรมสาธารณะต่างๆ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มซึ่งได้รับการจัดตั้งจากหน่วยราชการ ดังที่ “หน้าเตา” รายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “กลุ่มคนทำครัวเรียกว่ากลุ่มธรรมชาติ กลุ่มอย่างนี้นั้นเพื่อสังคม ทำงานสำเร็จมากกว่า เพราะว่ามีวัตถุประสงค์อย่างเดียวคือทำงานให้สำเร็จ แต่อย่างกลุ่มส้มโอมีสมาชิก 30-40 คน เป็นกลุ่มจัดตั้ง เกษตรฯ เขามาให้คำแนะนำ แต่ทำกิจกรรมไม่ดีเท่าที่ควร เพราะว่าการรวมตัวไม่ดี แล้วมันเกี่ยวเนื่องกับผลประโยชน์ของสมาชิก ของกลุ่ม” (บุญส่ง เดียวรัตนวรกร, สัมภาษณ์ 29 มีนาคม 2546) ขณะเดียวกัน 2) “ชุดทำครัว” จัดรูปขึ้นบนความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เท่าเทียมหรือเป็นแนวราบตามบทบาทหน้าที่ ไม่ได้จัดโครงสร้างอำนาจเป็นลำดับชั้นลดหลั่นลงมา อาทิ

ประธาน รองประธาน เลขานุการ เกรียงไกร ฯลฯ เหมือนเช่นกลุ่มหรือองค์กรโดยทั่วไป ประกอบกับ 3) “ชุดทำครัว” จัดรูปความสัมพันธ์แบบหลวมๆ และเป็นคราวๆ ไปตามเงื่อนไขและสถานการณ์ จึงมีความยืดหยุ่นและคล่องตัวกว่าการจัดรูปเป็นกลุ่มหรือองค์กรที่มีโครงสร้างถาวรและแข็งตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง 4) “ชุดทำครัว” เป็นสภาวะซึ่งความแตกต่างทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองเดิมถูกลบลงชั่วคราว การที่ชาวบางนางลี่คนใดจะทำหน้าที่อะไรขึ้นอยู่กับความถนัด ประสบการณ์ ความพึงพอใจ ฯลฯ ไม่ใช่สถานะทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ฯลฯ เหล่านี้เป็นเงื่อนไขของ “ชุดทำครัว” ที่เอื้ออำนวยให้ชาวบางนางลี่สามารถพัฒนาเป็นพลังของท้องถิ่นในการจัดการกับประเด็นสาธารณะซึ่งกว้างขวางและซับซ้อนกว่าได้

2.2.2 การจัดรูปองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ: ประชาคมท้องถิ่นบางนางลี่

นอกจากการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมเมื่อคราวต้องประกอบกิจกรรมร่วมกันหรือต้องระดมแรงงานคราวละมากๆ เมื่อคราวที่ต้องตัดสินใจในประเด็นสาธารณะหรือประเด็นที่ส่งผลกระทบต่อทุกคน ชาวบางนางลี่ได้จัดรูปองค์กรขึ้นมาเพื่อดำเนินการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะร่วมกัน ดังเมื่อคราวที่ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านหมู่ 2 ต.บางนางลี่ ว่างลง ชาวหมู่ 2 ได้ร่วมกันดำเนินการสรรหาบุคคลที่คิดว่าเหมาะสมกับตำแหน่ง และหลังจากมีมติเป็นเอกฉันท์ ชาวหมู่ 2 ได้แจ้งบอกให้ผู้ได้รับการคัดสรรไปรับรองผู้ลงสมัครตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน เพื่อจะได้อาศัยโอกาสดังกล่าวเสนอชื่อเขาลงรับสมัครเลือกตั้งตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งการดำเนินการเหล่านี้เกิดขึ้นโดยที่ผู้ได้รับการคัดสรรไม่มีส่วนรู้เห็นแต่ประการใด อีกทั้งเดิมที่เจ้าตัวก็ไม่มีคุณสมบัติที่จะเป็นหรือลงรับสมัครเลือกตั้งตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน ดังที่อดีตผู้ได้รับการคัดสรรคนดังกล่าวกล่าวอย่างชัดเจนว่า “จริงๆ ตอนแรกไม่อยากจะเป็นผู้ใหญ่บ้าน แล้วก็มีคนอื่นสมัครเป็นผู้ใหญ่บ้านด้วย พอถึงวันนั้นมีคนขอร้องให้ไปรับรองการสมัครของผู้สมัครคนอื่น แต่มาถึงเขากลับเสนอชื่อเราลงสมัคร จริงๆ ผมไม่ชอบ ไม่อยากเป็น ผมเป็นคนทำมาหากิน แต่ว่าพอผมถูกเสนอชื่อคนลงแข่งคนอื่น เขาก็สละสิทธิ ก็เลยเหลือผมคนเดียว” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) และหลังจากได้รับการเสนอชื่อและได้รับการคัดเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่ 2 ได้ประมาณ 3-4 เดือน ผู้ได้รับการคัดสรรรายนี้ได้รับการเสนอชื่อให้ดำรงตำแหน่งกำนันต่อจากตำแหน่งที่ว่างลง และได้รับการเลือกตั้งเป็นกำนันตำบลบางนางลี่และดำรงตำแหน่งจนกระทั่งเกษียณอายุราชการในที่สุด ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นเพราะ “คนหมู่ 2 ก็เล็งให้เป็นกำนันต่อดี” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

การจัดรูปองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะดังกล่าวคล้ายคลึงกับการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม เช่น “ชุดทำครัว” ที่กล่าวในหัวข้อก่อนหน้านี้ เพราะกลุ่มผู้คนที่ร่วมกันคัดสรรบุคคลสำหรับเป็นผู้นำข้างต้นรวมตัวกันแบบหลวมๆ ในแนวระนาบ ไม่ได้มีการจัดโครงสร้างองค์กรที่ลดหลั่นกันมาตามลำดับชั้น และมีลักษณะเฉพาะกิจหรือตามเงื่อนไขความจำเป็น มากกว่าจะดำรงอยู่ตามวาระหรือตามกำหนดเวลาที่แน่นอน รวมทั้งเป็นการจัดรูปองค์กรที่มีความยืดหยุ่น สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์และความเหมาะสม ไม่จำกัดว่าต้องอยู่ในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งตายตัว ประกอบกับผู้คนที่เป็นองค์ประกอบของกลุ่มส่วนใหญ่มีสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมไม่แตกต่างกันมาก คุณสมบัติของการจัดรูปองค์กรในลักษณะเช่นนี้ส่งผลให้การตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ ซึ่งในที่นี้คือการคัดสรรบุคคลที่เหมาะสมสำหรับดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน วางอยู่บนการเจรจาต่อรองด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริงบนฐานของความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ค่อนข้างเท่าเทียม ซึ่งส่งผลให้ผลการตัดสินใจ

สนใจไม่เอนเอียงไปตามความต้องการของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมากเกินไป หรือส่งผลให้การตัดสินใจสามารถตอบสนองปัญหาและความต้องการของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียได้ใกล้เคียงที่สุด โดยชาวบางนางลี่เรียกการจัดรูปองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะในกรณีนี้ว่า “เป็นวิธีการที่สมัยนี้เรียกว่าประชาคม”⁹⁹ (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) ซึ่งหมายถึงการที่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียได้ร่วมกันแสดงความคิดเห็นและตัดสินใจบนฐานของความสัมพันธ์ทางอำนาจที่เท่าเทียม

ขณะที่คุณสมบัติของบุคคลที่ชาวบางนางลี่คาดหวังให้เป็นผู้นำทางการไม่จำเป็นจะต้องเป็นผู้มีอำนาจหรือร่ำรวยซึ่งสามารถให้การ “อุปถัมภ์” ได้ หากแต่เป็นบุคคลที่ “แค่เป็นคนดีและพร้อมจะเสียสละเวลาส่วนตัวเพื่อชาวบ้าน เป็นตัวอย่างที่ดีได้ก็พอ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) ผู้นำที่สร้างความประทับใจให้กับชาวบางนางลี่คือผู้นำที่ดูแลสารทุกข์สุกดิบอย่างทั่วถึง เช่น “กำนันแสง แกเป็นกำนันที่พายเรือไปเยี่ยมราษฎรได้มากที่สุด และลูกเล็กเด็กแดงจะรู้จักกันทั่ว ใครเกิดใครตายแกจะออกไปทำให้ที่บ้าน ใ้บารมีของการเป็นผู้ใหญ่ใจดี” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) เช่นเดียวกับกำนันกมลที่นอกจาก “แกกับภรรยาใจดี ชอบทำบุญ ชอบไปตามงานวัดต่างๆ ชาวบ้านมีอะไรก็ไป ไปแบบคนใจดี ไม่มีอำนาจไปแสดงอะไร” ในการดำเนินงานพัฒนาท้องถิ่น “บางครั้งเงินไม่พอแกเอง แยกพัฒนาโรงเรียน ถนน วัด แกทำหมดเลย” (เพ็งอ้ง) โดยเฉพาะ

⁹⁹ แนวคิดประชาคมหรือประชาสังคม (civil society) ได้รับความสนใจในประเทศไทยตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา เพราะได้เกิดความตระหนักว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและรุนแรงก่อให้เกิดปัญหาและความขัดแย้งใหม่ๆ เกินกว่าที่ลำพังรัฐจะสามารถแก้ไขได้ โดยเฉพาะปัญหาเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และคุณภาพชีวิต จำเป็นจะต้องให้บทบาทกับกลุ่มต่างๆ ในสังคมที่ไม่ใช่รัฐ ไม่ใช่ราชการ และก็ไม่ใช่ภาคธุรกิจ (Drucker อ้างใน เอนก เหล่าธรรมทัศน์ 2542: 60) แต่เป็น “หน่วยพื้นฐานทางการเมือง” แบบที่สามซึ่งเป็นจุดสังเคราะห์ระหว่างผลประโยชน์สาธารณะกับปัจเจกบุคคล และเป็นสถาบันประชาธิปไตยที่อยู่ตรงกลางระหว่างกลไกรัฐกับคณะเอกชนที่แสวงหาอำนาจในระบบแข่งขันเสรี (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล อ้างใน ปิยะนุช เงินคล้าย 2539: 34-6) หรือเป็นขบวนการปฏิรูปที่เข้มข้นและหลากหลายของประชาชนธรรมดา ที่แม้จะยอมรับในรัฐชาติ ยอมรับในการแบ่งแยกระหว่างรัฐกับสังคม แต่ก็ตระหนักถึงขีดจำกัดและความสามารถของรัฐ-ชาติในการแก้ปัญหาความขัดแย้งใหม่ๆ จึงเสนอทางเลือกด้วยการสร้างประชาสังคมให้แข็งแกร่งขึ้นมาในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบต่างๆ แทนการช่วงชิงอำนาจรัฐด้วยการปฏิวัติรุนแรง เป็นขบวนการปฏิรูประบบเดิมที่ดำรงอยู่ให้มีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น เป็นประชาธิปไตยที่เข้มข้นและมีที่ว่างให้กับความแตกต่างหลากหลาย ด้วยการสร้างขีดจำกัดให้รัฐ มากกว่ามุ่งสลายรัฐ เป็นการเปิดพื้นที่ทางการเมืองพื้นที่สาธารณะอีกแบบขึ้นมาที่ไม่ใช่รัฐ ไม่ใช่ระบบเศรษฐกิจ และไม่ใช่เรื่องส่วนตัว แต่เป็นพลังอยู่นอกสถาบันการเมืองที่ดำรงอยู่ (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2542: 63, 65 และดู เอนก เหล่าธรรมทัศน์ 2542: 35 ประกอบ) ทั้งนี้ ประชาสังคมที่ได้รับการกล่าวถึงในบริบทร่วมสมัยมีความหมายต่างไปจากประชาสังคมแบบเดิม เพราะขณะที่ประชาสังคมในความหมายเก่าเช่นประชาสังคมแบบเสรีนิยมหรือกลุ่มอาสาศัมครและประชาสังคมแบบชุมชนนิยม 1) อยู่ในรูปกลุ่มหรือองค์กรอาสาศัมคร มีชุมชนไม่ว่าจะเป็นในเมืองหรือชนบทเป็นฐาน 2) มี “ความเป็นพลเมือง” ที่ยืนยันขึ้นแข็งในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนหรือท้องถิ่นในฐานะหน้าที่ของพลเมืองดี และ 3) มองรัฐในแง่ดีหรือมีความเป็นกลาง ทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของประชาชน และสนับสนุนให้รัฐขยายอำนาจแห่งการช่วยเหลือนี้ออกไปอีก ทว่าประชาสังคมที่กลับมาใหม่ 1) ไม่ได้เป็นกลุ่มหรือองค์กรอาสาศัมคร แต่เป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ที่อาศัยพื้นที่สาธารณะเป็นฐาน 2) มี “ความเป็นพลเมือง” ชนิดที่สนใจ ตัว และจิตสำนึกทางการเมืองสูง และเห็นว่าการให้ความสำคัญเฉพาะชุมชนหรือท้องถิ่นเป็นการลดทอนบทบาททางการเมืองหรือความเป็นการเมืองของประชาสังคม และ 3) สงสัยในความเป็นกลางและความสามารถของรัฐ และพยายามท้าทายและสร้างขีดจำกัดให้กับอำนาจรัฐ มากกว่าจะสนับสนุนให้รัฐมีอำนาจมากขึ้นเหมือนเช่นประชาสังคมแบบเดิม (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2540: 73)

อย่างยิ่งคือประธานฝ่ายบริหารองค์การบริหารส่วนตำบลบางนางลี่คนปัจจุบัน ซึ่งอดีตเป็นกำนันและปัจจุบันบุตรชายดำรงตำแหน่งนี้แทน บิดามารดาเป็นเพียงพ่อค้าแม่ค้าเรือต่อที่เข้ามาค้าขายและถือสวนทำตาล ไม่ได้มีฐานะร่ำรวยมาก่อน แต่สาเหตุที่ได้รับความนิยมไว้วางใจจากชาวบางนางลี่มาจนกระทั่งถึงรุ่นลูกเป็นเพราะ “เราเสมอต้นเสมอปลาย ทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม...อิทธิพลก็มี แต่เราใช้ความดีชนะ” (เจริญ ถือตรง, สัมภาษณ์ 20 มกราคม 2545)

นอกจากนี้ หากพิจารณาในพื้นที่ของการเมืองระดับประเทศจะยิ่งเห็นคุณสมบัตินักการเมืองที่ชาวบางนางลี่คาดหวังชัดเจนยิ่งขึ้น กล่าวคือ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรคนปัจจุบันของ จ.สมุทรสงคราม ซึ่งมีเพียงคนเดียวคือ นางรังสิมา รอดรัศมี พรรคประชาธิปัตย์ ประกอบอาชีพนางพยาบาลและเสนอภาพตนเองในฐานะนางพยาบาลผู้สุภาพเรียบร้อยและโอบอ้อมอารี ไม่ได้มีภาพของความเป็น “เจ้าแม่” ผู้มีอิทธิพล หรือ “เถ้าแก่เนี้ย” แต่ประการใด ซึ่งภาพดังกล่าวสอดคล้องกับความรับรู้ของชาวบางนางลี่ที่มีต่อนักการเมืองรายนี้ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวว่า “รังสิมาเขาก็ไม่ได้เป็นคนมีอิทธิพลหรือเป็นเจ้าพ่ออะไร เขาเป็นพยาบาล” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) กระนั้นสาเหตุหลักที่ชาวบางนางลี่เลือกนักการเมืองรายนี้ไม่ได้เป็นเพราะพลังของภาพนางพยาบาลที่ถูกสื่อออกมาผ่านโปสเตอร์และปฏิทินรณรงค์หาเสียง หากแต่เป็นการประพฤติปฏิบัติตนของนักการเมืองรายนี้ที่ชาวบางนางลี่เห็นว่าเป็น “คนดี” ในสายตาของพวกเขา อาทิ การไป “ช่วยงาน” บุญประเพณีต่างๆ การไม่ถือตัว ฯลฯ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “เลือกรังสิมาเพราะว่าเขาเป็นคนดี งานศพงานบวชแกไปทุกงาน...มีงานบวชแกก็ออกำ คลุกคลีกับชาวบ้าน ทักทายยิ้มแย้ม...เขาจะซื้อเสียงใครหรือเปล่าก็ไม่รู้ แต่ว่าเขาไม่ได้มาซื้อเรา...สมัยหน้าเราก็ลงรังสิมาอีกแหละ เพราะเขาก็ไม่มีอะไรเสียหายนี่แก แต่วางการข้างในเป็นอย่างไรเราไม่รู้” (เพ็งอ้ง) เช่นเดียวกับกรณีสมาชิกวุฒิสภา ซึ่ง จ.สมุทรสงคราม มีเพียง 1 คน คือ นายมนตรี สันทวิชย์ เลขาธิการมูลนิธิคุ้มครองเด็ก ซึ่งแม้ไม่ได้ไปลงคะแนนเลือกตั้งสมาชิกวุฒิสภาครั้งที่ผ่านมา ชาวบางนางลี่รายดังกล่าวตั้งใจจะเลือกสมาชิกวุฒิสภาคนนี้เช่นกัน เพราะเห็นว่า “ครูยุ่น [นายมนตรี สันทวิชย์] เขาเป็นคนดี เอาใจใส่เรื่องเด็ก ผู้หญิง คนอื่นไม่มีใครอ้าแขนมาดูแลเรื่องเด็ก อย่างเด็กเป็นอะไรไปโรงพักแกก็มาแล้วแกเป็นคนบ้านเราด้วย” (เพ็งอ้ง)

ทั้งนี้ การที่การจัดรูปองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะในรูปที่ชาวบางนางลี่เรียกว่า “ประชาคม” สามารถเกิดขึ้นหรือเป็นไปได้ และการที่ชาวบางนางลี่ไม่คาดหวังการอุปถัมภ์จากผู้นำของตน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะพัฒนาการทางเศรษฐกิจย่านบางนางลี่ไม่ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจหรือความแตกต่างทางชนชั้นมากนัก เพราะขณะที่การปฏิวัติเขียว¹⁰⁰ ก่อให้เกิดความแตกต่างทางชนชั้นในชนบทมากขึ้น เนื่องจากการขยายตัวของตลาดเช่าเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรและร้านจำหน่ายปัจจัยการผลิตและอุปกรณ์การเกษตรสร้างความร่ำรวยให้แก่เกษตรกรรายใหญ่ (พอฟันธุ์ อุทยานนท์ 2546: 161) และก่อให้เกิดกลุ่มนายทุน พ่อค้าเงินกู้ พ่อค้าคนกลาง ซึ่ง

¹⁰⁰ การปฏิวัติเขียว (green revolution) หมายถึงการเปลี่ยนแปลงการทำเกษตรแบบดั้งเดิมมาเป็นการทำเกษตรแบบใหม่ ซึ่งเป็นการทำเกษตรที่ใช้พันธุ์พืชที่ผสมพันธุ์ขึ้นใหม่ ใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช เครื่องจักรกลการเกษตร การชลประทานแผนใหม่ และความรู้เกี่ยวกับการจัดการฟาร์มอย่างเป็น “วิทยาศาสตร์” (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535: 15, เครื่องหมายสัญลักษณ์ประกาศเป็นของผู้เขียน)

สามารถควบคุมและได้ประโยชน์จากเทคโนโลยีและเครื่องจักรกลการผลิต รวมทั้งการที่โครงการขายปุ๋ยราคาถูก มักตกไปอยู่ในมือของผู้มีอิทธิพลท้องถิ่น ซึ่งมักเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้านผู้เป็นตัวแทนแหล่งเงินทุนกระบบและพ่อค้า (ผาสุก พงษ์ไพจิตร อ้างใน พอฟันธุ์ อุทยานนท์ 2546: 162, 172) ทว่าย่านบางนางลี่ไม่ได้ผ่านการปฏิวัติเขียว การขยายตัวของการทำน้ำตาลมะพร้าวเกิดขึ้นก่อนเกิดการปฏิวัติเขียวในประเทศไทย และไม่ได้เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขหรือในลักษณะเดียวกับการปฏิวัติเขียว โดยเฉพาะอย่างยิ่งทั้งการทำน้ำตาลมะพร้าวและการทำสวนไม้ผลย่านบางนางลี่ไม่ก่อให้เกิดคนรวยหรือผู้มีอิทธิพลในลักษณะดังกล่าว เพราะปัจจัยการผลิตการทำน้ำตาลมะพร้าวไม่ได้ผลิตโดยโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่หรือบรรษัทข้ามชาติ หรือมีตัวแทนจำหน่ายปัจจัยการผลิตดังกล่าวภายในหมู่บ้านหรืออำเภอ หากแต่ส่วนใหญ่เป็นวัสดุตามธรรมชาติที่ผ่านการแปรรูปขั้นต้น อีกทั้งผู้ขายยังเป็นพ่อค้าเร่ต่อจากที่ต่างๆ หรือเป็นเจ้าภาษี ซึ่งไม่ได้มีฐานะทางเศรษฐกิจสูงกว่าคนทำตาลมากนัก หรือบางกรณีมีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำกว่าดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ขณะที่การทำสวนผลไม้ใช้ปัจจัยการผลิตในส่วนที่เป็นของบริษัทย่อยมากหรือไม่ใช้เลยในกรณีที่ทำเกษตรกรรมยั่งยืนเต็มรูป ไม่ว่าจะเป็นเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช ยาฆ่าแมลง ฯลฯ ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ตลาดปัจจัยการผลิตทั้งการทำน้ำตาลมะพร้าวและการทำสวนจึงไม่มีเงื่อนไขให้เกิดการแสวงหาสวนต่างหรือกำไรได้มาก จึงไม่ก่อให้เกิดผู้มีอิทธิพลหรือเศรษฐีรายใหญ่ผู้ที่สามารถเข้าถึงและครอบครองตลาดปัจจัยการผลิตได้มากกว่าผู้อื่น นอกจากนี้ หากพิจารณาจากรายได้เฉลี่ยต่อปีของครัวเรือนบางนางลี่ในปี พ.ศ. 2545 ดังแสดงในตารางที่ 8 จะพบว่าครัวเรือนบางนางลี่ส่วนใหญ่ (ร้อยละ 82.56) มีรายได้เฉลี่ยใกล้เคียงหรือเกาะกลุ่มกัน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าครัวเรือนเหล่านี้มีความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจไม่มาก

เพราะเหตุนี้ ขณะที่กำนันผู้ใหญ่บ้านโดยทั่วไปมักเป็นผู้มีอิทธิพลหรือเป็นที่เคารพยำเกรง กำนันผู้ใหญ่บ้านบางนางลี่ไม่ได้มีสถานะดังกล่าว ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “บางนางลี่มีกำนันมาทั้งหมด 9 คน กำนันดี กำนันอิม กำนันสุวรรณ กำนันผ่อง กำนันแสง กำนันกมล กำนันสำรวม กำนันเผือกหรือกำนันเจริญ กำนันสำราญ กำนัน 4 คนแรกเหมือนกับเป็นกำนันที่ได้รับการแต่งตั้งจากทางราชการมากกว่า และมีบทบาทแบบราชการ แต่เนื่องจากว่าชาวบ้านบางนางลี่ไม่ได้เกรงกลัวกำนัน เพราะกำนันก็ไม่สามารถมาใช้อำนาจบาตรใหญ่ได้ ต่างจากที่อื่น กำนันที่นี่ไม่มีอิทธิพล และชาวบ้านเราก็ไม่ค่อยอ่อนข้อให้ แค่เกรงใจ เพราะว่าพวกนี้ใกล้ชิดหลง กำนันที่สร้างความประทับใจให้กับชาวบ้านได้มากๆ คือตั้งแต่ถัดจากกำนันแสงก็กำนันกมล เพราะเป็นคนดี ทำประโยชน์ให้สังคม” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) ดังกรณีพิธิอุสมบทนายประภาส หาดสมบัติ นอกจากกำนันตำบลบางนางลี่คนปัจจุบันซึ่งทำหน้าที่ “หน้าเตา” ในงานดังที่กล่าวแล้วข้างต้น อดีตกำนันตำบลบางนางลี่ 2 คน ซึ่งคนหนึ่งปัจจุบันดำรงประธานฝ่ายบริหารองค์การบริหารส่วนตำบลบางนางลี่และเป็นบิดาของกำนันคนปัจจุบัน มาร่วมงานในฐานะแขกหรือทั่วไป ไม่ได้มีสถานะพิเศษที่ต้องต้อนรับขับสู้เป็นการเฉพาะ อดีตกำนันตำบลบางนางลี่ทั้งสองซึ่งเป็นที่เคารพรักของชาวบางนางลี่นั่งพนมมือฟังพระเทศและให้ศีลให้พรกลมกลืนไปกับแขกเหรื่อกลุ่มคนวัยชราคนอื่นๆ ดังแสดงในภาพที่ 52 เป็นเครื่องชี้สถานะภาพทางสังคมของผู้นำท้องถิ่นย่านบางนางลี่ดังที่กล่าวข้างต้นได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ แม้ชาวบางนางลี่บางรายอาจมีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่ารายอื่นๆ อย่างเห็นได้ชัด เพราะมีที่ดินสวนมาก แต่ “ก็เรียกว่ายายนี้นายนั่น ไม่มีใครเรียกเศรษฐี กันนับถือกันตามญาติๆ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) และเมื่อชาวบางนางลี่ระบุอัตลักษณ์ของบุคคลมักจะอาศัยสถานที่ตั้งบ้านเรือนเป็น

เกณฑ์ ซึ่งมักเป็นชื่อคลองและวัด เช่น “นี่คนคลองลึกนี้หว่า นี่คนคลองบางแคนี้หว่าที่วิ่งไป คนหน้าวัดอมรวดีนี้หว่า คนวัดโคกเกตุนี้หว่า พวกหน้าวัดนี้หว่า แต่ไม่ได้เรียกว่าพวกไหน พวกไหน คนพื้นที่เป็นคนธรรมดาเท่าๆ กันหมด” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 27 เมษายน 2545) นอกจากนี้ แม้พื้นที่บางบริเวณจะมีนัยแสดงถึงสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่ต่างกันอยู่บ้าง โดยเฉพาะบริเวณปากคลองสายใหญ่ที่เป็นชุมชนชาวจีนที่ค่อนข้างมีฐานะ และชาวบางนางลี่มีปฏิสัมพันธ์ด้วย แต่ชาวบางนางลี่ไม่นับรวมเป็นพวกเดียวกับตน จะสัมพันธ์ด้วยเฉพาะเมื่อต้องซื้อขายสินค้าด้วยเท่านั้น ดังที่อดีตกำนันตำบลบางนางลี่กล่าวอย่างชัดเจนว่า “พวกที่อยู่ปากคลองไม่เกี่ยวกับเราเป็นคนละกลุ่มกับพวกที่อยู่ด้านใน ก็เหมือนตลาดอัมพวาในปัจจุบัน พวกนั้นเป็นเหมือนตลาดให้กับชาวสวนด้านใน” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545) เหล่านี้เป็นต้น

ทั้งนี้ การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมและองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะของชาวบางนางลี่ข้างต้นไม่เพียงแต่สะท้อนให้เห็นความเป็น “ชุมชนตกค้าง” ของชุมชนชาวสวนที่ดำรงอยู่ในย่านบางนางลี่อย่างมีชีวิตชีวา ในแง่ที่เป็นผู้คนที่มีชีวิตอยู่ในเขตภูมิศาสตร์เดียวกัน มีความสัมพันธ์กันโดยตรง ร่วมมือกันดำเนินกิจกรรมในหลายลักษณะ และมีความเอื้ออาทรต่อกันระดับหนึ่ง ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสการพัฒนาและการกลายเป็นเมือง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ อ้างใน อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 38) หากยังชี้ให้เห็นถึงคุณสมบัติของชุมชนชาวสวนซึ่งได้รับการยอมรับว่า “มีความมั่นคงด้าน...สังคมอยู่มาก” (นิธิ เอียวศรีวงศ์ อ้างใน อนุสรณ์ อุณโณ 2546: 96) หรือ “เป็นสังคมของชุมชนที่พัฒนาแล้ว” (ศรีศักร วัลลิโภดม อ้างใน ญาณิ สรประไพ 2537: 50) เนื่องจากชาวบางนางลี่มีความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจและสังคมไม่มาก ขณะเดียวกันก็สามารถจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมและการเมืองในรูปแบบและลักษณะต่างๆ บนฐานของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เท่าเทียม

3. สรุปท้ายบท

บทนี้กล่าวถึงพลังท้องถิ่นบางนางลี่โดยพิจารณาจากระบบการผลิตและสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองของชาวบางนางลี่ กล่าวในส่วนระบบการผลิต ชาวบางนางลี่ได้กระจายการผลิตทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร ซึ่งนอกจากเป็นการจัดสรรแรงงานในครัวเรือนเพื่อรักษาสถานะการเป็นองค์กรการผลิตของครัวเรือน ยังเป็นการกระจายความเสี่ยงกรณีเกิดความล้มเหลวในระบบการผลิตใดระบบการผลิตหนึ่ง และสร้างรายได้จากหลายช่องทางกรณีที่ประสบความสำเร็จในทุกระบบการผลิต ขณะเดียวกันชาวบางนางลี่ได้เรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็นการสืบทอดและพัฒนากระบวนการปรับปรุงบำรุงดินแบบอินทรีย์และชีวภาพ การใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมีป้องกันกำจัดแมลง ฯลฯ ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลให้ครัวเรือนยังสามารถหล่อเลี้ยงตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ หากแต่รูปแบบและเทคนิคการเกษตรในแนวทางทางเกษตรกรรมยั่งยืนดังกล่าวยังเกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมและผู้บริโภคอย่างสำคัญ ส่วนในด้านสังคมและการเมือง แม้ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาชาวบางนางลี่ไม่ได้มีปฏิกิริยาตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบในรูปของการชุมนุม การเดินขบวนประท้วง การยื่นฎีกา หรือการก่อการกบฏ เหมือนเช่นกรณีของชาวนาชาวไร่ ซึ่งส่งผลให้ดูเหมือนว่าชาวบางนางลี่ไม่มี “จิตสำนึกทางการเมือง” หรือเป็นผู้ที่มี “ความเฉื่อยชาทางการเมือง” แต่หากพิจารณาสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในความหมายกว้าง ปฏิบัติการและการตอบสนองต่อปัญหาและผล

กระทบของชาวบางนางลี่ที่ผ่านมาจัดเป็นการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในลักษณะของการต่อต้านในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นอาวุธของผู้ยากไร้ในการเผชิญกับการคุกคามของอำนาจที่เหนือกว่า รูปแบบการเคลื่อนไหวส่วนใหญ่จึงมักเป็นการแสวงหาช่องทางหรือทางเลือกอื่นที่ “ปลอดภัย” และ “ประหยัด” กว่า มากกว่าจะเผชิญหน้ากับปัญหาหรือท้าทายอำนาจที่อยู่เบื้องหลังปัญหาโดยตรงไปตรงมา ขณะที่การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม เช่น “ชุดทำครัว” ซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่ต้องประกอบกิจกรรมทางประเพณีต่างๆ และองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ เช่น “ประชาคมท้องถิ่นบางนางลี่” ซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่จำเป็นต้องตัดสินใจในประเด็นที่ส่งผลกระทบต่อทุกคนร่วมกัน จัดเป็นสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองระดับท้องถิ่นของชาวบางนางลี่ที่มีนัยสำคัญ และสามารถเป็นฐานให้ชาวบางนางลี่พัฒนาเป็นพลังของท้องถิ่นในการเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงและการท้าทายใหม่ๆ ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาได้อย่างเสมอหน้าและเท่าทัน

บทสรุป

ห้องถิ่นบางนางลี่ตั้งอยู่บริเวณลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และมีแม่น้ำลำคลองเชื่อมต่อกันหลายสาย ดึงดูดให้ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยในสมัยอยุธยา ย่านบางนางลี่มีฐานะเป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้าง ซึ่งเป็นแหล่งเพาะปลูกและซื้อขายพืชผักผลไม้ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองอันเลื่องชื่อ ต่อมาช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเป็นช่วงที่บ้านเมืองอยู่ในสภาวะระส่ำระสายจากศึกสงคราม ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงมีฐานะเป็นแหล่งอพยพหลบหนีภัยสงครามของผู้คนกลุ่มต่างๆ เป็นแหล่งกระจายเซลยศึกที่กวาดต้อนมา รวมทั้งเป็นจุดหมายปลายทางของการอพยพของชาวจีนโพ้นทะเล ขณะที่หลังจากรัฐบาลเริ่มชุดคลองด้วยวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ ควบคู่ไปกับการยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส เพื่อตอบสนองความต้องการสินค้าเกษตรของประเทศตะวันตกที่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ย่านบางนางลี่มีฐานะเป็นแหล่งรองรับการเคลื่อนย้ายประชากรที่เพิ่งเป็นอิสระจากระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาสทั้งจากภายในบริเวณและจากอำเภอและจังหวัดใกล้เคียง

ทั้งนี้ การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพของผู้คนกลุ่มต่างๆ เป็นระยะๆ ในย่านบางนางลี่ข้างต้นมีข้อควรพิจารณาบางประการ ประการแรก เพราะเหตุที่มีความจำเพาะทางนิเวศวิทยา ไม่ว่าจะเป็นระบบน้ำหลาก ระบบน้ำขึ้นน้ำลง ระบบ 3 น้ำ สภาพดิน ฯลฯ ผู้คนกลุ่มต่างๆ ที่อพยพเข้ามาอยู่อาศัยและทำมาหากินย่านบางนางลี่จำเป็นต้องปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการประกอบอาชีพหรือการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน กล่าวในส่วนของการประกอบอาชีพ ชาวบางนางลี่ได้พัฒนาระบบสวนยกทรงสำหรับปลูกพืชผักผลไม้ ซึ่งระบบสวนยกทรงได้รับการยอมรับว่าเป็นระบบการเพาะปลูกที่มีประสิทธิภาพในการจัดการน้ำ การปรับปรุงบำรุงดิน รวมไปถึงระบบการปลูกพืชและการคัดเลือกและพัฒนาพันธุ์ กระทั่งได้รับการยอมรับว่าเป็นรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนรูปแบบหนึ่ง ขณะที่ในส่วนของการตั้งถิ่นฐาน ชาวบางนางลี่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเรียงรายไปตามลำคลองสายต่างๆ เป็นหย่อมๆ ในลักษณะหมู่บ้านแนว เพื่อความสะดวกในการคมนาคมและการใช้น้ำสำหรับการอุปโภคบริโภค ซึ่งการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในลักษณะเช่นนี้ส่งผลให้ลักษณะความเป็นชุมชนหรือการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมย่านบางนางลี่มีความจำเพาะและแตกต่างจากชุมชนชานนาซึ่งตั้งถิ่นฐานในลักษณะหมู่บ้านกระจุก เพราะขณะที่การตั้งถิ่นฐานในรูปหมู่บ้านกระจุกส่งผลให้ชุมชนมีขอบเขตหรือหน่วยที่ชัดเจน และมักมีศูนย์กลางอยู่ใจกลางหมู่บ้าน การตั้งถิ่นฐานในรูปหมู่บ้านแนวย่านบางนางลี่ไม่เพียงแต่จะทำให้ขอบเขตหรือหน่วยของชุมชนพร่ามัว หากยังส่งผลให้ศูนย์กลางชุมชนไม่ได้อยู่ที่บริเวณใจกลางหมู่บ้าน หากแต่ส่วนหนึ่งอยู่บริเวณชายน้ำที่ผู้คนทั้งสองฝั่งคลองใช้ประกอบกิจกรรมต่างๆ กับอีกส่วนอยู่ที่บริเวณวัดซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะที่ผู้คนในละแวกใกล้เคียงใช้สำหรับประกอบกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชุมชนบางนางลี่ไม่ได้เป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ขนาดใหญ่ภายใต้ระบบคุณค่าเดียวกัน หากแต่เป็นชุดเครือข่ายความสัมพันธ์ขนาดเล็กบนฐานของเครือญาติและสมัครพรรคพวกซึ่งเชื่อมโยงหรือตัดกันเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ขนาดใหญ่ภายใต้เงื่อนไขและโอกาสต่างๆ ซึ่งก้าวข้ามหน่วยพื้นที่การปกครองซึ่งอาศัยลำคลองเป็นเส้นแบ่ง และความเป็นชุมชนในลักษณะเช่นนี้ยังคงดำรงสืบเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบัน เพราะการเคลื่อนย้ายบ้านเรือนจากริมคลองบางส่วนไปปลูกสร้างริม

ถนนมีลักษณะเรียงรายไปตามสองฟากถนน ไม่ได้กระจุกตัวหนาแน่นอยู่บริเวณใดบริเวณหนึ่งจนกระทั่งก่อให้เกิดหย่อมย่านหรือชุมชนใหม่

ประการที่สอง เพราะเหตุที่ประกอบด้วยผู้คนอพยพกลุ่มต่างๆ นอกจากยังอยู่ในสถานะที่ไม่เสถียร เพราะยังมีการเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลำเนาเดิมของผู้มาตั้งรกรากใหม่ในลักษณะต่างๆ ทั้งการเดินทางกลับไปเยี่ยม การส่งจดหมาย การส่งเงิน ฯลฯ ย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิกเป็นพื้นที่ของการปะทะประสานกันระหว่างวัฒนธรรมต่างๆ ซึ่งบางวัฒนธรรมสามารถผสมผสานกลมกลืนจนเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น แต่บางวัฒนธรรมถูกปฏิเสธแหล่งที่มา โดยวัฒนธรรมที่สามารถผสมกลมกลืนจนเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่นคือวัฒนธรรมจีน เพราะแม้ช่วงแรกๆ ชาวจีนอพยพบางส่วนยังดำรงอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ไว้ระดับหนึ่ง เช่น การไว้เปีย รูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน ฯลฯ ทว่าชาวจีนอพยพส่วนใหญ่มีแนวโน้มที่จะผสมผสานกับผู้คนในท้องถิ่น โดยนอกจากจะแต่งงานกับผู้หญิงไทย รวมทั้งรับคติความเชื่อท้องถิ่นบางประการ ชาวจีนได้บริจาคที่ดินและทรัพย์สินสร้างวัดย่านนี้จำนวนมาก ขณะเดียวกันได้นำวัฒนธรรมจีนบางประการเข้ามาเผยแพร่จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น การถวายข้าวต้มพระเช้า การถวายกาแฟพระคำ การต้มน้ำชาในพิธีกรรมทางศาสนา ฯลฯ ส่วนวัฒนธรรมที่ถูกปฏิเสธความเชื่อมโยงหรือแหล่งที่มาคือวัฒนธรรมมอญ เนื่องจากรูปแบบวัฒนธรรมที่มักได้รับการจัดให้เป็นวัฒนธรรมมอญ เช่น การสร้างเสนาหังสีในวัด การปลูกบ้านขวางคลอง การนับถือผี ประเพณีการละเล่นต่างๆ ในช่วงเทศกาลสงกรานต์ ฯลฯ ซึ่งปรากฏในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ถูกปฏิเสธความเชื่อมโยงหรือแหล่งที่มา นอกจากด้วยเหตุผลของความพหุเลื้อนไม่ชัดเจนของรูปแบบวัฒนธรรมนั้นๆ ยังประกอบด้วยเหตุผลของภาวะกำกวมและความด้อยกว่าของอัตลักษณ์ชาวมอญในบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทยอย่างสำคัญ ส่วนการแพร่กระจายของรูปแบบศิลปะทั้งจากส่วนกลางและระดับท้องถิ่นที่ใหญ่กว่า อาทิ เสนาสุกุลอัมพวา ไม่สู้ได้รับความสนใจจากชาวบางนางลี่ เพราะไม่มีส่วนใดสัมพันธ์กับวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมท้องถิ่น

ประการที่สาม เพราะเหตุที่มีระบบเศรษฐกิจตลาดและกึ่งยังชีพมาแต่สมัยอยุธยา ซึ่งมีระบบตลาดที่มีขอบเขตกว้างขวาง และก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงบ้าน ตลาด และเมืองเข้าด้วยกัน การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพของผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะชาวจีน ซึ่งมีประสบการณ์และความชำนาญในเศรษฐกิจแบบตลาดมาแต่ประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ ส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่ขยายตัวเพิ่มขึ้น นับตั้งแต่สาขาเกษตรกรรมซึ่งมีการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ๆ ในรูปแบบและอัตราที่เข้มข้นขึ้น เช่นเดียวกับสาขาพาณิชย์กรรมซึ่งขยายตัวอย่างมาก เพราะชาวจีนอพยพจำนวนมากได้ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าแม่ค้าซื้อขายสินค้าชนิดต่างๆ กระจายอยู่ทั่วทุกคั้งน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสาขาอุตสาหกรรมครัวเรือนเช่นการทำน้ำตาลมะพร้าว ซึ่งชาวจีนอพยพไม่เพียงแต่เป็นผู้ประกอบการ รวมทั้งเป็นผู้ผลิตและจำหน่ายปัจจัยการผลิต หากแต่จำนวนมากยังทำหน้าที่เป็นแรงงานในการยกทรงปลูกมะพร้าวน้ำตาลให้กับผู้คนกลุ่มอื่นๆ ในท้องถิ่น ส่งผลให้การทำมะพร้าวน้ำตาลย่านบางนางลี่และ จ.สมุทรสงคราม โดยรวมขยายตัวระดับหนึ่ง ซึ่งการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของประเทศ เนื่องจากอากรสวนใหญ่ซึ่งเป็นรายได้หลักของราชสำนักตั้งแต่ช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องรัตนโกสินทร์ตอนต้นส่วนใหญ่เรียกเก็บจากราษฎรชาวสวนที่อาศัยอยู่แถบสวนในบางกอกและสวนนอกบางช้าง ขณะที่ภาษีเกี่ยวกับน้ำตาลมะพร้าวนอกจากสร้างรายได้สำคัญให้กับราชสำนัก โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาที่รัฐบาลกำหนดประเภทภาษีไว้

อย่างชัดเจน ยังสร้างความมั่งคั่งให้กับเจ้าภาษีอากรซึ่งบางรายเป็นขุนนางระดับสูงอย่างมาก จนสามารถนำรายได้ส่วนที่เหลือจากที่เข้าเป็นการส่วนตัวไปสร้างงานสาธารณูปโภคพื้นฐานรวมทั้งพระราชวัง

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญระลอกแรกในย่านบางนางลี่เกิดขึ้นในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากภาวะขาดแคลนน้ำตาลทรายในช่วงสงครามส่งผลให้ราคาน้ำตาลทรายขยับตัวสูงขึ้นอย่างมาก และจุดให้ราคาน้ำตาลมะพร้าวปีบขยับตัวสูงขึ้นตาม พร้อมๆ กับการขยายตัวของระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว เกิดพ่อค้าแม่ค้ารับซื้อน้ำตาลมะพร้าวปีบกระจายไปทั่ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าแม่ค้ารับซื้อน้ำตาลจำนวนมากนอกจากรับซื้อน้ำตาลแล้วยังทำหน้าที่จัดหาปัจจัยการผลิตและเงินทุนให้กับชาวสวนล่องหน้า หรือที่เรียกกันภายในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงว่า “เจ้าภาษี” เหล่านี้เป็นเงื่อนไขและปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากระบบการผลิตแบบผสมผสาน คือ ทั้งทำนา ทำสวนผลไม้ และทำน้ำตาลมะพร้าว เป็นระบบการผลิตเชิงเดี่ยว คือ ทำน้ำตาลมะพร้าวเพียงอย่างเดียวและอย่างเข้มข้น โดยบางรายปรับเปลี่ยนระบบการผลิตด้วยการปลูกมะพร้าวน้ำตาลเพิ่มในสวนเดิม ขณะที่บางราย “เบิก” พื้นที่นาเป็นที่สวนมะพร้าว ซึ่งมักอาศัยการว่าจ้างชาวจีนอพยพ ก่อให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่การปลูกมะพร้าวน้ำตาลทั่วทั้ง จ.สมุทรสงคราม กระทั่งเป็นแบบแผนการใช้ที่ดินการเกษตรที่มีสัดส่วนสูงสุดหรือครอบคลุมพื้นที่การเกษตรของจังหวัดเกือบทั้งหมด

ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ทำน้ำตาลมะพร้าวในที่ดินของตนเอง ยกเว้นรายที่อพยพมารุ่นหลังซึ่งเช่าหรือถือสวนผู้ที่มาอยู่ก่อน และใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก ยกเว้นครัวเรือนที่มีสวนมาก แรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอจึงต้องว่าจ้างแรงงานในขั้นตอนการเก็บน้ำตาลมะพร้าวจากต้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนในท้องถิ่นหรือญาติ ส่วนปัจจัยการผลิตมีทั้งที่ไปซื้อเองที่ตลาดนัดทางน้ำและตลาดอัมพวา ซื้อจากเรือที่บรรทุกมาขายถึงเตา และที่ “เจ้าภาษี” เป็นผู้นำมาให้ล่องหน้า โดยผลผลิตน้ำตาลมะพร้าวที่ “เจ้าภาษี” และพ่อค้าคนกลางรับซื้อส่วนใหญ่ถูกขนส่งทางเรือไปยังกรุงเทพฯ ก่อนจะถูกกระจายไปยังแหล่งต่างๆ ทั่วประเทศ ซึ่งภายใต้ระบบตลาดเช่นนี้ย่านบางนางลี่ได้ปรับเปลี่ยนสถานะจากการเป็นทั้งแหล่งผลิตและซื้อขายแลกเปลี่ยนผลผลิต เป็นฐานการผลิตที่ทำหน้าที่ผลิตสินค้าสู่ระบบตลาดที่ขับเคลื่อนโดยกลไกภายนอก หรือเป็นการที่ย่านบางนางลี่ปรับเปลี่ยนสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดอย่างสมบูรณ์ กระนั้นก็เป็นที่น่าสังเกตว่าความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลางและ “เจ้าภาษี” กับคนทำตาลและ “ลูกเตา” รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของสวนกับแรงงานรับจ้าง “ปีนตาล” มีลักษณะพึ่งพามากกว่ากดขี่ขูดรีด และมีลักษณะการเจรจาต่อรองมากกว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งครอบงำโดยเบ็ดเสร็จ ดังที่มักถูกชี้ให้เห็นในความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบทุนนิยม

ทั้งนี้ เพราะเหตุที่ระบบการผลิตมะพร้าวน้ำตาลใช้แรงงานอย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง ประกอบกับลักษณะการตั้งถิ่นฐานซึ่งขนานไปตามลำคลองสายต่างๆ รวมทั้งการไม่มีพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่กรรมสิทธิ์ร่วมสำหรับประกอบกิจกรรมรวมหมู่ การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือ “ความเป็นชุมชน” ในย่านบางนางลี่จึงมีลักษณะจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ซึ่งมักมี “วัด” เป็นศูนย์กลาง ไม่ว่าจะเป็นในรูปของกลุ่มผู้ถือศีลอุสสโณ กลุ่มผู้มีพระอุปัชฌาย์ร่วมกัน หรือการพบปะในงานประเพณีและการคมนาคมซึ่งมีจุดศูนย์กลางที่วัด นอกจากนี้ การที่ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกี่ยวเนื่องกับการทำน้ำตาลมะพร้าว ขณะที่การทำน้ำตาลมะพร้าวสร้างรายได้ให้ชาวบางนางลี่ค่อนข้างดีและส่งผลให้ย่านบางนางลี่เป็นที่รู้จักไปทั่ว ส่งผลให้ชาวบางนางลี่บึ่งตัวเองเข้ากับอัต

ลักษณะ “คนทำตาล” ซึ่งเป็นบุคลิกลักษณะของผู้ที่อยู่กับความเป็นจริงในปัจจุบัน และคาดหวังผลตอบแทนเชิงรูปธรรม มากกว่าจะเชื่อมโยงสิ่งที่ตนเองทำเข้ากับมิติที่ลึกกลับซับซ้อน หรือคาดหวังผลการกระทำในเชิงนามธรรม เหมือนเช่นที่มักพบในชุมชนชาวนาหรือกลุ่มชาติพันธุ์โดยทั่วไป นอกจากนี้ อัตลักษณ์ “คนทำตาล” ค่อนข้างจะมีเสถียรภาพ ไม่ลื่นไหลหรือปรับเปลี่ยนโดยง่าย โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับอัตลักษณ์ที่ก่อตัวขึ้นท่ามกลางการเจรจาต่อรองหรือการต่อสู้ช่วงชิงพื้นที่ทางสังคม ดังจะเห็นได้จากการที่แม้ชาวบางนางลี่เลิกทำน้ำตาลมะพร้าวมาประมาณ 2 ทศวรรษ ทว่าชาวบางนางลี่กลุ่มวัยกลางคนขึ้นไปยังคงบังคับตัวเองเข้ากับอัตลักษณ์ “คนทำตาล” ขณะที่การปรับเปลี่ยนสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวจนประสบความสำเร็จเกิดจากการปรับเปลี่ยนเรียนรู้ของชาวบางนางลี่แต่ลำพัง ไม่ได้เกิดจากการส่งเสริมสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ไม่ว่าหน่วยงานรัฐหรือองค์กรเอกชน จึงส่งผลให้บุคลิกของชาวบางนางลี่เป็นผู้ที่มีความเป็นตัวของตัวเองสูงจนกระทั่งบางครั้งอาจดูหยิ่งและทะนงตน

ขณะที่การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญระลอกสองในย่านบางนางลี่เกิดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่รัฐดำเนินนโยบายเร่งรัดการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเช่นเขื่อนและถนน การส่งเสริมสนับสนุนการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม หรือการดำเนินนโยบายปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ทั้งนี้ก็เพราะว่าการดำเนินโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวภาคกลางได้ก่อให้เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนสูงเป็นเวลานานและส่งผลให้มะพร้าวน้ำตาลในเขต จ.สมุทรสงคราม ล้มตายจำนวนมาก ส่วนต้นที่ยังเหลืออยู่ก็ให้น้ำตาลน้อยมากจนไม่สามารถทำน้ำตาลมะพร้าวต่อไปได้ ขณะที่โครงการป้องกันน้ำเค็มซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อแก้ปัญหา น้ำเค็มหนุนสูงยิ่งทำให้ปัญหาระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองซับซ้อนยิ่งขึ้น ส่วนการขยายตัวของอุตสาหกรรมประมงทะเลใน จ.แม่กลอง และอุตสาหกรรมต่อเนื่องรวมทั้งอุตสาหกรรมอื่นๆ ใน จ.สมุทรสาคร และ จ.ราชบุรี ภายใต้การส่งเสริมของรัฐได้ดูดซับแรงงานหนุ่มสาวย่านบางนางลี่สู่ภาคอุตสาหกรรมไปเป็นจำนวนมาก ประกอบกับการพัฒนาโครงข่ายถนนไม่เพียงส่งผลให้เส้นทางการคมนาคมเปลี่ยนจากทางน้ำเป็นทางบก เปลี่ยนบริเวณที่ตั้งบ้านเรือนจากริมลำคลองเป็นริมถนน รวมทั้งเปลี่ยนศูนย์กลางการค้าจากบริเวณปากคลองสายใหญ่สบแม่น้ำแม่กลองรวมทั้งตลาดอัมพวาเป็นตลาดบกย่านอื่น หากยังเอื้ออำนวยให้การเคลื่อนย้ายแรงงานและการซื้อขายและขนถ่ายผลผลิตการเกษตรเกิดขึ้นโดยสะดวก ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีที่หน่วยงานรัฐดำเนินโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตรตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ซึ่งภายใต้โครงการดังกล่าวมะพร้าวถูกจัดให้เป็นพืชที่ต้องปรับเปลี่ยนไปสู่พืชชนิดอื่น ฯลฯ เหล่านี้เป็นเงื่อนไขและปัจจัยเชิงโครงสร้างและนิเวศวิทยาซึ่งส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวที่เคยเฟื่องฟูในย่านบางนางลี่เป็นเวลากว่า 4 ทศวรรษต้องปิดฉากลง ปัจจุบันชาวบางนางลี่วัยกลางคนขึ้นไปประกอบอาชีพทำสวนผลไม้จำพวกส้มโอและลิ้นจี่ ขณะที่คนหนุ่มสาวส่วนใหญ่ทำงานโรงงานในจังหวัดใกล้เคียง เช่น จ.สมุทรสาคร

การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตเนื่องจากเงื่อนไขเชิงโครงสร้างและนิเวศวิทยาข้างต้นส่งผลให้สภาพสังคมและวัฒนธรรมย่านบางนางลี่เปลี่ยนแปลงไป อาทิ จากเดิมที่เป็นย่านที่มีความคึกคัก เป็นที่ดึงดูดใจให้ผู้คนจากถิ่นต่างๆ เดินทางมาท่องเที่ยวหรือนอนค้างแรม ปัจจุบันย่านบางนางลี่ในวันธรรมดามีสภาพเงียบเหงา เนื่องจากคนหนุ่มสาวไปทำงานภายนอกเสียส่วนใหญ่ คงเหลือแต่คนเฒ่าคนแก่คอยดูแลสวน ทำงานรับจ้างในล้งมะพร้าว

รวมทั้งเลี้ยงหลาน ย่านบางนางลี่จะกลับมาคึกคักอีกครั้งในวันเสาร์อาทิตย์ซึ่งเป็นวันหยุด ฉะนั้น การกำหนดวันจัดงานบุญงานประเพณีจึงไม่ได้ขึ้นอยู่กับฤกษ์ยามความเชื่อแต่เดิม แต่ขึ้นอยู่กับวันหยุดของคนหนุ่มสาวเหล่านี้ มิฉะนั้นจะมีผู้ไปร่วมงานน้อยมาก ขณะเดียวกันการที่หนุ่มสาวบางนางลี่ออกไปทำงานภายนอกมากขึ้นส่งผลให้การแต่งงานไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่บ้านบางนางลี่หรือบริเวณใกล้เคียง หากแต่ขยายวงกว้างไปยังภูมิภาคอื่นๆ และการที่ส่วนใหญ่มักแต่งงานและย้ายหญิงเข้าบ้าน ส่งผลให้ปัจจุบันย่านบางนางลี่ประกอบด้วยผู้คนจากภาคอื่นๆ มาอาศัยรวมอยู่ด้วยเป็นจำนวนมาก

อย่างไรก็ดี ถึงแม้จะได้รับผลกระทบจากเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยาในระดับมหภาคและภูมิภาค แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นดังกล่าวไม่ได้เป็นนัยของการเป็น “เหยื่อของการพัฒนา” การเป็นผู้ถูกกระทำอย่างไร้ทางสู้ หรือการยอมจำนนโดยเฉยเฉยเพียงประการเดียว หากแต่แฝงนัยของการปรับตัวหรือต่อสู้ดิ้นรนของชาวบางนางลี่ภายใต้เงื่อนไขและปัจจัยที่เปลี่ยนแปลงไปในขณะเดียวกัน เพราะแม้การดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐจะส่งผลให้ย่านบางนางลี่กลายเป็นชุมชนชายขอบที่สูญเสียบทบาทและความสำคัญทางเศรษฐกิจลงอย่างต่อเนื่อง ทว่าชาวบางนางลี่ได้เรียนรู้ที่จะจัดการกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเหล่านี้อย่างพินิจพิเคราะห์ ดังจะเห็นได้จากกรณีการได้รับผลกระทบเชิงนิเวศวิทยาจากโครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ชาวบางนางลี่ไม่ได้เคลื่อนไหวเรียกร้องค่าชดเชยเหมือนเช่นที่เกิดขึ้นโดยทั่วไป โดยนอกจากการถวายฎีกาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งดำเนินการโดยชาวบ้านตำบลใกล้เคียงซึ่งได้รับผลกระทบรุนแรงกว่า ชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ปรับตัวด้วยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำน้ำตาลมะพร้าวเป็นการปลูกไม้ผลเช่นส้มโอและลิ้นจี่ ซึ่งเมื่อประกอบกับเงื่อนไขปัจจัยด้านอื่นๆ โดยเฉพาะปัญหาในการทำน้ำตาลมะพร้าว การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตในลักษณะดังกล่าวมีความสอดคล้องเหมาะสมมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การที่ปัจจุบันแรงงานหนุ่มสาวจำนวนมากหันไปประกอบอาชีพพนักงานโรงงาน ไม่ได้หมายความว่าเพียงการที่ภาคอุตสาหกรรมดูดซับแรงงานจากภาคเกษตรจนเกิดภาวะการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตร ตรงกันข้าม นอกจากเป็นการกระจายการผลิตเพื่อสร้างหลักประกันด้านรายได้ให้กับครัวเรือน การปรับตัวออกนอกภาคเกษตรของสมาชิกครัวเรือนบางรายยังเป็นนัยของการจัดสรรแรงงานในครัวเรือนหรือเป็นการแบ่งถ่ายแรงงานส่วนเกินในครัวเรือนไปสู่การผลิตนอกภาคเกษตร เมื่อเห็นว่าความจุของการผลิตในภาคเกษตรไม่สามารถรองรับแรงงานเหล่านี้ได้ ซึ่งในแง่หนึ่งคือการพยายามอ้างสถานะการเป็นหน่วยการผลิตหรือองค์การผลิตของครัวเรือน และส่งผลให้ครัวเรือนบางนางลี่ในปัจจุบันมีระบบการผลิตมากกว่า 1 ระบบการผลิต ทั้งนี้ยังไม่นับรวมการที่ครัวเรือนจำนวนหนึ่งขยายวิสาหกิจครัวเรือนที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตมะพร้าวประเภทต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ “ล้งมะพร้าว” ซึ่งเป็นการปรับตัวบนฐานของ “ทุน” ด้านต่างๆ ที่ต้องถึงสิ่งสมมาอย่างต่อเนื่อง นอกจากช่วยให้ครัวเรือนเหล่านี้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็งหลังการล่มสลายของวิสาหกิจการทำน้ำตาลมะพร้าว “ล้งมะพร้าว” ยังสามารถดูดซับแรงงานท้องถิ่นไว้ได้อย่างสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นคนวัยกลางคนถึงสูงวัยหลังว่างจากงานในสวน หรือคนหนุ่มสาวที่ไม่ได้ทำงานประจำหรือต่อเนื่อง

นอกจากนี้ หากพิจารณาพัฒนาการด้านเศรษฐกิจย่านบางนางลี่ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนกระทั่งถึงทศวรรษ 2510 จะเห็นได้ว่าการขยายตัวของเศรษฐกิจย่านบางนางลี่รวมทั้งบริเวณใกล้เคียงไม่ได้เกิดจากการดำเนินนโยบายส่งเสริมสนับสนุนของรัฐ หากแต่เกิดจากการปรับตัวของชาวบางนางลี่ต่อเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ

และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วง นับตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้คนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ไม่ว่าจะเป็นในส่วนที่อพยพหลบหนีภัยสงคราม หรือส่วนที่แสวงหาดินแดนสำหรับการลงหลักปักฐาน ได้ปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศรอยต่อปากแม่น้ำด้วยการพัฒนาระบบการเพาะปลูกในรูปของระบบสวนยกร่อง ขณะเดียวกันชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงได้ร่วมกันพัฒนาระบบเศรษฐกิจการค้า ไม่ว่าจะเป็นในด้านการเกษตร พาณิชยกรรม หรือวิสาหกิจหรืออุตสาหกรรมในครัวเรือน ซึ่งอีกนัยหนึ่งคือการปรับตัวต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าของประเทศที่เริ่มตั้งแต่สงครามสงบโดยเฉพาะหลังจากที่รัฐบาลลงนามในสนธิสัญญาทางการค้าฉบับต่างๆ กับประเทศตะวันตก เช่นเดียวกับในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นช่วงที่ประเทศอยู่ในสภาวะวิกฤติ ประชาชนบางส่วนอยู่ในภาวะขาดแคลนอาหารและเครื่องอุปโภคบริโภค ชาวบางนางลี่ได้อาศัยการขยายตัวของระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวซึ่งเกิดขึ้นตามอุปสงค์น้ำตาลทรายในการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตแบบผสมผสานเป็นการผลิตเชิงเดี่ยวอย่างเข้มข้น เพื่อรองรับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดของประเทศที่กำลังเริ่มขึ้นโดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัจจุบันชาวบางนางลี่ได้เรียนรู้และพัฒนาระบบการเกษตรในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็น การปรับเปลี่ยนสวนมะพร้าวน้ำตาลเชิงเดี่ยวเป็นแปลงเกษตรผสมผสาน การสืบทอดและพัฒนาระบบสวนยกร่อง การปรับปรุงบำรุงดินแบบอินทรีย์และชีวภาพ การใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมีป้องกันกำจัดแมลง ฯลฯ ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลให้ครัวเรือนยังสามารถหล่อเลี้ยงตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ หากแต่รูปแบบและเทคนิคการเกษตรในแนวทางทางเกษตรกรรมยังยืงดังกล่าวยังเกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมและผู้บริโภคอย่างสำคัญ ซึ่งการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมเช่นที่ว่านี้ริเริ่มโดยชาวบางนางลี่ ไม่ได้เกิดจากการส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือหน่วยงานรัฐ ซึ่งแม้เข้ามาดำเนินการส่งเสริมเทคนิคเกษตรกรรมยังยืงชนิดต่างๆ หลังจากทีกระแสเกษตรกรรมยังยืงขยายตัวอย่างกว้างขวางในสังคมไทย ทว่าชาวบางนางลี่ไม่ได้รับเทคนิคการเกษตรเหล่านั้นอย่างทันทีทันใด หากแต่หลายรายพึงพอใจที่จะปรับประยุกต์หรือพัฒนาตามแนวทางของตนมากกว่า ขณะที่ก่อนหน้านี้โดยเฉพาะในช่วงส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ หน่วยงานรัฐด้านส่งเสริมการเกษตรแทบไม่มีบทบาทต่อการปรับเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาระบบการผลิตในย่านบางนางลี่ ซึ่งนอกจากเป็นเพราะบุคลิกภาพของชาวบางนางลี่ที่มีความเชื่อมั่นในตัวเองค่อนข้างสูง ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการดำเนินนโยบายพัฒนาด้านการเกษตรของประเทศที่เน้นการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพืชไร่ ไม่ใช่พืชสวน

ส่วนในด้านสังคมและการเมือง แม้ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาชาวบางนางลี่ไม่ได้มีปฏิกิริยาตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบในรูปของการชุมนุม การเดินขบวนประท้วง การยื่นฎีกา หรือการก่อกบฏ เหมือนเช่นกรณีของชาวนาชาวไร่ ซึ่งส่งผลให้ดูเหมือนว่าชาวบางนางลี่ไม่มี “จิตสำนึกทางการเมือง” หรือเป็นผู้ที่มี “ความเฉื่อยชาทางการเมือง” แต่หากพิจารณาสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในความหมายกว้าง ปฏิกิริยาและการตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบของชาวบางนางลี่ที่ผ่านมาจัดเป็นกรเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในลักษณะของการต่อต้านในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นอาวุธของผู้ยากไร้หรือผู้อ่อนแอในการเผชิญกับการคุกคามของอำนาจที่เหนือกว่า รูปแบบการเคลื่อนไหวส่วนใหญ่จึงเป็นการแสวงหาช่องทางหรือทางเลือกอื่นที่ “ปลอดภัย” และ “ประหยัด” กว่า มากกว่าจะเผชิญหน้ากับปัญหาหรือท้าทายอำนาจที่อยู่เบื้องหลังปัญหาโดยตรงไปตรงมา ไม่ว่า

จะอยู่ในรูปของการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต หรือการอพยพไปประกอบอาชีพที่อื่น ขณะที่การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม เช่น “ชุดทำครัว” ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่ต้องประกอบกิจกรรมทางประเพณีต่างๆ และองค์การการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ เช่น “ประชาคมท้องถิ่นบางนางลี่” ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่จำเป็นต้องตัดสินใจในประเด็นที่ส่งผลกระทบต่อทุกคนร่วมกัน จัดเป็นสำนักและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองระดับท้องถิ่นของชาวบางนางลี่ที่มีนัยสำคัญ และสามารถเป็นฐานให้ชาวบางนางลี่พัฒนาเป็นพลังของท้องถิ่นในการเผชิญกับปัญหาและการท้าทายใหม่ๆ ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาได้อย่างเสมอหน้าและเท่าทัน